

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

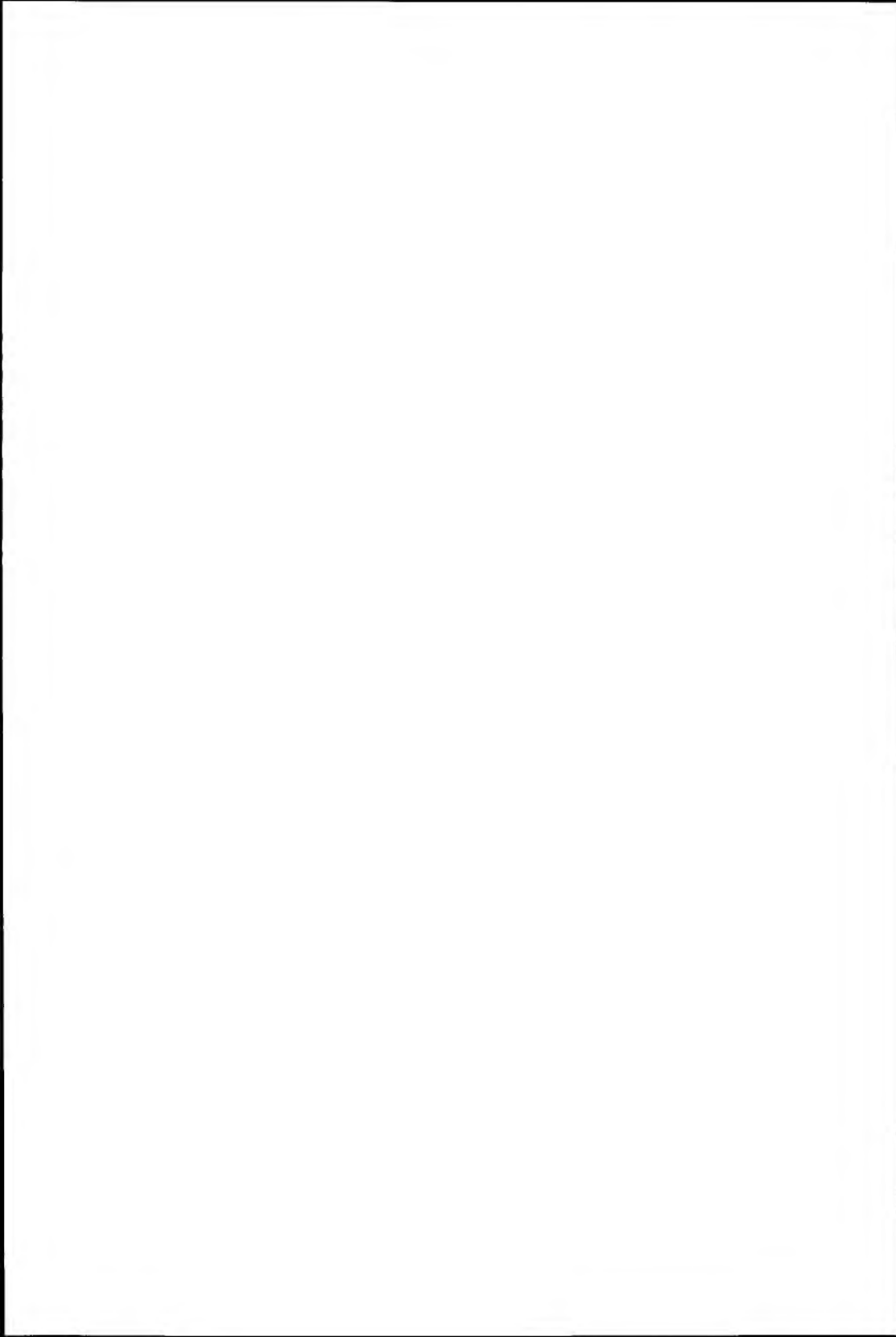
Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjyske
årbøger
2008

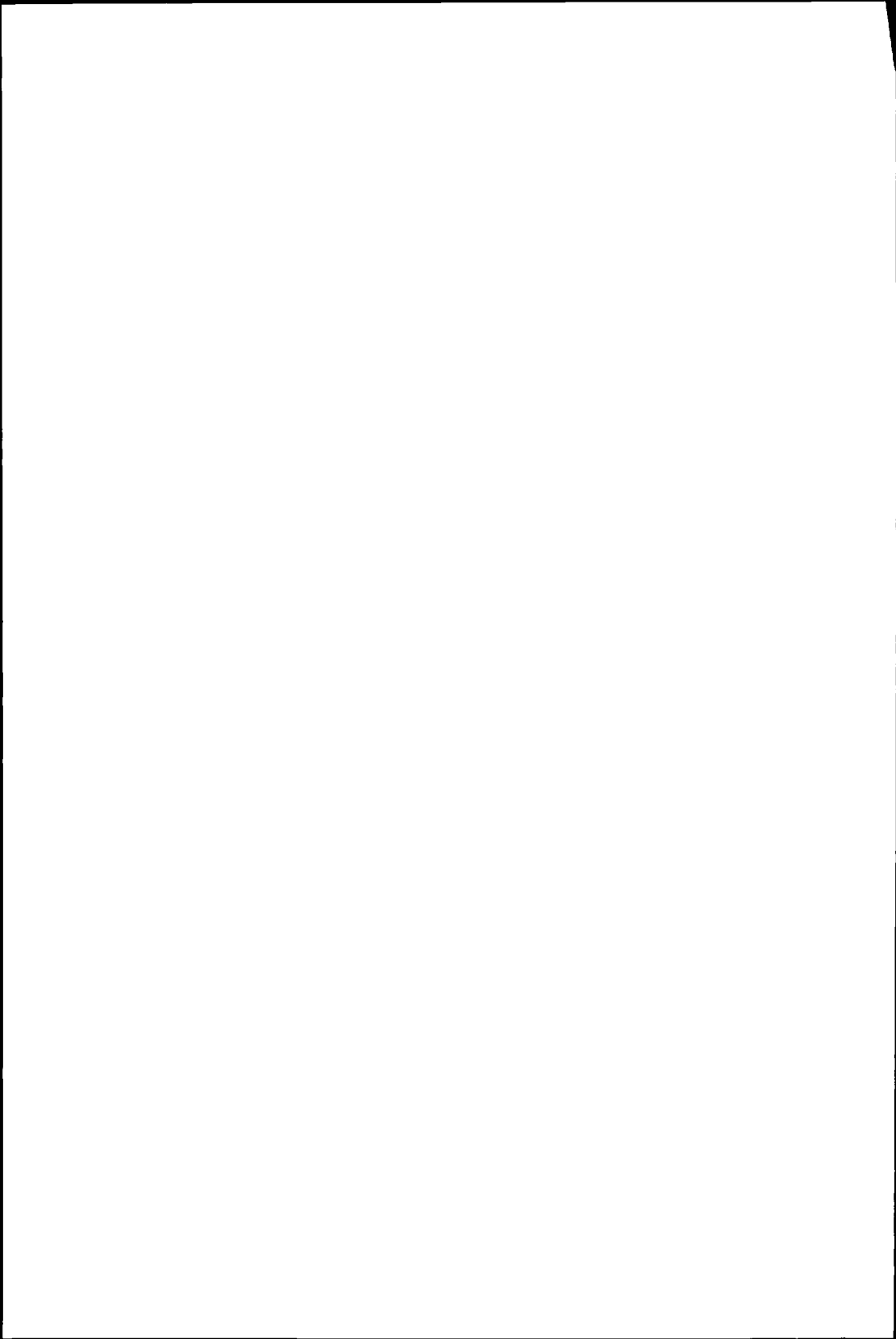

Sønderjyske årbøger
2008

Sønderjyske årbøger 2008

Redaktion:
Axel Johnsen
Tina Sahl Lydiksen
René Rasmussen

Historisk Samfund for Sønderjylland

Skrift: Palatino

Tryk: P.J. Schmidt A/S, Vojens

Bogbinder: J. P. Møller, Haderslev

ISSN 0106-4452

Fagfællebedømmelse (peer review)

Historiefaglige artikler i Sønderjyske årbøger underkastes ekstern fagfællebedømmelse før publiceringen.

Forsidebillede:

Rockgruppen Reges med deres bus »Sprah«, fotograferet ca. 1968 hos Carl Erwin Seibt på Jernhytvej ved Vojens, hvor bandet havde øvelokale. Reges bestod af Carl Erwin Seibt (single-guitar), Finn Hinrichsen (trommer), Ole Gellert Andersen (sang), Ejnar Petersen (bas-guitar) og Poul-Erik Johansen (orgel). Finn Hinrichsen blev i 1969 erstattet på trommer af Alex Bødiker. Inde i årbogen fortæller Alex Bødiker sin historie og om dengang for 40 år siden, hvor rockmusikken for alvor kom til Sønderjylland. Foto: Finn Hinrichsen. I privateje.

Indhold

Artikler

<i>Alex Bødiker</i> : Fra prins til konge ... et personligt strejftog gennem 1950'ernes og 1960'ernes Haderslev	7
<i>Dennis Christian Larsen</i> : Zeppelin-basen i Tønder 1915-1918. Strategisk baggrund og taktisk betydning	35
<i>Lars H. Bak</i> : Komiteen for erhvervelse af Dybbøl Skanser 1922-1924. En iscenesættelse af et dansk erindringssted	53
<i>Frode Sørensen</i> : Sønderjyder for tysk krigsret i 1940	103
<i>Andreas Johannsen</i> : Særlov for kvaksalvere i Sønderjylland 1920-1935 ..	145
<i>John T. Lauridsen</i> : »Dansk nazismes største sejr«. Frits Clausen og grænserøret juni 1940	185
<i>H.E. Sørensen</i> : Tosprogede vej- og byskilte i Sønderjylland. En kommenteret citatmosaik fra debatten i de sønderjyske medier 2007-2008 ...	215

Anmeldelser

Adriansen, Inge og Karen Margrethe Pedersen: Sønderjyllandsbilleder eller selvportrætter? (ved <i>Tine Enger</i>)	234
Demokratische Geschichte. Jahrbuch für Schleswig-Holstein 18. (ved <i>Morten Andersen</i>)	235
Hammelev, Leif: 1864 – Den dansk-tyske krig 1864 i samtidens tredimensionale fotografier og øjenvidners tekst (ved <i>Peter Randløv</i>)	237
Hansen Nielsen, Leif: Ad Industriens Vej. Studier i den slesvigsk-holstenske industri 1864–1914 med særlig henblik på Nordslesvig (ved <i>John Rendboe</i>)	238
Jacobsen, Anne Marie og Birgit Weitling: Fattiggårde på landet i Sønderjylland. Menneskeliv i samfundets udkant (ved <i>Gerret Liebing Schlaber</i>)	240
Kong Christian VIIIs breve 1813–1848. 3–4. Augustenborgerne Christian August og Louise Sophie (ved <i>Hans Schultz Hansen</i>)	242
Lauridsen, John T. (red.): Over strengen – under besættelsen (ved <i>H.E. Sørensen</i>)	243
Lehmann, Sebastian: Kreisleiter der NSDAP in Schleswig-Holstein (ved <i>Henrik Lundtofte</i>)	245
Laur, Wolfgang: Runendenkmäler in Schleswig-Holstein und in Nord-schleswig (ved <i>Lennart S. Madsen</i>)	247
Ravn, Ole: Fører uden folk (ved <i>Leif Hansen Nielsen</i>)	248
Skrumtsager, Jørgen Nielsen Hansen: Æt og Minder (ved <i>Thue Damgård Kjærhus</i>)	252

Steensen, Thomas: Geschichte Nordfrieslands von 1918 bis in die Gegenwart (ved <i>René Rasmussen</i>)	254
Forfatterliste	257
Arkiver, museer og forskningsinstitutioner	258
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark	295
Historisk Samfund for Sønderjylland	295
Oversigt over årsskrifter og periodica	304
Historisk Samfund for Sønderjylland, styrelse, kredsudvalg og regnskab	312

Oversigten over de lokalhistoriske foreninger og arkiver, der hidtil har været bragt under afsnittet »Fra den lokalhistoriske arbejdsmark«, kan læses på hjemmesiden for Museum Sønderjylland – ISL Lokalhistorie, www.isl.dk

Fra prins til konge ...

– et personligt strejftog gennem 1950'ernes og 1960'ernes Haderslev

Af ALEX BØDIKER

1968 er et år med en magisk klang – uanset om man selv har oplevet året eller ej. 1968 var den foreløbige kulmination på en ungdomskultur, der havde været i vækst siden slutningen af 1950'erne. I anledning af 40-året for 1968 har redaktionen bedt Alex Bødiker fortælle om sin barndoms- og ungdomstid i 1950'ernes, 1960'ernes og 1970'ernes Haderslev. Fra opvæksten med kæle-navnet *æ prins* i Lindedal til trommeslager i det populære Vojens-band *Reges – »Kongerne«*.

Hjertet banker heftigt i mit 14-årige bryst. Spændingen er enorm. Året er 1967. Jeg har for første gang fået lov til at gå til pop-bal. Det foregår på *Harmonien* i Haderslev, hvor Tirsdagsklubben har hyret et af tidens største navne: *The Rocking Ghosts*. De kommer heltovre fra København. I radioen har jeg hørt *Belinda let us meets once more* (med et fejlagtigt s i meets) og *Oh What a Kiss*. Men nu er det live! Jeg maser mig helt op foran til scenekanten. Det gælder om at få så meget som muligt med, inden jeg skal være hjemme kl. 22.00 ... præcis!

Der står de så: Fem unge mænd ulasteligt klædt i ens blå habitter, med hvide guitarer og et funkende trommesæt og smarte Shure mikrofoner – pistolmodellen. WAUW! Og lyden er fantastisk. Det her er virkelig stort. Jeg er selv begyndt på famlende vis at spille på noget, der minder om trommer, og drømmer som så mange andre teenagere om at være med i et band og måske endda at stå på de store scener ... ligesom *The Rocking Ghosts*.

Cykelturen hjem går som en leg. Drømmene driver cyklen frem – frem mod en spændende fremtid med masser af muligheder, masser af musik, masser af ... liv!

Min baggrund og opvækst

Jeg blev født i Gråsten 23. oktober 1953. Men allerede som 2-årig overtalte jeg mine forældre til at flytte til Haderslev. Min far var slagter, min mor uddannet frisør, men indtil videre hjemmegående. Det var mødre jo! Min far fik ansættelse hos slagter Lampe på Lindedal, hvor han fik et tip om, at Edvard Durup nede i nr. 30 havde en 2-værelses lejlighed til leje. Efter sigende var bemeldte Durup en meget bister, ældre mand, som i hvert fald slet ikke brød sig om børn. Men boligmanglen var stor, og mine forældre vurderede, at det var et forsøg værd, hvorfor de søgte lejligheden.

Huslejen var 40 kr. om måneden. En overskuelig sum, men så var lejemålet heller ikke uden betingelser: Min mor skulle vaske trapperne til 1. salen, hvor Durup boede, ligesom hun skulle medvirke, når der var storvask en gang om måneden. Min far var forpligtet til én gang om året at hjælpe til, når septiktanken skulle tømmes. Jeg kan endnu genkalde mig stanken. Her kan man virkelig tale om et lortejob! Intet ord er mere dækkende.

Nu var der så det med, at Durup ikke kunne lide småbørn. Ja, der bliver jo snakket meget på sådan en gade som Lindedal, hvor alle

Alex Bødiker med sine forældre Inger og Bobbi Bødiker ca. 1957. Foto i privateje.

mente at vide alt om alle. Heldigvis hæver virkeligheden sig ofte over den almindelige sladder. Det viste sig nemlig meget hurtigt, at Durup nærmest smeltede, når han så mig. Jeg vælger selvfølgelig at tro, at det var fordi, jeg var et charmerende og velopdraget barn. Hvad årsagen end var, så opstod der endog meget tætte bånd mellem den gamle mand og det lille barn. I nabolaget kunne man se mig futte rundt i Durups kølvand, og jeg fik lov at hjælpe ham med alskens opgaver: fejning af fortov, maling af rækværk, saftproduktion, havearbejde og tjæring af tag. Nogle år senere blev højdepunktet aftenens gåtur med hans schæferhund Rolf. Turen gik ud ad stien langs fjorden (hvor *æ Kleinbahn* tidligere gik) til Vesterriis og tilbage igen. Her fik jeg fortalt en masse spændende historier, især fra Durups tid som soldat i den tyske hær under 1. Verdenskrig. Nogle af historierne var så åndeløst spændende og fantastiske, at nogen ville påstå, at de nok var lidt overdrevne. Men jeg tog dem for 100% pålydende. Hvordan kunne jeg tvivle på udsagnene fra en mand, der havde »royaliseret« mig, idet han havde givet mig tilnavnet *æ prins*.

Lindedal

Barndommen på Lindedal står for mig i et lyserødt skær. Mit liv var præget af lykke, harmoni og spænding. Jeg har senere i livet spurgt mig selv mange gange, hvad det egentlig var, der gjorde livet på Lindedal så lykkeligt? Svaret er ikke entydigt. Masser af faktorer spiller ind. Basis for min lykke var naturligvis min mor og far, som altid var der for mig. Jeg vil ikke afvise, at jeg nød visse privilegier som enebarn – ikke rent materialistisk, men jeg fik al deres kærlighed.

Lindedal 30 var (og er) et af Haderslevs grimmeste huse, vores lejlighed var ikke ret stor, der var ikke noget badeværelse, toilettet var ude på gangen, og der var kun koldt vand i hanen. Men hvad gjorde det? Jeg har som barn aldrig tænkt over, at vi manglede noget. Moralen – som jeg ser det – er, at kærlighed ikke er afhængig af høj score på det materialistiske.

Lindedal var et typisk arbejderkvarter, hvor mændene forlod deres lejlighed tidligt om morgenen – de fleste på cykel – og kom hjem sidst på eftermiddagen, undtagen selvfølgelig, når der var helligdag eller to ugers årlig ferie. I de fleste hjem blev den varme mad, som den hjemmegående mor havde tilberedt, mens far læste avisen, indtaget kl. 18.00. Næppe havde vi unger sagt tak for mad og modtaget et

automatisk velbekomme, før vi spænedede ud på gaden. Vi var mange, og alle deltog i de arrangerede lege. Fantasien var stor, og hjælpemidlerne skaffede eller producerede vi selv. Målet i fodbold kunne være et plankeværk, hvor vi tegnede stolper med kridt. Dåsen i »dåse-put« var en gammel konservesdåse, sjippetovet var den aflagte tøjsnor, battet i rundbold var den træstav, der blev brugt til at rode i vasketøjet i gruekedlen, og hinkestenen til »paradis« fandt vi i jorden.

Her herskede »gadens pædagogik«. Der var lidt junglelov over det: *survival of the fittest*. Det var der en masse god læring i. Hvis man dummede sig eller stak næsen for langt frem, havde det en konsekvens. Her var rigelig mulighed for at opbygge sine sociale kompetencer. Teamwork, samarbejde i grupper og kommunikation var ikke dyre ord i et kursuskatalog, men derimod den skinbarlige virkelighed: *learning by doing*. F. eks. da jeg havde besøgt en hule, som Preben Autzen havde bygget, og som straf fik en revnet blikspand trukket ned over hovedet, så det ene øre herefter sad lidt mindre fast end før. Der var kontant afregning! Preben var ellers min gode ven, som ofte stod mig bi, når der var optræk til slagsmål. Det var en velsignelse for mig, som var alt andet end begejstret for denne korporlige måde at udveksle meninger på. Jeg ville hellere diskutere. Ja, jeg var nok det, nogle af de andre i gaden ville kalde en kryster. Preben endte senere som rocker og en af byens »hårde nysere«.

Man siger, at lige børn leger bedst. Ja, men husk: Skæve Thorvald havde også legekammerater. Jeg husker mange af os Lindedal-børn som meget forskellige. Men det forhindrede os ikke i at trives i fællesskabet. Der var Jack med de altid blussende, røde kinder. Jack var en af købmand Holts seks børn. Der var »Røde Keld« fra (det lidt pæne-re) Lindegården, som også senere gjorde sig i rockermiljøet. Pudsigt nok blev hans storebror, Finn, politimand. Så var der Blom'erne i nr. 26, Flemming, Kurt og Arne. De havde vist også en lillesøster, men det var ikke interessant for os. Vi spillede en masse fodbold i deres gård, hvor indgangen til deres køkkenhave tjente perfekt som mål i den ene ende. Når vi blev jaget væk herfra af viceværtten, gik vi da bare ned til »Husse«, John Husted. Han boede lige over for Hansborg Tømmerhandel. Deres plankeværk var det perfekte mål, og selve gaden den perfekte bane. Biler var et sjældent syn på disse kanter dengang.

Lindedal var som så mange andre gader »et samfund i samfundet«. Den havde sit eget liv. Alle daglige fornødenheder kunne findes her.

Familiens sparsonne ferie og fritid blev bl.a. anvendt til campingture. Med familiens VW »boble« tog man på eksotiske udflugter til Årøsund, Sandersvig, Tandslet eller endog Flensborg eller Rendsborg. Alex Bødiker fotograferet i indgangen til det primitive telt ca. 1959. Foto i privateje.

Se lige denne liste over forretninger på Lindedal: To købmænd, en bager, et ægpakkeri, et ismejeri, en rullestue, en slagter, en herrefrisør, en damefrisør. Hva' beha'r?!

De to købmænd var købmand Jørgensen i den nordlige ende af gaden, nr. 40, og købmand Holt i den sydlige. De fleste beboere havde deres faste købmand. Vi handlede hos købmand Jørgensen, mens Durup handlede hos købmand Holt. Durup sendte ofte sin schæferhund Rolf ned til Holt med en kurv i munden, hvor indkøbssedlen lå. Holt fyldte varerne i kurven, og Rolf spankulerede stolt hjem med varerne. Når man valgte side, havde det måske noget med kreditsystemet at

gøre. Når jeg var hos købmanden, skulle jeg slutte indkøbet med beskeden: »Det skal bare skrives!« Jørgensen greb til blyanten bag øret og indførte omhyggeligt beløbet i den lille kundebog, og hver uge (eller hveranden uge, det husker jeg ikke) var der afregning. Jørgensen var altid iført hvid kittel. Jeg husker tydeligt, at jeg engang så ham i »civil« med hat og det hele – jeg kunne næsten ikke kende ham!

Der faldt sjældent noget af hos købmand Jørgensen. Det kunne der til gengæld godt gøre hos slagter Lampe: åh, som en kold bayersk pølse kunne smage godt efter et besøg i denne imponerende slagterforretning, hvor den gamle fru Lampe kunne virke nærmest frygtindgydende på mig. Hun stod dér i al sin autoritet og så ned på mig, når jeg næsten andægtigt afleverede indkøbssedlen med penge svøbt ind i på disken, som jeg kun kunne nå, når jeg stod på tæer. Så var tonen anderledes jovial hos de to »rulledamer« lige overfor. Jeg husker ikke deres navne, men jeg husker endnu fornemmelsen af dampende varme blandet med lugten af cigaretrøg. Den ene af rulledamerne var kæderyger med meget gule fingre. Men de var altid søde at snakke med.

I nr. 32 – lige ved siden af min mors damefrisørsalon – havde Göttsche sin herrefrisørsalon. Normalt blev jeg klippet af min mor i damefrisørsalonen, men én gang om året – når det blev sommer – fik jeg lov at frekventere Göttsche. Da følte jeg mig som en rigtig mand. Formålet med besøget var at blive *beeb-bobbet*, altså karseklippet. Det var et umiskendeligt tegn på, at sommeren var kommet. Jeg kan endnu dufte den grønne hårsprit, som Göttsche fyldte min nyklippede isse med.

Bager Hansen midt på Lindedal blev drevet af hr. og fru Hansen. Læg mærke til rækkefølgen. Han var klart den styrende i det forhold. Han var sådan én, som vi børn var bange for. Ikke fordi vi så ham ret meget. Han kom sjældent ud af bageriet, som lå omme i gården bag forretningen. Rygtet gik, at han vist ind imellem greb til lidt hårdhændede metoder, når han skulle sætte sig igennem over for fruhen – især hvis han havde fået en lille én for meget. Fru Hansen var en lille, meget tæt bygget kone ... og kone er det helt rigtige ord her. Hun var så lavstammet, at hun var afhængig af en skammel for at nå ned i bunden af fryseren med ispindene. Det meget specielle ved hende var, at hun var katolik. Hver søndag – og nogle gange også på hverdagsaftener – kunne vi se fru Hansen i stadstøjet gå hen i Mariegade

til gudstjeneste i den katolske kirke. Måske søgte hun her tilgivelse på mandens vegne. Han brugte i hvert fald ikke det med at gå i kirke.

Bager Hansens – som vi sagde dengang – havde ingen børn. Det havde til gengæld købmand Holts. De var ualmindeligt aktive på den front. Ikke mindre end seks børn, heraf fem drenge. Fru Holt var derfor sikkert beskæftiget på fuld tid med børnene. Hun kom kun sjældent i butikken. Der regerede hr. Holt – altid med en cigar i munden, og altid med mere fokus på omhu end på tempo. Når jeg ser på Holts hus i dag, undrer jeg mig over, hvordan de fik plads til både købmandsbutik og alle deres børn. Det har krævet en gennemtænkt logistik.

Dalgade

I 1965 døde til min store sorg vores husvært Durup. Han blev 86 år og var aktiv, indtil han blev ramt af en hjerneblødning. Hans ældste søn Edward Durup var muremester i København. Han besluttede sig for at renovere en af lejlighederne i et af de arvede huse, nemlig Dalgade 4, som indeholdt i alt fire lejligheder. Lejligheden blev renoveret efter alle kunstens regler: Nyt køkken, nye gulve, badeværelse med bidét og badekar. Edward og mine forældre kom godt ud af det med hinanden, og da lejligheden var ved at være færdig, tilbød Edward mine forældre at leje den. Lejen var ganske vist betragteligt højere end den på Lindedal, men eget badeværelse og andre attraktive faciliteter, så som stor have, fint udhus og carport, trak så meget i mine forældre, at de ikke tøvede med at sige tak for tilbuddet, og i august 1966 flyttede vi de ca. 300 meter fra Lindedal 30 til Dalgade 4. Umiddelbart lyder det ikke, som om der var tale om en større forandring. Jeg må dog sige, at jeg oplevede den som kæmpe stor. Pludselig var miljøet et helt andet. Det er svært at forklare, hvad der gjorde den store forskel. Men meget firkantet udtrykt flyttede vi fra et typisk arbejderkvarter til et middelklassemiljø. Den ene side af Dalgade bestod af villaer, den anden af udlejningsejendomme. Samtidig ændrede indkøbsmønstret sig også.

Jeg syntes, det var et rent paradys. Ikke langt fra byen, ja, ikke langt fra noget som helst. Jeg købte en del ind for min mor. Mange indkøb foregik nu i byens første egentlige supermarked – Ritass Supermarked. En fantastisk følelse, at man selv kunne gå rundt og omhyggeligt

udvælge sine varer, før man fyldte dem i den fancy indkøbskurv. Det var noget, vi ellers kun havde læst om og set i fjernsynet.

Fritid

I sammenligning med i dag var der ikke meget fritid at gøre godt med. Lørdagsfri var endnu ikke indført, hverken i erhvervslivet eller i skolen. Ferien var af to ugers længde, og så var der helligdagene. Det betød, at vi var meget opmærksomme på at få det optimale ud af den sparsomme fritid. F. eks. var det ganske normalt, at vi pakkede vores Folkevogn (»bobbet«) lørdag eftermiddag og tog på camping. Målet kunne være Årøsund, Sandersvig, Tandslet, og når det blev meget eksotisk: Flensborg eller Rendsborg.

Det store hit på campingturene – bortset selvfølgelig fra fodbold – var krabbeffiskeri. Vi lå på maven på badebroen med snøren nede i tangen. For enden af snøren var typisk en mast musling. De mange indfangede krabber blev placeret i en spand med vand. Men hvad vi skulle med de mange indfangede krabber, stod os egentlig ikke helt klart. Hvis jeg havde fået lov, havde jeg sikkert taget dem med hjem.

Jeg husker de mørke vinteraftener som meget hyggelige, når min far tændte pipen og læste op af eventyrbøgerne og senere spændende bøger. Når han læste *Frændeløs* – det indrømmer jeg gerne i dag – kunne jeg ikke holde tårerne tilbage.

Louiseskolen

1960 var et skelsættende år. Det var nemlig det år, jeg startede i 1. klasse på Louiseskolen. Dengang var der ikke noget, der hed 0. klasse eller anden form for indskoling. Det var bare lige på! Vel havde jeg nogen erfaring udi institutionslivet, idet jeg med stor glæde havde frekventeret frk. Nielsens Børnehave i Allégade. Det var sandelig lykkes mig at avancere fra almindelig børnehaveelev til »gårdmand«. Jeg husker ikke præcis, hvad titlen indebar, kun at jeg havde et noget større ansvar end de andre. Det var ikke alle forundt og derfor forbundet med en vis prestige – desværre kun i børnehaven. I skolen gav denne flotte titel ingen ekstra privilegier. Måske var det derfor, jeg savnede børnehaven et langt stykke ind i 1. klasse. Ikke fordi jeg ikke var glad for skolen. Jeg syntes, det var dødspændende at gå i skole ... i hvert fald i starten. Fru Jacobsen, vores klasselærerinde (så-

Alex Bødiker på første skoledag i 1960. Foto i privateje.

dan hed det dengang) forstod at opbygge vores selvtillid og fortalte os jævnligt, at vi var den bedste klasse, hun havde haft. Min horisont blev udvidet, da det gik op for mig, at der var et liv uden for Lindedal. Kammeratskabskredsen blev udvidet, og i det hele taget følte jeg, at verden var meget større. Ændringen i forhold til legen på Lindedal var, at autoriteterne nu hed fru Jacobsen, fru Bøgen, hr. Usbeck.

Jeg må indrømme, at den pædagogiske standard hos lærerne senere i forløbet ellers lod noget tilbage at ønske. Verden var meget sort/hvid. Det forventedes ikke, at vi elever skulle have udtrykte meninger om planlægning og gennemførelse af undervisningen. Demokrati var noget, der hørte til i samfundet uden for skolens vægge og noget, man bare lærte om. Det blev ikke praktiseret.

Hvis man stak snuden for langt frem, var korporlig afstraffelse nærliggende. Ja, ind imellem kunne det virke, som om lærerne egentlig fandt denne sanktion ganske sympatisk – ikke mindst gårdvagten, som vogtede over os som en løvemor over sin flok. Jeg husker også tydeligt eftersidningerne – eller som vi kaldte dem: »svederne«. I en stiv klokke-tid skulle vi sidde musestille ved hver sit bord under overvågning af en lærer, der således kunne tjene en ekstra timeløn, mens han oven i købet kunne forberede sig til næste dag. Formålet med denne afstraffelse er aldrig gået op for mig. Hvad var læringen? Jeg føler ikke, at jeg forbedrede mig nævneværdigt efter sådan en time.

Efter 7. klasse skete der noget stort: Vi flyttede over i den grå bygning, hvor »de store« holdt til. Jeg gik nu i 1. real, som bestod af elever fra de tre syvendeklasser. Nu følte vi os næsten voksne. Vi havde lov til at forlade skolen i det store frikvarter. Turen gik til købmand Juul og *Pølse Marie* i Laurids Skaus Gade. Hos Marie kunne jeg få lov at købe på kredit, hvis jeg højtideligt lovede at betale min gæld. Hun viste mig derved stor tillid, og jeg har aldrig undladt at udligne min saldo. Tak, Marie!

Eksplosionen

Helt ovre i USA skete der ting og sager på den musikalske front. Det hele var startet med Bill Haley, som med sin gruppe *The Comets* fik et gigantisk hit med nummeret *Rock Around the Clock* i 1954. Ironisk nok var Bill Haley af udseende og i attitude alt andet end rockmusiker. Han mindede mere om klassens tykke dreng. Ikke desto mindre startede nummeret en lavine. Den ene solist efter den anden meldte sig på den amerikanske rockscene: Jerry Lee Lewis, Chuck Berry, Fats Domino, Roy Orbison, Carl Perkins, Johnny Cash m. fl. Men én solist overskyggede dem alle: Den unge Elvis Presley, som skabte røre med sin provokerende sceneoptræden, som de unge elskede og de ældre foragtede. Musikken forargede bedsteborgerne i det – i hvert fald på overfladen – meget moralske USA. Da Elvis dukkede op i det berømte Ed Sullivan Show, sad 60 millioner seere foran TV'et, svarende til 82,6% af samtlige seere i USA. Det var rekord i amerikansk TV-historie.

Verden var blevet mindre, især på grund af radio og TV. Alligevel var der langt fra USA til Europa, og kun få musikinteresserede var

klar over, hvad der egentlig skete »over there«. En af de største »porte« til Guds eget land var den engelske havneby Liverpool. Skibene fra USA medbragte typisk sukker, bomuld og tobak. Sømandene ombord på skibene havde noget helt andet med i deres bagage: Vinylplader med de hotteste navne fra USA. De første til at høre den nye musik var altså de musikinteresserede i Liverpool.

Hurtigt bredte feberen sig, og på både små og store spillesteder kunne de unge nu stifte bekendtskab med den nye og spændende musik. De fleste unge musikinteresserede i Liverpool spillede skiffemusik – en stilart, der tog udgangspunkt i de manglende økonomiske muligheder blandt teenagerne. Instrumenterne var mere eller mindre hjemmelavede. Der blev spillet på vaskebræt, vaskebaljer og andet, der kunne spilles på. Lonnie Donegan var en af de store helte inden for den genre ... også for en ung knægt ved navn John Lennon. Hidtil var der kun fokus på solister, men John drømte om at lave sin egen gruppe. Som 16-årig lykkedes det ham at etablere *The Quarrymen*, og det blev begyndelsen til det allerstørste, nemlig *The Beatles*.

Four Lads Who Shook the World

Sådan står der på muren over *The Cavern Pub* i Matthew Street i Liverpool. *The Cavern Pub* ligger over for *The Cavern Club*, hvor én gruppe spillede ikke mindre end 275 (!) gange på lidt over to år. Gruppen var selvfølgelig: *The Beatles*.

The Beatles revolutionerede musikverdenen med deres helt nye »Merseysound«. Deres kompositioner gik rent ind hos teenagere over hele verden – også i USA, hvor *The Beatles* på et tidspunkt havde 16 (!) sange med på top 100. Det er aldrig overgået og bliver det sikkert aldrig. Et nyt ord, som blev brugt i hele verden, så dagens lys: *Beatlemania*. Fra 1963 til 1966 turnerede *The Beatles* verden rundt. Sporene, de satte, var meget tydelige – også her i Danmark, som de besøgte første og eneste gang i juni 1964. Drengenes frisure ændrede sig fra »anderumpe« til »gulvmoppe«. Spørgsmålet var nu ikke længere: *Er du til Cliff eller Elvis?* Nej, nu hed det: *Er du til Beatles eller Stones?* Pladesalget eksploderede, og de små vinyl singleplader kørte rundt på rejsegrammofonen på 45 omdrejninger på mangt et ungdomsværelse.

Selv var jeg åbenbart ikke så avanceret, som jeg troede. Da jeg for nylig tjekkede min samling af singleplader, måtte jeg konstatere, at

min første singleplade var med Johnny Reimar: *Down in Napoli!* Den næste var med Cliff Richard, og så var der 7–8 Elvis-plader, bl. a. *Are You Lonesome Tonight*. Først derefter kom *The Beatles*. Måske er det også et udtryk for det mildt sagt begrænsede udvalg – hvad de nye plader angik – hos Feidenhansl i Storegade, hvor vi kunne høre plader gennem telefonrør. Avanceret!

1964 var et stort Beatles-år. Vi kunne nu også opleve dem på film. *A Hard Day's Night* blev – noget senere ganske vist – vist i Kino Palæet i Nørregade, hvor vi ikke holdt os tilbage. Jeg husker, vi var en flok, der fyldte en hel række. Det gav mod til at give begejstringen luft. Vi hujede, piftede og sang med. En helt ny stil i den gamle biograf, hvor musicalen *Oklahoma* hidtil havde været det vildeste.

Beatles ændrede en hel generations måde at tænke og agere på. Og da de var helt på toppen og blev dyrket som guder, besluttede de i august 1966 at stoppe turnelivet og hellige sig arbejdet i pladestudiet. De gav deres hungrende fans mesterværker som *Revolver*, *Sgt. Pepper's Lonely Hearts Club Band*, *The White Album*, *Abbey Road*, m. fl.

The Beatles blev talerør for en hel generation. Deres album *Sgt. Pepper* skubbede til den psykedeliske flower-power bevægelse.

Summer of Love

Summer of Love – sådan blev sommeren 1967 benævnt. Overskrifterne var: *Sex, Drugs and Rock'n Roll*, *Peace, Love and Understanding*, *All You Need is Love*, *Make Love – not War*.

Markedet var et overflødighedshorn af god rockmusik. Året gav os en lang række klassikere. Grupperne stod i kø: *The Rolling Stones*, *The Kinks*, *The Yardbirds*, *The Small Faces*, *Traffic*, *Fleetwood Mac*, *The Who*, bare for at nævne nogle få af de engelske grupper. Den engelske bølge var sat i gang på amerikansk inspiration. Nu vendte bølgen tilbage til USA. Navne som *Jefferson Airplane*, *The Jimi Hendrix Experience*, *The Byrds*, *Mamas & Papas*, *Janis Joplin*, *The Doors*, *Grateful Dead*, *The Beach Boys* var med til at fuldende en flot mosaik af hits.

Nu var tilgængeligheden blevet større. Vi kunne høre om nye grupper i radioen, og Danmarks Radio begyndte endda at sende ungdomsudsendelser på TV, hvor vi kunne se og høre vores idoler. Vi i Sønderjylland var privilegerede, fordi vi kunne se tysk TV, som var langt fremme på beatet. Jeg husker især udsendelsen *Beat-Club*, der blev sendt lørdag eftermiddag. Her var alle de store navne med. En

Alex Bødiker bag trommesættet i øvelokalet hos Erwin Seibt på Jernhytvej i Vojens ca. 1970. I baggrunden bassisten Ejner Petersen. Foto: Finn Hinrichsen. I privateje.

af mine største oplevelser var at opleve Jimi Hendrix, som spillede med tænderne!

Medieverdenen var ikke blind for, at købekraften blandt de unge var blevet større. Nye ungdomsblade som *Beat*, *Børge* og *Vi Unge* så dagens lys. Her kunne vi læse alt om idolerne og deres adfærd. Det kom tydeligt til udtryk i moden og sproget. Drengenes hår blev længere, samtidig med at pigernes skørter blev kortere. Pludselig skulle man gå i tøj fra militærets overskudslager for at være »in«. Det var meget varmt – og tungt – at gå med pelsfrakke fra den finsk-russiske krig.

Hvad skete der i Danmark?

Den nye musik nåede selvfølgelig også til Danmark. Især *The Beatles* var en stor inspiration for den unge generation. Masser af grupper dukkede op i 1963–64 og frem, de fleste i standardbesætningen single-guitarist, rytmeguitarist, basguitarist og trommeslager, ofte suppleret med en forsanger: *Hitmakers, Sir Henry & His Butlers, The Lollipops, Dandy Swingers, The Defenders, The Donkeys, The Rocking Ghosts* og mange flere. Alle havde de base i København og omegn. I starten gik genren under betegnelsen pigtrådsmusik. Senere blev det ændret til beat for så omkring 1970 at hedde rock. Det største navn i de tidlige 1960'ere var uden konkurrence *Peter Belli & Les Rivals*. De var danske teenagere, hvad *The Beatles* var for de britiske teenagere: Hysteriet var enormt, og Peter Belli var både idol og ikon.

Ikke mange provinsgrupper nåede hitlisterne. Ikke fordi de ikke kunne eller ville, men på det tidspunkt var der nul lydhørhed for provinsgrupper blandt managers og pladeselskaber i København. Til gengæld var trafikken intensiv den anden vej. De københavnske bands turnerede heftigt i provinsen og nød deres store popularitet. Også mange engelske bands turnerede i Danmark – ikke at de nødvendigvis spillede specielt godt, men de var fra England ... Wauw ... det var en kvalifikation i sig selv!

Op igennem 1950'erne udviklede stilen sig fra at være *happy-go-lucky* popmusik til at blive mere personlig og eksperimenterende. Nye spændende grupper dukkede op: *Steppeulvene, Beefeaters, Young Flowers, Savage Rose, Burnin' Red Ivanhoe*. I disse år blev de musikalske indtryk ofte suppleret med såkaldt bevidsthedsudvidende stoffer.

En koncertsal, der duftede af hårlak og permanentvæske ...

Sidst i 50'erne havde min mor i baggården til Lindedal 30 fået etableret en damefrisørsalon. En modig beslutning, som dog hurtigt viste sig rentabel. Salonen var lukket fra lørdag middag til mandag morgen. Fra jeg var 11–12 år okkuperede jeg de ledige lokaler, fordi jeg her havde mulighed for at dyrke den ene af mine store passioner: musikken (den anden var fodbold). Jeg havde fået en funklende ny Grundig spolebåndoptager i fødselsdagsgave. Hver dag optog jeg den unge Jørgen Mylius' radioprogram, som var fyldt med popmusik

og gode fortællinger. Programmet hed *Efter Skoletid* og blev sendt kl. 15.20 til 16.00 fra 1963. Og *Top 20*, også styret af Jørgen Mylius, blev et must hver søndag eftermiddag.

Næppe var den sidste lørdagskunde ude af min mors salon, før jeg rykkede ind med min båndoptager og noget, der med god vilje kunne minde om et trommesæt. Min mors sykurv med låg kunne agere hi-hat, når jeg bandt en snor om ringen i låget og via et armlæn forbandt den med min venstre fod. Voila! ... Tykke strikkepinde af grøn plastic var trommestikker, stortrommen var en gammel cirkustrømme købt for 20 kr. af »Bjørn nej å æ havn«. At der ikke var nogen fodpedal var da bare en detalje. Hvad var der galt med at sparke direkte med foden ind på skindet? Grydelåg lød i mine ører som Ringos bækkener. Konceptet var på plads: Et tryk på min Grundigs startknap og de største bands begyndte at spille ... med mig som trommeslager! Jo, der er ikke det idol, jeg ikke har spillet sammen med! Alle dukkede de op på Lindedal 30 i en koncertsal, der duftede så lifligt af hårlak og permanentvæske.

Min klassekammerat John Østergaard fra Simmerstedvej (senere professor i børnesygdomme ved Århus Kommunehospital) var så småt begyndt at spille guitar. Vi blev enige om at danne en super duo, som vi kaldte *The Hard-boiled*. Det var et ord, vi lige havde lært i engelsktimerne. Nu lå berømmelsen lige om hjørnet – vi talte i hvert fald meget om den. Lidt berømte – i hvert fald lokalt – var Johns storebror Kjeld (senere skoletandlæge i Tønder) og hans gruppe, som havde to piger med. Ret usædvanligt på det tidspunkt. Den ene var Lone Poulsen, som senere kom med i *Shit & Chanel*, og den anden var Gudrun Klindt (Gugs), datter af »æ slaute« å Ryes Møllevej, Ferdinand Klindt. Gugs lyttede lidt på Johns og mine udskejelser, og kort tid efter kontaktede hun mig og foreslog, at vi dannede en rigtig pop-gruppe, Brdr. Østergaard, hende og jeg. Jeg kunne ikke fatte mit held. Jeg husker endnu den enorme lykkefølelse: *Et rigtigt band!*

Bandet holdt ikke så længe, men Gugs og jeg holdt sammen, ikke alene som spillekammerater, men også som venner. Selvom – eller måske fordi – hun var tre-fire år ældre end mig, og selvom vi i sagens natur var meget forskellige, opstod der et særligt varmt forhold mellem os.

Sparks

Gugs og jeg var klar til at danne et nyt band, og det lykkedes hurtigt. Vi døbte bandet *The Sparks*. Det må have været et godt navn, for få

The Sparks bestod af Roar Hansen (sang), Bo Hansen (single-guitar), Alex Bødiker (trommer), Gudrun Klindt (rytme-guitar) og Hans Jørgen Lind (bas-guitar). Visitkort. I privateje.

år senere dukkede et amerikansk band af samme navn op på hitlisterne. Vi var nu fem medlemmer i bandet. Vores forsanger hed Roar Hansen og var en meget karismatisk fyr med langt hår og specielt tøj. Pigerne elskede ham, og det betød meget dengang. Det betød ikke mindst masser af jobs. Vi startede i december 1966, og allerede med udgangen af første halvår af 1967 var vi et erfarent band med 25 jobs på bagen. Hyren nærmede sig 50 kr. pr. mand for et job – jo, det lignede noget.

Jeg var noget yngre end de andre i bandet. Der var det specielle ved min situation, at jeg skulle være inde senest kl. 22 om aftenen. Den aftale var svær at holde, når vi var på job – det kunne mine forældre godt se. Gugs fik derfor den faste opgave at »passe på« mig, når vi var ude at spille. Hun sørgede med kyndig hånd for, at jeg ikke faldt for de mange fristelser, der kunne være, i form af sprut og modne piger. Jeg påstår ikke, at jeg var uinteressert i de nævnte fristelser. Men det var nu musikken, der fyldte mest hos mig. Tak, Gugs, fordi du holdt mig på sporet – og fordi du også kiggede den anden vej, hvis du skønnede, at jeg havde styr på situationen!

De første jobs var mest på skoler og i mindre ungdomsklubber. På skolerne demonstrerede mange af lærerne mod den nye »kattemusik« ved at gå rundt i salen med store vattotter hængende ud af ørerne.

Alex Bødikers første rigtige band The Sparks blev dannet i 1966. Visitkort. I privateje.

Det klædte sjældent en kedelig gråklædt, piberygende midaldrende lærer.

Et af de første større jobs vi havde, var vi egentlig ikke hyret til. I Den Kommunale Ungdomsklub var der arrangeret bal en lørdag aften med et af de kendte københavnske bands, nemlig teenage-bandet *The Kids* med to brødrepar: Brdr. Thybo og Brdr. Olsen. Af en eller anden grund var kendisserne ikke dukket op til aftalt tid. Panikken bredte sig. Hvad var mulighederne for at skaffe erstatning? Tja, det vrimlede ikke med alternativer dengang, så vi i *The Sparks* blev bedt om at springe til med kort varsel. Vi var himmelhenrykte og nåede end ikke at blive nervøse, og vi spillede vores bedste job til dato den aften. Hverken stoffer eller spiritus kunne have gjort os højere. I øvrigt er det skægt, at en af mine rigtig gode venner i dag er Jørgen Olsen fra netop Brdr. Olsen. Vi har sammen grinet meget af historien, som jeg husker noget bedre end han.

Forstærkeranlæg var dyrt dengang – forholdsmæssigt meget dyre end i dag. Det gav os en del udfordringer. En vis forældreopbakning havde vi. Det lykkedes at skaffe kaution nok til, at vi kunne investere i et forsvarligt anlæg. Godt lød det ikke – men det var højt, og dét var særdeles vigtigt. Repertoiret var meget inspireret af blues og R&B (Rhythm'n Blues): *Bo Diddley, B.B. King, John Mayall, Cream, Rolling Stones.*

Sparks eksisterede – med en del udskiftninger – indtil sommeren 1969.

I gymnasiet

Der var mange ting, jeg ikke forstod i folkeskolen. Et fag som fysik gik helt hen over hovedet på mig. Vores lærer var skoleinspektøren, som dog bar over med mig, hvis jeg lovede ham at søge på gymnasiet efter 2. real. Så skulle jeg jo ikke til realeksamen, og ingen ville opdage vores lille aftale. Han indstillede mig til gymnasiet, hvor jeg startede i 1969. Vores årgang var den første, der gik på den splinternye Katedralskole på Christiansfeldvej i tre år.

Her blev vi mødt af endnu mindre pædagogiske lærere end i folkeskolen. Indstillingen til læring var yderst konservativ. Det mest avancerede var, at vi i mange af faglokalerne sad ved borde opstillet i hestesko. Der var alle lærertyper lige fra den nørdede, distraete og meget akademiske type til den meget autoritære og tyranniske type, der fik lektor Blomme til at fremstå som ganske fredsommelig. Som elever skulle vi hele tiden indrette os efter de enkelte lærere – det var ikke omvendt. F.

The Sparks i øvelokalet ca. 1967-1968. Foto i privateje.

eks. vidste vi, at vi skulle være særligt påpasselige i engelsktimerne, hvis der var tåget vejr. Vores engelsklærer hr. Christiansen havde nemlig astma, og hans tolerance var ikke stor i tåget vejr, hvor det kneb ham at trække vejret. Stakkels mand – men jeg kan stadig ikke indse, at det skulle være vores skyld, endsige vores ansvar.

Vores historielærer var lektor Karlsson. Han påberåbte sig at være socialdemokrat, men fremstod nærmest som aristokrat. Da vi nåede til socialdemokratiske kildeskrifter i Danmarkshistorien, var det som om hans tidsfornemmelse forsvandt. Vi blev i hvert fald hængende i Pio og kildeskrifterne. Så kunne vi selv bekymre os om at komme igennem resten af pensum til eksamen. Frandsen var den meget nørdede matematiklærer, som imponerede mig ved at påstå, at han kunne låse enhver cykellås op ved hjælp af noget sandsynlighedsregning (tror jeg, det var ...). Vi skulle på skift op til tavlen og gennemgå dagens lektie. Han vurderede præstationen, som blev ført ind i hans lille bog. Disse notater dannede så grundlag for årskaracteren.

Jeg var uhyggeligt dårlig til matematik. Til gengæld var jeg stolt af at give min fine bog videre til næste årgang. Den havde stort set aldrig været åbnet og så ud som ny. En dag – til alles store overraskelse – meldte jeg mig frivilligt til »tavle-tortur«. Jeg fyldte hele tavlen med tal og tegn, og Frandsen nikkede billigende. Han lod mig gennemføre og roste mig så for min gode hukommelse, men sagde så: »Det der forstod du jo ikke et ord af!« Det måtte jeg give ham ret i, og ud fra min årskaracter at dømme havde han virkelig ikke givet mig nogen kredit for min indsats.

Heldigvis var der dengang ikke noget krav om et bestemt gennemsnit for at blive optaget på en videregående uddannelse, så jeg tog de tre år som en oplevelse, hvor jeg mødte nye kammerater og bevægede mig i et nyt og anderledes miljø.

Et af højdepunkterne var i 2. g, hvor vores årgang traditionen tro stod for årets Holberg Revy. Jeg havde spillet skolekomedie i 3. klasse, og scenelivet var jeg efterhånden blevet vant til. Men som trommeslager sad jeg jo i baggrunden. Nu havde jeg mulighed for at komme lidt mere frem i rampelyset. Og det der rampelys har altid haft en magisk tiltrækningskraft på mig. Jeg kan ikke forklare, hvad det er, men den specielle fornemmelse det er at stå på en scene med adrenalin-pumpende i kroppen – den bliver jeg aldrig træt af.

At lave Holberg Revyen 1971 var en herlig oplevelse. Vi skrev selv alle teksterne og instruerede selv forestillingen, ligesom vi naturligvis

selv sørgede for akkompagnement til sangene. En stor del af numrene handlede selvfølgelig om livet på Katedralskolen, men der var også plads til andet satirisk og humoristisk materiale. Jens Peter Tofte, som var lægesøn, gav den som forvirret overlæge, Henrik Pors leverede en flot version af »Nu går våren gennem Nyhavn«, Ole Wierød og Ebbe Lund Nielsen spillede klarinet-duet. En meget varieret revy var det, og vi følte os ret voksne. Forestillingen, som blev en stor succes, blev overværet af elever, forældre og lærere. Ja, der var endda repræsentanter for lokalpressen.

Den sociale arv

En studentereksamen var dengang stadig en elitær uddannelse for de få. Omkring 1970 var det kun godt 10% af en årgang, der fik en studentereksamen. Det var da også meget tydeligt for mig, at jeg nu var sammen med kammerater med en anden baggrund end den, jeg var rundet af. Jeg hævder ikke, at det ene var bedre end det andet. Jeg kunne bare mærke forskel. Det var for mig en spændende oplevelse, og jeg lærte en masse om sociale kompetencer.

Min morfar, som var vognmand på Fyn, sukkede og sagde: »Jamen, kan du da ikke noget?«, da han erfarede, at jeg nu skulle gå yderligere tre år i skole. Som om ni år ikke var rigeligt ... Det var i slutningen af 1960'erne og i 1970'erne, at vi for alvor fik mulighed for at bryde den sociale arv. Velstanden i 1960'erne medførte, at det nu blev muligt for alle at tage længerevarende uddannelser. Det synes jeg er en væsentlig faktor i et demokratisk samfund.

Reges

Sparks' lokale rivaler var Vojens-bandet *Reges* (latin for »Kongerne«). *Reges* var et meget mere strømlinet, stringent og veldisciplineret band end *Sparks*. Alle deres numre var nøjagtige kopier af originalerne, anlægget var super, lyden i top og påklædningen som regel i tråd med tidens trend. I 1968/69 var det silkeskjorter og sribede bukser og en lille klud om halsen. *Flower power!* Gruppen var godt sammen-spillet under ret autoritær ledelse af Carl Ervin Seibt. Ervin ringede i sommeren 1969 og tilbød mig et års medlemskab af *Reges*. Deres trommeslager blev nødt til at forlade dem, fordi han ikke kunne slippe for et års tjeneste i Civilforsvaret. Surt for ham – godt for mig.

Reges var meget ude at spille, og det var gavnligt for mig at lære at tilpasse mig mere disciplinerede rammer. Jeg var to-tre år yngre end de andre og dermed også ret umoden. Musikalsk var jeg i al beskedenhed faktisk ret godt med, og jeg kunne også bidrage med en del og føler selv, jeg var med til at løfte bandet. Det blev nogle forrygende år. Vi spillede konstant. Øvede to-tre dage om ugen og var ude at spille hver weekend. Rutine fik vi masser af, og vores markedsområde voksede. Det betød eksotiske ture til Fyn, hele Jylland, ja selv i Slesvig-Holsten fik vi godt fat. Men basen var selvfølgelig Vojens/Haderslev området. Vi kunne fylde Vojens-hallen (800 unge) til et ganske almindeligt popbal. I skærende kontrast hertil står en optræden i en lille by ved Horsens. Der kom 12 betalende gæster! Det var ikke sjovt!

Til gengæld syntes vi, det var ret komisk, da vi engang spillede på en skole i Højbjerg ved Århus. Allerede da vi slæbte vores gear ind på scenen, blev vi mødt af en striks udseende skoleinspektør, som med slet skjult væmmelse spurgte, om vi var et af de hersens moder-

Reges i øvelokalet ca. 1970. Vojens-bandet *Reges* bestod af Carl Erwin Seibt (singleguitar), Alex Bødiker (trommer), Ole Gellert Andersen (sang), Ejnar Petersen (basguitar) og Poul-Erik Johansen (orgel). Foto: Finn Hinrichsen. I privateje.

ne elektrificerede ensembler. Det måtte vi jo indrømme, at vi var, og jeg tror også, at jeg forsigtigt mindede ham om, at vi levede sidst i 1960'erne. Han lignede virkelig en mand, der syntes, at Rachel Rastenni virkede noget løssluppen, når hun sang: »Der sidder en vovse i et vindu'.«

Men i gang skulle vi jo. Vi stillede op, og da vi havde fået »hul igennem« (som det hed dengang), skulle instrumenterne stemmes. Næppe havde vores bassist slået på den dybe streng, før den iltre skoleinspektør erklærede, at: »... det der ... det er alt for højt. Det finder jeg mig ikke i.« Vi var målløse, men lovede, at vi nok skulle dæmpe os. Så var vi klar til aftenens første nummer, *Booker T. and the MGs'* »Time is Tight«, et relativt roligt instrumentalnummer. Det var for meget for den musikkyndige inspektør, som med stormskridt kom op mod scenen og meddelte os, at enten skruede vi ned, eller også kunne vi pakke sammen. Det var dråben. Vi gik straks i gang med at pakke sammen, og mindre end en time senere sad vi i Folkevognsrugbrødet med retning mod Sønderjylland. Se, det er konsekvens. Jeg tror nok, skoleeleverne var mere end almindeligt skuffede over aftenens udfald. Til gengæld nåede vi at se aftenens udgave af McCloud.

Flere gange var vi udsat for, at emsige lærere demonstrativt stod med decibelmålere, der skulle være med til at fælde dommen over os. Det fik os nu kun til at spille endnu højere. Vi havde nemlig anlægget til det: Marshall-anlæg til guitar og bas, Leslie-boks koblet sammen med en Vox AC 30 til orglet – dengang hed det ikke keyboard – og et stort Dane sanganlæg, uden monitorer forstås. Ervin havde en Gibson Les Paul guitar, og Ejnar spillede på Fender Bass. Mikrofonerne var selvfølgelig Shure. Jo, vi var godt med.

Faktisk tjente vi ganske pænt. Når man ser på kontrakterne fra dengang, lyder beløbene ikke imponerende, men vi havde som nævnt rigtig mange jobs. På min 16 års fødselsdag i 1969 købte jeg kontant et splinternyt Premier trommesæt og en brugt 2-gears Puch knallert – en investering på ca. 5.000 kr., som jeg havde sparet op. Det var mange penge i 1969.

Ervin Seibt fra Jernhyt i Vojens var vores ubestridte leder. Han valgte repertoire, og når vi mødte til øveaftenerne to-tre gange om ugen, havde han forberedt aftenens forløb. Første punkt på dagsordenen var altid repetition af de numre, vi øvede sidst. Så gik vi i gang med det eller de nye numre. Ervin terpede akkorder med vores bassist Ejnar Petersen fra Vojens (senere gift med turistchef Kerstin Peter-

sen i Haderslev) og vores organist Poul Erik Johansen fra Kløvervej i Haderslev, kaldet *Banan*, fordi hans far handlede med frugt og grønt. Vores sanger Ole Gellert Andersen, nu landbrugsrådgiver i Nordea i Haderslev, og jeg hjalp hinanden med at skrive teksten af. Det var en besværlig proces at hæve og sænke grammofonnålen og samtidig høre ordene, der blev sunget.

Vi spillede den musik, der var mest populær i de år. Numrene blev typisk hentet fra hitlisterne og fra datidens mest populære LP'er. *Beatles*, *Bee Gees*, *Small Faces*, *Hollies*, *Kinks*, *Steppenwolf*, *Creedence Clearwater Revival*. På et vist tidspunkt spillede vi faktisk hele side 2 af *Beatles* LP'en »Abbey Road«. Effektfuld afslutning var det med teksten: *and in the end / the love you take / is equal to the love you make ...* og så den bløde guitar! Tak for i aften!

Efter Ole forlod gruppen for at hellige sig en karriere inden for bankverdenen (det fik han stor succes med), ændrede vi repertoire i en mere hårdtslående retning. Nu spillede vi *Deep Purple*, *Free*, *Clapton*, *10 Years After* og lignende. Vi fik også ambitioner om at lave vores egen musik. Det var sværere end forventet. Jeg tror simpelthen ikke, vi havde talent for selv at komponere. Men ind imellem lykkedes det at lave nogle potente numre. To af dem blev udvalgt til vores singleplade, indspillet og udsendt i 1971.

Jeg vil næsten kalde denne plade for vores svanesang. I hvert fald hvad angår rockmusik, for som så mange andre begyndte vi også at spille det, vi selv havde refereret til som »røvballemusik«. Vi spillede i forsamlingshuse, på kroer og til halballer. Der stod vi i ens tøj og spillede numre som: *Olé, det var i Spanien* og *Aldrig mer' må jeg se dig*. En epoke, jeg ikke vil ofre mange ord på.

Rocken presser jazzen

Haderslev var ikke arnestedet for nye ideer og strømninger. Den slags ting hørte hovedstaden til. Det betød, at f. eks. 68-oprøret først holdt sit indtog i Haderslev nogle år senere. Men det betød ikke, at den nye musikbølge ikke også skyllede ind over Haderslev. Aktivitetsniveauet var pænt højt. En vis modstand – ja, næsten foragt – var der stadig mod rockmusik fra »de intellektuelle«. De var let genkendelige: Fløjlsbukser, sandaler, islænder, hornbriller og en pibe i munden. Og så lyttede de til jazz-musik. Haderslev havde i 1960'erne en af landets største jazzklubber, startet af bl. a. Niels Abild, leder af *Kansas City*

Stompers. Smag lige på navnet: *Kansas City Stompers*. Det siger meget om den musik!

Harmonien

Disse jazz'ere blev nu nærmest kørt over af en rock-bulldozer! I løbet af få år ændrede billedet sig totalt. Rocken var for alvor kommet til byen. Hvor Hotel Harmoniens festsal før genlød af rytmerne til *Rytme Trioen*, *Egon Prytz' Danseorkester* og – når det var vildt – traditionel jazzmusik, måtte den gamle sal nu lægge vægge til de nye toner. Den gamle, ærværdige »Tirsdagsklubben« kastede sig ud i store arrangementer på Hotel Harmonien, hvor vi fik mulighed for at opleve *Peter Belli*, *Rocking Ghosts*, *Sir Henry*, *Defenders*, *Savage Rose* og engelske navne som *Wishful Thinking*, *Red Squares* og *Dave Dee*, *Dozy*, *Bicky*, *Mich & Tich*, og minsandten om ikke også et jamaicansk orkester kiggede forbi: *The Ebonies*. Det var meget eksotisk med fem sorte musikere på scenen.

Den Kommunale Ungdomsklub

Ikke kun på Harmonien var der mulighed for at opleve rockmusikken. Kommunen havde overtaget Katedralskolens bygninger i Gåskærgade, eftersom der var bygget et helt nyt Friis & Moltke gymnasium på Christiansfeldvej. I de gamle bygninger blev der nu indrettet lokaler til Den kommunale Ungdomsklub, som også havde fået ny leder. Det var min far, som havde søgt og fået jobbet. Ikke mindst gennem min interesse for de nye strømninger havde han engageret sig i teenagerne liv. Han lyttede til vores musik og prøvede at forstå vores situation og vores begejstring for alt det nye. Klubben blev hurtigt en succes – samlingsstedet for de 14–18 årige. Klubaftenerne bød på musik fra det *flower power*-udsmykkede diskotekshjørne (med to grammofoNER!), kortspil, billard, bordtennis, sløjd, hyggeligt samvær i baren ... uden spiritus forstås.

Spiritue var slet ikke noget tema på de almindelige klubaftener. Heller ikke de aftener, hvor der var dans til diskoteksmusik. Der var bare almindelig hygge, og jeg må rose min fars evne til at skabe hygge og nærvær. Jeg tror mange medlemmer husker begrebet »Red Evening« (engelsk skulle det jo være): Hver anden tirsdag gik min far i køkkenet, assisteret af min mor, for at smøre franskbrød med spege-

pølse ... masser! Det blev en kæmpe succes. Jeg tror såmænd ikke så meget, det var på grund af spegepølseadderne. Det var nok snarere oplevelsen af, at der skete noget særligt og noget anderledes; noget, der blev arrangeret af hensyn til os unge for at gøre os glade. Det lyder banalt, men teenagere nyder andres omsorg. Sådan var det dengang, og sådan er det i dag.

Et andet højdepunkt var de aftener, hvor min fader arrangerede quiz. Det kunne være »20 spørgsmål til professoren«, »fup eller faktum«, »hvad er det?« – quizzes, som nød stor succes på TV. Min far troede fuldt og fast på, at disse banale quizzes kunne overføres til Ungdomsklubben ... og det kunne de så. Man må aldrig selv tvivle på sine projekter.

I forældrekredse var der megen usikkerhed om, hvad det egentlig var der skete med de unge mennesker. Den mærkelige musik, det lange hår og det spraglede tøj. »Ryger de også hash?« Det kunne være svært at følge med. For at afmystificere, hvad der skete i Ungdomsklubben, inviterede min far forældrene til en hyggeaften. Hans ide var at lave et arrangement i to afdelinger: I festsalen var der bal for

Haderslev Kommune Ungdomsklub flyttede ind i nye lokaler på Den Gamle Katedralskole i Gåskærgade i 1967. Alex Bødikers far, Bobbi Bødiker, blev samtidig ansat som leder. I ungdomsklubben kom de 14-18 årige for at lytte til musik og hygge sig – vel at mærke uden spiritus! Foto i privateje.

de unge efter det kendte koncept, og nedenunder i gymnastiksalen var der dækket op til forældrene. Meningen var, at forældrene skulle informeres om Ungdomsklubben under indtagelse af lækkert smørrebrød. Bagefter spillede Egon Prytz' danseorkester op til dans. Da forældrene blev præsenteret for det lækre smørrebrød, fik de en information, der gav de fleste en lang næse: Min far sagde: »For at beskytte jeres børn har jeg besluttet, at spiritus er totalt forbudt i Ungdomsklubben. Det gælder selvfølgelig også for jer i aften, men I kan hente sodavand i baren.« Jo, de voksne skulle jo være det gode eksempel.

I løbet af aftenen skete der det, at de unge sivede nedenunder for at se, hvad der foregik blandt »de gamle«, som sang og dansede og morede sig ... uden spiritus. Der var også bevægelse den anden vej, og de unge hyggede sig med at opleve, at både mødre og fædre forsøgte sig udi den mere rockede dans. Efter den aften var der stor opbakning til Ungdomsklubben.

Fra starten i 1967 spillede musikken en afgørende rolle i hele min fars koncept. Mindst en gang om måneden var der popbal om lørdagen. De fleste grupper, der spillede her, var enten lokale eller regionale. Efterhånden fik min far dog opbygget et godt netværk af bookere, så der nu også kom grupper fra Sjælland og København. Hurtigt fandt han ud af, at hvis han kunne udfylde hullerne i et bands turnékalender, så kunne han få dem meget billigt. På den måde var der nu live musik på hverdage også, typisk med turnerende engelske bands. Han indrettede et lokale, hvor de kunne overnatte gratis, og den kaffe og de rundstykker, han serverede for dem om morgenen, fik han så rigelig kompensation for. Efterhånden ringede grupperne og tilbød at spille for overnatning og morgenmad.

Navne som *Gnags*, *Gasolin* og *Eddie Skoller* har spillet i ungdomsklubben i Haderslev. Aldrig har den gamle og meget smukke festsal på Haderslev Gl. Katedralskole rocket så meget.

Set gennem nutidens briller er det bemærkelsesværdigt, at der aldrig blev drukket spiritus. Alle kendte sanktionen: Karantæne fra klubben i mindst tre måneder. Tænk at blive sat uden for det gode selskab så lang tid ... oh skræk! Nej, så hellere vente med bjerne til efter ballet!

Hvad blev der så drukket? Det store hit var naturligvis cola og fanta. Men noget helt nyt dukkede op de år – naturligvis fra USA: Milkshake. Denne herlige drik, som blev anledningen til åbningen af en række mælkepop'er. Bag projektet stod Karolines Køkken og målgruppen var unge i alderen 14–18 år. *Beatles*, *Hitmakers*, *Peter Belli*

og *Stones bragede* løs fra jukeboksen, og der var jordbærmælk i glasset, brylcreme i håret og nappa på stolene. Menukortet talte en halv snes forskellige varianter af »rystet« mælk med frugt og is – velegnet til et sugerør eller måske to – samt en god håndfuld fristende isanretninger.

Disse herlige milkshakes blev min mor en mester i at lave i Ungdomsklubben. Det var sejt at sidde ved baren med den ene ende af sugerøret nede i drinken og den anden i den ene mundvig. Vi kunne sagtens have gang i »scoringsprocessen« samtidig.

Meget var tilladt i Ungdomsklubben, men som nævnt var der altså visse forhold, min far ikke tolererede. F. eks. var kortspil om penge strengt forbudt. Vi var imidlertid mange, som yndede at spille om penge. Indrømmet – ind imellem var indsatserne ret høje. Måden vi gjorde det på i klubben var, at vi så meget uskyldige ud, når vi lagde tændstikker ind i puljen. Den gamle har sikkert af og til undret sig, når han så, hvor anspændte vi kunne være, når vi spillede om en tændstikpulje. Han kunne jo ikke vide, at hver tændstik repræsenterede en værdi af 25 øre. Efter spillet blev tændstikkerne vekslet til konstanter – uden min far opdagede noget.

Møllen

Den gamle mølle ved Møllestrømmen i Haderslev var blevet indrettet til diskotek i sidste halvdel af 1960'erne. Diskoteker var endnu en af de nye oplevelser for teenagere. Her kunne vi danse og flippe ud til de nye hits og måske ligefrem være så heldige at finde en kæreste. Jeg tror, at *Procol Harum* nummeret »A Whiter Shade of Pale« har været katalysator for mange romancer rundt omkring på diskotekerne. Eller hvad med »Dream, Dream, Dream«, »Honey«, »It's Only Love«, »Let It Be Me«, »Oh Darling« ... listen er lang.

Møllens publikum lå aldersmæssigt et trin over Ungdomsklubbens målgruppe, de 14–18 årige. Her kunne man møde den gruppe, der blev døbt »diskerne«.

Harmonien igen

I 1979 var jeg for længst flyttet fra Haderslev for at studere i Århus. Men værnepligten magede det sådan, at jeg måtte tilbage til Hader-

slev. Mit opholdssted gennem otte måneder skulle være CF-kasernen på Vilstrupvej.

En dag havde jeg et ærinde på Turistbureauet, hvor jeg mødte daværende turistchef Sv. Aage Mattson. Han huskede, at jeg havde været med i Holberg Revyen, da jeg gik i 2. g på gymnasiet. Om ikke jeg havde lyst til at spille med i en lokal revy? Jeg anede ikke, hvad han talte om, men alt andet end at være på kasernen kunne lokke mig. Sjældent har jeg nemlig oplevet større spild af tid. Så jeg sagde ja tak og mødte spændt op til første prøve. Det viste sig, at jeg skulle afløse Ole Sørensen, som var blevet professionel skuespiller på Teatret Møllen (i dag spiller jeg sammen med Ole i Willys Kaffeklub).

Det gik først senere op for mig, at Hertug Hans Revyen, som den hed, var en stor begivenhed i byen. Faktisk stod folk i kø ved Turistbureauet i Bispegade den dag billetsalget åbnede. Det lagde et vist pres på os skuespillere, men jeg boede jo ikke i byen og tog det derfor roligt ... sådan da. Jeg mærkede, at spændingsniveauet steg, jo tættere vi kom på premieren. Forestillingen var – rigtig gættet – på Harmonien. Egentlig følte jeg det lidt ligesom at komme hjem til en kær, gammel ven.

Premieren var en meget speciel oplevelse for mig. Jeg husker, da tæppet gik op til åbningsgangen. Dernede i mørket i den gamle sal sad 400 oplagte publikummer, klar til at more sig. Det var en god fornemmelse, men det skulle blive endnu bedre. Midt i første akt skulle jeg stå alene på Harmoniens store scene og give en monolog til bedste. Sommerfuglene flagrede strukturløst og i store mængder i min mave, adrenalinen pumpede *så* meget. Jeg indtog min plads på scenen, lyset blev tændt, og jeg gik i gang. Allerede efter første joke vidste jeg, at der her ville være noget særligt i mit liv. Folk grinede, hujede og klappede.

Præcis i det nummer gik det op for mig, at den slags skulle jeg lave meget mere af. Jeg mærkede simpelthen suset, og bagefter tænkte jeg meget på den 14-årige knægt, der i 1967 så stærkt havde ønsket sig en dag at stå på denne scene. Jeg gjorde det s'gu ...!

Zeppelin-basen i Tønder 1915-1918

Strategisk baggrund og taktisk betydning

Af DENNIS CHRISTIAN LARSEN

I begyndelsen af 1915 blev der anlagt en stor luftskibsbase lidt nord for Tønder. I sommeren 1918 gennemførte britiske fly et luftangreb, der ødelagde basen. Angrebet var den eneste direkte krigshandling på sønderjysk jord. Stud.mag. Dennis Christian Larsen undersøger her baggrunden for anlæggelsen af basen og dens krigsmæssige betydning for den kejserlige tyske marine i perioden 1915-1918.

Den 19. juli 1918 blev luftskibsbasen nord for Tønder angrebet af engelske fly. Basen bestod på dette tidspunkt af en stor dobbelt hangar, *Toska*, med de to zeppelinere *L54* og *L60*, samt en mindre hangar, *Tobias*, med en såkaldt lænkeballon. Derudover bestod basen af lysfyr, benzinlagre, barakker, radiostation, gasværk, flyhangar og andre installationer. Det britiske luftangreb på basen i Tønder blev foretaget fra historiens første anvendelige hangarskib, *H.M.S. Furious*, der var udstyret med syv fly af typen *Sopwith Camel*. Basen blev overrasket klokken 04.32 af en gruppe på tre fly, og ca. fem minutter senere angreb yderligere tre. Angrebet var en succes for englænderne. Basen mistede de to zeppelinere *L54* og *L60* og fik ødelagt sin lænkeballon.¹

Taktik og strategi

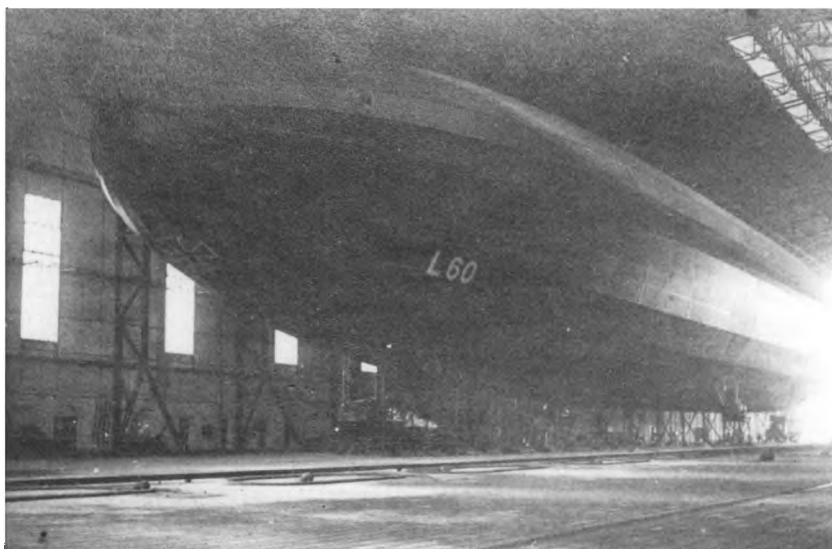
Marine-Luftschiff-Detachment Tonderns betydning skal ses i lyset af de taktiske og strategiske overvejelser, som chefen for den tyske admiralstab, admiral Alfred von Tirpitz, og den tyske *Hochseeflotte* gjorde sig før krigen. Tirpitz regnede med en tæt blokade af Tyskland med udgangspunkt i Tyske Bugt. Ved en sådan tæt blokade kunne den britiske *Grand Fleet* udsulte den tyske befolkning og på denne måde ødelægge landets industri og infrastruktur. Den tyske admiralstab udviklede derfor sin strategi ud fra denne forventning.²

Den tyske strategi tog udgangspunkt i, at den tyske *Hochseeflotte* ved krigen udbrød var den engelske *Grand Fleet* underlegen i antal *Dreadnoughts* (slagskibe) i forholdet 23 mod 32.³ Desuden var den engelske flådes tilvækst i nybyggede skibe den tyske marines langt overlegen. Hvor den kejserlige tyske flådes tilvækst af linieskibe var to nybygninger efter 1914, var *Grand Fleets* tilvækst elleve nybyggede skibe.⁴ Den tyske *Hochseeflottes* plan var at svække den engelske flåde gennem nålestiksoperationer i kystnære områder. Kystbatterier, ubåde, motortorpedobåde og miner skulle langsomt udligne den engelske flådes overlegenhed, måske endda skaffe *Hochseeflotte* en fordel i antallet af skibe. Først derefter skulle det endelige slag stå.

Uheldigvis for den tyske admiralstab udeblev den engelske tætte blokade, da krigen kom. Englænderne havde allerede i 1912 opgivet denne taktik. Admiral Jellicoe, den øverstbefalende for *Grand Fleet*, havde vurderet den tætte blokade ud fra de seneste moderne våbenudviklinger og forkastet ideen som for farlig: Den stadige udvikling af miner og torpedoer umuliggjorde en tæt overvågning af Helgolandsbugten med tunge skibe, mente han.⁵ Jellicoes analyse var altså sammenfaldende med Tirpitz'. Jellicoe og hans stab introducerede i stedet en *jernblokade*, hvor den sydlige blokadelinje spærrede den Engelske Kanal omkring Doverstrædet og den nordlige blokadelinje spærrede strædet mellem Skotland og Norge.⁶

Den tyske flåde måtte følgelig udvikle en ny strategi. Admiral von Ingenohls ordre fra den 14. august 1914 udtrykker klart den nye tyske strategi: »Vor umiddelbare opgave er derfor at forårsage fjendtlige tab ved hjælp af enhver tænkelig form for guerrilla-krig, hvor som helst vi kan finde ham. Denne opgave vil primært hvile på vore lette styrker. (...) Den pligt, der i mellemtiden påhviler slagskibsflåden, er at holde dette, vort hovedvåben, skarpt og skinnende, indtil den dag, da vi skal udkæmpe det afgørende slag.« Admiralstaben underbyggede desuden flådens guerilla-strategi med flere krigsnyttige argumenter, bl.a. frigørelse af tropper til hæren, og muligheden for at opretholde handelsøkonomisk pres på de neutrale lande.⁷ Sammenfattende kan *Hochseeflottes* vigtigste opgaver på dette tidspunkt beskrives som:

1. At holde *Hochseeflotte* intakt og dermed udøve pres på *Grand Fleet* og de neutrale lande.
2. At forsøge at svække den engelske flåde og kun indlade sig på kamp under favorable betingelser og ved numerisk overlegenhed.

Zeppelineren L60 delte dobbelthangaren med »Toska« søsterskibet L54. L60 var 195,5 meter lang – mere end dobbelt så lang som en fodboldbane. Den havde en diameter på 23,9 meter på det bredeste sted. Dens tophastighed var 160,5 km/t, dens rækkevidde var på 13.500 km og dens maksimale flyvehøjde 5.400 meter. L60 blev taget i brug den 18. december 1917 og nåede at flyve elleve rekognosceringstogter og ét bombeangreb, før den sammen med L54 gik op i flammer under det britiske angreb i sommeren 1918. Foto: Zeppelin-Museet, Tønder.

Den nye strategi medførte, at den underlegne *Hochseeflotte* nu var nødt til at opsøge fjenden. Derved blev der lagt yderligere pres på de tyske flådestyrker, og flåden blev derfor nødt til at prioritere rekognoscering højere for at undgå tab. Men bedre rekognoscering krævede flere store skibe - og dem havde man hverken tid eller råd til at anskaffe sig. Pris og produktionshastighed fik derfor vital betydning for den tyske marinestrategi og -taktik. Der måtte følgelig tænkes nyt, og luftskibene synes at være svaret på både nytænkning og behov. Det tog nemlig kun seks uger at bygge et zeppelin-luftskib mod ca. to år for et slagskib.⁸ Et luftskib af typen L3 kostede i 1914 desuden 1.000.000 rigsmark, mens en let slagkrydser kostede 8.800.000 rigsmark og en tung slagkrydser hele 59.000.000 rigsmark. Luftskibe af typen zeppelin, der skulle blive flådens foretrukne, blev derfor løsningen på det problem, den tyske flåde stod over for, da 1. Verdenskrig brød ud. Halvanden måned efter krigsudbruddet, den 16. september

1914, besluttede flådeledelsen at anlægge tre luftskibsbaser: I Hage, Namur og Tønder.⁹

Marine-Luftschiff-Detachement Tondern blev den tyske flådes nordligst beliggende luftskibsbaser. Basen i Tønder var tættest på størstedelen af den engelske hjemmeflåde, som lå stationeret i *Scapa Flow* på Orkney-øerne nord for Skotland. Tønder-basens beliggenhed var et bevidst valg – og viser dens vigtighed som modvægt til den engelske fjernblokade. Basen skulle rekognoscere i den nordlige del af Nordsøen og Skagerrak samt være værn mod eventuelle ubehagelige overraskelser fra *Grand Fleet*. *Marine-Luftschiff-Detachement Tondern* trådte ifølge krigsdagbøgerne den 4. maj 1915 operativt ind i krigen.

Straks fra anlæggelsen var Tønder-basen særdeles vigtig for den tyske flåde, både ud fra den nye tyske strategi, ud fra militærets og flådens vurdering af luftskibet som våben og ud fra nøgterne behovsanalyser. Både Centralmagterne og Ententen vurderede i denne fase af krigen luftskibenes muligheder meget højt – og meget ens.¹⁰ Også briterne anså Tønder-basen for at have stor krigsmæssig betydning, hvad der også bekræftes af *Grand Fleets* forskellige angrebsforsøg.

Rekognoscering

I tidsrummet 1906-1911 undersøgte den tyske marine luftskibenes anvendelsesmuligheder. Undersøgelserne viste, at luftskibe i en højde på 500 meter havde et sigt på ca. 47 sømil.¹¹ Det gjorde dem særligt velegnede til rekognoscering, minesøgning, og eskorteflyvning for flådens skibe, hvilket også endte med at blive marineluftskibenes militære hovedformål.¹²

Briterne nåede samme konklusion. I 1912 deltog to engelske teknikere i en flyvning ombord på det tyske luftskib *Viktoria Luise*. I rapporten til det engelske forsvarsministerium hedder det: »De tyske luftskibe kan i klart vejr allerede nu sættes på rekognoscering over store områder af Nordsøen, og ét eneste luftskib kan, takket være sit overblik fra stor højde under favorable vejrtilstande, udføre de samme rekognosceringsopgaver som adskillige opklaringskrydsere. Det er vanskeligt at overvurdere værdien af denne fordel for Tyskland. Ved systematisk og regelmæssig patruljering af kysten vil det i godt vejr være muligt for tyske luftskibe at opdage enhver fjende, der nærmer sig, og give rettidig advarsel om angrebet«. ¹³ Briterne

forandrede som nævnt deres blokadestrategi som følge af dette nye våben.

Tønder-basens vigtigste funktion var netop rekognoscering. Den tyske flåde fløj med alle sine 76 operative marineluftskibe i alt 1.191 rekognosceringstogter fra sine i alt 15 luftskibsbaser. Af disse 1.191 rekognosceringstogter var de 277 fra *Marine-Luftschiff-Detachment Tondern*. Det viser en gennemgang af de tyske krigsdagbøger for basen. Det vil sige, at Tønder-basens zeppelinere fløj 23 % af det samlede antal tyske rekognosceringsmissioner.¹⁴

Det første operative togt med rekognoscering som formål fandt sted den 4. maj 1915 og det sidste den 16. juli 1918. Basen var operativ i 1.174 af de i alt 1.586 dage, krigen varede.¹⁵ I betragtning af, at Tønder-basen var operativ i kortere tid end mange andre baser, der var anlagt før krigen, så forstærker de 23 % billedet af rekognoscering som basens hovedopgave.

Antallet af rekognosceringsmissioner fra *Marine-Luftschiff-Detachment Tondern* toppede i 1916, for derefter at dale. Dette indikerer luftskibenes store betydning for marinen frem til 1917, hvilket også Tønder-basens store andel af det samlede antal rekognosceringsmissioner synes at afspejle. Dog afslører tallene også en ganske stor ineffektivitet. Basen var f.eks. ikke i stand til at flyve i 896 dage ud af de 1.174 dage, den var operativ! De kæmpemæssige luftskibe var navnlig sårbare over for vejr- og vindforhold.

Tønder-basens krigsmæssige betydning bør bedømmes ud fra to perioder. Den første periode fra oprettelsen af basen til januar 1917. Og anden periode fra januar 1917 til basens operative ophør 19. juli 1918.¹⁶ Den første periode var præget af den kejserlige tyske marines taktiske og strategiske overvejelser og Jyllandsslaget. I den anden periode blev presset på England opretholdt via angrebsflyvning og rekognoscering, men afslørede samtidig luftskibenes sårbarhed og ineffektivitet.

Jyllandsslaget

Jyllandsslaget den 31. maj til 1. juni 1916 var en følge af ændringen i den tyske strategi og den tyske *Hochseeflottes* forsøg på at omsætte den i praksis. Den tyske flådes første forsøg blev iværksat den 25. april 1916. Det var en nålestiksoperation mod havnene Lowestoft og Yarmouth ved den engelske nordsøkyst. Angrebene på de to kystbyer

Rekognoscering var den vigtigste opgave for de luftskibe, der var stationeret på basen i Tønder. Luftskibe i en højde af 500 meter havde under gunstige forhold et sigt på ca. 47 sømil. Opfindelsen af zeppelineren førte til en grundlæggende forandring af søkrigsstrategien. Foto: Zeppelin-Museet, Tønder.

skulle føre til en deling af *Grand Fleet*, hvorved den tyske flåde ville opnå overlegenhed over for den ene halvdel.¹⁷ Fra basen i Tønder deltog luftskibet L7. Operationen mislykkedes dog og forandrede ikke situationen.¹⁸ Den tyske admiralstab lagde en ny koordineret plan for et angreb på kystbyen Sunderland længere mod nord og med samme formål. Både ubåde og zeppelinere skulle deltage i angrebet.¹⁹ På grund af dårligt vejr i dagene fra den 23. maj og frem til den 30. maj var luftskibene dog ikke i stand til at rekognoscere.²⁰ Den tyske flåde opgav at vente på bedre vejr og satte den ene af to alternative planer i gang. Operationsplanen blev ændret fra et angreb på den engelske kyst til et angreb på engelske handelsskibe og krydsere i Skagerrak.²¹ Admiral Reinhard Scheer gav ordren med begrundelsen: »Luftrekognoscering var her ganske vist ønskværdig, men ikke absolut nødvendig«. ²²

Den tyske admiralstab anså på dette tidspunkt (1916) luftskibsrekognoscering for at være nødvendig forud for de fleste beslutninger i forhold til den engelske flåde. Det var fortsat luftskibene, der skulle give den tyske flåde den taktiske fordel. I det nævnte eksempel dog på den indirekte måde, at det var luftskibenes p.g.a. vejrforholdene

manglende evne til at rekognoscere, som forandrede planerne – og dermed førte til Jyllandsslaget.

Jyllandsslaget mellem *Grand Fleet* og *Hochseeflotte* er det største søslag i verdenshistorien. I slaget deltog i alt 250 skibe med en bemanding på i alt ca. 90.000 mand. England havde – igennem efterretninger – fået forhåndskendskab til de tyske planer og havde derfor truffet sine forholdsregler. Slaget mellem de to flåder kulminerede ca. kl. 15.30 den 31. maj 1916 i en kraftig artilleriduel, som resulterede i betydelige tab på begge sider. England mistede fjorten skibe og 6.274 mand, og de tyske tab var på elleve skibe og 2.545 mand. På trods af *Grand Fleets* relativt større tab, blev den tyske *Hochseeflotte* alligevel trængt i defensiven og slaget endte i et tysk, strategisk nederlag. Reinhard Scheer besluttede ikke at sætte resten af den kejserlige flåde på spil, og slog sig i løbet af natten igennem mod Wilhelmshafen.

Jyllandsslaget forrykkede ikke styrkeforholdet og magtbalancen på havet. Begge parter påberåbte sig en sejr. England beherskede fortsat havet og havde den 2. juni 32 slagskibe og krydsere klar, hvorimod Tyskland først atter kunne stå til søs i august.²³ Tyskerne hævdede derimod, at *Hochseeflotte* havde vundet en strategisk sejr ud fra beregningen af sænket tonnage. *Grand Fleet* havde sænket 62.000 tons, hvor *Hochseeflotte* havde sænket 110.000 tons.²⁴

Luftskibene havde overhovedet ingen indflydelse på Jyllandsslaget. Der blev ganske vist sendt fem luftskibe op i løbet af eftermiddagen den 31. maj, men ingen af dem så noget til slaget.²⁵ Det skyldtes i første omgang vejret, der gjorde det umuligt at lette, og da luftskibene endelig kom i luften, var afstanden til slaget for stor. Vejret beskrives i krigsdagbogen for Tønder-basen den 31. maj 1916 som: »Vorm: Trüb, diesig, böige nordwestliche Winde. Nachm: Etwas aufklarend aber noch überwiegend bedeckt, mäßige westliche Winde«. L21 beskrev fra sin position i Nordsøen vejret som tåget med lavtliggende skydække og en sigtbarhed på tre-ti sømil.²⁶ Mens første gruppe af luftskibe returnerede til deres baser uden informationer, steg en ny gruppe på seks luftskibe op for at rekognoscere på de af admiralstaben beordrede positioner.²⁷ Fra *Marine-Luftschiff-Detachment Tondern* deltog L24 og L22 med opstigning klokken 00:10 den 1. juni.²⁸ Jyllandsslaget blev afsluttet fra tysk side klokken 7:26 den 1. juni 1916, da det meddeltes, at det ikke længere var nødvendigt med rekognoscering.

Det var ikke meningen, at luftskibene skulle spille nogen rolle i forbindelse med Jyllandsslaget. Scheer havde netop iværksat en alter-

Hat ein Blick die Nacht durchzucht?
 Unglücklich ducht die Herde —
 Ob der Himmel Feuer spuckt
 Wieder auf die Erde?

Hier und dort macht schon ein Brand
 Stadt und Felder heller —
 Über dem erschrocken Land
 Surren die Propeller.

Aus den engen Gassen quillt
 Dampf in grauen Wellen,
 Und die Mörser schießen wild
 Von den Zitadellen.

Wie durch's Wasser ein Delphin,
 Sieht in hoher Ferne
 Unverleht ein Zeppelin
 Heimwärts durch die Sterne.

Zeppelinerne blev for første gang brugt til strategisk bombing af mål i England i januar 1915. Den rædsel, angrebene spredte, var dog større end de materielle ødelæggelser. Bombningerne satte et teknologisk luftkapløb i gang; Zeppelinerne var nemlig pga. deres store flyvehøjde uden for rækkevidde af britiske jagerfly. Og selvom flyvemaskinernes flyvehøjde blev stadigt forbedret, så skete der en tilsvarende udvikling med zeppelinerne. I denne tyske børnebog fra 1. Verdenskrig hedder det i slutningen af verset, at zeppelineren uskadt kan drage hjem igen efter endt bombetogt. Det var just dette, der førte til en britisk beslutning om i stedet at ødelægge luftskibene på deres baser. Fra: børnebogen »Vater ist im Kriege«, udgivet af Kriegskinderspende deutscher Frauen.

nativ plan, fordi det ikke var muligt at rekognoscere med luftskibe. Men den øverstbefalende for den tyske *Hochseeflotte* bibeholdt sin overbevisning om, at rekognoscering stadigvæk var vital for den tyske marine, både for at undgå overraskelser under fremtidige operationer og for at modvirke den engelske flådes numeriske overlegenhed.²⁹

Havde luftskibene kun ringe betydning for Jyllandsslaget, så havde Jyllandsslaget så meget desto større betydning for luftskibene – i hvert fald for luftskibsbasen i Tønder. I månederne efter Jyllandsslaget – juli, august og september 1916 – skete der en markant forøgelse af flyvningerne. Det fremgår af Tønder-basens krigsdagbog, at der i de tre sommermåneder blev fløjet i alt 62 rekognosceringsmissioner, svarende til 46 % af samtlige rekognosceringsmissioner for året 1916. Året 1916 var i det hele taget det år, hvor *Marine-Luftschiff-Detache-*

Det var britiske jagerfly af typen Sopwith Camel, der gennemførte angrebet mod zeppelin-basen i Tønder. Flyet blev taget i brug i sommeren 1917 og var på dette tidspunkt den mest avancerede britiske jager. Sopwith Camel er krediteret for 1.294 nedskydninger af fjendtlige fly – flere end nogen anden allieret jager. Men allerede efter ét års tjeneste var den blevet overhalet af nye flytyper, og den blev herefter navnlig brugt til bombeangreb og infanteristøtte. Fra: Williamson Murray: *Krigen i luften 1914-1945*, København 2001, s. 57.

ment Tøndern var mest operativ under hele krigen. Det gjaldt både for antallet af rekognosceringsmissioner og for basens deltagelse i angrebsflyvninger.

En af forklaringerne på den markante stigning i antallet af operationer var, at den tyske *Hochseeflotte* i perioden juni-oktober 1916 havde ni skibe til reparation i tørdok.³⁰ Der skulle kompenseres for de manglende skibe, og den tyske marines eneste mulighed var en intensiveret brug af luftskibe. Basen i Tønders strategiske beliggenhed har formentlig også betydet, at det blev den, som kom til at stå for hovedparten af den tyske flådes rekognoscering over Nordsøen.

Angrebsflyvning

Angrebsflyvningen var en betydningsfuld del af det samlede trusselsbillede, som herskede i England under hele krigen. De samlede tab af menneskeliv og den materielle skade beløb sig ifølge nutidige beregninger til ca. 550 mennesker og ca. 1.500.000 engelske pund. De relativt små tab skal sættes i forhold til, at angriberne mistede 40 % af alle luftskibe.³¹ Trods gode efterretninger var briterne ikke i stand

til at vurdere de forskellige basers specifikke mål og opgaver.³² For England var alle tyske luftskibsbaser derfor lige farlige.

Også angrebsflyvningerne kulminerede for Tønder-basen i 1916. Admiral Scheer mente ved hjælp af luftskibene at kunne tvinge England ud af krigen gennem strategisk bombning af landets infrastruktur. Det gengives specifikt i en ordre fra den 10. august 1916. Men for basen i Tønder var angrebsflyvning kun af minimal betydning.³³ Luftskibe fra *Marine-Luftschiff-Detachment Tonderns* fløj blot 25 ud af de i alt 352 bombemissioner udført af alle luftskibe i 1. Verdenskrig. Det svarer til blot 7%.³⁴

Den tyske hærs luftskibe blev første gang brugt til at angreb allerede den 6. august 1914, nemlig mod fæstningsværkerne i den belgiske by Liège og byens industri. Den tyske marines luftskibe deltog første gang i en strategisk bombning i dagene fra den 19. januar 1915 til 20. januar 1915 mod udvalgte mål i England.³⁵

Når den tyske flådes luftskibe begyndte på strategisk bombning (og dermed inddragelsen af civilbefolkningen i krigen), havde det flere årsager. Først og fremmest skyldtes det den tyske militære ledelses forsøg på at tvinge England ud af krigen ved hjælp af strategisk bombning af militære mål og nedbrydning af den engelske befolknings moral.³⁶ Sekundært ønskede man at binde så stort et antal tropper og materiel til forsvar af England som muligt for derved at svække den britiske front på det europæiske kontinent. Ved udgangen af 1916 blev der således i England tilbageholdt ca. 18.000 mand, 110 fly og et stort antal antiluftskyts og lyskastere til forsvar mod luftangreb.³⁷

Endelig indeholdt bombningerne et element af hævn. Den 4. december og den 19. december 1914 angreb franske fly nemlig Freiburg med svære civile tab til følge, hvilket førte til et udbredt ønske om gengældelse i den tyske befolkning. Kejser Wilhelm II var tilbageholdende med at godkende den strategiske bombning på grund af sit nære familieforhold til det engelske kongehus, men den 12. februar 1915 gav han endelig ordre til angreb.³⁸ Fra dette tidspunkt og indtil juni 1917 var angrebsflyvning mod England en del af den tyske hærs luftskibes operative opgaver.³⁹ For den tyske marine sluttede angrebsflyvningen først den 5. august 1918 med nedskydningen af luftskibet *L70*. Ombord var føreren af marineluftskibsafdelingen Peter Strasser.⁴⁰

Teknologisk udvikling

Da luftangrebene begyndte, fandtes der intet brugbart forsvar. Flyvningen var endnu helt på det eksperimentelle stadium, da krigen startede. Fly blev mest brugt til rekognoscering og medførte kun de eventuelle håndvåben, piloten selv tog med. Flyvemaskinen udgjorde derfor ved krigens begyndelse ingen trussel mod luftskibene.⁴¹ Den statiske flyvehøjde for et luftskib af typen »m« var 2.000 meter; en højde, som den første model af flytypen *Bristol B.E.2A* slet ikke havde mulighed for at nå.⁴² Men den teknologiske udvikling gik stærkt, og modellen *Bristol B.E.2C* kunne i 1916 nå en højde på 3.352,80 meter – og var nu blevet udstyret med et kaliber 303 maskingevær af mærket *Lewis*.

Også inden for antiluftskyts gik udviklingen stærkt. I begyndelsen var antiluftskytsset til størst fare for civilbefolkningen og aldeles harmløs for luftskibene. Det ændrede sig med opfindelsen af fragmentationsgranaten, der var særdeles farlig for luftskibene.⁴³ Den kontinuerlige udvikling af de engelske fly, våben etc. førte til udviklingen af marineluftskibene type s, t, u, v, w og x med en stadigt stigende statisk flyvehøjde fra 5.029,20 meter til 6.400,80 meter. Det gjaldt for luftskibene først og fremmest om at komme uden for flyvemaskinernes rækkevidde.

En ny type luftskibe blev sat ind den 28. februar 1917, og denne gang vedblev luftskibene at være uden for de britiske flys rækkevidde helt indtil slutningen af krigen, da engelske *Bristol* og *Avro* fly endelig opnåede samme flyvehøjde.⁴⁴ De krigsførende parter både agerede og reagerede på de krigsmæssige udfordringer. Men den tyske marine var med sine luftskibe og innovationer i stand til at opretholde presset på det engelske forsvar under hele krigen.

Med de nye zeppelintyper opstod nye problemer. Zeppelinernes største problem var opdriften. Det var et fælles træk hos alle de tyske luftskibe gennem hele krigen. Opdriften blev leveret af brint. Brintens største problem var, at den var meget let antændelig. Men den lod sig ikke udskifte med f.eks. helium, som kun fandtes i USA. Dette var luftskibets akilleshæl gennem hele krigen.

Et stort problem med de nye, højtflyvende zeppelinere var kulde og højdesyge. De lave temperaturer førte ofte til forfrysninger,⁴⁵ og i mere end 4.000 meters højde begyndte højdesyge at påvirke besætningen.⁴⁶ Højdesyge medførte hovedpine, kvalme, åndenød, ekstrem

Den 19. juli 1918 tidligt om morgenen blev zeppelin-basen ved Tønder overrasket af to angrebsbølger med hver tre britiske fly. De var lettet fra H.M.S. Furious – det første anvendelige hangarskib i verden. Flyene fløj ind over land nord for Tønder og fulgte jernbanelinjen sydpå til zeppelin-basen. Det var nærmest umuligt ikke at ramme den kolossale luftskibshangar »Toska« med sit indhold af zeppelinere, der straks brød i brand. Foto: Zeppelin-Museet, Tønder.

træthed, næseblod, besvimelse – og i nogle tilfælde døden. Primitive iltapparater blev udviklet til brug på luftskibene. Men beregninger viste, at 120 meters gang i et luftskib med iltapparat tog ca. 40 minutter, hvilket antyder, at ulemperne ved iltapparaterne var større end fordelene.⁴⁷ Vejret var i de nye højder desuden anderledes ekstremt for et luftfartøj lettere end luft.⁴⁸ Da luftskibets præstation blev påvirket af selv små vejræssige udsving i temperatur, skydække, sigtbarhed og vind, og da datidens meteorologer ikke kunne give en prognose i denne højde, blev både vejret og den manglende vejrudsigt et stort problem.⁴⁹ Selv i dag gælder de vejrudsigter, som luftfarten arbejder med, kun i to timer. Dårligt vejr i stor højde førte til fejlnavigering, afdrift, fejlbombning etc.⁵⁰

Den 25. maj 1917 bombede tyske flyvemaskiner for første gang England. Kejser Wilhelm II sammenlignede flyangrebet med luftskibsangrebet natten før og konkluderede: »Jeg er på trods af succes'en af den mening, at tiden med angreb på England fra luftskibe nu er forbi. Luftskibene skal herefter bruges til opklaringsopgaver for

Højsøflåden og til strategisk fjernrekognoscering, men ikke til bombeangreb på England«. ⁵¹ Den 16. juni 1917 angreb L42 og L48 England. Den ene af de to højtflyvende zeppelinere, L48, blev på grund af en fejl skudt ned. Dette foranledigede føreren for marineluftskibene til endnu engang at bekræfte luftskibenes vigtighed overfor den øverstbefalende for marinen Reinhard Scheer og betone nødvendigheden af at opretholde presset på England med fortsatte angreb. ⁵²

Et af de sidste større bombeangreb med luftskibe fandt sted den 19. oktober 1917. Elleve marineluftskibe deltog, herunder L45 og L54 fra Tønder. ⁵³ Angrebshøjden for luftskibene var på grund af det engelske forsvar på dette tidspunkt ca. 6.000 meter. Men i denne højde blev luftskibene fanget i en storm med vindhastigheder på op til 110 km/t. Fem af de elleve marineluftskibe gik tabt, inklusive L45 fra basen i Tønder. ⁵⁴ Den tyske luftskibsledelse bedømte ikke angrebet som nogen absolut katastrofe, men beskyldningerne føg, og meteorologerne endte med at få skylden.

I England blev angrebet derimod bedømt helt anderledes – og bekymrende! Man kaldte det »*The Silent Raid*« (»*Det tavse angreb*«), fordi det ikke havde været muligt på jorden at høre lyden af luftskibenes motorer i den store højde og antiluftskytskanonerne derfor forblev tavse. Ikke færre end 73 flyvemaskiner var blevet sendt op for at imødegå angrebet, men ingen af dem var i stand til at nå zeppelinernes flyvehøjde. Den daværende chef for luftforsvaret beskrev truslen således: »Af alle de angreb, jeg har oplevet, var dette langt det farligste og samtidig uden tvivl det vanskeligste at imødegå.« Angrebet viste, at fjenden var i stand til at placere sin luftskibsflåde over London og kaste sine bomber – og at briterne intet kunne gøre for at forhindre det. Selvom angrebet ikke kostede menneskeliv eller nævneværdig materiel ødelæggelse, så måtte briterne konstatere, at luftskibene kom og gik uhindret, og at truslen fra luften igen var blevet meget realistisk. ⁵⁵

For *Marine-Luftschiff-Detachment Tondern* udgjorde angrebsflyvingerne kun en meget lille del af de operative opgaver. Men basen var fuldt operativ og i stand til at deltage i alle krigsmæssige opgaver. Basen bidrog dermed til presset på England. Og derfor var den et oplagt mål for et britisk angreb.

Luftangrebet på Tønder-basen

Den britiske marineminister, Winston Churchill, besluttede allerede i 1914, at eftersom hjemmeforsvaret var ineffektivt, så måtte zeppelinerne angribes på deres baser.⁵⁶ De første angreb fandt sted allerede få måneder inde i krigen, nemlig i Düsseldorf og Köln den 22. september 1914. Angrebet mislykkedes første gang, men blev gentaget med succes den 8. oktober 1914, da en zeppelin i Düsseldorf blev ødelagt. Flere gange i løbet af krigen blev zeppelin-baser angrebet. Basen i Friedrichshafen blev ramt den 21. november 1914 med et ødelagt gasanlæg og en ødelagt zeppelin til følge, og desuden blev basen i Cuxhaven forsøgt angrebet den 25. december 1914. Briternes mål var at ødelægge luftskibene på deres baser, og dette mål blev forfulgt gennem hele krigen.⁵⁷ Basen i Tønder blev forsøgt angrebet både den 25. marts 1916 og den 4. maj 1916, før det endelig den 19. juli 1918 lykkedes at få ram på den.⁵⁸

Den angribende engelske flådestyrke omfattede ca. seksten destroyere, seks lette krydsere, fire slagskibe samt hangarskibet *Furious*. Desuden indgik der ubåde samt eksterne flådestyrker til at lægge minebælter som værn mod et eventuelt tysk angreb. Antallet af engelske flådefartøjer var et udtryk for den høje prioritet, som angrebet på *Marine-Luftschiff-Detachment Tondern* fik hos den øverste militære ledelse. Det var tillige et udtryk for en stor risikovillighed i betragtning af risikoen for at flådestyrken kunne blive opdaget af den tyske flåde, af flyvemaskiner – eller af luftskibe!

Angrebet var planlagt til den 18. juli 1918, men kunne ved dårligt vejr eller andre problemer udskydes 24 timer. Dette blev også slutresultatet.⁵⁹ Ved en forlængelse af tidsfristen var risikoen for opdagelse større – og dermed også muligheden for et stort søslag mellem de to flåder, hvor man tilmed risikerede tysk overlegenhed. Dette viser opgavens høje prioritet. Fra en tysk krigsfange havde briterne desuden fået informationer om et ammunitionsdepot seks km øst for Tønder, som skulle forsyne alle militære installationer i Nordslesvig med ammunition. Krigsfangen havde udført straffearbejde på *Marine-Luftschiff-Detachment Tondern* i et halvt år. Depotet beskrives som værende 200 meter langt og fem meter højt, og burde dermed være ret fremtrædende i det flade landskab. Hvorvidt depotet rent faktisk har eksisteret eller ej, er det ikke lykkedes denne forfatter at konstatere. Men briterne troede på det, hvilket gav endnu en god grund til at

gennemføre angrebet. Det samme gjorde krigsudviklingen i det hele taget: Rusland var i mellemtiden trådt ud af krigen, mens USA til gengæld var trådt ind. Tyskland havde gennemført en række forgæves offensiver på vestfronten i sommeren 1918, og den allierede mod-offensiv satte ind netop den 18. juli 1918.

Konklusion

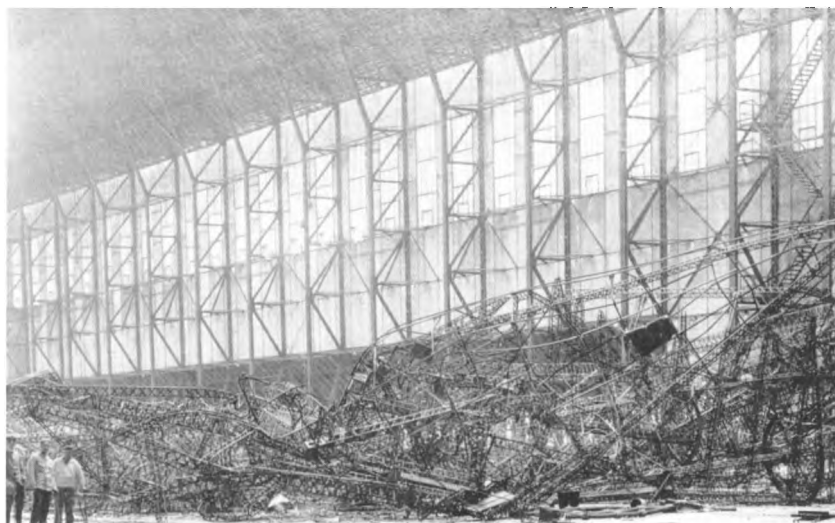
Marine-Luftschiff-Detachment Tondern havde stor krigsmæssig betydning, både for den kejserlige tyske marine og for hele søkrigsforløbet. Basens hovedopgave var rekognoscering, og basen var tiltænkt og kom også til at udføre netop denne meget vigtige opgave i kampen mod den engelske flåde. Det var hensigten med den tyske militære ledelses luftskibsstrategi og -taktik at udligne den engelske overlegenhed med hensyn til flådefartøjer. Da englænderne indførte fjernblokaden, besluttede tyskerne at anlægge en luftskibsbase i Tønder efter en nøje kalkuleret militær vurdering.

Hverken basen i Tønder og andre luftskibsbaser fik nogen betydning for selve Jyllandsslaget. Ingen af dem kunne forud for eller under slaget levere en effektiv rekognoscering. Men det betød ikke, at basernes evne til at levere rekognoscering eller at udligne *Grand Fleets* numeriske overtal blev draget i tvivl, og både de tyske og engelske militære ledere bibeholdt overbevisningen om, at baserne og luftskibene var af vital betydning for den kejserlige tyske marine.

Marine-Luftschiff-Detachment Tonders krigsmæssige betydning efter Jyllandsslaget var derfor ekstra stor, eftersom basen fløj 46% af alle efterfølgende rekognosceringsmissioner i 1916 for dermed at bidrage til at opretholde balancen mellem den engelske og den tyske flåde. Samtidig må man konkludere, at basen i Tønder sandsynligvis var hovedårsagen til, at der ikke kom et afgørende – og formentlig krigsforandrende – angreb fra *Grand Fleet*.

Angrebsflyvningen udgjorde kun 6% af basen i Tønders operative opgaver og må dermed betegnes som mindre betydningsfuld. På trods af basens lille andel i angrebsflyvningerne, var de dog også af stor betydning for den kejserlige marine. Basen bidrog til at opretholde presset på den engelske infrastruktur og var med til at tvinge briterne til at holde en stor del af sit militær hjemme. Dermed fik angrebsflyvningerne betydning for den samlede krigsindsats.

Årsagerne til angrebet på basen 19. juli 1918 var *Marine-Luftschiff-*

Resterne af luftskibene L54 og L60 syner ikke af meget i hangaren »Toska«. »Toska« var 242 meter lang, 73 meter bred og 42 meter høj og dermed langt den største og højeste bygning i hele det vestlige Sønderjylland. Foto: Zeppelin-Museet, Tønder.

Detachment Tonderns betydningsfulde deltagelse i rekognoscering, basens betydning for opretholdelsen af status quo mellem flåderne efter Jyllandsslaget samt deltagelse i angrebsflyvningen. Men årsagerne og de strategiske overvejelser skal ses i et større perspektiv, hvor andre faktorer også har påvirket beslutningen om at angribe basen i Tønder: Englændernes vedvarende ønske om at udslutte luftskibene ved baserne, den efter engelsk opfattelse forøgede trussel efter angrebet 19. oktober 1917, efterretningsrapporten om hovedammunitionsdepotet øst for Tønder samt udviklingen af krigen på Vestfronten 1918 og modoffensivens start den 18. juli 1918.

LITTERATUR OG KILDER

Utrykte kilder

Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (B-MF):

RM a116/77. 2.1.1915-31.7.1918. Kriegstagebuch/Luftschiff-Detachment Tøndern.

RM 112/22. 1.1.1918-31.10.1918. Kriegstagebuch/Hallenschutzstation Tøndern.

Foreligger i kopi på Zeppelin-museet i Tønder.

National Archives (NA):

Air 1/344/15/226/287. Attack on the Zeppelin sheds in Tøndern.

Air 1/455/15/312/44. Reports and notes on bombing of Tøndern 1918.

Air 1/639/17/122/190. Intelligence summary of Tondern and district. July 1918.

Foreligger i kopi på Zeppelin-museet i Tønder.

Litteratur

Becker, Hans-Jürgen: 100 Jahre Luftschiff. Stuttgart, 2000.

Christiansen, W.: Luftangrebet på Tønderbasen 19-7-1918, Sønderjysk Månedsskrift, 1964, s. 201-13.

Churchill, Winston: The World Crisis 1918-1928. New York, 1929.

Gilbert, Martin: Winston Churchill. København, 2005.

Grainger, John D.: The Maritime Blockade of Germany in the Great War: The Northern Patrol 1914-1918. Ashgate, 2003.

Guillaume, De Syoni: Zeppelin, Germany and the Airship. London, 1966.

Jones, H.A.: The War in the Air. London, 1969.

Kleinheins, Peter: Die Grossen Zeppelinler. Berlin-Heidelberg, 2005.

Knäusel, Hans G.: Mythos Zeppelin. Oberhaching, 2003.

Koop, Burkhard: Interneret i Danmark under første verdenskrig. Münster, 2005.

Lidegaard, Bo: Overleveren. København, 2004.

Marckmann, Anton: Ofrene fra den store krig 1914-1918. Aabenraa, 2005.

Powers, Barry D.: Strategy without Slide-rule. London, 1976.

Robinson, Douglas H.: The Zeppelin in Combat. 1994.

Schmalenbach, Paul: Die Deutschen Marine-Luftschiffe. 1977.

Stegemann, Bernd: Die deutsche Marinopolitik 1916-1918. Berlin, 1970.

Tarrant, V.E.: Jutland, the German Perspective. London, 1995.

Willmott, H.P.: First World War. London, 2004.

NOTER

1. Robinson, 1994, s. 339.
2. Stegemann, 1970, s. 17. Tarrant, 1995, s. 21.
3. Willmott, 2004, s. 172.
4. Stegemann, 1970, s. 18.
5. Tarrant, 1995, s. 21-23.
6. Grainger, 2003, s. 1-5.
7. Tarrant, 1995, s. 22, s. 27.
8. Robinson, 1994, s. 54.
9. Schmalenbach, 1977, s. 88 og s. 58.
10. Jones, 1969, s. 357.
11. Schmalenbach, 1977, s. 30.
12. Ibid, s. 87-88. Robinson, 1994, s. 33.
13. Robinson, 1994, s. 31.
14. Robinson, 1994, s. 398. Det samlede antal marineluftskibe afviger; Becker nævner 73, Robinson 74, Schmalenbach 76. Robinson, 1994, s. 395.
15. Tarrant, 1995, s. 253.
16. B-MF, Kriegstagebuch. Resultaterne er beregnet ved en gennemgang af krigsdagbøgerne.
17. Tarrant, 1995, s. 46.
18. Ibid, s. 49. Robinson, 1994, s. 156.

19. Tarrant, 1995, s. 50.
20. B-MF, Kriegstagebuch. Det fremgår dog af dagbøgerne, at luftskibene L24 og L22 rekonoscerer.
21. Tarrant, 1995, s. 54.
22. Robinson, 1994, s. 163.
23. Willmott, 2004, s. 180.
24. Howard, 2002, s. 85.
25. Robinson, 1994, s. 164-165.
26. Tarrant, 1995, s. 77.
27. Schmalenbach, 1977, s. 110.
28. B-MF, Kriegstagebuch.
29. Robinson, 1994, s. 169.
30. Tarrant, 1995, s. 249.
31. Kleinheins, 2005, s. 148.
32. NA, Air 1/639/17/122/190. Intelligence Summary of Tondern and District. July 1918.
33. Robinson, 1994, s. 398.
34. Robinson, 1994, s. 398. B-MF, Kriegstagebuch. Resultaterne er beregnet ved en sammenligning af krigsdagbøgerne og de hos Robinson beregnede resultater.
35. Becker, 2000, s. 61.

36. Robinson, 1994, s. 78-79. Det dokumenteres yderligere i det tyske admiralstabsværk: *Der Krieg zur See 1914-1918, Abtheilung I: Nordsee*, bd. 1-6 og lader dermed ikke nogen tvivl tilbage om hovedårsagen.
37. Becker, 2000, s. 66.
38. Powers, 1976, s. 13.
39. Schmalenbach, 1977, s. 123.
40. Becker, 2000, s. 69.
41. Powers, 1976, s. 15.
42. Schmalenbach, 1977, s. 160.
43. Powers, 1976, s. 33, s. 18.
44. Schmalenbach, 1977, s. 160. Roberson, 1994, s. 229f, s. 342.
45. Becker, 2000, s. 64.
46. Kleinheins, 2005, s. 147.
47. Becker, 2000, s. 64.
48. Roberson, 1994, s. 231.
49. Kleinheins, 2005, s. 147.
50. Roberson, 1994, s. 230-234.
51. Schmalenbach, 1977, s. 123.
52. Roberson, 1994, s. 253.
53. B-MF, *Kriegstagebuch*. Roberson, 1994, s. 287.
54. Kleinheins, 2005, s. 147.
55. Roberson, 1994, s. 302-304.
56. *Ibid*, s. 16.
57. Jones, 1969, vol. I, s. 389-402.
58. B-MF, *Kriegstagebuch*.
59. NA, Air 1/344/15/226/287. Attack on the Zeppelin Sheds in Tondern. Air 1/455/15/312/44. Reports and Notes on Bombing of Tondern 1918. Tarrant, 1995, s. 255-263.

Komiteen for Erhvervelse af Dybbøl Skanser 1922–1924

En iscenesættelse af et dansk erindringssted

af LARS H. BAK

I 1922 opkøbte Komiteen for Erhvervelse af Dybbøl Skanser via en privat landsindsamling otte af de i alt ti tidligere danske skansearealer på Dybbøl Banke. Skansernes beliggenhed blev markeret på arealerne, der samtidig blev fredet mod bebyggelse. Derfor henligger arealerne i dag stort set, som da komiteen i 1924 overdrog dem til den danske stat som en nationalpark til minde om Genforeningen i 1920. Lars H. Bak fortæller i artiklen her om komiteen og landsindsamlingen, der var et privat initiativ, hvor enhver dansksindet blev opfordret til for 1 kr. at støtte opkøbet af de danske skanser på Dybbøl Banke og dermed sikre dem som et dansk erindringssted.

De danske erindringer om krigen i 1864 var erindringer om nederlaget, der førte til den danske helstats reduktion til en småstat, og til at de dansksindede nordslesvigere mod deres vilje måtte leve under tysk herredømme indtil 1920. De danske erindringer stod i modsætning til de tyske erindringer om krigen som en sejr, der hidtil havde domineret iscenesættelsen af Dybbøl Banke. Komiteens indsamling ligner da umiddelbart en enig dansk nations værk vendt mod områdets præg af tyske erindrings iscenesættelse. Et iscenesat nationalt erindringssted forstået som en fysisk markering af, at en nation til et givent sted knytter bestemte erindringer, foregiver således ofte at være nationens kollektive værk.

Imidlertid var erindringerne om krigen i 1864 heller ikke internt i den danske nation entydige i henseende til dens konsekvenser for eftertiden. I militære og nationalsindede borgerlige kredse blev krigen set som et eksempel på det ærefulde i at forsvare sig mod en overlegen fjende og dermed som et argument for et militært forsvar, mens radikale kredse brugte nederlaget som et argument for det nyttesløse i et dansk militært forsvar. I den socialdemokratiske arbejderbevægelse blev krigen endda opfattet som de borgerliges forførelse af arbejderklassen. I lyset af disse internt konkurrerende danske erin-

dringer var skansekomiteen måske alligevel ikke en enig dansk nations iscenesættelse af Dybbøl Banke som et dansk erindringssted.

Derfor søges der i artiklen her svar på hvorledes og hvorfor skanserne på Dybbøl Banke blev iscenesat som et dansk erindringssted af Komiteen for Erhvervelse af Dybbøl Skanser 1922–1924 samt hvem og hvad der satte dagsordenen herfor.

Efter 2. Verdenskrig var krigen i 1864 ikke længere altoverskyggen- de i dansk erindring. Derfor ligner den iscenesættelse af Dybbøl Banke som et dansk erindringssted, som Komiteen for Erhvervelse af Dybbøl Skanser foretog, i dag en enig dansk nations værk, men var komiteens opkøb af skanserne nu også det?

Erindringsstedet Dybbøl Banke

Dybbøl Banke viste sig under Treårskrigen 1848–50 velegnet som en flankestilling, hvorfor der i 1861 blev anlagt en feltbefæstning tværs over banken fra syd til nord med ti mindre skanser.¹ Stillingen blev i krigen 1864 besat af den danske hær efter tilbagetoget fra Dannevirke den 6.-8. februar, mens Sundeved blev besat af stadigt mere talmæssigt overlegne preussiske tropper.² Den 18. april 1864 blev stillingen angrebet af de preussiske styrker, der efter 3–4 timers kamp trængte de danske tropper tilbage til Als, som preusserne indtog ved et nyt angreb den 29. juni.³

Efter krigen anlagde preusserne fæstningen Festung Sonderburg-Düppel, og selvom den blev nedlagt i 1885, forblev Dybbøl Banke domineret af dens skanser. Fæstningens skanse X lå på bankens højeste punkt nord for landevejen til Flensborg, hvor de danske skanser 5 og 6 havde ligget. Her blev den danske genforeningsfest den 11. juli 1920 afholdt med 50.000 deltagere med kong Christian X i spidsen, og lige siden er skansen blevet kaldt Kongeskansen.⁴

Det usædvanlige ved Dybbøl Banke er, at kampene her er blevet holdt i erindring med fredninger, mindsten og årlige mindehøjtideligheder for slaget den 18. april 1864 etc., som jævnligt har vakt opmærksomhed og debat helt frem til i dag modsat erindringerne om svenskekrigene og englandskrigene. Et særligt behov for at holde krigen i 1864 i erindring her synes da at have gjort sig gældende.

Vi kan klarlægge betydningen af at holde krigen i 1864 i erindring, hvis vi betragter Dybbøl Banke som et erindringssted, der bruges til at opbevare en eller flere erindringer, som anses for truet i eftertiden.⁵

Dybbøl Banke var i 1864 en slagmark for både den danske og den tyske nation, men hvor kampene var et klart nederlag for den danske nation, var de for den tyske nation en velforberedt militær sejr. I Tyskland symboliserede Dybbøl Banke derfor indledningen til samlingen af Det tyske Kejserrige i 1871. I Danmark symboliserede Dybbøl Banke derimod nationens store militære nederlag og helstatens endegyldige reduktion til en småstat, hvorfor en afgrænsning mod Tyskland blev en vigtig del af dansk nationalisme efter 1864.⁶

Dybbøl Banke symboliserede således dansk forsvarsvilje og tapperhed overfor en overmægtig fjende.⁷ For de dansksindede slesvigere betød nederlaget i 1864, at de måtte leve under tysk herredømme, hvilket kulminerede med deres tvungne deltagelse i 1. Verdenskrig på tysk side. Dybbøl symboliserede da også en ukuelig danskhed og dens lange kamp for sin eksistens under det tyske herredømme, som efter en folkeafstemning endte med Nordslesvigs genforening med Danmark i 1920, mens Sydslesvig forblev tysk, da en afstemning her havde vist et tysk flertal.⁸

Ud fra denne asymmetri mellem dansk og tysk erindring om kampene på Dybbøl i 1864 kunne skansekomiteens iscenesættelse af området som et dansk erindringssted alene tolkes som en samlet dansk afgrænsning mod Tyskland. Men også internt i en nation kan forskellige internt konkurrerende erindringer true hinanden. I den danske hær blev krigen erindret som et eksempel på, hvordan det gik, hvis der ikke blev anvendt tilstrækkelige ressourcer på militæret.⁹ Nationens eksistens og sammenhold blev koblet sammen med militær forsvarsvilje i hærens erindring om sit eget nederlag, hvilket også lå bag støtten til et dansk militært forsvar i konservative kredse og i de mere nationalsindede dele af partiet Venstre.¹⁰

Omvendt var nederlaget i 1864 for de radikale dele af Venstre, som i 1905 dannede partiet Det Radikale Venstre, et bevis på, at et militært forsvar var nyttesløst og farligt for et lille land som Danmark. Løsningen var i stedet at undgå konfrontation med Tyskland ved en forsigtig udenrigspolitik og ved at samle nationen i et kulturelt fællesskab af frie og oplyste borgere, som gjorde den i stand til at overleve, selv hvis landet blev besat.¹¹ I den socialistiske og internationalistiske danske arbejderbevægelse blev derimod selve nationalismen opfattet som årsag til nederlaget. Krigen i 1864 var overklassens værk, som arbejderne var blevet lokket til at deltage i med den af overklassen opfundne nationalisme.¹²

Der var altså frem til 1920 i den danske nation nok enighed om, at Dybbøl Banke var en slagmark, hvor nationen led et afgørende nederlag i 1864. Men forskellige politiske og sociale grupper drog forskellige konsekvenser af nederlaget. Også internt i den danske nation herskede der konkurrerende erindringer om krigen.

En iscenesættelse af et erindringssted er dog også betinget af en række praktiske omstændigheder. Når en dansk iscenesættelse af Dybbøl først satte ind efter 1920, hang det i høj grad sammen med ophøret af det tyske herredømme i Nordslesvig, som før da havde hindret større danske markeringer i området. På 50-årsdagen i 1914 for slaget på Dybbøl den 18. april havde en kreds af dansksindede opsat en mindeplade med islændingen pastor Thomassons vers *Tvende Gange skudt i Grus* på Dybbøl Mølle. Pladen provokerede dog den lokale politimyndighed, amtsforstander Kjer, som fik den taget ned.¹³ Skål en national, politisk eller social gruppe iscenesætte et erindringssted, kræver det altså for det første, at den ikke formelt og fysisk forhindres adgang til området af andre grupper.

For det andet må hele nationen have kendskab til, at iscenesættelsen finder sted, idet alle dens indbyggere enten skal kunne billige eller deltage i den, for at der kan være tale om et udtryk for en samlet nations iscenesættelse. Det forudsætter for det tredje, at hele nationen har praktisk adgang hertil. Det vil i skansekomiteens tilfælde sige praktisk mulighed for at aflevere et bidrag til indsamlingen, hvilket igen forudsætter, at alle nationens indbyggere har et økonomisk overskud hertil.

Endvidere lå Dybbøl Banke kun 2 km fra Sønderborg ad hovedlandevejen Sønderborg-Flensborg. Den danske hær blev først tvunget helt ud af Slesvig ved preussernes overgang til Als den 29. juni 1864 ved Arnkilsøre, som lå 6 km fra Sønderborg, men her førte ingen hovedveje hen, og området blev ikke iscenesat som erindringssted i samme grad som Dybbøl Banke.¹⁴ Iscenesættelse af et geografisk område som erindringssted er altså også et spørgsmål om praktisk adgang til stedet.

Fredninger som iscenesættelse

Dybbøl Bankes naboskab til købstaden Sønderborg rummede dog også en potentiel trussel mod områdets brug som erindringssted. Som andre byer i vækst krævede Sønderborg et større areal, og her var Dybbøl Bankes østlige del en mulighed. Allerede i 1874 blev en del af gården Langbrogaards jorder, der grænsede op til byen, indlemmet

i Sønderborg købstad, og efter 1900 voksede en bydel frem her.¹⁵ Moderne naturfredning opstod netop i kølvandet på 1800-tallets industrialisering og urbanisering.¹⁶ Komiteen kunne da mere ligne et værn imod skæmmende byggeri.

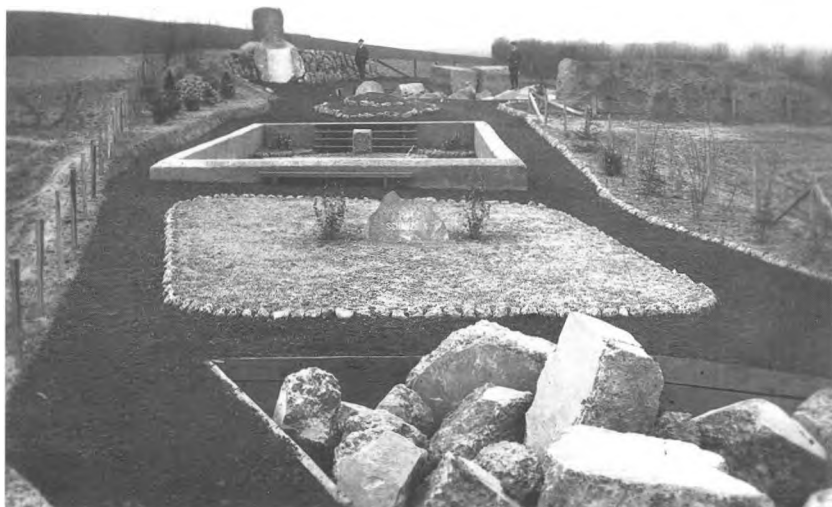
Den første danske naturfredningslov fra 1917 hjemlede fredninger af områder, »[...] som paa grund af deres skønhed eller ejendommelighed har væsentlig betydning for almenheden og [...] hvis bevarelse af naturvidenskabelige eller historiske hensyn er af væsentlig interesse«. ¹⁷ Et område kunne altså fredes efter loven, hvis det grundet fortidige forhold havde en betydning for nationen i nutiden, som burde opbevares for eftertiden. En fredning i kraft af naturfredningsloven forhindrede ikke nødvendigvis iscenesættelse af konkurrerende erindringer, men bevarede blot muligheden for generelt at iscenesætte erindringer i området.

En fredning kunne imidlertid også ske ved, at en ejer af et område selv pålagde det servitut om at henligge i en bestemt tilstand, som Komiteen for Erhvervelse af Dybbøl Skanser gjorde. Der var da principielt intet til hinder for, at ejeren på forhånd indrettede sit område, så det direkte fysisk udtrykte en bestemt erindring. Der var da heller ikke tale om et ufrivilligt indgreb i den private brugs- og ejendomsret, som en fredning efter naturfredningsloven var.¹⁸

Men ved en fredning efter naturfredningsloven forelå et juridisk mandat til at frede og iscenesætte på vegne af nationen. Det var ikke tilfældet ved en privat fredning. Her måtte nationens opbakning først skabes eller konstateres, hvis det skulle have udseende af en national iscenesættelse. Begge typer fredning kunne iscenesætte et område som erindringssted ved at bevare det i en bestemt tilstand. Bemærkelsesværdigt er det da, at Komiteen for Erhvervelse af Dybbøl Skanser opstod i 1922, selvom der allerede i 1920 i medfør af naturfredningsloven var rejst en sag om fredning af Dybbøl Banke.¹⁹ Var der da behov for en ny dansk iscenesættelse, når det tyske herredømme var væk, og det offentlige ville værne området mod bebyggelse?

Dybbøl Banke anno 1922

Ved Genforeningen i 1920 var der ikke mange synlige levn tilbage fra kampene på Dybbøl Banke. Allerede i maj 1864 udjævnede den preussiske hær delvist de danske skanser og sprængte deres krudtmagasiner af beton i luften. Ved anlægget af Festung Sonderburg-

Skanse 10 efter udgravningerne i 1914. Arealet var mindre end den oprindelige skanse 10 og de skansearealer, som skansekomiteen opkøbte og markerede. Til gengæld havde arealet mere karakter af et anlæg. I forgrunden ses resterne af et krudtmagasin, i midten blokhusfundamentet og i baggrunden en mindstest for den preussiske overgang til Als den 29. juni 1864. Skanse 10 var formelt ejet af den tyske værftsejer Kolbe i Kiel, og først i 1945 lykkedes det at erhverve skansen, hvorefter dens beliggenhed blev markeret på samme måde, som de øvrige danske skanser på Dybbøl Banke var blevet det 1922–1924. Foto: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

Düppel blev skanserne 3, 5, 6 og 9 helt opslugt af de nye tyske skanser, der efter fæstningens nedlæggelse i 1885 blev solgt til lokale landmænd til afgræsning, mens de øvrige danske skansetomter blev inddraget i markerne. Kun konturerne af voldgraven i skanse 8 og enkelte krudtmagasinrester forblev synlige. Dog havde hjemstavnsmuseumet i Sønderborg i 1914 udgravet magasinresterne og blokhusfundamentet²⁰ i skanse 10, som tilhørte værftsejer Chr. Kolbe i Kiel.²¹

Den eneste synliggjorte danske skanse i 1920 var altså i privat tysk eje, og i øvrigt var Dybbøl Banke domineret af de skanser, som de preussiske sejrherre havde opført efter 1864 for at befæste herredømmet i Nordslesvig. Resterne af de danske og tyske skanser vidnede dog i sig selv kun om, at Dybbøl Banke havde haft militær betydning, men ikke om hvilke krigshandlinger der var foregået her.

I terrænet og på kirkegårdene i Sundeved lå en række krigergrave med faldne soldater fra krigen i 1864. På gravene angav tyske gravsten eller kors, at her lå danske eller preussiske faldne og hvornår de var

faldet. Det danske krigsministerium fik 1909-14 erstattet de tyske træ-kors på de danske grave med danske gravsten.²² I samme område var der ved Genforeningen 13 tyske mindesten, mens det danske krigs-ministerium 1909-14 havde fået rejst tre mindesten for danske faldne.²³

Kriggergravene og de fleste mindesten gjorde i sig selv kun opmærk-som på, at en eller flere her var omkommet under kamp i 1864, men deres hhv. tyske og danske sprog antydede, at både den danske og den tyske nation havde erindringer knyttet til området. Hvem der tabte el-ler vandt kampene blev før 1920 først synligt ved kransenedlæggelser-ne under de tyske mindehøjtideligheder for slaget den 18. april 1864 ved kriggergravene og dansksindedes ditto i stilhed ved de danske grave.²⁴

Derimod var det 24 meter høje sejrsmonument Düppel Denkmal, som den preussiske stat rejste i 1872 i den danske skanse 4, en klar iscenesættelse af tyske erindringer om krigen i 1864 som en sejr.²⁵ Efter 1900 skød enkelte villaer op langs landevejen, og i 1907 blev udsigten fra Düppel Denkmal truet af en udstykning til villaer og et hotel i hhv. øst og nord. En privat komite foranledigede da, at den preussiske stat overtog arealerne rundt om monumentet, og nedlagde forbud mod skæmmende byggeri. Den første fredning på Dybbøl Banke skete altså for at bevare en tysk iscenesættelse i skanse 4, der som den eneste skanse overgik til den danske stat i 1920 sammen med de tyske kriggergrave og mindesten.²⁶

Ca. 300 meter øst for Düppel Denkmal lå den danskejede Dybbøl Mølle, der var blevet et uofficielt monument for en ukuelig danskhed i Nordslesvig. Udadtil var det dog blot en vindmølle. Ville forbipasse-rende før 1920 vide noget om danske erindringer, måtte de bese min-desamlingen fra 1904 indenfor i møllehuset.²⁷

Da Dybbøl Banke atter kom under dansk herredømme i 1920, var området klart præget af de foregående 56 års tyske herredømme, men med Genforeningen i 1920 forsvandt den umiddelbare trussel mod de danske erindringer, som det tyske herredømme havde udgjort. Til gengæld blev det muligt at iscenesætte de danske erindringer åben-lyst og fjerne tyske levn.

Sejrsmonumentet der blev stående

I januar 1920 forsøgte den preussiske stat forgæves i strid med Ver-sailles-traktaten at overdrage Düppel Denkmal til foreningen

»Düppel-Arnkiel«. ²⁸ Den 14. juni 1920 anmodede den tyske gesandt i København den danske regering om alligevel at anerkende overdragelsen, men den danske regering foreslog da, at monumenterne blev udvekslet med det danske monument for Treårskrigen, Istedløven. Det svarede den tyske regering aldrig officielt på, og da det ikke lykkedes den danske regering at få udvekslingen taget op til forhandling, lod den fra 1922 monumenterne forfalde.

Den klare iscenesættelse af tyske erindringer, som Düppel Denkmal var, ragede altså fortsat op på Dybbøl Banke, da skansekomiteen foretog sin indsamling i 1922. Den danske stats ønske om at få Düppel og Arnkiel Denkmal fjernet bekræfter, at de to sejrsmonumenter stod i modsætning til de danske erindringer om 1864. Omvendt viser forsøgene fra tysk side på at sikre Düppel Denkmals forbliven på Dybbøl Banke, at det nye danske herredømme her blev opfattet som en trussel mod de tyske erindringer. Begge nationer havde fortsat et behov efter 1920 for at opbevare erindringer på Dybbøl Banke, som de gensidigt genererede hos hinanden.

Hverken det tyske mindretal i Nordslesvig eller den tyske stat havde anerkendt 1920-grænsen. Det diplomatiske forslag om udveksling med Istedløven var et udslag af, at den danske stat generelt ønskede at undgå politisk og national uro i Nordslesvig i forhold til det danske flertal, såvel som til det tyske mindretal og den tyske stat. Realpolitiske hensyn satte da grænser for, hvilke indgreb staten kunne foretage overfor de eksisterende tyske iscenesættelser, selvom de truede danske erindringer. Klager over monumenternes forfald fra tysk side førte til, at staten istandsatte Düppel og Arnkiel Denkmal mådeligt i hhv. 1926 og 1927. Men da havde Dybbøl Banke efterhånden også fået et dansk præg. ²⁹ Allerede inden skansekomiteens oprettelse i 1922 havde enkelte aktører været i gang. Var der her tale om konkurrerende danske erindringer?

Atter vajer Dannebrog

I 1919 blev pladen med Thordur Thomassons vers atter sat op på Dybbøl Mølle, og den danske besættelsesstyrke i Nordslesvig, Sønderjydsk Kommando, rejste efter sin ankomst i maj 1920 en mindsten i skanse 2 for dens danske forsvarere, mens familien til den i 1864 faldne oberst Lasson satte en mindsten sydøst for møllen. ³⁰

Klarest blev det nye danske herredømme markeret i 1920, da Dan-

ske Soldaterforeningers Fællesudvalg overtog Dybbøl Mølle og vest for denne rejste en 25 meter høj flagmast med tilladelse til at bære splitflag. Her blev Dannebrog hejst første gang ved genforeningsfesten den 11. juli, men ellers flagedes kun på søn- og helligdage samt de officielle flagdage, indtil flagningen blev gjort daglig i november 1940. Med splitflaget, som ellers var forbeholdt statslige institutioner, fik flagningen dog et officielt skær. Den danske nations genvundne herredømme på Dybbøl Banke blev således markeret fra dag ét.³¹ Men det var ikke ensbetydende med, at der i den danske nation nu kun var knyttet én bestemt dansk erindring til Dybbøl Banke.

Det viste sig året efter, da Sønderjyds Kommando den 18. april 1921 afholdt den første danske mindehøjtidelighed på Dybbøl Banke for slaget i 1864. Her udtalte garnisonschefen, oberst Moltke, at: »for første gang lyder her den 18. april fædrelandets tak på denne måde til folkets tapre sønner, som kæmpede her og sammen med modstanderne indviede denne jord med deres blod.«³² Efterfølgende var der gudstjeneste bag Dybbøl Mølle, hvor pastor Peter Hansen bl.a. sagde i sin tale: »Du har et fædreland at dø for. Det har vore tapre forsvarere vist os.«³³ Ved den første danske mindehøjtidelighed fremstillede den danske hær altså sit nederlag i 1864 som et takskyldigt forsvar for nationen, som fortsat var værd at efterligne.

En stik modsat erindring kom til udtryk, da Socialdemokratiet i Sønderborg og Augustenborg kredsene den 5. juni 1921 afholdt grundlovsmøde på Dybbøl Banke. Til tonerne af *Internationale* gik deltagere med røde faner, men uden Dannebrog, til Kongeskansen. Her sagde den lokale folketingsmand J.P. Nielsen i sin åbning af mødet, at: »vi er dog dem, der har mest ret til pladsen. Det var sønner fra de små hjem, der vædede landet her med deres blod«³⁴, mens landstingsmand C.F. Sørensen mente om soldaterne i 1864, at »de troede at kæmpe for fædrelandet, men nu har man fået øjnene op for, at det kun var kapital-interesser, der stod bag ved det hele.« Til slut mente partiformand Thorvald Stauning, at Dybbøl »[...] minder om slagsbrodermoral, der intet har med folkenes selvbestemmelsesret at gøre.«³⁵

Socialdemokraterne gav her udtryk for en antimilitaristisk erindring, hvor kamp mod en overmagt ikke var værdifuldt, men spild af liv og blod. Det var folkenes selvbestemmelsesret med Genforeningen, som nu sikrede den danske nations eksistens. Ikke et håbløst militært forsvar. Derfor gik socialdemokraterne på Dybbøl Banke på Grundlovsdag den 5. juni og ikke på Dybbøldagen den 18. april.

Selvom Genforeningen i 1920 havde givet oprejsning for nederlaget i 1864, herskede der altså fortsat konkurrerende erindringer internt i den danske nation. De kunne nu hver især iscenesættes på Dybbøl Banke. Men bortset fra nogle efterhånden visne kranse og lidt nedtrampet græs efterlod hverken grundlovsrådet eller mindehøjtidelighederne permanente fysiske spor i området, som kunne videregive de iscenesatte erindringer til folk, der ikke havde overværet dem eller havde kendskab til dem. De kunne heller ikke forhindre iscenesættelse af hinanden eller andre internt konkurrerende danske erindringer, lige så lidt som iscenesættelse af eksterne tyske erindringer på Dybbøl Banke, der stadig lå åbent for byggeri.

En fredning efter loven

Faren for skæmmende byggeri blev allerede taget op den 9. juli 1920, da Fællesudvalget for Landsfredning foreslog en fredning af Dybbøl Banke i videst muligt omfang inklusiv de danske og tyske skanser mod bebyggelse og beplantning, da »[...] det vil være unødvendigt til støtte for dette andragende at anføre hvilken enestående betydning alene navnet Dybbøl har for enhver dansk og for fædrelandet [...]«. ³⁶ I sin kendelse den 7. marts 1922 ville Fredningsnævnet for Sønderborg Amtsrådsreds dog kun frede den vestlige del af Langbrogaard, Snedgaard vest og syd for denne samt et areal langs landevejen således, at det kun måtte bebygges med fredningsnævnets tilladelse i hvert enkelt tilfælde, »da det af landskabelige og historiske grunde skønnes af betydning for almenheden, at de i sagen omhandlede arealer af Dybbøl Bjerg fredes [...]«. ³⁷ Fællesudvalget ankede dog afgørelsen til Overfredningsnævnet, ³⁸ som i sin kendelse af 28. juni 1923 fredede de arealer syd for landevejen, som lå nord for sognevejen fra Fællesgravene eller øst for de nu af Komiteen for Erhvervelse af Dybbøl Skanser ejede arealer til nær Sønderborg. De af Fredningsnævnet for Sønderborg Amtsrådsreds' kendelse omfattede arealer samt den nordlige del af gården Langdamsgaard og Grønær måtte kun bebygges med de for landbrug nødvendige bygninger, mens villaer på op til otte meters højde var tilladt på det øvrige areal, da bebyggelse af de sydøstligste dele »under hensyn til Dybbøl Bankes ganske særlige betydning i national og historisk henseende [...]« ville virke skæmmende. ³⁹

Fredningen i 1923 var altså alene et værn imod skæmmende byggeri, som ikke ændrede på områdets præg af tyske iscenesættelser eller

forhindrede nye iscenesættelser af konkurrerende danske eller tyske erindringer. Den bevarede alene muligheden for i det hele taget at iscenesætte erindringer på Dybbøl Banke.

Komiteen for Erhvervelse af Dybbøl Skanser oprettes

Komiteen for Erhvervelse af Dybbøl Skansers indsamling var langt fra den eneste indsamling i disse år til dansk arbejde i Sønderjylland. Størst var indsamlingen til Den sønderjydske Fond, som især støttede nødlidende sønderjyske veteraner fra 1. Verdenskrig samt deres familier og efterladte. Den indbragte fra januar 1919 til oktober 1921 i alt 6.530.129,04 kr.⁴⁰

Det var netop blandt personer fra Den sønderjydske Fond, at skansekomiteen havde sit ophav. *Berlingske Tidendes* chefredaktør Chr. Gulmann og Carlsbergs direktør Vagn Jacobsen, medlem af hhv. fondens bestyrelse og centralkomite, foreslog den 14. juni 1921 et tredje medlem af centralkomiteen, statsminister Niels Neergaard, at rejse et mindesmærke for Genforeningen i Kongeskansen. Via retsfuldmægtig J. H. Miang i Sønderborg fik de tre herrer oplyst, at skansen var i tysk eje.⁴¹ Foranlediget af Chr. Gulmann forsøgte amtmand Lundbye i Sønderborg da at købe Kongeskansen. Det endte med, at ejeren af slotsmøllen i Sønderborg, Thomas Berthelsen, købte skansen pr. 1. november 1921 for 28.000 kr., som han fik fra initiativtagerne til mindesmærket. Berthelsen selv var kun stråmand.⁴² De tyske ejere måtte altså ikke få nys om planerne om et dansk genforeningsmindesmærke.

I oktober 1921 kontaktede kongehusets advokat, Otto Liebe, fondens kontorchef, Anders Charles Louw, om et eventuelt køb af den tysk ejede gård, på hvis jorder skanse 1 og 2 havde ligget, og som en anden tysker nu ville købe.⁴³ Amtmand Lundbye oplyste, at det var et tysk konsortium med tidligere amtsforstander Kjer, som ville købe gården for at bruge arealet syd for Düppel Denkmal til en sportsplads.⁴⁴ Amtmanden må være blevet bemyndiget til at købe gården, for den 27. december meddelte han, at gården, hvor en del af skanse 3 også hørte med, ville blive købt samme dag med en udbetaling pr. 1. januar til ejeren, E. Lauterlein, på 75-80.000 kr.⁴⁵ Via bestyrelsesformand for Den sønderjydske Fond professor Edv. Ehlers lånte initiativtagerne 80.000 kr. af fonden til gårdens køb. Chr. Gulmann oplyste da, at det nu også var planen at købe skanse 9 og at overdrage skanserne til Statsministeriet.⁴⁶

Hvorvidt der reelt forelå en tysk trussel om at købe Lauterleins gård, eller om ejeren søgte at presse prisen op, kan ikke afgøres ud fra kildematerialet, men oplysningerne udløste det danske opkøb. Det gjaldt nu ikke kun om at rejse et dansk monument, men også om at undgå nye tyske aktiviteter på Dybbøl.

Personkredsen bag opkøbene, der også talte fondens initiativtager kirkeminister J. C. Christensen og centralkomiteemedlemmerne redaktør Harald Witzansky, dagbladet *København*, og redaktør Andreas Buntzen, *Nationaltidende*, sikrede sig i begyndelsen af januar 1922 tilige arealerne, hvorpå resten af skanse 3 samt 7, 8 og 9 havde ligget. En del af den tyske skanse IX, hvor den danske skanse 9 havde ligget, blev dog først købt i efteråret 1922 grundet uenighed med den danske ejer om prisen, mens tyske Chr. Kolbe uvist hvorfor ikke ville sælge skanse 10.⁴⁷ I alt opkøbte initiativtagerne ca. 60,2 ha på Dybbøl Banke for 244.854,15 kr.⁴⁸ Ifølge en senere udtalelse af Vagn Jacobsen frabad kong Christian X sig dog et særligt monument og mente i stedet, at udlægning af skanserne til folkepark ville være det værdigste mindesmærke for Genforeningen og danske faldne i de slesvigske krige.⁴⁹

Initiativtagerne knyttede altså en dansk erindring til skansearealerne om Genforeningen i 1920 som en oprejsning for nederlaget i 1864, og de opkøbte derfor skanserne, fordi et truende tysk ejerskab af arealerne kunne hindre et dansk mindesmærke og føre til nye tyske iscenesættelser. Selvom der var flere ministre, rigsdags- og embedsmænd blandt initiativtagerne, skulle den danske stat formelt først inddrages i iscenesættelsen af skanserne, når den fik overdraget skanserne. Opkøbet af de danske skansearealer på Dybbøl Banke var altså en iscenesættelse af et dansk erindringssted i privat regi, men hvorfor det, når der allerede var rejst en offentlig fredningssag i medfør af naturfredningsloven?

Invitation til iscenesættelse

Hidtil havde det ikke været et problem at skaffe de nødvendige penge fra private donationer og lån, og det synes at fremgå af uklare notater fra initiativtagernes møde den 23. januar 1922, at de havde yderligere godt 100.000 kr. på hånden. Men Chr. Gulmann og Niels Neergaard foretrak en offentlig indsamling, som hele folket kunne delagtiggøres i. Neergaard bifaldt da et forslag fra Harald Witzansky om en kroneindsamling via dagspressen, så 200.000 mennesker hver kunne bidrage

med 1 kr. Mødedeltagerne blev enige om, at indsamlingen skulle begynde den 10. februar og slutte den 18. april 1922.⁵⁰ Den primære grund til landsindsamlingen var altså ikke pengenød, men derimod at skanseopkøbene skulle være en iscenesættelse med hele den danske nations medvirken, og det skulle 200.000 bidragydere være et udtryk for.

Initiativtagerne udarbejdede et opråb, hvori det indledningsvis hed: »De skanser, hvor Danmark skrev Genforeningens løftebrev med sine sønners blod, ligger endnu på Dybbølbjerg, og der var det, kongen og sønderjyderne gav hinanden håndslag. Besiddelsesforholdene medførte fare for, at dele af disse skanser kunde få en anvendelse, der var lidet stemmende med det danske folks ønsker om at bevare den historiske grund som et samlet hele og give den en værdig og varig plads i vort folks liv.« Støttet af en offentlig indsamling ville en kreds af mænd derfor overgive skanserne til staten som en folkepark i uforandret tilstand bortset fra nogle forbindelsesveje. Det danske folk ville da opfylde sin pligt til at sætte Genforeningen et mindesmærke, der vidnede om »[...] vore fædres udholdende kamp kronet med sejr og deres håb med fuldbyrdelse.« Da det danske folk netop skulle sætte mindesmærket samlet, iværksatte kredsen en kroneindsamling, der »[...] vil gøre vore landsmænd i titusinder til andelshavere i Dybbøl Skanser [...]«, og som skulle begynde den 10. februar, toårsdagen for afstemningen i Nordslesvig i 1920 og slutte på Dybbøldagen den 18. april 1922.⁵¹

For den her udtrykte danske erindring var de tyske erindringer om krigen i 1864 som en sejr en trussel, men udkastet synes også at være vendt imod andre danske erindringer. Ikke mindst socialdemokraternes erindring om det nyttesløse militære forsvar, som kom til udtryk på grundlovmødet i 1921. Alligevel opfattede initiativtagerne deres egen erindring som kollektiv for hele den danske nation.

Komiteen stiftes

Initiativtagerne udsendte opråbet med en invitation til et møde den 6. februar 1922 på Christiansborg til inklusiv dem selv i alt 98 mænd og fem kvinder.⁵² Hvor mange der kom til mødet vides ikke. Der var en del afbud, mens 44 indbudte på forhånd tilsluttede sig opråbet.⁵³ På mødet fandt J.P. Nielsen en indsamling overflødig, når der verse-rede en fredningssag, men ifølge J.C. Christensen ville en offentlig fredning ikke hindre, at ejerne brugte området til møder og lejre. J.P. Nielsen replicerede, at jævnfør naturfredningsloven bestemte staten,

I juli 1922 foretog komiteemedlemmerne Vagn Jacobsen, Chr. Gulmann, kontorchef Louw og professor Edv. Ehlers en inspektionsrejse til Dybbøl Banke sammen med ingeniørkaptajn T. J. Helsted, som bistod komiteen med afmærkningen af skansernes beliggenhed. Den samlede delegation ses på billedet, som formentlig er taget i haven ved Lauterleins gård, i dag Skansegaarden. Foto: Museum Sønderjylland ISL-Lokalhistorie.

hvad de fredede arealer måtte bruges til. Han kunne støtte, at staten overtog området, men det mente J.C. Christensen ikke var det samme som en indsamling, som hele folket deltog i.⁵⁴

Det var altså ikke den erindring, som ophavsmændene ville iscenesætte på Dybbøl Banke som hele nationens, som J.P. Nielsen anfægtede, men derimod deres iscenesættelsesform. J.C. Christensens modargumenter overfor J.P. Nielsen viser, at ophavsmændene opkøbte skanserne trods den igangværende fredningssag fordi de ikke fandt, at en statslig fredning kunne forhindre tyske opkøb og iscenesættelser, endsiige iscenesætte Dybbøl Banke som et dansk erindringssted i tilstrækkelig grad.

På samme tid var J.C. Christensen som kirkeminister sammen med blandt andre statsminister Niels Neergaard med til at grundlægge den officielle politik om, at der efter afstemningerne i 1920 ikke eksisterede noget spørgsmål om den dansk-tyske grænse, som skiftende danske regeringer førte gennem hele mellemkrigstiden. Som konsekvens heraf tog den danske stat hensyn til de nationale forhold i Nordslesvig og førte en pragmatisk politik overfor det tyske mindretal og Tyskland for at undgå uro.⁵⁵ Denne politik gav sig som nævnt

udslag i den danske stats håndtering af Düppel Denkmal, og et indgreb overfor nye tyske iscenesættelser på Dybbøl eller statsopkøb af skansearealerne ville da karambolere med den pragmatiske politik.

Derimod var et privat opkøb ikke i strid med denne politik. Initiativtagerne benyttede sig jo blot af den frie private ejendomsret, som gjaldt for både det danske flertal og det tyske mindretal i Nordslesvig. Derfor var der større spillerum for danske iscenesættelser af Dybbøl Banke i privat regi end i statsligt. Nok var den første danske mindehøjtidelighed i 1921 for slaget den 18. april 1864 arrangeret af staten ved den lokale garnison, men den efterlod ikke permanente fysiske spor. Derimod gav soldaterforeningernes flagbastion og pladen på møllen området et dansk præg i privat regi. Da formålet med skansernes opkøb og fredning netop var at iscenesætte dem som et dansk erindringssted overfor konkurrerende tyske erindrings iscenesættelse, blev det ligeledes foretaget i privat regi.

Efter forslag af den radikale landstingsmand Hermann Trier blev opråbets indledende sætning uden debat ændret til, at »skanserne paa Dybbøl bjerg er for det danske folk blevet et udtryk for den lange udholdende kamp, der har ført til Sønderjyllands genforening med Danmark«. ⁵⁶ Forstået ordret udtalte opråbet nu intet om, hvorvidt det militære forsvar i 1864 havde været nødvendigt eller ej. Samtidig stod alle danske erindringer i modsætning til de tyske erindringer om krigen i 1864 som en sejr, der, som opråbet antydede, kunne blive iscenesat på Dybbøl. Opråbet var altså henvendt til hele den danske nation på tværs af politiske og sociale skel og ikke ment som en iscenesættelse af en bestemt dansk erindring på bekostning af andre internt konkurrerende danske erindringer.

Det færdige opråb blev støttet af 82 indbudte, som dermed stiftede Komiteen for Erhvervelse af Dybbøl Skanser. Vagn Jacobsen var formand og kasserer og Chr. Gulmann sekretær. Mindst 58 af de 82 havde i forvejen forskellig tilknytning til Nordslesvig. Af 57 medlemmer fra hovedstadsområdet havde de 37 nordslesvigske præferencer, ligesom seks af de ni medlemmer fra det øvrige Danmark, mens 16 boede i Nordslesvig. Af politikere var der 16 venstrefolk, fem konservative og to radikale, mens ingen af fem indbudte socialdemokrater tilsluttede sig komiteen. Det samme gjaldt de redaktører, som tilsluttede sig opråbet, hvor to kom fra venstreblade, fire fra konservative aviser og en enkelt, Kristian Dahl, fra en radikal avis. Generelt indtog medlemmerne socialt højtrangerende erhverv. Der var ingen håndværker-

svende og arbejdere, mens gårdejerne i komiteen alle varetog et politisk hverv.⁵⁷

Med den totale mangel på repræsentanter fra den socialdemokratiske arbejderbevægelse og de lavere sociale lag i samfundet samt den borgerlige dominans udgjorde den endelige komite ikke et repræsentativt udsnit af den danske nation. Overvægten af medlemmer fra hovedstadsområdet og Nordslesvig udgjorde også en afvigelse i forhold til den danske befolkning generelt. Ikke desto mindre ville den private komite legitimere sit opkøb af skanserne som hele den danske nations iscenesættelse af skanserne på Dybbøl Banke som dansk erindringssted med en landsindsamling. Spørgsmålet er nu, hvorvidt det lykkedes.

En national indsamling?

Det er ikke muligt ud fra Komiteen for Erhvervelse af Dybbøl Skansers arkiv eller andre kilder at klarlægge præcis hvem og hvor mange, der via kroneindsamlingen støttede opkøbet af skanserne. Men på baggrund af pressens omtale af indsamlingen og de tiltag, som komiteen foretog for at fremme den, er det muligt at give et kvalitativt svar på, hvor vidt indsamlingen var en enig dansk nations iscenesættelse af skanserne på Dybbøl Banke som et dansk erindringssted.

Efter mødet den 6. februar 1922 forestod Vagn Jacobsen, kontorchef Louw, Chr. Gulmann og Ejner Guildal som komiteens arbejdsudvalg indsamlingen, der således var styret af få personer.⁵⁸ Udvalget udsendte opråbet til pressen med anmodning om at bringe det den 10. februar og at modtage læsernes bidrag.⁵⁹

I 1922 var dagspressen det altdominerende daglige nyhedsmedie i Danmark, hvor der udkom i alt 301 avistitler.⁶⁰ Dagspressen var da et uundgåeligt medie for at gøre nationen bekendt med indsamlingen, men nyheden herom kunne blive fremstillet på 301 forskellige måder, hvis aviserne da skrev om den. Når komiteen bad om at få et bestemt opråb offentliggjort på en bestemt dato, var det vel for at få nyheden om indsamlingen gengivet i samme version på samme tid til hele den danske nation.

Komiteens presse

Ud fra komiteens arkiv kan der sammenstykkes et kvantitativt overblik over de aviser, der modtog bidrag.⁶¹ I alt 135 aviser indsamlede

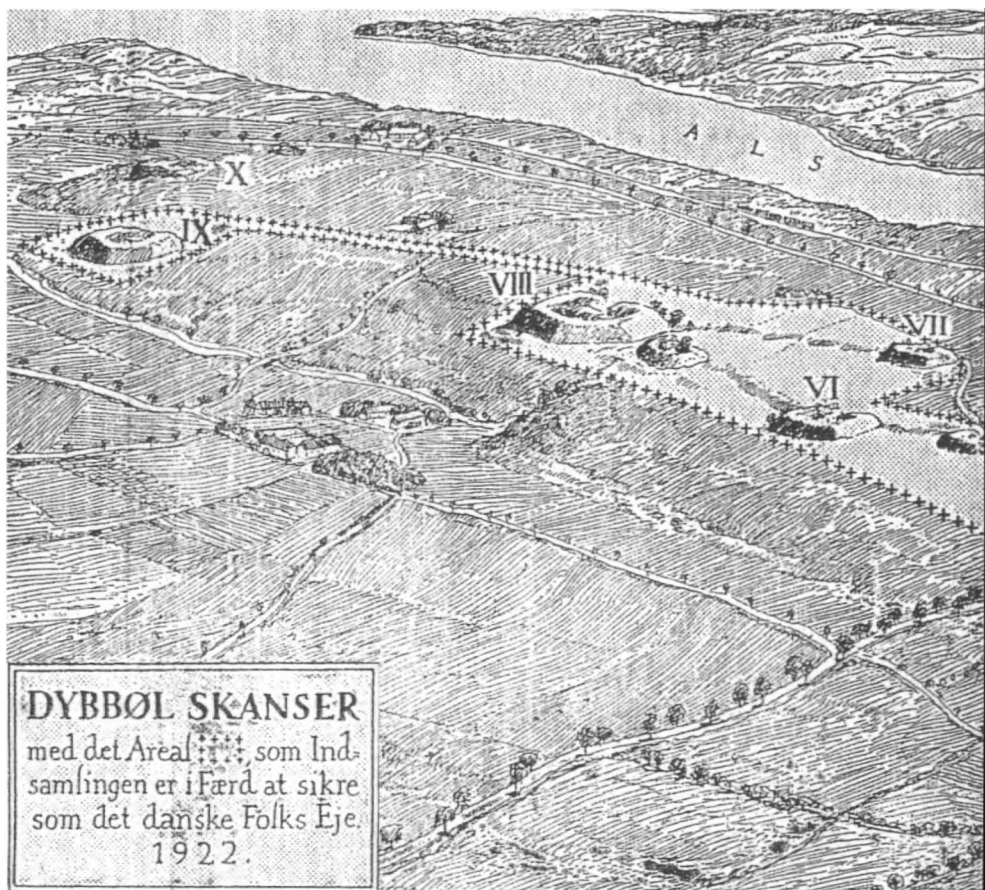
bidrag på deres redaktioner, og i de fleste købstæder modtog to redaktioner bidrag, men også lokalaviser i en række stationsbyer samlede ind. Fraregnes Island, Grønland og Færøerne, omfattede indsamlingen i pressen altså hele den danske nation geografisk set.

Anderledes så det ud med avisernes partitilhørsforhold, hvor der var en klar borgerlig tendens. Af de 135 aviser var hele 57 venstreblade, 57 konservative, seks radikale, mens seks var af forskellig uafhængig borgerlig observans. Endvidere var der fem upolitiske aviser, fire avisers partitilhørsforhold har ikke kunnet identificeres, og ikke én eneste socialdemokratisk avis deltog i indsamlingen. Konservative og venstreaviser udgjorde i starten af 1920'erne ca. 48% af det samlede oplag, mens de radikale blade havde 17% og A-pressen 14%.⁶² Tages der højde for, at enkelte radikale og uafhængige blade samlede ind, ser det ud til, at der blev opfordret til at bidrage til indsamlingen i ca. halvdelen af de aviser, der udkom i Danmark i 1922.

En gennemgang af en række udvalgte avisers omtale af indsamlingen i perioden fra den 7. februar til den 18. april 1922 viser, at der også var stor forskel på, hvordan de enkelte aviser omtalte indsamlingen alt efter deres politiske orientering.⁶³

Konservative aviser som *Berlingske Tidende* og *Nationaltidende* i København og *Fyns Stiftstidende* i Odense offentliggjorde opråbet den 10. februar og gav samtidig og i de følgende dage indsamlingen varme anbefalinger, så nationen kunne bevare erindringen om det tapre og nødvendige forsvar i 1864. Således skrev *Fyns Stiftstidende* den 10. februar, at »[...] tanken om at bevare skanseresterne paa dette sted uforandrede frem gennem tiderne vil af nationalt sindede danske kvinder og mænd blive følt som en hellig pligt – først og fremmest mod de uforfærdede og trofaste brødre, der satte livet ind for folk og fædreland.«⁶⁴

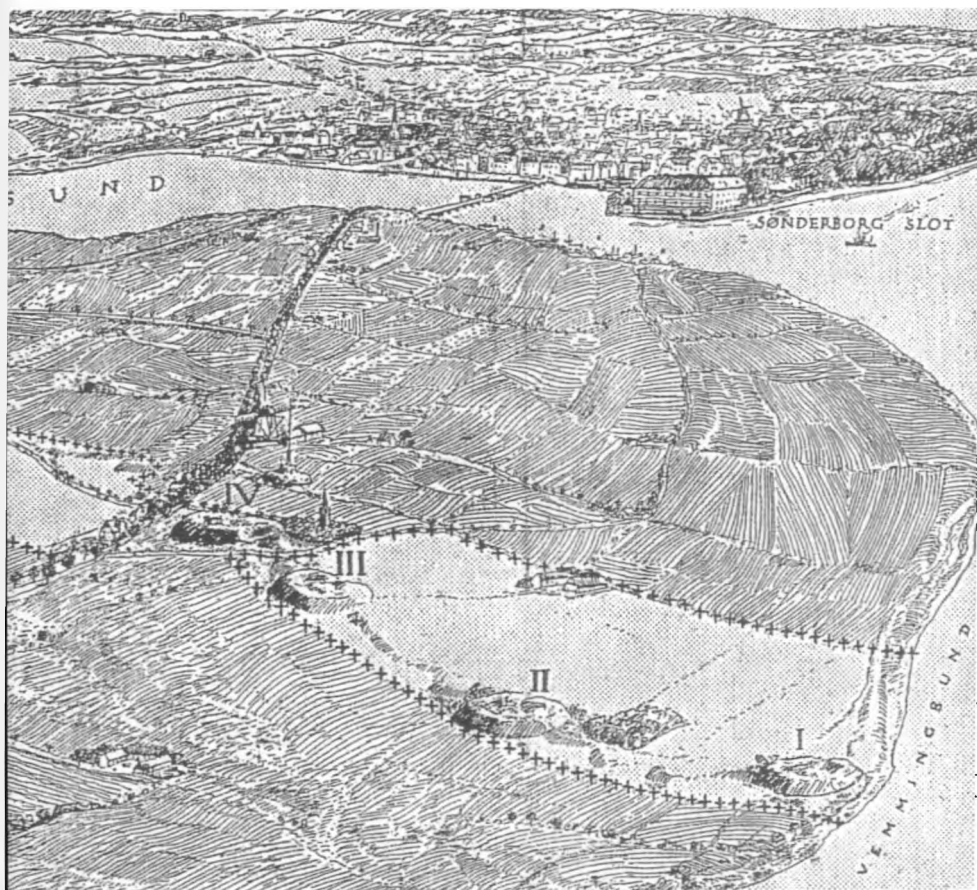
Venstreaviser som *Fyns Tidende* i Odense og *Dybbøl-Posten* i Sønderborg samt en liberal avis som *Hejmdal* i Aabenraa støttede også indsamlingen fra starten. Efterfølgende bragte aviserne enkelte opfordringer til at bidrage til opkøbet af skanserne for derved at bevare erindringen om forsvaret i 1864, som var nødvendigt for at den danske nation kunne overleve. *Dybbøl-Posten* kaldte den 10. februar Dybbøl Banke for »[...] symbolet på viljen til selvhævdelse [...]«.⁶⁵ Samme dag fandt *Fyns Tidende* det naturligt at frede Dybbøl Banke så »[...] den kan tale også til efterslægten om, at her stred et lille folk for sit liv, og at trods al modgang stred det ikke forgæves.«⁶⁶ Især de nordslesvigske blade ivrede dog for indsamlingen. Jævnligt bragte *Dybbøl-Posten* således indsam-

Skansekomiteens reliefkort, tegnet af H.V. Westergaard. De af komiteen erhvervede arealer er de lyse fremhævninger. Kortet viser de forsoundne danske skanser, men ikke de stadig eksisterende preussiske skanser. Af tyske levn ses kun Düppel Denkmal. Kortet fremstillede således Dybbøl Banke som et dansk erindringssted uden at tage stilling til, om det danske forsvar i 1864 var ærefuldt eller unødvendigt. Hensigten var tydeligvis at samle den danske nation på tværs af politiske og sociale skel om indsamlingen til købet af skanserne. Foto: Landsarkivet for Sønderjylland.

lingslister og små opfordringer som »giv afkald på en lille nydelse og skænk 1 krone til Dybbøl-indsamlingen.«⁶⁷

Også radikale blade som *Politiken* i København og *Fyns Venstreblad* i Odense anbefalede ved starten indsamlingen, men modsat konservative aviser og venstreaviser var det småt med efterfølgende opfordringer til at give bidrag. *Fyns Venstreblad* bragte hverken opråbet

eller modtog bidrag, men alligevel anbefalede bladet to gange at støtte indsamlingen. Den 1. april blev Dybbøl dels kaldt »[...] vidnesbyrdet om en forbrøderisk-tåbelig politik [...]« og dels mindet om de danske soldaters »[...] lidelser, deres seje udholdenhed og jævne heltemod.« Derfor var Dybbøl »[...] både et tegn til advarsel og et tegn til efterfølgelse.«⁶⁸ *Fyns Venstreblad* erindrede her de danske soldaters forsvar i 1864 som tappert, men modsat venstre- og konservative aviser anså radikalerbladet dette forsvar mod overmagten for unødvendigt. Dybbøl Banke manede ikke til militært forsvar, men advarede tværtom imod militarisme. *Politiken* var derimod påfaldende neutral med hensyn til hvilken erindring om det militære forsvars nytte den

danske nation burde knytte til skanserne, men gav dog indtryk af, at indsamlingen mødte opbakning i hele Danmark.⁶⁹

Direkte kritik mødte komiteens indsamling kun i den socialdemokratiske presse. Arbejderbevægelsens moderavis i København, *Social-Demokraten*, fandt i sin eneste omtale af indsamlingen den 10. februar, at pengene til købet af skanserne var bedre givet ud til veteraner og invalider fra krigen.⁷⁰ *Fyns Social-Demokrat* i Odense og *Sønderborg Amts Social-Demokrat* i Sønderborg omtalte kun yderst kortfattet indsamlingen ved dens start. Derudover kaldte begge blade i enslydende artikler, som formentlig da også er blevet bragt i andre socialdemokratiske aviser, den 21. marts opkøbet af skanserne og indsamlingen hertil for en gang »nationalt rummel«, som var overflødig, når nu staten var i gang med at frede området.⁷¹

Derimod kritiserede Sønderborgs gamle tyske blad, *Sonderburger Zeitung*, ikke indsamlingen. Bladet omtalte den 8. februar mødet i Rigsdagen om indsamlingen, men nævnte ellers kun indsamlingen, da Vagn Jacobsen den 9. april havde ytret utilfredshed med indsamlingens hidtidige resultat.⁷² Det tyder på, at der fra den tysksindede nordslaviske presses side ikke kunne findes angrebepunkter mod denne iscenesættelse i privat regi af Dybbøl Banke som dansk erindringssted.

Samlet set lykkedes det altså kun for komiteen at få ca. halvdelen af de danske aviser til at samle ind til eller støtte opkøbet af skansearealerne. Konservativt aviser og venstreblade anbefalede varmt deres læsere at støtte indsamlingen, så erindringen om de danske soldaters tapre og nødvendige forsvar mod overmagten i 1864 kunne bevares. Radikale kunne også støtte indsamlingen, men det skete enten i mere neutrale vendinger eller ud fra en erindring om et unødvendigt militært forsvar i 1864. Socialdemokratiske aviser frarådede derimod indsamlingen, men det var fordi den blev anset for overflødig med den igangværende fredningssag og ikke nødvendigvis fordi, at A-pressen knyttede en anden erindring til skanserne på Dybbøl end komiteen og de borgerlige blade. Hele nationen blev via pressen oplyst om indsamlingen, men det var vidt forskelligt, hvordan den enkelte avis omtalte den.

Kommitteret pr-arbejde

Med de godt to måneder, som indsamlingen strakte sig over, var nyhedsværdien af dens iværksættelse ikke nok, hvis nationen vedvaren-

de via pressen skulle mindes om indsamlingen og give indtryk af en samlet national iscenesættelse. Den 10. februar udsendte arbejdsudvalget en pressemeddelelse til hovedstadsbladene, som gav indtryk af, at indsamlingen var kommet godt fra start, idet komiteen allerede havde modtaget den første 100 kroneseddel før udsendelsen af opråbet.⁷³ Senere udsendte udvalget en kliche til pressen med et reliefkort over Dybbøl Banke tegnet af H.V. Westergaard, som 61 aviser takkede ja til at bringe.⁷⁴

Imidlertid herskede der allerede på udvalgets møde den 13. februar en opfattelse af, at indsamlingen var kommet uheldigt fra start i pressen. Ifølge redaktør Kristian Dahl, *Politiken*, var indsamlingen ramt både af storlockouten, som skulle iværksættes dagen efter og af den herskende isvinter.⁷⁵ Til brug for pressen anmodede Vagn Jacobsen den 25. februar 30 af komiteens medlemmer om at afgive en skriftlig udtalelse, hvilket 15 indvilligede i.⁷⁶

Generelt i udtalelserne blev skanserne på Dybbøl fremhævet som hellig jord for alle danske, som derfor havde pligt til at bevare dem. Flere beklagede, at indsamlingen gik trægt, men kirkeminister J.C. Christensen mente dog, at det blot gjaldt om at få indsamlingen praktisk ordnet. Han pegede her på lærerstanden, som ofte fortalte børnene om Dybbøl. »Hvis Danmarks lærere og lærerinder vil tage sagen i deres hånd, da er den sikret«, skrev den tidligere lærer.

Gennemgående blev de danske soldaters tapre indsats i 1864 også fremhævet, men betydningen for eftertiden blev betonet lidt forskelligt. Maleren N.V. Dorph skrev, at »Dybbøl er symbolet for vor styrke i afmagten, for sejren i nederlaget«, idet soldaterne her havde sat livet ind på at forsvare den jord, som altid var og altid blev dansk »[...] selv under fremmed åg«. Den radikale landstingsmand Hermann Trier skrev derimod, at indsamlingen ville gøre området til et billede på nationens tak »[...] for den trofaste udholdenhed, med hvilken danske sønderjyder to menneskealdre igennem har ført en aldrig trættet kamp for bevarelsen af deres modersmål og deres tilbagevenden til Danmark«. ⁷⁷ Udtalelserne fremhævede altså Dybbøl Banke som symbol for Danmarks vilje til at overleve. Hensigten var at samle nationen, og ikke at splitte den ved at kritisere andre danske erindringer.

Udtalelserne blev i løbet af marts måned udsendt til ca. 75 provinsblade samt enkelte hovedstadsblade.⁷⁸ I det hele taget bestod hovedstadsbladenes omtale af komiteen og indsamlingen i højere grad end provinspressens af selvstændigt udarbejdede eller indhentede artikler

og kommentarer, mens provinspressen i rigt mål benyttede sig af de af komiteen udsendte pressemeddelelser, udtalelserne og reliefkortet. *Berlingske Tidende* og *Nationaltidende* omtalte indsamlingen hhv. 21 og 23 gange i perioden 7. februar-18. april 1922, men kun hhv. seks og fem gange kan det identificeres som omtale på baggrund af materiale udsendt fra komiteen. *Dybbøl-Posten* omtalte indsamlingen 22 gange, men heraf var det i 10 tilfælde på basis af materiale fra komiteen. Blandt *Fyns Stiftstidendes* 17 omtaler var andelen af komiteens materiale endnu højere med hele 12 gange. *Fyns Venstreblad*, der støttede men ikke deltog i indsamlingen, bragte derimod kun én pressemeddelelse.⁷⁹

Med pressemeddelelserne, reliefkortet og udtalelserne lykkedes det således for arbejdsudvalget at få de dele af provinspressen, der i forvejen støttede og deltog i indsamlingen til fortsat at omtale den med vægt på Dybbøl Banke som symbol for nederlaget i 1864 med Genforeningen som oprejsning herfor. Herunder også i de socialdemokratiske provinsaviser, hvis kritik i marts formentlig var udløst af de borgerlige provinsbladets fornyede og fortsatte interesse for sagen. Teoretisk set havde hele nationen altså via pressen mulighed for at få kendskab til indsamlingen, men ikke nødvendigvis med den gennemslagskraft og i den version, som komiteen selv udtrykte med opråbet den 10. februar 1922. Hverken mødenotater eller andet tyder dog på, at arbejdsudvalget indlod sig på diskussion med sine kritikere, som kunne have udstillet, at den ikke havde opbakning i hele den danske presse og dermed ødelægge billedet af en samlet nations iscenesættelse.

I det hele taget gav komiteens arbejdsudvalg overfor pressen indtryk af, at indsamlingen gik godt. Den 4. marts hed det i en ny pressemeddelelse, at der til komiteens kasserer og til de københavnske blade nu var indkommet i alt 47.014,33 kr., men at der ikke forelå nogen meddelelser fra indsamlingerne i provinsen.⁸⁰ Endvidere meddelte komiteen den 7. april, at Vagn Jacobsen fra kongeparret havde modtaget 500 kr., samt at danskere bosat i Bangkok og Detroit også samlede ind til komiteen, mens nogle danskere i Salerno i Italien ligesom cigareksportør Emil Hiort-Lorenzen på Cuba hver havde sendt et bidrag.⁸¹

Komiteen foregav her, at indsamlingen omfattede og blev støttet af hele den danske nation. Lige fra kongen til danskere bosat langt udenfor statens grænser. Komiteen fortrængte helt i sit pressemateriale kritikken i de socialdemokratiske aviser, og fremstillede da indsamlingen som en dansk nations iscenesættelse af sin kollektive erindring på tværs af politiske og sociale skel i den venligtsindede presse.

Penge i banken

En ting var dog at gøre hele nationen bekendt med indsamlingen. Noget andet var at få indsamlet bidragene. Her havde komiteen lagt op til en betydelig indsats fra bidragyderne selv, idet bidragene jo skulle afleveres på bladernes redaktioner, der oftest lå i købstæderne og de større stationsbyer, mens godt halvdelen af Danmarks 3.268.000 indbyggere boede i sognekommunerne. Selvom sognekommunerne også omfattede forstæder og stationsbyer,⁸² måtte en stor del af befolkningen altså rejse et stykke vej til en redaktion blot for at aflevere én enkelt enkrone.

Allerede i midten af februar fik Ejner Guildal derfor hovedstadsbankerne til at samle ind fra alle deres afdelinger. Endvidere fik arbejdsudvalget 159 banker og sparekasser i provinsen med filialer til at samle ind, hvorved antallet af indsamlingssteder blev øget betragteligt, og landboerne fik nemmere adgang til at afgive et bidrag.⁸³ De indsamlede pengeinstitutter skulle synligt anbringe opråbet og en plakat tegnet af kunstneren Sandstrøm. Plakaten ses ikke i komiteens arkiv, men ifølge *Nationaltidende* viste den en knælende ung pige, der med Dannebrog som baggrund fremstrakte en skål, hvori nogle mønter faldt.⁸⁴ Via en del af landets pengeinstitutter fik komiteen altså lettet adgangen til at aflevere bidrag og øget reklamen herfor.

Komiteer og sogneråd

Efter redaktør Kristian Dahls forslag skrev komiteen endvidere den 18. februar til formændene for de 1.113 lokalkomiteer, som i 1919 lokalt havde samlet ind til Den sønderjydske Fond, for at få dem til at iværksætte lokale indsamlinger. Selvom om der her kunne forventes en særlig interesse for sagen og Sønderjylland i øvrigt, imødekom kun 293 komiteer anmodningen. Komiteen skrev også til landets ca. 990 sognerådsformænd om at foretage indsamling, hvad kun 82 imødekom.⁸⁵ Heraf var ingen af de deltagende sognerådsformænd eller lokalkomiteer fra Nordslesvig.⁸⁶

I komiteens arkiv findes kun 41 afslag fra sogneråds- og komiteformænd, som dog afslører, at der ikke nødvendigvis lå en erindringsmæssig modsætning eller national ligegyldighed bag den manglende opbakning herfra. Hele 16 afslag med henvisning til, at den lokale presse modtog bidrag til komiteen, mens seks begrundede deres af-

Kvittering for indbetaling af én krone til skansekomiteens indsamling. Kvitteringerne gav indbetalerne et bevis på at have støttet købet af de danske skanser. De lettede også indsamlingsstedernes afregning med komiteen, idet de var nummererede og fremstillet i hefter. Alligevel er den viste kvittering den eneste, som findes i komiteens arkiv. Foto: Landsarkivet for Sønderjylland.

slag med, at folk nu var trætte af de sidste års mange indsamlinger. Andre henviste til tidens trange økonomiske kår. Sognefogeden i Starup pr. Tofterup svarede, at »[...] jeg i min bestilling som sognefoged i disse nedgangstider har så stort besvær med at få skatterestancer indkrævede, at det er mig umuligt at komme til nogen skatteyder om frivilligt bidrag i nogen henseende.« Afslag grundet uenighed i komiteens opråb ses derimod ikke.⁸⁷

Det er dog vanskeligt ud fra kun 41 afslag at udlede en generel årsag til den manglende opbakning fra ca. 1.800 sognerådsformænd og lokalkomiteer. Afslagene kan blot være et skalkeskjul for, at de adspurgte ikke gad det praktiske arbejde, som en indsamling ville medføre, men de viser dog, at den praktiske opbakning til nationale formål ikke var uden grænser blandt lokale ledere og folk med sønderjysk engagement. Træthed overfor tidens mange indsamlinger synes at have været fremherskende, ligesom tidens trange kår i landbruget kan have genereret en vis påholdenhed. Når kun godt en fjerdedel af de lokalkomiteer, der i 1919 deltog i den succesfulde

indsamling til Den Sønderjydske Fond og dermed viste interesse for sønderjyske forhold, nu tre år senere ville samle ind til skanserne, tyder det også på træthed overfor det sønderjyske spørgsmål, og at tilslutningen til en iscenesættelse af en erindring også er konjunkturbestemt i økonomisk og praktisk henseende.

Overfor offentligheden fremstillede komiteen de nye indsamlingssteder som en ekstra opbakning til komiteen i nationen. Komiteen skrev blot i pressemeddelelsen af 4. marts, at nu modtog også samtlige pengeinstitutter i København bidrag tillige med 159 banker og sparekasser i provinsen, mens der var dannet 150 indsamlingskomiteer over hele landet, ligesom 24 foreninger og boghandlere i København samlede ind, så der nu i alt var ca. 800 indsamlingssteder landet over.⁸⁸ Komiteen fortrængte her atter, at de nye indsamlingssteder var et udslag af en uventet træg opbakning for at tilpasse billedet udadtil af indsamlingen som en kollektiv dansk nations iscenesættelse. Det er uklart, hvilke foreninger og boghandlere i København, der var tale om, og hvordan indsamlingen her kom i stand, men i komiteens arkiv ses en del uopfordrede indsamlinger. Eksempelvis indsamlede Det Danske Spejderkorps i Kolding ved eget arbejde 26 kr.⁸⁹

For at lette indsamlingsarbejdet havde komiteen fremstillet hæfter med røde enkronebeviser »for at modtageren ved indbetaling af en krone har ydet sin andel i købet af Dybbøl skanser.«⁹⁰ Komiteen gav derved bidragyderen et bevis på at være medejer af skanserne og dermed have deltaget i iscenesættelsen af nationens erindringer, hvilket igen viste, at bidragyderen var en del af den danske nation.

Indsamlingen tages i skole

Som nævnt opfordrede J.C. Christensen i sin udtalelse lærerstanden til at tage hånd om indsamlingen til skanserne. I henvendelsen til landets sognerådsformænd gjorde arbejdsudvalget opmærksom på denne opfordring, og fem sognerådsformænd svarede, at de overlod indsamlingen til kommunens lærere eller at de havde fået hjælp af disse. Endvidere ses af komiteens arkiv, at tre formænd afviste at samle ind, men pegede på J.C. Christensens forslag som en mulighed, ligesom Vedersø og Korup sogneråd afslog, da deres lærere allerede havde samlet ind til skanserne.⁹¹

J.C. Christensens udtalelse gav også stødet til et udefra kommende initiativ. I *Berlingske Tidende* den 11. marts 1922 foreslog skolebestyrer-

inde Marie Mørk i Hillerød, at alle landets skoler sluttede sig sammen om en Dybbøllindsamling. Den »opvoksende slægt« måtte inddrages i indsamlingen, og »[...] den er også villig, men trænger til et puf. [...] Vi skal sørge for, at de unge ikke glemmer »det største øjeblik i Danmarks historie.« Det skete bedst ved, at eleverne samlede ind, og lærerne burde da fortælle eleverne om landskabet på Dybbøl med møllen, skanse 2 og gravene samt genforeningsfesten i 1920. Eleverne behøvede ikke at give en hel enkrone, thi »[...] hver yde, som han evner [...] Lad vore skolebørn, små og store, fattige og rige, få den glæde, at de en gang kan stå med deres børn på Dybbøl festplads og sige: Jeg var med til at sikre os alle dette!«⁹²

Marie Mørks forslag blev taget op af komiteen, som omkring den 18. april til alle landets skoler udsendte et opråb, der var identisk med Marie Mørks indlæg i *Berlingske Tidende*. Dog var der til slut tilføjet, at opråbets underskrivere godt vidste, at der blev stillet mange krav til skolerne, men »[...] vi kommer dog trøstigt, fordi vi ved, at denne lejlighed er enestående, aldrig kommer igen.« Skolernes bidrag skulle indsendes inden udgangen af april ifølge opråbet, der var underskrevet af 15 lærere og rektorer. Heriblandt Marie Mørk.⁹³

Opråbets opfordring blev fulgt af 221 skoler. Bedømt efter skolerens navne, var der mest tale om offentlige grundskoler, men også en del realskoler og enkelte gymnasier, bl.a. Sorø Akademi, samt nogle privatskoler deltog. Der var typisk tale om landsbyskoler, da kun 35 af skolerne lå i en købstad eller i København. Blot en enkelt skole, Statsskolen i Aabenraa, lå i Nordslesvig.⁹⁴

De fleste indsamlede skoler lå altså på landet, i stationsbyer eller forstæder og dermed i egne, som kunne have langt til en avisredaktion. Via skoleindsamlingen fik komiteen yderligere udbygget nettet af indsamlingssteder og lettet muligheden for at afgive et bidrag. Men indsamlingen nåede på den måde også ud til børn på landet og til børn fra de lavere sociale lag, som ofte ikke kom videre i uddannelsessystemet end til landsbyernes grundskoler.⁹⁵ Også socialt set blev nettet altså udbygget.

De indsamlede beløb var ganske vist afhængige af den enkelte skoles elevtal, idet skolerne på landet, der havde færre elever end skolerne i byerne,⁹⁶ ofte indsamlede under 10 kr., mens skolerne i byerne typisk indsamlede 10–50 kr.⁹⁷ Men beløbene var også afhængige af befolkningens sociale sammensætning i den enkelte skoles distrikt.

Således skrev skolebestyrer Fr. Range fra Sct. Josephs Skole på Nørrebro i København, at der kun var indsamlet 26,50 kr. på skolen, som var lille og kun blev benyttet af børn af fattige forældre. Andre skoler forklarede det lille beløb eller afslog med, at de lokale aviser og andre allerede havde samlet ind.⁹⁸ Også den enkelte danskers økonomiske formåen spillede ind på opbakningen til komiteen. Ikke alle havde råd til at støtte indsamlingen og de færreste mere end en gang.

Men via skoleindsamlingen fik komiteen atter lettet den praktiske adgang til at aflevere bidrag, og den fik samtidig adgang til et væsentligt nationaliseringsinstrument. Skolen havde via sin undervisning i bl.a. historie siden 1800-tallet haft afgørende betydning for opbygningen af en national identitet.⁹⁹ Hvis lærerne på de indsamlande skoler fulgte opråbet og gav eleverne en lektion om krigen i 1864, Genforeningen og Dybbøl Banke, udbredte de altså en forestilling om en erindring om Genforeningen som oprejsning for nederlaget i 1864 som hele den danske nations erindring, der var knyttet til Dybbøl, hvorfor købet af skanserne var i alle danskeres interesse, uanset om de selv bidrog til indsamlingen. Denne erindring synes yderligere udbredt ved, at de opvoksede elever formentlig måtte overbevise deres forældre herom for at kunne give et bidrag til indsamlingen. Dermed blev Dybbøl Banke også via indsamlingen i skolerne iscenesat som dansk erindringssted.

Indsamlingen kører på skinner

Komiteen fik også eksternt hjælp af stationsforstander Stoumann, Knarreborg, som den 10. februar foreslog at opfordre landets stationsforstandere til, ligesom ham selv, at samle ind til skanserne. De fleste stationsforstandere havde før samlet ind, og de ville anse det for en ære at samle ind til skanserne. Komiteen kunne derfor blot tilsende dem en plakat og nogle kvitteringshæfter.¹⁰⁰

Stoumanns egen indsamling gik imidlertid trægt. Pr. 2. april havde han kun fået indsamlet 10 kr. Men i slutningen af marts udsendte han sammen med 15 kolleger et opråb til landets stationsforstandere om at samle ind til skansekomiteen. Det hed her, at der næppe var tvivl om, at mange på landet gerne ville give et bidrag til købet af skanserne, men at det var for besværligt og dyrt at sende bidraget til nærmeste by, hvor indsamlingsstederne i øvrigt var uheldigt placeret. Derimod havde

mange lejlighed til at aflevere et bidrag på nærmeste jernbanestation.¹⁰¹

Af i alt 896 henvendelser modtog Stoumann imidlertid kun 352 svar, hvoraf 279 indvilligede i at samle ind, 15 var tvivlsomme og 58 afslog direkte. De indsamlede stationsforstandere fik tilsendt Sandstrøms indsamlingsplakat samt nogle af de nævnte kvitteringshæfter. Mange forstandere tvivlede dog på, at de kunne indsamle et større beløb, da de lokale aviser og banker eller andre i forvejen samlede ind til skanserne. Det var også begrundelsen for de fleste afslag. Dog svarede stationsforstanderen i Rinkeby ved Gråsten, at man her for længst havde samlet småpenge sammen til skanserne, men nu ville ingen give noget, da lønningerne var blevet nedsat. En anden station svarede, at stemningen blandt rangerpersonalet ikke var god, efter at der var indført en 9 timers arbejdsdag.¹⁰²

Stationsforstander Stoumann fik altså ikke overvældende opbakning blandt sine kolleger, ligesom de ikke påtog sig opgaven med den største optimisme. Men såvel de tøvende svar som afslagene viser, at indsamlingen til skanserne nu faktisk var nået ud i alle kroge af Danmark. Oveni blev så tilføjet yderligere mindst 279 nye indsamlingssteder i form af stats- og privatbanestationer. Da jernbanen endnu i starten af 1920'erne var et dominerende transportmiddel til lands, også på kortere afstande som fra en landsby til nærmeste købstad,¹⁰³ var det altså steder, hvor de fleste danskere formentlig kom langt oftere end på en avisredaktion.

Det ses af de 136 stationer, som efter den 18. april meldte tilbage om resultatet, at det undertiden betød noget. Mens stationen i Odense, hvor to redaktioner og flere banker samlede ind, kun indsendte 6 kr., kunne landstationen Kavslunde ved Middelfart indsende hele 25 kr. I Nordslesvig kunne resultaterne endog være ekstra store. Mens stationen i Gråsten, hvor *Graasten Avis* i forvejen indsamlede, indsendte 4 kr., indsamlede Tørsbøl st. vest for Gråsten hele 40 kr. Omvendt solgte hverken Nørrebro st. i København eller Langeskov st. vest for Odense en eneste kvittering.¹⁰⁴

Resultaterne synes altså mindst blandt stationerne i de større byer, hvor banker og avisredaktioner i forvejen samlede ind og størst ude på landet, hvor der var langt til disse faciliteter. Forskellene på Kavslunde og Langeskovs resultater viser dog, at beløbet kunne svinge fra station til station. Men selvom de rejsende på en indsamlede station ikke gav et bidrag, kunne den ophængte plakat og en evt. opfordring fra stationsforstanderen minde dem om, at hele nationen havde knyt-

tet en erindring til skanserne på Dybbøl, og at indsamlingen derfor var til alle danskeres gavn. Stationsforstandernes indsamling var da en promovning af Dybbøl Banke som hele den danske nations erindringssted, og den medvirkede derved til, at området via komiteens indsamling blev iscenesat som dansk erindringssted. I den henseende kørte indsamlingen altså i begyndelsen af april 1922 på skinner.

Nationale toner slås an

Et par begivenheder i København kunne også give indtryk af, at indsamlingen til skanserne gik godt. Den 7. april 1922 afholdt Det kgl. Kapel en koncert i København til fordel for købet af skanserne. I den flag-smykkede udsolgte hal på rådhuset spillede kapellet bl.a. Niels W. Gades 4. symfoni i B-dur. Ind i mellem sang kammersangerne Tenna Frederiksen og Albert Høegberg. Senere spillede kapellet Ernst Hornemanns *Fantasi* over danske fædrelandssange, bl.a. *Dengang jeg drog af sted* fra 1848, som under publikums jubel måtte gentages, inden kapellet sluttede med ouverturen til *Elverhøj*. Denne dansk nationale koncert indbragte med billetpriser på 1-3 kr. komiteen i alt 2.257,84 kr.¹⁰⁵

Endvidere afholdt rektor og lærebogsforfatter Henrik Madsen, Skt. Jørgens Gymnasium, et lysbilledforedrag i Odd Fellow Palæet i København til fordel for købet af skanserne den 18. april 1922 om danske digteres brug af den danske natur, der var understøttet af især billeder fra Sønderjylland. Ifølge Berlingske Tidende var publikum begejstret for foredraget, men dets økonomiske resultat kendes ikke.¹⁰⁶

Umiddelbart ligner kapellets koncert og Henrik Madsens foredrag tegn på stor opbakning i hele den danske nation til komiteens arbejde. Reelt var det dog kun det publikum, der overværede de to begivenheder, der her udtrykte denne støtte. Begge arrangementer fandt sted i landets eneste storby København, hvor landets kulturelle elite af embedsmænd, akademikere og handelsborgerskab især boede.¹⁰⁷ Selv en meget lille del af den store bys indbyggere kunne da nemt fylde en stor sal, mens lignende arrangementer ikke fandt sted i provinsen. Men læserne af avisernes referater af begivenhederne blev delagtiggjort i dem og dermed i indtrykket af, at de var et udtryk for hele nationens opbakning til komiteen og dens indsamling, ligesom de har kunnet bekræfte komiteen i, at dens virke nød stor opbakning i nationen.

Heller ikke i denne henseende var alle støttearrangementer dog en succes. Det københavnske herrekor *Bel Canto* havde i 1919 afholdt en

koncert til støtte for Den sønderjydske Fond for fulde huse.¹⁰⁸ I 1922 tilbød koret en koncert til støtte for skansekomiteen. Koncerten blev først afholdt den 3. november 1922 i Odd Fellow Palæet med billetpriser på 1–3 kr. og gav et underskud på 71,99 kr., som Odd Fellow lodgen, hvor komited medlemmet Petrus Beyer var storsire, dog betalte.¹⁰⁹

Efter den egentlige indsamling var afsluttet kunne det altså være svært at samle kontant støtte til skansekomiteen. Koncerten med *Bel Canto* var ikke den eneste skuffelse. Komiteen aftalte med Grænseforeningen, hvis formand Fr. Vinding Kruse var medlem af komiteen, at halvdelen af den del af overskuddet på foreningens salg af Dybbøl-mærker til fordel for det danske mindretal i Sydslesvig i 1922, som oversteg overskuddet i 1921, tilfaldt komiteen.¹¹⁰ Men da overskuddet i 1922 kun blev 50.000 kr. mod 78.000 kr. i 1921,¹¹¹ udløste det ikke penge til komiteen. Sammenlignet med Den sønderjyske Fonds indsamling i 1919 var støtten til nationale indsamlinger stilnet af.

I årene 1912–15 havde Komiteen for Nationalmindesmærket for Krigene 1848–50 samt 1864 forsøgt at indsamle penge. Men bl.a. på grund af 1. Verdenskrigs trængsler mislykkedes denne indsamling.¹¹² Et af denne komites medlemmer var skansekomited medlemmet Harald Witzansky, og på et møde den 20. juni 1922 mellem generaltøjmester Nørresø, Charlotte Norrie og Harald Witzansky fra mindesmærkekomiteen og skansekomiteens arbejdsudvalg blev det besluttet, at skansekomiteen skulle have overladt mindesmærkekomiteens indestående midler på ca. 14.000 kr. Pengene skulle især anvendes til markering af de danske skansers beliggenhed og til at gøre dem tilgængelige for offentligheden.¹¹³

Mindesmærkekomiteens indsamling antyder her sammen med skansekomiteen og indsamlingen til Den sønderjydske Fond, at den kontante støtte til en indsamling til nationale formål var konjunkturbestemt i to henseender. For det første økonomisk, idet mindesmærkekomiteens og skansekomiteens indsamlinger til dels fandt sted under indtryk af økonomiske trængsler i form af henholdsvis 1. Verdenskrig og faldende priser samt stigende arbejdsløshed, mens landet var præget af et begyndende opsving, da indsamlingen til fonden startede i 1919. For det andet synes opbakningen bestemt af behovet for national iscenesættelse. Mindesmærkekomiteen kunne ikke i 1912–15 drage fordel af en national opblomstring, som fonden kunne omkring Genforeningen 1919–20 og skansekomiteen til dels i 1922. Endvidere synes det konkrete formål afgørende. De to komiteer ville hver sætte et mindes-

mærke på nationens vegne, mens fondens formål var socialt arbejde, som fik markant højere kontant støtte. Spørgsmålet er da, om komiteen nåede sit mål om 200.000 danskere, der hver gav en enkrone?

Pengene i kassen

På et møde i komiteen den 7. juli gav Vagn Jacobsen en foreløbig oversigt over komiteens indtægter. Gennem hovedstadspressen var der indsamlet 35.909,86 kr. og via provinspressen 30.155,12 kr. Hertil kom i alt 70.287,49 kr., som var indsamlet gennem banker og sparekasser, sognerådsformændene og formændene for Den sønderjydske Fonds lokalkomiteer samt forskellige boghandlere og foreninger. Stationsforstandernes indsamling havde indbragt 4.445,90 kr. og skoleindsamlingen havde givet 5.181,14 kr. I alt havde indsamlingen indbragt 145.982,51 kr.¹¹⁴

Komiteen havde altså ikke opnået, at 200.000 danskere hver afgav en enkrone. Oveni kom dog i alt 58.589,67 kr. i forskellige enkeltbidrag fra bl.a. danskere bosat i udlandet og Det kgl. Kapels koncert, ligesom en anonym person alene havde givet 20.000 kr. Dertil havde mindesmærkekomiteen overdraget skansekomiteen 14.211,10 kr. Komiteen for Erhvervelse af Dybbøl Skanser havde altså indsamlet i alt 218.783,28 kr. Til købene af skansearealerne var der til amtmand Lundbye oversendt 204.500 kr., hvorunder lånet på 80.000 kr. fra Den sønderjydske Fond var tilbagebetalt, og til administration var der brugt 8.552,17 kr. Tilbage havde komiteen pr. 7. juli 1922 altså 5.731,11 kr. til sit videre arbejde.¹¹⁵

Vagn Jacobsen mente, at den førnævnte økonomiske afmatning og urolighederne på arbejdsmarkedet havde præget indsamlingen, hvorfor komiteen havde oprettet de mange ekstra indsamlingssteder for at opretholde princippet om en enkroneindsamling. Vagn Jacobsen konkluderede, at komiteen havde løst sin opgave med at »[...] erhverve Dybbølskanserne og sikre det danske folk disse [...]«, hvilket havde fundet tilslutning »[...] i alle lag af det danske folk.« Over alt, hvor komiteen havde søgt nye indsamlere, havde den ifølge Vagn Jacobsen mødt velvilje, og den havde fået hjælp fra pressen »[...] direkte som indirekte [...]«. ¹¹⁶

Når Vagn Jacobsen mente, at den danske nation ved indsamlingen havde tilsluttet sig komiteens opråb af 10. februar 1922, selvom færre end de forventede 200.000 danskere havde afgivet 1 kr., var det netop

Blokhushfundamentet i skanse 2 under udgravning i 1923. Endnu da den preussiske stat omkring 1906 frasolgte skansearealet til gårdejer E. Lauterlein, skal konturer af skansens volde have været synlige, men efter salget blev de udjævnet. Da skansekomiteens stiftere i 1921 købte E. Lauterleins gård, blev det muligt atter at markere den danske skanses beliggenhed med cementkantsten og udgravning af blokhushushfundamentet og krudtmagasinresterne. Foto: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

grundet tidens økonomiske trængsler og uro på arbejdsmarkedet. Hele nationen bakkede op om komiteen og opråbet. Blot havde ikke alle kunnet støtte den kontant. Nationen havde via indsamlingen udtrykt vilje til at opbevare en kollektiv erindring om det tapre nederlag i 1864, som Genforeningen havde givet oprejsning for, og dermed iscenesat skanserne på Dybbøl som dansk erindringssted, ifølge Vagn Jacobsen.

De fremmødte komitede medlemmer tog uden videre kommentarer beretningen til efterretning og valgte Vagn Jacobsen, Chr. Gulmann, kontorchef Louw og Edv. Ehlers samt amtmand Lundbye til et arbejdsudvalg, som altså skulle udføre komiteens videre arbejde med denne opfattelse af indsamlingen i bagagen.¹¹⁷

Komiteens hidtidige arbejdsudvalg havde altså opfyldt de praktiske betingelser for, at indsamlingen kunne blive en samlet nations iscenesættelse, som den selv havde indflydelse på, idet den havde skabt et net af indsamlingssteder, så de fleste danskere havde nem adgang til at aflevere en enkrone. Samtidig havde komiteen via disse indsamlingssteder og ikke mindst pressen udbredt kendskabet til indsamlingen til antageligt hele den danske nation. Derimod havde udvalget ikke haft indflydelse på den økonomiske afmatning, som begrænsede den enkelte danskers økonomiske formåen. For komiteen forekom det derfor plausibelt at hævde, at indsamlingen var et udtryk for hele den danske nations opbakning til komiteen, selvom det numerisk set kun var et mindretal af den samlede befolkning, der havde afgivet en enkrone.

Det kan da heller ikke udelukkes, at den begrænsede kontante tilslutning var et udtryk for, at kun få havde råd til at støtte indsamlingen. J. P. Nielsens og den socialdemokratiske presses kritik af indsamlingen skyldtes, at de mente, at staten skulle frede skanserne frem for en privat skansekomite. Selvom især konservative aviser og venstreblade aktivt støttede indsamlingen, var den altså ikke repræsentativ for den danske nation i politisk og social henseende. Men uenigheden gjaldt, hvilken erindringsform – staten eller privates initiativ – der skulle skabe et fælles dansk erindringsrum på Dybbøl, og ikke hvilke af de internt konkurrerende danske erindringer, der skulle opbevares der. Denne uenighed fortrængte komiteen imidlertid udadtil i pressen og opretholdt her en forestilling om indsamlingen som et udtryk for hele den danske nations støtte til dens opkøb og fredning af skanserne på Dybbøl som dansk erindringssted. Hvordan kom det fysiske erindringsrum, som skulle være hele den danske nations erindringssted om krigen i 1864, da til at se ud?

Skanseprægning

I efteråret 1922 lod arbejdsudvalget den indre omkreds af voldene, i skanserne 1-9 markere med hvide cementkantsten,¹¹⁸ mens blokhusfundamentterne og krudtmagasinresterne i skanse 1, 2, 6, 8 og 9 blev udgravet i 1923 og 1924 på foranledning af Museet på Sønderborg Slot. Samtidig blev skanse 1, 5 og 6's nummersten genopstillet,¹¹⁹ og i hver dansk skanse opstilledes et kort over denne.¹²⁰

Endvidere fik udvalget i foråret 1924 op ad en høj midt i Konge-

skansen opsat en tavle af sandsten tegnet af arkitekt Brummer med følgende tekst af Chr. Gulmann: »Genforeningen til minde blev Dybbøl skanser erhvervede ved en landsindsamling og i året 1924, den 18. april, overdragne til den danske stat som nationalpark. Denne sten står i Kongeskansen, hvor Kong Christian den tiende i året 1920, den 11. juli, modtog de trofaste danske, der vendte tilbage til fædrelandet.«¹²¹

Ved at lade tavlen minde om Genforeningen fik komiteen markeret, at skansearealerne med landsindsamlingen var blevet iscenesat som et dansk erindringssted, uden at den dog greb ind i de eksisterende tyske iscenesættelser på Dybbøl, og den udtalte sig heller ikke for eller imod et dansk militært forsvar. Komiteen havde altså skabt et fysisk erindringsrum, som hele den danske nation kunne dele som erindringsform trods internt konkurrerende erindringer ved alene at se Genforeningen i 1920 som en oprejsning for nederlaget i 1864. Udadtil gav komiteens prægning af skanserne da indtryk af en samlet kollektiv dansk erindring.

Køb, salg og servitutter

Komiteen frasolgte de arealer, som lå udenfor de danske og tyske skansearealer, i alt 46,7 ha. Lauterleins gård blev solgt for 82.137,30 kr., mens de øvrige arealer blev solgt for i alt 28.275,82 kr.¹²² Komiteen pålagde de frasolgte arealer servitutter om, at de kun måtte anvendes til agerbrug og havebrug og ingensinde bebygges undtagen i landbrugsøjemed i max. to etager med statens tilladelse i hvert tilfælde.¹²³ På selve skansearealerne var enhver form for byggeri forbudt, idet de skulle »[...] stedse bevares samlede i statens eje som et nationalt og historisk mindesmærke« i samme stand som ved overtagelsen. Dog var ændringer tilladt »[...] hvorved tilsigtes at markere eller fremhæve yderligere end allerede sket de gamle danske skansers beliggenhed.« Endvidere skulle der »[...] stedse være uhindret adgang for offentligheden til hele det overdragne areal«, som i erhvervsøjemed kun måtte anvendes til græsning af ungkvæg og får.¹²⁴ Servituten på skanserne skulle altså bevare deres iscenesættelse som dansk erindringssted, der eventuelt kunne udbygges. Derimod var det ikke hensigten at tillade nye tyske iscenesættelser.

Skansearealerne skulle være under tilsyn af et nævn, Dybbøl-Skanse-Nævnet, som bestod af præsidenten for Søndre Landsret, det amts-

rådvalgte medlem af det lokale fredningsnævn samt et medlem valgt af og iblandt de i Sønderjylland bosiddende rigsdagsmænd.¹²⁵ Amtmand Lundbye var betænkelig ved valget af det tredje medlem, idet han mente, at nævnet ikke kunne tage affære overfor en eventuel socialdemokratisk regering, hvis valget faldt på J.P. Nielsen.¹²⁶ Derfor vedtoges på arbejdsudvalgets møde med komiteens repræsentantskab¹²⁷ den 11. juni 1923, at komiteen selv valgte et fjerde medlem, som så valgte sin efterfølger for derved at tilvejebringe »passende continuation« mellem komiteen og nævnet.¹²⁸ Servitutterne blev vedtaget af den samlede komite den 29. juni 1923 med den tilføjelse, at det fjerde nævnsmedlem skulle bortfalde efter at have været beklædt af tre personer.¹²⁹

Komiteen overlod det altså ikke til den danske stat og de til enhver tid siddende politiske magthavere at bestemme, hvad der var i overensstemmelse med komiteens iscenesættelse af skanserne på Dybbøl som dansk erindringssted. Amtmand Lundbyes betænkeligheder antyder, at komiteen her havde et øje til det fremvoksende Socialdemokrati, hvorfra J.P. Nielsen og dets presse jo havde ytret kritik af den form for iscenesættelse, som komiteen praktiserede.

Staten på nationens vegne

Ved en audiens den 2. juli 1924 overrakte Vagn Jacobsen, Edv. Ehlers og kontorchef Louw kong Christian X et gavebrev, hvormed komiteen overdrog skansearealerne til staten. Landets nyudnævnte første socialdemokratiske statsminister Thorvald Stauning deltog også, og han udtalte da, at han snarest ville besøge skanserne.¹³⁰

Den 11. juli 1924 vandrede Stauning da sammen med blandt andre Vagn Jacobsen og ca. 30 indbudte igennem skanse 1-9 i smukt vejr. Ved tavlen i Kongeskansen takkede Thorvald Stauning komiteen for, »[...] at disse minderige steder kan bevares som folkets ejendom.« Ifølge *Dybbøl-posten* udtalte han, at nationalparken »[...] rummer så mange vidnesbyrd om troskab mod det land og det folk, vi elsker. Her var det, at danske soldater kæmpede for vort folks frihed i mørke og tilsyneladende trøstesløse stunder, de måtte bøje sig for overmagten og opnåede ikke at hente sejren hjem. Vi vil i dag også minde den kamp, som blev ført hernede de følgende 56 år, en kamp for dansk åndsliv og dansk sprog. Det var en hård kamp, men de måtte igennem den inden vi nåede at se dette land genvundet. [...] Vi ønsker

ikke at bevare mindet her for at manifestere viljen til at opretholde den form, under hvilken disse kampe her fandt sted. Vi ønsker, at de blodige krige med deres mange rædsler, må være noget, som nu og i fremtiden hører fortiden til, men vi vil bevare mindet om den nationale kamp, der er bleven ført her på disse steder. Dette sted står som et minde, hvorefter fremtid gror; skanserne er ligesom Dybbøl mølle vogter for et mindebo. [...]«¹³¹

Stauning knyttede altså på hele det danske folks vegne en erindring til skanserne om det militære nederlag i 1864 og de dansksindede nord-slesvigeres kulturelle kamp, der endte med Genforeningen i 1920, hvilket den danske nation burde bevare mindet om i eftertiden. Ifølge Stauning var krigen noget, som nationen ønskede at undgå i fremtiden, men han sagde intet om, hvordan krigen skulle undgås. Det anes her, at Stauning modsat ved grundlovsrådet i 1921 nu også var hele landets statsminister. Det var netop som statsminister og ikke som socialdemokratisk partiformand, at Thorvald Stauning modtog skanserne på nationens vegne.

Da Staunings regering var en mindretalsregering på radikale stemmer med et borgerligt flertal i Landstinget imod sig,¹³² og i betragtning af at disse politiske grupper havde forskellige erindringer om krigen i 1864, måtte kunsten da være at balancere i forhold til disse erindringer. Staunings tale stod ikke i modsætning til nogen af de konkurrerende danske erindringer om krigen i 1864, men som socialdemokrat var han næppe heller imod, at området tilfaldt staten.

Sønderborg Amts Social-Demokrat bragte den 13. juli et fyldigt uddrag af Staunings tale uden dog at nævne, at han omtalte skanserne som en »vogter for et mindebo«. ¹³³ Derimod havde *Social-Demokraten* kun en notits den 12. juli om, at statsministeren havde fået overleveret de fredede arealer, og at der var afsløret en mindesten. ¹³⁴ *Berlingske Aftenavis* bemærkede da samme aften, at *Social-Demokraten* nok ikke turde fortælle sine læsere, at Stauning på regeringens og folkets vegne kaldte skanserne for en »[...] vogter for et mindebo.« ¹³⁵ To dage senere hed det videre i *Berlingske Aftenavis*, at »[...] hvis hr. Staunings tale var kommet i »Social-Demokraten«, ville Dybbøl Mølle have knejset i bladet som en skamstøtte rejst over det selv [...]«, mens den danske arbejder ville føle sig »[...] på hjemlig grund, i harmoni med sin egen natur, i selskab med sine følelser og tanker«, når han hørte Staunings tale. ¹³⁶

Efter disse svadaer fra den konservative aftenavis trykte *Social-De-*

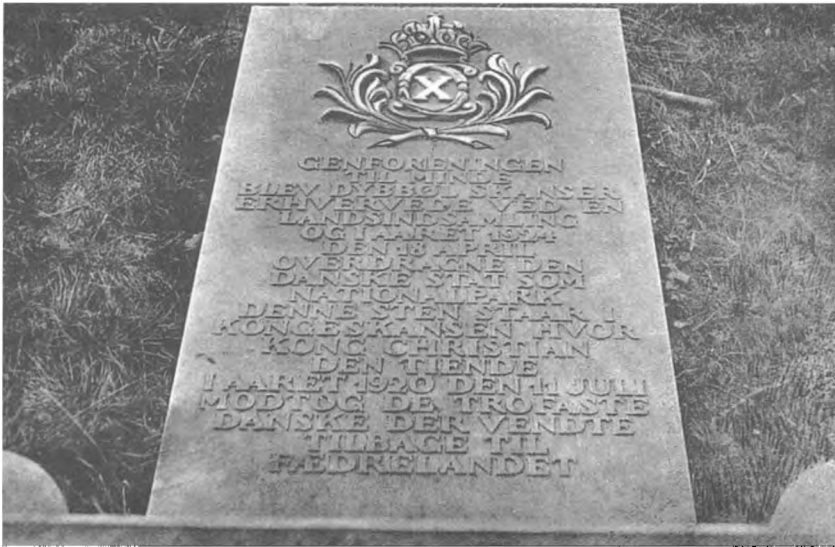

Dybbøl Mindetavlen.
 Skansekomiteen rejste i 1924 en mindetafle i Kongeskansen for opkøbet af skansearealerne. Højen var oprindeligt en tværvold i den preussiske skanse X fra 1865, men med tavlen blev den til en del af skansekomiteens iscenesættelse af Dybbøl Banke som et dansk erindringssted. Indhegningen er senere fjernet, men tavlens tekst giver stadig indtryk af, at komiteens indsamling var en samlet dansk nations værk, hvad den imidlertid ikke var. Foto: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

mokraten den 15. juli et større uddrag af Staunings tale, men stadig uden vendingen om skanserne som »vogter for et mindebo.« Ifølge avisen hyldede Stauning »[...] troskaben mod folk og land og fremhævede samtidig det danske folks inderlige ønske om varig fred og et godt forhold til andre nationer.« Selvom »Dybbøl-minderne« ofte havde »[...] været udnyttet til militaristisk rummel [...]«, var Staunings tale på Dybbøl for socialdemokrater kun et naturligt udslag af regeringsskiftet, da det ikke har »[...] været nogen hemmelighed, at af de blodstrømme, der blev udgydt i ulige og håbløs kamp ved Dybbøl, har Socialdemokratiet draget den lære, at det er forbrøderisk mod land og folk at lade dets skæbne bero på våbenlykke.«¹³⁷

Berlingske Aftenavis svarede da, Stauning nok havde advaret imod »[...] at dyrke et sådant ideal som kampen med overmagten, vel at mærke når det drejer sig om militær kamp.« Men havde Stauning talt i 1864, havde han sikkert talt for »[...] kampen for folkets frihed; og den kamp – det er hr. Stauning selv, der siger det – kæmpede den

Se billedtekst på modstående side.

danske soldat i 1864.« Der var således ikke opbakning udenfor Socialdemokratiet til at begrænse militærets opgave til at bevare ro og orden internt i landet.¹³⁸

Det svarede *Social-Demokraten* aldrig selv på, men i *Fyns Social-Demokrat* den 15. juli og i *Sønderborg Amts Social-Demokrat* den 17. juli blev *Berlingske Aftenavis'* kritik afvist i næsten enslydende artikler, som da også kan være bragt i andre socialdemokratiske blade. Det hed: »Vi har aldrig ladet hånt om vort lands historiske minder. Men vi har protesteret imod deres udnyttelse i chauvinistisk øjemed. Vi har altid næret den dybeste medfølelse med de folk, som regel vore egne klassefæller, der måtte ofre livet på valpladserne.« Når nordslesvigerne blev genforenet med Danmark i 1920, var det »[...] i kraft af det af Socialdemokratiet forfægtede nationalitetsprincip og selvbestemmelsesretten.«¹³⁹

Berlingske Aftenavis og *Social-Demokraten*, støttet af mindst to socialdemokratiske lokalaviser, skændtes altså om, hvad der var den rette lære for den danske nation af nederlaget på Dybbøl i 1864. *Berlingske Aftenavis* mente, at forsvaret for nationens frihed også indebar militær kamp mod en overmagt, og at socialdemokraterne med Staunings

tale indirekte var kommet til at anerkende dette. Det afviste de socialdemokratiske blade, der selv om de tilsyneladende accepterede komiteens iscenesættelse af skanserne som dansk erindringssted ikke mente, at Stauning havde udtrykt et nyt synspunkt i sin tale. Læren af 1864 var stadig, at militært forsvar mod en overmagt var håbløst.

Da først det fælles erindringsrum var etableret, konkurrerede danske erindringer internt om at blive opbevaret i dette nationale erindringssted. Komiteen selv havde jo ved sin prægning ikke udelukket nogen dansk erindring fra at blive knyttet til stedet. Men Socialdemokratiet indledte i starten af 1920'erne en forandring fra at være et klasseparti til en bred folkelig bevægelse, der så sig selv som en del af den danske nation på tværs af politiske og sociale skel. Ved grundlovsrådet i 1921 hævdede J.P. Nielsen, at arbejderklassen havde førsteretten til Dybbøl Banke, men ved komiteens stiftende møde året efter begrundede han sin modstand imod opkøbet og indsamlingen til skanserne med, at den var overflødig med henvisning til den verserende fredningssag jævnfør naturfredningsloven. Da Stauning modtog skanserne i 1924 på statens vegne var det netop som hele nationens statsminister og ikke som repræsentant for en bestemt politisk og social gruppe, idet han kun udtrykte håb om, at den danske nation kunne undgå krig i fremtiden uden at tage stilling til, om det skulle ske med eller uden et militært forsvar.

Omvendt blev det for borgerlige grupperinger stadig sværere at afvise den socialdemokratiske bevægelse som en del af den danske nation. Komiteen og dens støtter foregav under indsamlingen, at opkøbet af skanserne blev støttet af hele nationen. Polemikken mellem *Social-Demokraten* og *Berlingske Aftenavis* om Staunings tale i 1924 må ses som en del af denne udvikling. Som konservativ avis repræsenterede *Berlingske Aftenavis* en af de politiske grupper, som netop havde tabt regeringsmagten til socialdemokraterne. *Aftenavisen* hævdede imidlertid, at Stauning havde æret det danske militære forsvar i 1864 og dermed i virkeligheden havde antaget de borgerliges nationale fællesskab. Både borgerlige, de radikale og nu også socialdemokraterne udtrykte nu i 1924 sig selv og hinanden som en del af den danske nation, der opbevarede erindringer om nederlaget i 1864 på Dybbøl Banke. På den baggrund skal vi til slut se nærmere på eftertidens brug og udbygning af skansearealerne som et iscenesat dansk erindringssted frem til 1945.

Udbygning og brug i eftertiden

I 1924 stiftede museumsinspektør Jens Raben, postmester M. O. Ræder og kaptajn Chr. Bokkenheuser den private Komiteen for Rejsning af Mindestene for Faldne i de slesvigske Krige, som indtil 1948 rejste i alt 110 sten, hvoraf 97 var over faldne fra 1864. De 86 af stenene stod på Sundeved, især på Dybbøl Banke og skansearealerne, og de fleste angav blot de faldnes navne, regiment og dødsdato.¹⁴⁰

De mange sten mindede om danske soldater, som havde ydet det ultimative offer for den danske nation. De gjorde skanserne til et symbol på hele den danske nations nederlag i 1864, da de fleste sten angav, at her var en soldat i den danske hær blevet dræbt i 1864. Men da mindestenene kun var rejst over danske faldne, iscenesatte de alene skanserne som et dansk erindringssted.

Samtidig blev Kongeskansen brugt til at vise dansk sammenhold indadtil som udadtil. Tiåret for Genforeningen den 15. juni 1930 blev fejret her med taler af statsminister Thorvald Stauning og den radikale C. Th. Zahle, der begge udtrykte glæde over Genforeningen og betonedede, at det tyske mindretal blev behandlet retfærdigt, mens Niels Neergaard og den konservative partileder John Christmas Møller også talte om, at forsvaret mod overmagten i 1864 var en forudsætning for Genforeningen.¹⁴¹ Omkring 1930 var der relativt roligt i og omkring Nordslesvig, men den manglende tyske anerkendelse af 1920-grænsen blev højaktuel kort efter Hitlers magtovertagelse i Tyskland i 1933, da slesvig-holstenske nazister udsendte verbale trusler mod det danske herredømme i Nordslesvig og talte om, at det tyske flag igen ville veje på Dybbøl. Som en reaktion herpå afholdt de sønderjyske ungdomsforeninger den 11. juni 1933 et stævne i Kongeskansen med 40.000 deltagere, hvor H. P. Hanssen talte om, at den danske nation overfor grænserevisionskravene skulle »[...] rejse et ubrydeligt bolværk!«¹⁴²

Det tyske mindretal blev dog stadig mere nazificeret i 1930'erne, og højrøstede i deres krav om en grænserevision samtidig med, at den tyske stat indledte en militær oprustning.¹⁴³ Formentlig i lyset heraf blev skansernes danske iscenesættelse yderligere udbygget, da en privat komite i 1936 for egne penge rejste en 8 meter høj obelisk til minde om de frivillige i den danske hær i de slesvigske krige fra Sverige, Norge, Finland og Island. Obelirken blev placeret ved landevejens sydside ved indgangen til skanse 4, hvor den ifølge Dybbøl-

Skanse-Nævnet ville være synlig uden at skæmme Düppel Denkmal.¹⁴⁴ Den blev afsløret den 27. oktober 1936 i overværelse af bl.a. lokale rigsdagsmænd, repræsentanter for de nordiske lande og 6-700 tilskuere. Thorvald Stauning talte da om, at »det danske folk vil stedse opfylde sine forpligtelser over for folkene og verden, hvis ulykkelige begivenheder skulle tvinge os dertil«.¹⁴⁵

At der blev taget hensyn til Düppel Denkmal ved obeliskens placering viser, at Tyskland blev opfattet som stadig mere truende. Modsat stævnet i Kongeskansen i 1933 blev der nu gået diplomatisk til værks overfor den tyske nation for at undgå uro. Men med obelirken for de nordiske frivillige blev der knyttet bånd mellem samtiden i 1936 og fortiden i 1864 og dermed stadig knyttet en erindring til Dybbøl Banke om nordisk solidaritet og dansk forsvarsvilje overfor den tyske nation.

Dette gentog sig, da Fredningsnævnet for Sønderborg Amtsraads-kreds efter anmodning fra Dybbøl-Skanse-Nævnet den 2. august 1939 afsagde en kendelse om fredning af området vest for skanse 3 og 4 fra Kongeskansen og 450 meter sydpå mod bebyggelse og andet, der kunne skæmme udsigten, da »[...] Dybbøl Banke og Broagerland er knyttede nøje sammen i den historiske bevidsthed, idet det særligt var fra Broagerland, at fjenden i 1864 med sine langtrækkende kanoner beskød skanserne på Dybbøl«¹⁴⁶, hvilket Overfredningsnævnet stadfæstede.¹⁴⁷

Med ordene om, at det var »fjenden«, der fra Broagerland beskød skanserne i 1864, skete fredningen entydigt ud fra en dansk erindring om krigen i 1864, men det fremgik dog ikke af det for byggeri friholdte areal, ligesom ministres og rigsdagsmænds taler ikke satte sig varige spor på Dybbøl Banke modsat de permanente udbygninger af skanserne som dansk erindringssted med mindestenene og obelirken, der ligesom skansekomiteen var private foretagender. Spillerummet hertil var fortsat større for private end for staten, men ikke til hvad som helst.

Således vakte det lokal modstand, da skanserne blev søgt tillagt en fælles mening for både den danske og den tyske nation af arkitekt Dan Fink, havearkitekt C.Th. Sørensen og billedhugger Jens Lund, da de i juli 1940 via Danmarks Naturfredningsforening foreslog en fredning af hele Dybbøl Banke, idet »[...] skanseområdet er en national helligdom for tyske som danske [...]« Mellem skanse 6, 7 og 8 skulle der anlægges et amfiteater med plads til 6.000 personer, Konge-

Skanse 2 i september 2008. I baggrunden th. ses det tyske monument for den preussiske pioner Klinke. I 1980'erne arbejdede et udvalg forgæves for en genopførelse af skansen. Ligesom de øvrige skansearealer er skanse 2 stadig domineret af iscenesættelsen som danske erindringssted 1922–1924. Komiteen foranledigede udgravning af krudtmagasinet, som anes i forgrunden th. og blokhusfundamentet bagved tv. og markerede desuden skansens ildlinje med hvide cementkantsten i græsset og rejsning af danske mindesten. Foto: Lars Bak.

skansens rumvirkning skulle øges ved afgravninger, og i dens nordlige ende skulle der anlægges en mindeplads med en i national henseende neutral skulptur af en kvinde og en omsegnet mand. Foruden forlægning af landevejen bag om fællesgravene foresloges dog også, at skanse 1 eller 7 blev rekonstrueret.¹⁴⁸

Blandt naturfredningsforeningens lokale komiteer i Nordslesvig vakte forslaget imidlertid kritik fra især formanden for komiteen i Sønderborg, postmester M.O. Ræder, støttet af museumsinspektør Jens Raben. De gik ind for en fredning af Dybbøl Banke, men »netop fordi skanseterrænet og Dybbøl Banke er en national helligdom, bør det så vidt muligt ikke røres [...]«. Da naturfredningsforeningens hovedbestyrelse ikke fandt lokal opbakning, opgav den forslaget.¹⁴⁹

Forslaget kom imidlertid til offentlighedens kendskab i marts 1942, da Jens Lunds forslag til skulpturen blev udstillet på Den frie Udstilling i København. På et møde i Sønderborgs borgerforening fandt redaktør Chr. Refslund, *Flensborg Avis*, da, at området burde fredes,

men der måtte »[...] under ingen omstændigheder finde nogen forandring sted af selve Kongeskansens karakter, der netop i sin nuværende tilstand er den smukkeste mødeplads, som tænkes kan, og helt værdig mindet om fortidens kampe og den uforglemmelige fest i sommeren 1920.«¹⁵⁰

Kritikerne fremførte altså, at der ikke måtte ændres i Dybbøl Banke tilstand, som jo siden 1920 i stigende grad var blevet iscenesat og brugt som hele den danske nations erindringssted. Med den tyske besættelse af Danmark den 9. april 1940 havde de dansksindede i Nordslesvig næppe behov for at iscenesætte skanserne som et erindringssted for både den danske og den tyske nation. Tværtimod forstærkede besættelsen behovet for at vise dansk enighed på tværs af politiske og sociale skel overfor den tyske nation, som den førnævnte i november 1940 indførte daglige flagning fra flagmasten ved Dybbøl Mølle antyder.

Aktuelle forhold i samtiden helt frem til 1945 gjorde således, at danske og tyske konkurrerende erindringer om krigen i 1864 ikke kunne samles i skanserne som et fælles erindringsrum. Det var formentlig en anti-tysk aggression ovenpå Besættelsen, da ukendte gerningsmænd den 13. maj 1945 sprængte Düppel Denkmal i luften, og dermed fjernede en væsentlig iscenesættelse af tyske erindringer.¹⁵¹ Samtidig lykkedes det de endnu levende medlemmer af skansekomiteens arbejdsudvalg, kontorchef Louw og amtmænd Lundbye, at erhverve skanse 10 fra Chr. Kolbes arvinger. Skanse 10's beliggenhed blev markeret som på de øvrige arealer, inden den blev overdraget til den danske stat den 15. juni 1945, hvorved skansearealerne blev yderligere iscenesat som dansk erindringssted overfor den tyske nation.¹⁵² Som sådan blev arealerne atter brugt, da 25-året for Genforeningen 11. juli 1945 blev fejret i Kongeskansen af 50-60.000 mennesker. Bl.a. den socialdemokratiske statsminister Vilhelm Buhl talte da om, at det tyske mindretal trods en lempelig dansk mindretalspolitik havde krævet grænsen ændret, mens det danske mindretal syd for grænsen loyalt havde opfyldt deres pligt som tyske statsborgere og været soldater i den tyske værnemagt.¹⁵³

Med folkemøderne foregik der således frem til 1945 en øget brug af skansearealerne som et dansk erindringssted overfor den tyske nation, hvori også socialdemokraterne deltog. Det var muligt, idet komiteen havde tillagt de danske erindringer en fælles mening i sin prægning af skansearealerne, som bl.a. de mange mindsten byggede vide-

re på. Den danske nations politiske og sociale grupper brugte efter 1924 skanserne som et fælles erindringsrum til at samle deres internt konkurrerende erindringer og tillægge dem en fælles mening om Genforeningen i 1920 som en retfærdig oprejsning for nederlaget i 1864. Eftertidens brug af skanserne skabte da en forestilling om en fælles dansk erindring om krigen i 1864 som slørede, at Komiteen for Erhvervelse af Dybbøl Skanser ikke var en enig dansk nations iscenesættelse af sit erindringssted, da dens indsamling fandt sted i 1922.

Konklusion

Endnu i 1922 var Dybbøl Banke domineret af tyske iscenesættelser, og da en del af skansearealerne var i privat tysk eje og andre truet af tyske opkøb, opkøbte initiativtagerne til skansekomiteen skanserne for at hindre yderligere iscenesættelser af tyske erindringer ved at iscenesætte skansearealerne som et dansk erindringssted.

Da den danske stat førte en generelt forsigtig politik overfor den tyske stat og det tyske mindretal, og da en fredning efter naturfredningsloven ikke kunne fjerne eller hindre tyske iscenesættelser, var der større spillerum for danske iscenesættelser i komiteens private regi. Til gengæld havde komiteen ikke på forhånd mandat til at iscenesætte skanserne på vegne af hele den danske nation. Derfor iværksatte komiteen en indsamling for at vise, at købet af skanserne var en enig dansk nations værk på tværs af politiske og sociale skel. Udadtil tillagde komiteen da skanserne en fælles mening om Genforeningen som en retfærdig oprejsning for nederlaget i 1864 uden at tage stilling til, om et militært forsvar var nødvendigt og iscenesatte dermed én dansk erindring frem for andre internt konkurrerende danske erindringer.

Indsamlingen blev bakket op af politikere og de dele af pressen, som tilhørte de konservative, Venstre og de radikale. Derimod var der ingen opbakning fra den socialdemokratiske arbejderbevægelse, som fandt indsamlingen overflødig. Under en samtidig storlockout havde arbejderbevægelsen næppe behov for at vise sig som en del af et nationalt erindringsfællesskab på tværs af politiske og sociale skel, og med en overvægt af repræsentanter fra borgerlige kredse og de øverste sociale lag var skansekomiteen generelt ikke et repræsentativt udsnit af den danske nation.

Men komiteen tillagde overfor eftertiden alene skanserne en erindring om Genforeningen som oprejsning for nederlaget i 1864 med sin markering af skansernes beliggenhed, ligesom de mange mindsten for faldne danske soldater i 1864, som blev rejst efter 1924, udbyggede denne fælles danske mening. Samtidig udtrykte den socialdemokratiske arbejderbevægelse sig i stigende grad som en del af den danske nation, hvilket kom til udtryk ved en række folkemøder frem til 1945 på Dybbøl Banke. Komiteen for Erhvervelse af Dybbøl Skanser var ikke en enig dansk nations iscenesættelse af sit erindringssted, da dens indsamling fandt sted i 1922. Men hurtigt derefter blev skanserne anvendt og udbygget som sådan.

LITTERATUR OG KILDER

- Adriansen, Inge: Dybbøl – et dansk og et tysk nationalt symbol, Sønderjyske årbøger 1992, p. 249-290.
- Adriansen, Inge: Dybbøl Mølle. Monument & Museum, Sønderborg 1997.
- Adriansen, Inge: Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000 I-II, København, 2003.
- Andersen, Ole: Festung Sonderburg Düppel. Den glemte tyske fæstning ved Sønderborg, Sønderborg 1993.
- Andersen, Ole: Bøffelkobbel 1864. Historien om en soldatergrav, der blev et nationalt mindesmærke, Sønderborg 1996.
- Anderson, Benedict: Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, London 1989 (Reprint).
- Assman, Jan: Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität, i Jan Assman og Tonio Hölscher (Hrg.): Kultur und Gedächtnis, Frankfurt a.M. 1988, p. 9-19.
- Bak, Lars H.: Tyske sejrsmonumenter på danske hænder. Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal og den danske stat 1918-1950, Sønderjyske årbøger 2003, p.7-42.
- Becker-Christensen, Henrik: Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932 I-II, Aabenraa 1990.
- Boeck, Hector: Danske Mindesmærker og Krigergrave i Sønderjylland fra Krigene 1813, 1848-50 og 1864, København 1940.
- Clausen, H.P.: Aviser som historisk kilde, i Fortid og Nutid, 1962, p. 321-345.
- Connerton, Paul: How Societies Remember, Cambridge 1996 (Reprint).
- Dragsbo, Peter: Byplan og bebyggelse. I: Inge Adriansen og Peter Dragsbo (red.): Sønderborg i 750 år – tværsnit og perspektiver, Sønderborg 2005, p. 43-86.
- Dumreicher, Carl: Dybbøl Skanser. Udgivet af Komiteen til Erhvervelsen af Dybbøl Skanser, København 1924.
- Fink, Troels: Sønderjylland siden Genforeningen i 1920, København 1955.
- Fink, Troels: Da Sønderjylland blev delt 1918-1920 I-III, 2. udg. Aabenraa 1979.
- Fink, Troels: Båndene bandt. Forbindelsen over Kongeåen 1864-1914 I-II, Aabenraa 1999.
- Generalstaben (udg.): Den dansk-tydske Krig 1864 I-III, Kjøbenhavn 1890-1892.
- Gram-Skjoldager, Karen: Grænsen ligger fast! Det sønderjyske spørgsmål i dansk udenrigs- og indenrigspolitik 1920-1940, Aabenraa 2006.
- Hansen, Aksel: Øvrighed og sognestyre 1864-1920. I: Det Lokalhistoriske Udvalg (udg.): Dybbøl Sogns Historie, Sønderborg 1976, p. 429-445.

- Hettne, Bjørn, Sverker Sörlin og Uffe Østergaard: Den globala nationalismen, Stockholm 1998.
- Japsen, Gottlieb: Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig, Sønderjyske årbøger 1973, p. 63-75.
- Johansen, Jens: Dybbøl 1864, København 1942.
- Johnsen, Axel: Dannevirke mænd og Ejderfolk. Den grænsepolitiske opposition i Danmark 1920-1940, Flensborg 2005.
- Kretzschmer, Knud: Den sønderjyske Fond 1918-1960, Tønder 1960.
- Kaarsted, Tage: Påskekrisen 1920, 2. opl. Århus 1969.
- Kæstel, Hans & Marius Storgaard: Forningens liv, folkefester og nationale minder, i Det Lokalhistoriske Udvalg (udg.): Dybbøl Sogns Historie, Sønderborg 1976, p. 491-507.
- Lampe, Jens: Dybbøl Mølle. I: Det Lokalhistoriske Udvalg (udg.): Dybbøl Sogns Historie, 1976, p. 140-152.
- Lidegaard, Bo: Dansk udenrigspolitik historie. Bind 4: Overleveren, 1914-1945, København 2003.
- Lundgreen-Nielsen, Flemming: Danskhed i krige og kriser 1800-1864. I: Flemming Lundgreen-Nielsen (red.): På sporet af dansk identitet, København 1992, p. 109-151.
- Nielsen, Leif Hansen: Tinglysningsvæsnet. I: Erik Nørr & Hans Schultz Hansen (red.): Harmonisering eller særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen, bd. 1, Aabenraa 2002, p. 259-278.
- Nielsen, Viggo: Udviklingslinier inden for danske naturfredningsbestræbelser. I: Arne Nørrevang, Torben J. Meyer og Mogens Rud (red.): Danmarks Natur bd. 11: Mennesket og Naturen, København 1971, p. 111-128.
- Nora, Pierre: Zwischen Geschichte und Gedächtnis, Berlin 1990.
- Ousager, Steen: På sporet 1847-1997. Jernbanerne, DSB og samfundet bd. II: 1914-1950. Krige og fornyelse, Odense 1997.
- Raben, Jens & M. O. Ræder: Dybbøl Banke. Samlet Oversigt over Dybbølfredningerne. I: Erick Strickmann (red.): Dansk Naturfredning. Danmarks Naturfredningsforenings Aarskrift 1939-1940, København 1940, p. 42-59.
- Rerup, Lorenz: Slesvig og Holsten efter 1830, København 1982.
- Søllinge, Jette D. & Niels Thomsen: De Danske Aviser 1634-1991 bd. 3, Odense 1991.
- Thomsen, Niels: Dagbladskonkurrencen 1870-1970 II. Politik, journalistik og økonomi i dansk dagspresses strukturudvikling, København 1972.
- Thomsen, Niels: Dagspressen i vor egen tid. I: Niels Thomsen & Jette Søllinge: De danske aviser 1634-1991, bd. 3, Odense 1991, p. 34-117.
- Thorsen, Svend: Den danske Dagspresse bd. 1, København 1947.
- Thorsen, Svend: Delt efter ansøkelser. Den politiske partidannelses forløb i Sønderjylland efter genforeningen i 1920, København 1970.
- Vaupell, Otto: Kampen for Sønderjylland. Krigene 1848-50 og 1864, København 1888.
- Warring, Anette: Kollektiv erindring - et brugbart begreb? I: Bernard Eric Jensen, Carsten Tage Nielsen og Torben Weinreich (red.): Erindringens og glemslens politik, Roskilde 1996, p. 205-233.
- Young, James E.: The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning, New Haven and London 1993.
- Utrykte kilder fra Rigsarkivet.
- Statsministeriet (SM), journalsager: 112/1922, 322/1936, Justitsministeriet, 1. kontor, journalsag X8050, Overfredningsnævnet, journalsager: 34/21, 396/39 (RA).
- Utrykte kilder fra Landsarkivet i Aabenraa.
- Kreis Sonderburg, Landrådets Arkiv: 418: Den Schutz des Düppel Denkmals, Anlage und Unterhaltung eines neuen Weges, 1908-1917, Arkivet for Komiteen for Erhvervelse af Dybbøl Skanser, Dybbøl-Skanse-Nævnet (DSN), Den sønderjyske Fond (DsF) og Fredningsnævnet for Sønderborg Amtsrådsreds (LAA).
- Desuden utrykte kilder fra Museet på Sønderborg Slot, Det historiske arkiv (MSS).

NOTER

1. Adriansen, 2003 II, p. 246f. Johansen, 1942, p. 9ff. Generalstaben I, 1890, p. 75ff, p. 86ff.
2. Generalstaben I, 1890, p. 302, II 1891, p. 132ff., p. 293ff., p. 312ff.
3. Generalstaben II, 1891, p. 384f., p. 391-432, III 1892, p. 200-254. De danske styrketal den 18. april er eksklusive officerer og befalingsmænd.
4. Adriansen, 2003 II, p. 258, p. 262ff., p. 268.
5. Om teorierne om erindring og erindringssteder, som ligger til grund for artiklen her, se Nora, 1990; Young, 1993; Assman, 1988; Warring, 1996; Anderson, 1989; Hettne m.fl., 1998; Connerton, 1996. Inspirationen til begrebet iscenesættelse af et erindringssted skyldes jeg lektor Niels Kayser Nielsen, Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
6. Adriansen, 2003 II, p. 257ff. Hettne m.fl., 1998, p. 287.
7. Adriansen, 1992, p. 257f., p. 265ff.
8. Adriansen, 2003 II, p. 258f., p. 339.
9. Vaupell, 1888, Forord. Johansen, 1942, p. 5f. Generalstaben III, 1892, p. 350.
10. Christiansen, 1992, p. 165, p. 172.
11. Bagge, 1992, p. 447f., p. 459f. Christiansen, 1992, p. 173ff.
12. Christiansen, Dansk Identitetshist., 1992, p. 525, p. 547, p. 564f.
13. Efter Adriansen, 1997, p. 14 og 2003 II, p. 261. Lampe, 1976, p. 147.
14. Bak, 2003, p. 8ff. Adriansen, 2003 II, p. 261f.
15. Hansen, 1976, p. 443ff.
16. Nielsen, 1971, p. 114. Dragsbo, 2005, p. 58.
17. Efter Love og Anordninger 1917 A, p. 444 § 1, p. 446 § 5.
18. Jf. Nielsen, 1971, p. 114ff. Om servitutter se Berlin, 1926, p. 282f.
19. Se side 62.
20. Blokhus: Hus af svært tømmer midt i skansen til dækning for dens mandskab.
21. Andersen, 1993, p. 15f. Raben & Ræder, 1940, p. 46. LAA: Komiteen, pk. 2, læg 13: skr. 5. okt. 1923 fra museets inspektør Raben. MSS: L. 29. 1: Jydske T. 23. febr. 1938: Udtalelse af Raben.
22. MSS: Raben, nr. 4, 7, 9, 12, 14, 15, 23, 47, 48, 49, 96, 99, 106, 110. Boeck, 1940, p. 113-121.
23. MSS: Raben, nr. 13, 20, 23, 37, 51, 62, 79, 87, 93, 108. Adriansen II, 2003, p. 255f.
24. Se eks. Adriansen II, 2003, p. 260ff. *Dybbøl-Posten* 18. april 1912 og 1913.
25. Bak, 2003, p. 8ff.
26. LAA: Kreis Sonderburg 418: skr. 1. juli 1907. Amtsblatt 5. okt. 1907. SM 112/1922: Liste over overdragne statsejendomme 18. juni 1920.
27. Adriansen II, 2003, p. 258ff. Lampe, 1976, p. 147, p. 150.
28. Hele afsnittet bygger på Bak, 2003, p. 13-26.
29. Ibid.
30. Adriansen, 1997, p. 14. MSS: Raben nr. 28 og 81.
31. Lampe, 1976, p. 147f., p. 151. Kæstel & Storgaard, 1976, p. 505. Adriansen, 2003 I, p. 136f.
32. *Dybbøl-Posten* 18. april 1921.
33. *Dybbøl-Posten* 21. april 1921.
34. *Dybbøl-Posten* 6. juni 1921.
35. *Sønderjyllands Social-Demokrat* 8. juni 1921 (begge citater).
36. RA: Overfredningsnævnet 34/21: skr. 9. juli 1920. Fællesudvalget repræsenterede Udvalget for Naturfredning, Foreningen for Naturfredning (fra 1924 Danmarks Naturfredningsforening), Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse, Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring og Den Danske Turistforening.
37. LAA: Fredningsnævnet, Forhandlingsprotokol 7. marts 1922.
38. RA: Overfredningsnævnet 34/21: skr. 25., 27. marts, 4., 8. april 1922.
39. MSS: L. 25. 4/1: Udskrift af nævnets kendelsesprotokol 28. juni 1923.
40. Kretschmer, 1960, p. 23f., p. 35, p. 39, p. 52f.
41. LAA: Komiteen, pk. 2, læg 11: Skr. til Miang 14. juni, svar 14. juli 1921.
42. LAA: Komiteen, pk. 2, læg 11: Købekontrakt 24. okt. 1921. Pk. 3, læg 37: Erklæring fra Berthelsen 10. apr. 1922. Pk. 3, læg 40: skr. fra Lundbye 25. aug. 1921. Pk. 6, læg: Anvisninger til Lundbye: skr. 18. okt. 1921.

43. LAA: DsF 167: Notater + skr. 3. nov. 1921.
44. LAA: Komiteen, pk. 3, læg 40: skr. 17. dec. 1921.
45. LAA: Komiteen, pk. 3, læg 40: Telegrammer 22., 23., 24. dec. 1921. DsF 167: Telegram 27. dec. 1921.
46. LAA: DsF 167: Udskrift af bestyrelsesmøde 27. dec. 1921.
47. LAA: Komiteen, pk. 2, læg 23: Notater 4., 23. jan. 1922. Pk. 3, læg 40: skr. fra Lundbye 17. dec., telegrammer 22., 23., 24. dec. 1921. Pk. 5, skr. 20. okt., 24. nov. 1922. *Dybbøl-Posten* 3., 9. jan. 1922.
48. LAA: Komiteen, pk. 6: Rekonstrueret regnskab for køb og salg af arealer af 6. august 1925 udarbejdet af revisor Carl Andersen pga. manglende bilag hos amtmand Lundbye, p. 2, p. 5 og p. 8.
49. LAA: Komiteen: Vagn Jacobsens udtalelse faldt på et møde 20. juni 1922 mellem komiteens arbejdsudvalg og Komiteen for Nationalmindesmærket for Krigene 1848–50 samt 1864, pk. 4, læg 56, men Gulmann synes at omtale kongens holdning på initiativtagernes møde 23. jan. 1922, pk. 2, læg 23.
50. LAA: Komiteen, pk. 2, læg 23: Notater 23. jan. 1922.
51. LAA: Komiteen, pk. 1, læg 1: Udkast I.
52. LAA: Komiteen, pk. 1, læg 3: Liste over indbudte. Pk. 2, læg 23: skr. 30. jan.
53. LAA: Komiteen, pk. 1, læg 3: Div. afbud. Pk. 2, læg 23: Vagn Jacobsens forelæggelsestale.
54. *Ibid.*, pk. 2, læg 23: Notater 6. febr. 1922.
55. Gram-Skjoldager, 2006, p. 131ff.
56. *Ibid.*, pk. 1, læg 1: Ændringsforslag + Udsendt opråb. Pk. 2, læg 23: Notater 6. febr. 1922.
57. LAA: Komiteen, pk. 1, læg 1: Udsendt opråb, læg 3: Tilslutning fra O. D. Schack 6. febr. 1922.
58. LAA: Komiteen, pk. 2, læg 23: Div. notater, særligt 10. febr., 7. juli 1922.
59. LAA: Komiteen, pk. 4, læg 55: Skr. 7., 9. febr. + udat. notat 1922.
60. Statistisk Aarbog 1923, tabel 138.
61. LAA: Komiteen, Pk. 3, læg 49: Svar fra div. provinsblade, Pk. 1, læg 7: skr. 28. febr. 1922 + liste over blade, der modtog et reliefkort. Pk. 4, læg 55: Div. indtægtsbilag. Pk. 5: skr. 9. marts 1922.
62. Thomsen, 1991, p. 61.
63. De gennemgåede aviser er: *Berlingske Tidende*, *Nationaltidende*, *Politiken*, *Social-Demokraten*, *Dybbøl-Posten*, *Flensborg Avis*, *Hejmdal*, *Sønderburger Zeitung*, *Sønderborg Amts Social-Demokrat*, *Fyns Social-Demokrat*, *Fyns Stiftstidende*, *Fyns Tidende*, *Fyns Venstreblad*, *Odense Avis*.
64. *Fyns Stiftstidende* 10. febr. 1922.
65. *Dybbøl-Posten* 10. febr. 1922.
66. *Fyns Tidende* 10. febr. 1922.
67. *Ibid.* 23. marts 1922. Lister 17. febr.-24. april 1922.
68. *Fyns Venstreblad* 8., 11. febr., 1. april 1922.
69. *Politiken* 9., 10. (opråbet) febr., 8. marts 1922.
70. *Social-Demokraten* 10. febr. 1922.
71. *Fyns Social-Demokrat* 8. febr., 21. marts 1922. *Sønderborg Amts Social-Demokrat*, 9. febr., 21. marts 1922.
72. *Sønderburger Zeitung* 8. febr., 15. april 1922. *Dybbøl-Posten* 11. april 1922.
73. LAA: Komiteen, pk. 3, læg 40: skr. 10. febr. 1922. Blev den 11. febr. trykt i bl.a. *Berlingske Tidende*, *Nationaltidende*, *Ekstrabladet* og *Dybbøl-Posten* samt 15. febr. i *Fyns Stiftstidende*.
74. LAA: Komiteen, pk. 1, læg 7: skr. 28. febr., 9. marts + liste 1922.
75. LAA, Komiteen, pk. 2, læg 23: Notat 13. febr. 1922.
76. LAA: Komiteen, pk. 1, læg 4: skr. 25. febr. 1922. Her og i det følgende: Pk. 1, læg 5: Udtalelser fra Petrus Beyer, J. C. Christensen, N. V. Dorph. Edv. Ehlers, P. Grau, Betty Hennings, Fr. Hiort-Lorenzen, Kai Hoffmann, Harald Ostfeld, H. P. Prior, V. Pürchsel, O. Ricard, Helge Rode, Hermann Trier og Ellis Wolf.
77. *Ibid.*
78. LAA: Komiteen, pk. 5: Skr. til div. redaktioner 9., 13., 16., 20. og 24. marts 1922.
79. Opgørelsen bygger på gennemgange af de nævnte blade 7. febr.-18. april 1922.
80. LAA: Komiteen pk. 3, læg 40: Pressemeddelelse 4. marts 1922. Refereret el. gengivet i f.eks. *Politiken* og *Nationaltidende* 5. marts, *Flensborg Avis* og *Fyns Stiftstidende* 6. marts, *Hejmdal* 8. marts 1922.
81. LAA: Komiteen, pk. 5: Pressemedde-

- lelse 7. april 1922. Refereret el. gengivet i bl.a. *Berlingske Tidende* og *Fyns Stiftstidende* 8. april, *Fyns Venstreblad* 9. april og *Nationaltidende* (morgen) 10. april 1922.
82. Johansen, 1985, p. 107. Indbyggertallet for 1921 er inkl. Nordslesvig. I alt var 1.857.000 indbyggere bosat i sognekommunerne.
83. LAA: Komiteen, pk. 2, læg 23: Notater 11., 13., 18. febr., referat 7. juli 1922. Pk. 3, læg 40: skr. 21. febr., skr. til pressen 4. marts 1922.
84. LAA: Komiteen, pk. 3, læg 40: skr. 21. febr. 1922. Pk. 4, læg 51: Udateret instruktion til banker. *Nationaltidende* (morgen) 21. febr. 1922.
85. LAA: Komiteen, pk. 3, læg 31: skr. 18. febr. 1922. Pk. 4, læg 51: Udateret skr. til sognerådsformænd. Pk. 2, læg 23: Beretning til komiteen 7. juli 1922. Kretzschmer, 1960, p. 23. Lister eller skr. med tilslutning fra lokalkomiteerne ses ikke i skansekomiteens arkiv, mens der kun ses indbetaling af bidrag fra 40 sognerådsformænd. Tallene for tilslutning stammer alene fra Vagn Jacobsens beretning til komiteen 7. juli 1922.
86. LAA: Komiteen, pk. 7, læg: Sognerådsformænd.
87. LAA: Komiteen, pk. 7, læg: Nej: Div. afslag, 21. (sognefogeden) og 22. febr. (Linnet) 1922.
88. LAA: Komiteen, pk. 3, læg 40: skr. 4. marts 1922. Pk. 2, læg 23: Notater 13. febr., 3. marts 1922. Når komiteen kun nævnte 150 komiteer den 4. marts kan det skyldes, at den endnu ikke havde fået svar fra alle fondens komiteer, idet der efter notaterne fra arbejdsudvalgets møde dagen før kun havde meldt sig 140 komiteer til at samle ind.
89. LAA: Komiteen, pk. 6: Læg med div. indtægtsbilag: skr. 6. maj 1922. Pk. 7: Læg med bidrag indsendt uden opfordring.
90. LAA: Komiteen, pk. 3, læg 40: skr. 4. marts 1922. Pk. 2, læg 23: Kvittering.
91. LAA: Komiteen, pk. 6, læg: Forskellige indtægtsbilag: skr. 20. april 1922. Pk. 7, læg: Sognerådsformænd: 19., 20., 21. april, 3. maj 1922, læg: Nej: skr. 9., 14. marts, 3., 7., 10. april 1922.
92. *Berlingske Tidende* 11. marts 1922.
93. LAA: Komiteen, pk. 4, læg 50: skr. 4., 10., 11. april 1922 + udateret opråb.
94. Ibid.: Liste med indkomne bidrag fra skoleindsamlingen. Hertil kommer skoler, som indsendte bidrag på egen hånd. F.eks. sendte Statsskolen i Sønderborg 107,63 kr., pk. 7, læg Banker & sparekasser: skr. 1. maj fra Folkebanken for Als og Sundeved. Se også *Berlingske Tidende* 12. april 1922: Indsamlingsliste med Rysensteens Gymnasium, Johannesskolen og Haderslevsgades Skole, Kbh.
95. Henriksen, 1980, p. 375f. Nissen, 2004, p. 52f.
96. Jf. Statistisk Aarvog 1924, Tabel 131 underviste stats-, privat- og kommuneskolerne i København, Frederiksberg og Gentofte i gennemsnit 458, i provinsbyerne 278 og på landet 74 børn.
97. LAA: Komiteen, pk. 4, læg 50: Liste med indkomne bidrag fra skoleindsamlingen.
98. Ibid.: skr. fra skoler 24., 25., 26. april, 1. maj 1922.
99. Hettne m.fl., 1998, p. 169ff.
100. LAA: Komiteen, pk. 3, læg 47: skr. ml. Stoumann og Gulmann 10., 16., 19. febr., 1. marts 1922.
101. Ibid.: skr. 2. april fra Stoumann til Gulmann + opråb.
102. Ibid.: Udat. opråb. Pk. 7, læg: Stationsforstandere: Div. svar 2.-10. april, skr. fra Stoumann 18. april 1922. Jf. Ousager, 1997, p. 164.
103. Jf. Ousager, 1997, p. 155ff.
104. LAA: Komiteen: pk. 7, læg: Stationsforstandere, Indsendelse af bidrag, skr. 19., 20. april, 4. maj 1922 samt skr. 17. maj 1922 fra Stoumann til komiteen med vurdering af indsamlingen.
105. *Nationaltidende* 1. (aften), 8. (morgen) april 1922. *Politiken* 5., 8. april 1922. LAA: Komiteen, pk. 2, læg 23: Referat 7. juli 1922: Vagn Jacobsens redegørelse for indsamlingen.
106. *Berlingske Tidende* 12., 19. april 1922.
107. Jensen, 1992, p. 194.
108. Kretzschmer, 1960, p. 36.
109. LAA: Komiteen, pk. 3, læg 46: skr. vedr. koret 4., 30. maj, 17. juni, 23. sept. 1922, 16. jan. 1923.
110. LAA: Komiteen, pk. 3, læg 45: Udateret aftale 1922. Pk. 2, læg 23: Notater 29. marts 1922.

111. Johnsen, 2005, p. 70.
112. LAA: Komiteen, pk. 4, læg 54: Mindesmærkekomiteens opråb. Læg 56: Indsamlingsbøger I-II 1912–15, referat 20. juni 1922.
113. LAA: Komiteen, pk. 2, læg 23: Notater 1. dec. 1921, 23. jan. 1922, referat 20. juni 1922.
114. LAA: Komiteen, pk. 2, læg 23: Referat med redegørelse af Vagn Jacobsen 7. juli 1922, p. 2ff.
115. *Ibid.* p. 4f.
116. *Ibid.* p. 2, p. 5, p. 13.
117. *Ibid.* p. 9ff. Uvist hvorfor omtales fra 1923 kun et forretningsudvalg i komiteens referater, hvis medlemmer dog var identiske med arbejdsudvalget. Derfor anvendes kun betegnelsen arbejdsudvalg i det følgende.
118. LAA: Komiteen, pk. 2, læg 23: Referat af komitemøde 29. juni 1923. Læg 10: skr. 3. jan. 1923.
119. LAA: Komiteen, pk. 2, læg 13: skr. 18. april, 4. maj, 20. juli 1923 ml. Lundbye, Louw og Vagn J. Skr. 5. okt., 29. nov., 7., 9., 10. dec. 1923, 5., 8. jan. 1924 + udatt. notat. Læg 23: Referater 13. dec. 1923, 9. april 1924.
120. *Ibid.*, pk. 3, læg 32: Beretning om komiteens arbejder i området okt. 1923.
121. *Ibid.*, pk. 2, læg 23: Referat 30. jan. 1924. Dumreicher, 1924, p. 9 (originale fremhævelser).
122. LAA: Komiteen, pk. 3, læg 41: Købekontrakt 1. okt. 1922. Pk. 6, regnskab p. 2, p. 5.
123. *Ibid.*, pk. 2, læg 22: Div. skr. 28. okt. 1922 – 20. juni 1923 ml. nævnte parter. Læg 23: referat 29. juni 1923 med forslag II og III.
124. *Ibid.* pk. 2, læg 23: 29. juni 1923: Forslag I.
125. *Ibid.*
126. LAA: Komiteen, pk. 2, læg 22: skr. 14., 19. marts 1923 ml. Louw og Lundbye.
127. Repræsentantskabet bestod af arbejdsudvalget undtagen Lundbye samt Jacob Appel, Andreas Buntzen, J.C. Christensen, Ejner Guildal, Niels Neergaard og Harald Witzansky. Det ses ikke af komiteens arkiv, hvornår repræsentantskabet blev valgt. Det ses kun indkaldt til mødet 11. juni 1923.
128. LAA: Komiteen, pk. 2, læg 23: Referat 11. juni 1923.
129. *Ibid.*: Referat 29. juni 1923.
130. *Ibid.*, pk. 2, læg 33: Pressemeddelelse udsendt af komiteen 2. juli 1924.
131. Efter *Dybbøl-Posten* 12. juli 1924. Se også. *Sønderborg Amts Social-Demokrat* 13. juli 1924.
132. Christiansen, 1988, p. 193ff.
133. *Sønderborg Amts Social-Demokrat* 13. juli 1924.
134. *Social-Demokraten* 12. juli 1924.
135. *Berlingske Aftenavis* 12. juli 1924.
136. *Berlingske Aftenavis* 14. juli 1924.
137. *Social-Demokraten* 15. juli 1924.
138. *Berlingske Aftenavis* 15. juli 1924.
139. Efter *Sønderborg Amts Social-Demokrat* 17. juli 1924. *Fyns Social-Demokrat* 15. juli 1924.
140. MSS: L. 29. 1: Opråb 1. febr. 1924, Udat. beretning om komiteen, skr. 10. juni 1925, 6. febr. 1948 LAA: DSN pk. 873, læg 21: Skitse 14. febr. 1924.
141. *Hejmdal* 16. juni 1930.
142. Gram-Skjoldager, 2006, p. 57. *Hejmdal* 12. juni 1933.
143. Fink, 1955, p. 101ff. Lidegaard, 2003, p. 291ff.
144. RA: SM 322/1936: Skr. 22. febr., 22. aug., 16. okt. 1935, 30. aug. 1936.
145. *Hejmdal* 28. oktober 1936 (alle citater).
146. LAA: Fredningsnævn, Forhandlingsprotokol: Kendelse 2. aug. 1939.
147. RA: Overfredningsnævnet 396/39: Udkast til kendelse 7. nov. 1939. Raben & Ræder, 1940, p. 51.
148. MSS: L. 25. 4–3: Forslag juli 1940.
149. *Ibid.* Skr. Fra M. O. Ræder, Raben m.fl. til Danmarks Naturfredningsforening dec. 1940, skr. 9. marts 1942 fra Danmarks Naturfredningsforening til Ræder.
150. *Ibid.*: *Fl. Avis* 11. marts, 3. juni 1942.
151. Bak, 2003, p. 28f.
152. LAA: DSN pk. 867, læg 3: Gavebrev 15. juni 1945. Pk. 872, læg 20: Pressemeddelelse 15. juni 1945.
153. *Sønderjyden* 12. juli 1945.

Sønderjyder for tysk krigsret i 1940

af FRODE SØRENSEN

Begik Viggo Lausten selvmord, efter at han var blevet arresteret af tyskerne i 1940? Nej. Det var tysk »hjælp« til selvmord. Eller sagt direkte: Han blev myrdet. Døde Peter A. Dons af hjertestop som følge af en overdosis af sin egen medicin? Nej, han blev også myrdet. Frode Sørensen har haft adgang til hidtil lukkede arkiver og forsket i historien om den første krigsretssag, som blev gennemført i ugerne efter den tyske besættelse af Danmark den 9. april 1940. Det er bemærkelsesværdige oplysninger, han lægger frem. 13 sønderjyder blev anholdt og sigtet for spionagevirksomhed mod Tyskland. To af dem døde. Frode Sørensen stiller spørgsmålet: Hvorfor ville de danske myndigheder ikke have sagen fuldt opklaret?

Dette er ikke alene historien om den første krigsretssag i ugerne efter den tyske besættelse. Det er også historien om de hændelser, der foregik i 1930'erne, og som blev udslagsgivende for anholdelsen af 13 sønderjyder, hvoraf de to døde under mystiske omstændigheder i forbindelse med afhøringer i Kastellet i København. Det er også historien om den danske regerings manglende lyst til at undersøge sagen såvel i krigens første fase som efter krigen og senest i 1971, hvor der var en forespørgsel i Folketinget fra det konservative folketingsmedlem Johannes Burgdorf, Brændstrup, til partifællen, daværende justitsminister Knud Thestrup.

Den tyske besættelsesmagts første krigsretssag i 1940 var rettet mod 13 personer fra Sønderjylland, mistænkt for spionage mod Nazi-Tyskland til fordel for England. De blev anholdt og arresteret fra 12. til 28. april 1940. Deres navne var: Jens Dons, Alfred Petersen, Viggo Lausten, Peter Andersen Dons, Hans Peter Lythje, Nicolaus Wind, Carl Johan Bech, Simon Sørensen Madsen, Emil Fries, Lorentz H. Jepsen, Carl Engberg, Hans Thomas Lützen og Georg Sager.

De to, som tysk militær 12. april, uden information til danske myndigheder, kidnappede på deres bopæl, blev straks ført til Flensborg og fængslet dér. Af de 11, der blev anholdt af dansk politi 20., 26. og 28. april, blev de ti indsat i arresten i Aabenraa og den sidste i Haderslev. De 11 fik at vide, at de var sigtet efter paragraf 105 i Lov nr. 26

i Borgerlig Straffelov. Loven var vedtaget 11. april 1930 og på grund af Tysklands aggressive fremfærd ændret 11. juli 1939: Paragraffen var efter den seneste ændring formuleret således:

»Den, som foretager noget, hvorved en fremmed Stats Efterretningsvæsen sættes i Stand til eller hjælpes til umiddelbart eller middelbart at virke inden for den danske Stats Omraade, straffes med Fængsel indtil 6 Aar eller under formildende Omstændigheder med Hæfte«.

Den væsentligste ændring i 1939 var, at »fængsel i indtil 2 år« nu var »fængsel i indtil 6 år«. Forhøjelsen af strafferammen var ikke genstand for den store debat. I bemærkningerne blev det noteret, at strafferammerne for spionage havde været »overordentlig milde«, og at der derfor var god grund til at skærpe dem. Justitsminister K.K. Steincke formulerede det således:

»Ændringen af disse paragraffer sætter jo ind på tre punkter, dels ved at sondre mellem den fare, der er for fjendtlige forholdsregler og for fremmed magts indblanding, dels ved at straffe ikke alene spionage for fremmed militærs efterretningsvæsen, men også for fremmed stats efterretningsvæsen, og dels endelig ved en kraftig forhøjelse af strafferammerne for disse forbrydelser mod statens sikkerhed«.¹

Der var i Folketinget og Landstinget i 1939 bred enighed om, at den faretruende situation i Europa anført af det aggressive Tyskland af hensyn til Danmarks sikkerhed nødvendiggjorde en kraftig skærpelse af strafferammen for spionage.

Situationen før 9. april 1940

I Berlin underskrev den tyske udenrigsminister von Ribbentrop og den danske gesandt, kammerherre Herluf Zahle den 31. maj 1939 den dansk-tyske ikke-angrebspagt. Aftalen blev ratificeret af udenrigsminister P. Munch den 24. juni og offentliggjort 30. juni 1939. Den 1. maj 1939 havde rigspolitichef Eigil Thune Jacobsen, med udgangspunkt i Lov nr. 43 af 15. marts 1939, etableret Sikkerhedspolitiet (SIPO). Afdelingen fik direkte reference til rigspolitichefen, og første chef blev politiinspektør Emil G. Strøbech. Sikkerhedspolitiets aktiviteter i efteråret 1939 og begyndelsen af 1940 skulle få stor betydning for den første tyske krigsretssag i Danmark.

Strøbech var chef for SIPO, indtil han i marts 1940 på grund af alvorlige uoverensstemmelser blev fjernet fra jobbet.² Det svækkede SIPO's position, som i forvejen havde mistet noget af sin politiske opbakning efter at Svend Unmack Larsen den 15. september 1939 havde afløst K. K. Steincke som justitsminister.

Fra starten af SIPO's etablering var der tætte kontakter til det tyske Gestapo. Forfatteren H. E. Sørensen, Skærbæk, som i 1971 indgående undersøgte den spionagesigtede redaktør Viggo Laustens død, påviste dengang, at der i november 1939 var kontakt mellem SIPO og Gestapo i Kiel, og på opfordring af Thune Jacobsen var Strøbech i sommeren 1939 otte dage i Berlin for at se på Gestapos organisation og måske få »staldfiduser.«³

At der var kontakt mellem Gestapo i Kiel og SIPO, dokumenteres af en skrivelse dateret 4. november 1939 fra Oberkommando der Wehrmacht til Abwehrstelle Kiel, Geheime Staatspolizei ved SS-Obersturmführer Müller, som omtalte det bestående samarbejde med Herrn Ströbeck. I samme skrivelse blev en dansk indsats for at skaffe bevismateriale mod en tysk emigrant omtalt. I parentes er anført »Chef der Dänischen Sicherheitspolizei Ströbeck.«⁴

Rigspolitichef Thune Jacobsen havde i forbindelse med sin deltagelse i internationalt politisamarbejde flere kontakter til højtrangerende personer i Gestapo i Berlin.⁵ I maj 1939 deltog han i en konference i Leipzig, og på hjemvejen skulle han have gjort stop i Berlin for at mødes med SS-Reichsführer Heinrich Himmler efter dennes invitation. Mødet blev dog ikke til noget, da Himmler meldte afbud på grund af forkølelse.⁶ I pinsen 1939 fik Thune Jacobsen besøg af to tyske kolleger fra den Internationale Kriminal-Politikkommission i Wien, general Nebe og ministerialrat Zindel, begge fra Berlin.

Senest fra begyndelsen af 1939 var der altså tætte dansk-tyske kontakter, og der er ingen grund til at betvivle, at såvel rigspolitichefen som lederen af sikkerhedspolitiet i 1939 havde tætte relationer til højtplacerede personer i Gestapo. Under en kommissionsafhøring i december 1946 blev Thune Jacobsen spurgt, om der var kontakter mellem SIPO og tyske politikredse. Han svarede: »Ikke det jeg ved af. Jeg tror ganske bestemt, at jeg kan sige nej her.«

Det virker besynderligt, at kommissionen ikke gik noget hårdere til Thune Jacobsen. Straks efter besættelsen den 9. april 1940 blev en stor del af SIPO's arkiver på Politigården brændt, og selvom Strøbech var fratrådt, havde han lovet Thune Jacobsen at være behjælpelig ved

en gennemgang og afbrænding af følsomme akter. Under denne afbrænding opstod der en heftig diskussion mellem Strøbech og Thune Jacobsen, idet Strøbech mente, at mest muligt skulle brændes, især materiale om spionage til fordel for Frankrig og England mod Tyskland. Strøbech mente, at danske borgere kunne komme i klemme, såfremt tyskerne fik fingre i materialet.

Thune Jacobsen modtog den 9. eller 10. april en opringning fra Det tyske Gesandtskab på Dagmarhus. En ophidset presseattaché, Friedrich Frielitz, fortalte, »at han havde fået meddelelse om, at der blev brændt dokumenter i Politigårdens fyr, og Frielitz ville gøre Thune Jacobsen personligt ansvarlig for brændte dokumenter.«⁷

Thune Jacobsen svarede, at han intet kendte til sagen, men at han ville undersøge den. Thune Jacobsen var selvfølgelig fuldt oplyst, da såvel justitsministeren som udenrigsministeren havde givet tilladelse til at tilintetgøre belastende materiale, men ikke alt. Ministerierne var nemlig bange for tyskernes reaktion, såfremt intet var tilbage.

Det var det, diskussionen mellem Strøbech og Thune Jacobsen drejede sig om. Sidstnævnte mente, at Strøbech havde brændt for meget. Men Strøbech henholdt sig til en meddelelse fra Rigsregistraturen om, »at det som efter personalets skøn kunne skade danske borgere var eller ville blive brændt«.⁸

Thune Jacobsens forsøg på at bremse Strøbech, slog fejl. Væsentlige dele af SIPO's arkiv blev tilintetgjort.

Dog ikke materialet om overvågning af den tidligere forsikringsagent Jens Dons, Kolding, tidl. Mjolden, og tidligere mejerimontør, måleraflæser Alfred Petersen, Strandelhjørn.

Situationen i Sønderjylland før 9. april 1940

I begyndelsen af oktober 1939 blev SIPO kontaktet af folketingsmedlem Jørgen Gram, Gabøl, der oplyste, at han havde fået en henvendelse fra den sønderjyske gårdejer Jørgen Juhl, der havde oplysninger om spionage mod Tyskland til fordel for England (Jørgen Juhl er et opdigtet navn. Forfatteren er bekendt med det virkelige navn).

De mistænkte var tidligere mejerimontør, måleraflæser Alfred Petersen, Strandelhjørn, og tidligere forsikringsagent Jens Dons, Kolding.

Efter aftale med Jørgen Gram afhørte SIPO Jørgen Juhl den 11. oktober 1939. Han fortalte, at Dons var leder af en slags efterretningscentral, og at Alfred Petersen i nogle år havde arbejdet for ham. Juhl

Alfred S.E. Petersen blev arresteret den 12. april 1940, sigtet for spionage til fordel for England. Petersen havde i slutningen af 1930'erne leveret oplysninger om tyske militære anlæg til Secret Service. Den 31. august 1940 blev han idømt knap fem års fængsel ved Københavns Byret. Alfred S.E. Sørensen blev benådet den 5. juni 1943. Legitimationskortet er udstedt få dage senere. I privateje.

oplyste, at Petersen havde levet en omtumlet tilværelse med forskellige jobs i både Danmark, Tyskland og Rusland.⁹ Det var Juhls opfattelse, at Petersen ofte rejste til Kiel og Cuxhaven for at observere militære installationer. I begyndelsen havde han afleveret sine beretninger til Dons, men den seneste tid havde han arbejdet selvstændigt. Fra et postkort, som Juhl selv havde set, kunne han oplyse, at Petersens kontaktperson i København hed Byron, og at Alfred Petersen skulle til København for at få nye opgaver.¹⁰

I øvrigt var det Juhls opfattelse, at Petersen i starten ikke var klar over, at hans forehavende var ulovligt. Kort før Tysklands invasion af Polen 1. september 1939 var Petersen i København. Byron ønskede, at han skulle rejse til Kiel eller Cuxhaven. Tilsyneladende turde Petersen ikke rejse på grund af den tilspidsede situation, hvorfor han udfærdigede en fiktiv rapport, som han sendte til Byron.¹¹

På baggrund af Juhls oplysninger tog SIPO 12. oktober 1939 kontakt til politiet i Kolding med henblik på at få observeret Dons' og Petersens færden. Inden kontakten til politiet i Kolding havde SIPO erfaret, at Dons og Petersen havde været i København 18. august.

De havde overnattet på Hotel Ansgar i Colbjørnsensgade 29. Efter at politimesteren i Kolding var blevet orienteret, blev en dommer kontaktet, og politiet fik tilladelse til telefonaflytning, tilbageholdelse af post og telegrammer samt ransagning hos Dons, såfremt det var nødvendigt. Den 13. oktober gav Nr. Rangstrup og Hviding Herreds Ret i Toftlund samme tilladelse for så vidt angik Alfred Petersen.

Politiet fandt hurtigt ud af, at Dons og Petersen skulle mødes i Kolding 19. oktober, så fra Petersens ankomst til Kolding Banegård og ved deres besøg på to af byens restauranter blev de skygget af politiet.

Observationerne af Dons fortsatte året ud. Man kontrollerede alle hans bevægelser, ligesom hans telefon blev aflyttet. Men politiet måtte konstatere, at Dons var meget forsigtig. Noget må politiet dog have fundet ud af, for den 4. november konkluderede politiet i et tillæg til en rapport af 31. oktober, »at der er fremkommet oplysninger, som lader formode, at Peter A. Dons (broder til hovedmistænkte) er impliceret.«¹²

Sidste gang, Juhl optrådte som »meddeler« til SIPO, var den 11. november 1939, hvor han oplyste til politiet i Toftlund, at Petersen havde fortalt ham om sit sidste møde i København. Han havde givet en englænder oplysninger, der efter Juhls opfattelse var spionage mod Tyskland til fordel for England. Petersens møde foregik på Cafe Royal nær Hovedbanegården, og tjeneren forklarede senere til SIPO, at englænderen, der tilsyneladende var et kendt ansigt på cafeen, forstod og talte noget dansk. Petersen havde også fortalt Juhl, at han på sin sidste tur til Kiel havde fået kontakt til en tysk dame, »Hertha«, der havde skaffet ham oplysninger om Kiels havn.

SIPO tog også kontakt til en del folk på Skærbæk-kanten, hvor Dons havde boet, og det var ikke noget positivt skudsmål, han fik der. Han blev betragtet som »en lusket og upålidelig person, som er i stand til at gøre alt for penge«. En anden udtrykte det således: »Dons' hovedinteresse er at tjene penge – hensigten helliger midlet«. Af de samtaler, som SIPO havde med Skærbæk-folk, kom det frem, at mange på egnen mistænkte ham for spionage. Man var bare i tvivl om, hvorvidt det var for Tyskland eller England.¹³

Fra 9. april til 30. april 1940

På et møde 12. april 1940 hos udenrigsminister P. Munch med deltagelse af direktør i Udenrigsministeriet O.C. Mohr, rigspolitichef E. Thune Jacobsen, Udenrigsministeriets chef for den politisk-juridiske afdeling,

Nils Svenningsen, og fra tysk side af gesandt Renthe-Fink og lederen af Abwehrstelle Kopenhagen, Fregattenkapitän Howoldt, meddelte Renthe-Fink ved mødets start, »at alle sager ang. spionage, sabotage og Zersetzung (ødelæggelse) mod den tyske værnemagt efter folkeretten og den tyske militære straffelovgivning var undergivet den tyske krigsret, og værnemagten ønskede selv at gennemføre undersøgelser og afsigedom i disse sager ved egne organer, som man selv medbragte.«¹⁴

Udenrigsministeren og rigspolitichefen protesterede omgående. De ønskede et samarbejde mellem dansk politi og tysk militær. De politimæssige undersøgelser, anholdelser og fængslinger skulle foretages af danske politimyndigheder, ligesom anholdte skulle sidde i dansk fængsel. På mødet kom der en vis opblødning fra tysk side over for de danske ønsker, og efter yderligere forhandlinger fik Thune Jacobsen lovning på, at såvel undersøgelse som retspleje skulle foregå hos dansk politi.¹⁵ Et konkret resultat af mødet blev, at danske statsborgere, der umiddelbart efter besættelsen var blevet anholdt af tysk militær, ville blive løsladt eller overgivet til dansk politi.

Den 12. april havde de danske myndigheder ikke fuldt overblik over, hvor mange eller hvem der var blevet afhentet af tyskerne, og hvor de befandt sig. Tyskerne havde dog intet hastværk, og der skulle gå flere måneder, før aftalen var fuldbyrdet. Som en konsekvens af de tyske »indrømmelser« forlangte Renthe-Fink og Howoldt, at alle fællessager blev henlagt under én bestemt dansk embedsmand, og 15. april 1940 blev det aftalt, at statsadvokat Harald Petersen skulle være det officielle bindeled mellem de danske og de tyske myndigheder.

Den 17. april vendte tyskerne på en tallerken, og det tyske gesandtskab meddelte, at straffesager angående forbrydelser mod værnemagten hørte under tysk krigsret og skulle pådømmes efter tyske love.¹⁶

Statsadvokat Harald Petersen kom nu på arbejde. Fra 19. april til 27. april krævede Howoldt, at 15 personer blev anholdt. I et brev 19. april skrev Howoldt til Harald Petersen og refererede til en samtale samme dag angående fængslingen af Jens Dons: »Efter tilståelsen af den i Flensborg arresterede Jens Dons står følgende i betalt tjeneste hos Secret Service«. Howoldt ønskede også, at Harald Petersen skulle undersøge, om den tidligere ansatte ved det franske konsulat, Cramer, stadig befandt sig i København.¹⁷

Af de 15 var 11 sønderjyder, hvoraf to var tyske statsborgere (Lauten og Sager), to englændere, én københavner og en person med navnet Burmann, hvis identitet aldrig blev fuldt opklaret.

De to englændere, der var ansat på Det britiske Paskontor, Bornholmsgade 3, frk. Lucy Bracken og Ernst Roscher, havde dog begge forladt landet med det såkaldte diplomattog fra Københavns Hovedbanegård den 13. april 1940.

Politiet i Sønderjylland blev pålagt at arrestere de 11. Harald Petersen nægtede dog at efterkomme kravet fra Howoldt om, at de arresterede straks skulle føres til København og overdrages til det tyske militær.

Den 22. april kom en ny tysk udmelding, da Renthe-Fink skrev til Udenrigsministeriets direktør O. C. Mohr, at »dansk politi skulle foretage arrestationer af danske statsborgere, og danske domstole skulle afsige fængslingskendelse over sådanne personer, som tyskerne ønskede sat fast.«

Mødevirksomheden mellem det danske udenrigs- og justitsministerium og den tyske værnemagt var genstand for stor opmærksomhed på den danske regerings daglige ministermøder.¹⁸ Allerede den 11. april besluttede ministermødet, at der skulle optages forhandlinger med tyskerne for at forhindre, at de uden dansk viden hentede folk til afhøring og arresterede dem.

Søndag den 28. april blev Harald Petersen kaldt til Hotel Cosmopolite på Kgs. Nytorv, hvor tysk militær havde indrettet sit hovedkontor.¹⁹ Han blev modtaget af Howoldt, som forlangte de i Sønderjylland arresterede overført til krigsretten i København. Da dette krav var i klar strid med den indgåede aftale, ville Harald Petersen ikke umiddelbart efterkomme det. Han drøftede også kravet med Oberkriegsgerichtsrat Jänz, der i utvetydige vendinger forklarede ham, at man ønskede fangerne udleveret, og han bad Petersen kontrasignere udleveringsskrivelser, affattet på tysk, til politimestrene i Aabenraa og Haderslev. Harald Petersen ville ikke skrive under, og Jänz måtte til sidst acceptere, at Petersen først ville tale med justitsministeren.

Lynhurtigt blev der arrangeret et møde med deltagelse af justitsminister Unmack Larsen, udenrigsminister P. Munch, O. C. Mohr og ambassadør Zahle, der var hjemme fra Berlin. Nils Svenningsen, der var referent, skrev senere som kommentar til accepten af fangernes udlevering: »Man traf denne beslutning (så vidt jeg har forstået) under indtryk af, at tyskerne havde fremsat et ultimativt krav med trussel om selv at hente de pågældende fængslede, såfremt man ikke fra dansk side frivilligt udleverede dem.«

Man enedes om udlevering under protest. Sagen skulle straks tages op ad diplomatisk vej.

På ministermødet den 29. april kl. 10 meddelte justitsministeren, at man under protest havde måttet imødekomme et krav fra den øverstkommanderende i Danmark, general Kaupisch, om at overføre nogle personer, der var sigtet i en særlig spionsag.²⁰ Fra tysk side blev det fremhævet, at der ikke herved var skabt nogen præcedens for fremtidige sagers behandling. O.C. Mohr tog 29. april om eftermiddagen sagen op over for Renthe-Fink, der undskyldte med, at det af hensyn til sagens hemmeligholdelse var nødvendigt, at undersøgelsen blev foretaget af de tyske myndigheder. Om aftenen lykkedes det Svenningsen at få telefonisk forbindelse med vicepolitipræsident Paul Kanstein i det tyske gesandtskab. Kanstein gjorde opmærksom på, at man havde mistanke om, at de anholdte også havde spioneret efter den 9. april 1940, og »såfremt denne mistanke ikke måtte bekræfte sig, ville de arresterede blive overgivet til de danske justitsmyndigheder under forelæggelse af bevismaterialet. Når det danske politi ikke skulle medvirke ved undersøgelsen, var det af hensyn til hemmeligholdelsen,« forklarede den tyske diplomat.

Svenningsen protesterede og tilkendegav, at denne fremgangsmåde stred imod den indgåede aftale, og at de arresterede ville være lige så isolerede i dansk fængsel som i tysk militær varetægt.

Kanstein og Svenningsen mødtes igen 30. april, og de blev tilsyneladende enige om, at de fængslede kunne sidde i dansk fængsel i København. De danske myndigheder skulle garantere for, at de var isolerede under undersøgelsen. Forhøret skulle foretages af en tysk krigsretsdommer sammen med en dansk justitsembedsmand. Men kl. 18.40 samme dag meddelte Kanstein imidlertid, at tyskerne kunne gå med til følgende: »De arresterede anbringes i dansk fængsel, men under tysk bevogtning. Forhøret foretages alene af en tysk krigsretsdommer.«²¹

Altså ingen medvirken af danske embedsmænd.

Svenningsen orienterede kl. 19 departementschef Aage Svendsen i Justitsministeriet om tyskernes svar, som Svendsen accepterede. Svendsen bad Harald Petersen sætte sig i forbindelse med Jänz. Om aftenen, på samme tidspunkt som fangerne var ankommet fra Aabenraa og Haderslev og indsat i den tyske arrest i Kastellet, forsøgte Harald Petersen forgæves at træffe Jänz på Hotel Cosmopolite. Da Harald Petersen ikke kunne få fat i Jänz, forsøgte Svenningsen at få forbindelse med Kanstein, hvilket først lykkedes den 1. maj om morgenen. Kanstein udtrykte sin beklagelse over, at Jänz tilsyneladende ikke ville mødes med Petersen aftenen før, og han lovede straks at

tage sagen i egen hånd for at bringe den i overensstemmelse med de indgåede aftaler. Dette løfte skulle umiddelbart betyde, at de arresterede skulle flyttes til dansk fængsel, men under tysk bevogtning!

Kansteins løfte skulle efterfølgende vise sig at komme for sent for to af de arresterede.

Situationen i Sønderjylland fra 9. april til 30. april 1940

Tre dage efter at tyske tropper havde overskredet den dansk-tyske grænse, pågreb det tyske militær 12. april om morgenen tidligere forsikringsagent Jens Dons, Kolding og måleraflæser ved Midtsønderjyllands Elselskab (MSE) Alfred Petersen, Strandelhjørn, på deres bopæl. Straks efter anholdelsen blev de, uden advisering af danske myndigheder, kørt til Flensborg og fængslet. Reelt var der tale om en kidnapning. Den 15. april startede forhørene af dem.

Som en direkte konsekvens af disse afhøringer og efter krav fra Fregattenkapitän Howoldt blev følgende personer anholdt af dansk politi i Sønderjylland den 20. og 21. april, sigtet for at stå i betalt tjeneste hos den engelske Secret Service. De blev alle indsat i arresten i Aabenraa:

1. Skræddermester Hans Peter Lythje, Aabenraa, født 18. juli 1894.
2. Købmand Nicolaus Nissen Wind, Bov, født 7. april 1877. Wind blev anholdt på sin bopæl kl. 5 om morgenen. Han nægtede sig skyldig i spionage, gav tilladelse til ransagning, men politiet fandt intet af interesse. Han ankom til arresten i Aabenraa, men nægtede at kende andre af de fængslede. Wind oplyste dog, at han kendte Jens Dons, men at han ikke havde mødt ham siden 1934.
3. Journalist Carl Johan Bech, Aabenraa, født 8. januar 1906. Bech blev anholdt på sin bopæl Nr. Chaussé 13 A i Aabenraa kl. 5 om morgenen af kriminalassistenterne Egeskov og Jacobsen. Under ransagningen indfandt kriminalassistent Troelsen sig ledsaget af oberstløjtnant Uthhoff fra Inf. Reg. Nr. 26 Standort Flensburg. Uthhoff meddelte Jacobsen, at han af de militære myndigheder i København havde fået besked om at henvende sig hos politimesteren i Aabenraa for at assistere ved anholdelser og sikre eventuelle beviser.
4. Færgemand Simon Sørensen Madsen, Kongsmark, Rømø, født 21. oktober 1898. Madsen var skibsfører på postbåden mellem Ballum Sluse og Kongsmark. På grund af de besværlige rejseforhold til Rømø blev Madsen først anholdt den 21. april kl. 12.30 og herefter ført til arresten i Aabenraa.

5. Redaktør Viggo Peter Johannes Lausten, Tønder (tysk statsborger), født 31. juli 1904.

Den 26. april anholdt politiet følgende personer:

6. Gårdejer Emil Fries, Gøtterup ved Toftlund, født 12. januar 1883 i Altona. Fries var først blevet dansk statsborger i 1936. Han blev anholdt på bopælen kl. 7 af kriminalassistenterne Frihagen og Lindholm fra politiet i Toftlund. I rapporten fra anholdelsen oplyste Lindholm, at det var kendt, at Fries var tilsluttet Frits Clausens DNSAP.

7. Gartner Lorentz Hansen Jepsen, Frederikskog ved Højer, født 14. december 1915. Jepsen blev anholdt på sin bopæl kl. 7 om morgenen. Han nægtede sig skyldig i sigtelsen for spionage. Han erkendte at have mødt Byron i Ribe, og at han havde lavet en beretning om tyske veje og kornvækst. For denne beretning havde han modtaget 100 kr. af Dons.

8. Kriminalassistent Peter A. Dons, Haderslev, født 11. december 1876.

Fries og Jepsen blev indsat i arresten i Aabenraa, Peter Dons i arresten i Haderslev.

Igen efter tysk anmodning blev tre personer anholdt i Sønderjylland den 28. april:

9. Snedkermester Hans Thomas Lützen, Bredebro, født 16. februar 1868. Lützen blev anholdt på sin bopæl. Ved den efterfølgende ransagning blev der ikke fundet noget af interesse.

10. Maskinmester Carl Lauritz Peter Engberg, Trappen ved Gråsten, født 22. februar 1883. Han skulle have været anholdt 26. april, men da politiet kom til hans bopæl kl. 7, oplyste hans hustru, at manden, der var maskinmester på S/S Carl Clausen, var på sejlads med kreaturer og svin mellem danske og tyske havne. Hustruen oplyste, at hun kendte Jens Dons flygtigt, idet hendes mand havde været underagent i Forsikringsselskabet Hafnia. Engberg blev anholdt af kriminalassistenterne J. A. Jensen og C. Mønnicke ved skibets anløb i Gråsten Havn 28. april kl. 21.

11. Rentier Georg Heinrich Nikolaus Julius Leonhardt Sager, Haderslev, født 24. marts 1879. Sager, der var tysk statsborger, boede egentlig i Slesvig by, hvor han ejede en ejendom, men i en periode havde han boet Storegade 78, 2. sal, i Haderslev. Ved politiets ankomst om morgenen var Sager ikke til stede. En nabo oplyste, at Sager var taget til Rømø 20. april. Sager blev anholdt samme dag kl. 14 i sit

sommerhus på Rømø. I et senere håndskrevet brev oplyste Sager, at han i 1936 havde fået frataget sin danske arbejdstilladelse af kriminalassistent Peter Dons, som anså ham for at være tysk spion.²²

De tre anholdte blev, som de syv andre arresterede, indsat i arresten i Aabenraa. I samme sag blev translatør Johan Jørgen Lomholdt Pedersen, Gentofte, arresteret 28. april af politiet i København og indsat i Vestre Fængsel.

Kommunikationen foregik pr. fjernskriver fra Rigsregistraturen i København til politimester Aage Agersted i Aabenraa. Den 20. april kl. 16.40 meddelte Rigsregistraturen: »De er fængslet i 7 dage for sammen med Jens Dons at have virket for det engelske efterretningsvæsen.« 19. april, da tyskerne krævede de sigtede anholdt, ønskede de, som tidligere nævnt, straks at få de arresterede udleveret og sendt til København, men dagen efter meddelte Rigsregistraturen, at statsadvokat Harald Petersen havde beordret, at de arresterede skulle forblive i Aabenraa »med mulighed for tysk afhøring, med nærværelse af dansk politimand. Arresteranterne må ikke flyttes uden tilladelse fra Harald Petersen«.

Denne meddelelse har politimester Agersted tilsyneladende opfattet således, at der ville komme tyske militærpersoner til Aabenraa for at afhøre de arresterede, for 22. april kl. 16.15 telegraferede han til København, at »ingen tysk militærperson har endnu henvendt sig.«

Den 24. april kl. 11 telegraferede Agersted til Harald Petersen, efter at have været i kontakt med politiet i Flensborg: »Chefen for kriminalpolitiet i Flensborg Hermannsen kender intet til sagen og har ikke fået ordre til undersøgelser. Han erklærede, at sagen hører under Kommandostelle København.«

De fem, som blev fængslet 20. april, fik af Københavns Byret den 27. april deres fængsling forlænget til 4. maj.

I alt 26 gange glødede fjernskriveren mellem København og Aabenraa i perioden fra 19. april til 4. maj 1940. Efter møder på højeste politiske plan i København med den tyske besættelsesmagt gav Harald Petersen 28. april politimestrene i Aabenraa og Haderslev ordre til, at de 11 arresterede skulle udleveres til tyskerne. Kl. 7 om morgenen den 30. april blev de ti i Aabenraa afhentet af tysk militær. En Feldwebel kvitterede over for politiet i Aabenraa for modtagelsen af fangerne, som to og to i fem små militærbiler blev kørt fra Aabenraa.

Peter A. Dons skulle med fra Haderslev, men han blev dog transporteret i Haderslev Politis egen bil. Kl. 16.45 ankom fangerne til Ka-

Kastellet i København blev indtaget af de tyske tropper om morgenen den 9. april 1940. Frem til befrielsen i maj 1945 blev anlægget blandt andet brugt som krigsret og arrest. På billedet, der er taget den 9. april om morgenen, ses tyske soldater i fredelig samtale med en dansk soldat – formentlig et medlem af den vagtstyrke, der stationeret dér den 9. april. Foto: Frihedsmuseet.

stellet i København. Efter at have afleveret deres personlige genstande blev de indsat i hver sin celle.²³

Det er værd at bemærke, at politichefen i Flensborg, Hans Hermannsen – senere kendt under navnet Gestapo-Hermannsen – den 24. april havde meddelt politimester Agersted, at han intet havde med sagen at gøre. Han blev i slutningen af april 1940 overflyttet fra Flensborg til Det tyske Gesandtskab på Dagmarhus i København med den begrundelse, at man havde brug for en person med indgående kendskab til grænseområdet.²⁴

Et sammentræf, der må give anledning til at stille spørgsmålet: Kan man virkelig forestille sig, at Hermannsen, der ankom til København stort set på samme tidspunkt som de arresterede, ikke på en eller anden måde var involveret i afhøringerne af fangerne i Kastellet med det indgående kendskab, han havde til afhøringerne af Dons og Alfred Petersen i Flensborg?

Kastellet 1. maj 1940

Den 16. maj 1940 sendte statsadvokat Harald Petersen følgende indberetning til Justitsministeriet:

»De arresterede blev afhørt den 1. maj 1940. Efter endt afhøring blev Bech, Madsen, Lützen og Engberg løsladt direkte af den tyske værnemagt. Lythje, Wind og Jepsen blev kl. 18.45 den 1. maj overgivet til de danske myndigheder til videre foranstaltning. Statsadvokat Harald Petersen løslod Wind og Jepsen henholdsvis den 9. og 11. maj 1940. Sager blev løsladt direkte af tyskerne den 8. maj 1940. Lausten og Peter A. Dons er afgået ved døden i Kastellet, førstnævnte som følge af selvmord, genpart af det foretagne ligsyn vedlægges. Ligsynsforretningen vedr. Dons er endnu ikke afsluttet, men genpart vil senere blive fremsendt. De tyske afhøringer af Fries og Lomholdt Pedersen er endnu ikke afsluttet. Fries er på grund af dårligt helbred den 4. maj indlagt i Vestre Fængsels sygeafdeling.«²⁵

Emil Fries indrømmede på et retsmøde 24. maj, at han vidste, hvem chefen for The British Passport Office indtil 1929, Hudson, var. Han benægtede at have fået penge af Dons for at spionere. Fries og Lomholdt Pedersen blev løsladt 4. juni 1940. Bech, Madsen, Fries, Engberg og Lomholdt Pedersen var fortsat formelt sigtet for overtrædelse af straffelovens § 105, men 4. marts 1941 blev alle sager frafaldet på grund af bevisets stilling.²⁶

Forsikringsagent Jens Dons

Oplysningerne om Dons' agentvirksomhed for Secret Service bygger på de afhøringer, som begyndte i Flensborg 15. april 1940 og som fortsatte efter udleveringen til Opdagelsespolitiet i København 5. august 1940.²⁷

Under et ophold på Rømø i 1924/25 lærte Dons franskmanden Paul Cramer at kende. Cramer var ansat ved Det franske Generalkonsulat i København. Hans far var fra Rømø, og der var stadig familie på øen. Cramer overtalte Dons til at kortlægge nogle militære anlæg på øen Sild. Dons skaffede oplysningerne, men Cramer havde ikke midler til at betale Dons. I stedet henviste han ham til The British Passport Office i København. Dons henvendte sig på kontoret i Bornholmsgade 3, hvor man havde modtaget informationer om ham fra Cramer. Han blev modtaget af sekretæren, frk. Lucy Bracken, der

præsenterede ham for kontorets chef Hudson. Udover arbejdet med at udstede pas var kontoret også ramme for Secret Service. Det blev aftalt, at Dons mod betaling skulle sende beretninger om forhold nord og syd for den danske grænse til Hudson.

I perioden 1925-1929 fik Dons ikke noget fast honorar. I 1929 blev Hudson afløst af kaptajn Cyrus Smith, der fremover skulle modtage Dons' beretninger. Arbejdet for englænderne kombinerede han med sit job som rejseleder for Cunard White Star. Efter de tyske nazisters magtovertagelse i 1933 kom »ansættelsesforholdet« i fastere rammer, og Dons fik nu et månedligt honorar på 300 kr. plus præmie for særligt vigtige indberetninger.

I 1934 hvervede Dons generalagent i forsikringsselskabet Teutonia, Flensborg, og meddeler til *Modersmålet* i Haderslev Hans Petersen, Tinglev (født 4. juli 1865 i Gabøl – død 23. april 1937 i Tinglev) som efterretningsagent. Hans Petersen modtog et månedligt honorar på 450 kr. Han var kendt med landsdelen fra Kongeåen til Ejderen og var formand for Danske Forsvarsbrødres afdeling i Tinglev.²⁸

I 1933/34 blev Dons kaldt til København. Smith gav ordre til, at han skulle kontakte landmand Emil Fries i Gøtterup ved Toftlund og redaktør Viggo Lausten i Tønder, sidstnævnte fordi Smith ønskede at hverve en agent på vestkysten.²⁹ Dons, der kendte Lausten fra besøg på redaktionen i Tønder, fik i opdrag at arrangere et møde mellem Lausten og Smith i Esbjerg. Det lykkedes at overtale Lausten, og de kørte til Esbjerg for at mødes med Smith på Hotel Spangsbjerg. Lausten og Smith skulle have talt sammen i tre timer. Dons påstod, han ikke deltog i samtalen.

Da Dons på et senere tidspunkt fik en for ham uløselig opgave vedr. de militære anlæg på øen Helgoland, gik han til Lausten, som efter Dons' udsagn straks tegnede anlæggene for ham: »Jeg erindrer at samtlige batterier var indtegnet og batterier angivet med kaliber og rækkevidde, herudover tegnede han underjordiske tunneller og ammunitionslager,« sagde Dons under forhøret.³⁰

Lausten oplyste til Dons, at han havde fået samme opgave af Smith, og Dons fik derfor det indtryk, at hans opgave skulle være en slags kontrol af Lausten. Lausten skulle også have hjulpet Dons med at lave en 40x60 cm skitse over havnen i List på Sild. Lausten fik efter Dons' udsagn 200 kr. i honorar om måneden udbetalt direkte fra englænderne.

Af afhøringerne fremgår det, at det var Dons' opfattelse, at Lausten

var en meget brugbar efterretningsmand, fordi han som tysk statsborger havde gode muligheder for at rejse ind og ud af Tyskland. Dons oplyste, at han ikke havde været i Tyskland i perioden fra 1927 og indtil anholdelsen i april 1940. Under den første afhøring i Flensborg oplyste Dons, at han primært fik sine oplysninger fra *Kieler Neueste Nachrichten* og *Hamburger Fremdenblatt* samt fra Alfred Petersen, Hans Peter Lythje og Viggo Lausten.

Udover de navne, som allerede er nævnt, og som Dons påstod, han havde hvervet som agenter, indeholder forhørsprotokollen mere end 30 navngivne personer med bopæl såvel nord som syd for den dansk-tyske grænse. Disse personer skulle i større eller mindre grad have forsynet Dons med informationer. Man kan få indtrykket, at Dons har nævnt disse personer i flæng for at tilfredsstille forhørslederne.

Om sin broder Peter oplyste Dons, at han hvervede ham i slutningen af 1920'erne under dæknavnet »Der kleine Vetter« og betalte ham 50 kr. om måneden for at levere beretninger om politik og forbindelser mellem danske og tyske kommunister. Jens Dons præsenterede broderen for deres nye engelske kontaktperson Byron i Haderslev i begyndelsen af 1937. Efter dette møde fik Peter Dons forhøjet sit honorar til 100 kr. månedligt, og beløbet fik han nu direkte fra Byron. Peter Dons fik senere, efter at have produceret en større rapport om troppebevægelser i Tyskland, forhøjet sit månedlige honorar til 400 kr., og under broderens sygdom i 1938 varetog han dennes efterretningsopgaver. Jens Dons gjorde under afhøringerne meget ud af pointere, at årsagen til broderens medvirken var et ulykkeligt ægteskab og hustruens store privatforbrug.³¹

I 1938 og 1939 mødtes Jens Dons og Byron 5-6 gange i København, og i den periode fik Dons en del af sit honorar indsat på en konto i England. Midlerne skulle være til rådighed, hvis forholdene udviklede sig, så flugt blev nødvendig. Fra 1939 måtte Dons på grund af den tilspidsede situation ikke længere sende sine beretninger direkte til Paskontoret. Han brugte i stedet dækadresser.

Som tidligere omtalt var Dons under observation af SIPO fra oktober 1939. Sikkerhedspoliets chef, Strøbech, havde kontakter til Gestapo i Berlin og Kiel, og det er ikke usandsynligt, at Strøbech og tysk politi i slutningen af 1939 har drøftet overvågningen af Dons og Petersen. Korrespondance fra oktober 1939 med Svenska-Amerikalinen og Cunard White Star viste, at Dons planlagde at flygte til USA. Han indhentede tilbud på afrejse både i november og januar, og Cu-

nard rykkede den 20. november 1939 for, om beslutning var truffet.³² Han nåede ikke at flygte, men blev 12. april 1940 kl. 9 anholdt og kørt til Flensborg og fængslet dér.

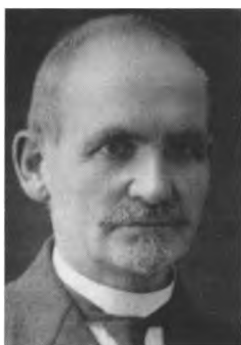
Det uafklarede spørgsmål er: Hvordan kunne tyskerne så kort tid efter besættelsen have viden om Dons' aktiviteter? Var det fra de tætte kontakter der var allerede i 1939? Var det fra de ikke tilintetgjorte akter på Politigården i København? Eller havde SIPO-medarbejdere den 10. eller 11. april forsynet tyskerne med oplysninger? Eller havde Gestapo allerede før besættelsen modtaget indberetninger om Dons og Alfred Petersen fra tyske spioner i Nordslesvig?

Det tyske politi gennemførte afhøringer af Dons den 15., den 29. april og den 22. maj. Journalist G.S. Tscherning, korrespondent ved *Flensborg Avis*, skrev 27. august 1945 i et brev til Justitsministeriet: »Spionen Dons blev ført til Flensborg og efter sigende frygtelig tilredt. Det hævdes, at han var sindssyg, da han blev udleveret til Københavns Byret.«

I breve, som Dons sendte til familien fra fængslet i København, skrev han dog i modsætning til Tscherning, at han var blevet behandlet godt i Flensborg. Men brevene var naturligvis også censureret. At Dons skulle have været udsat for tortur i fængslet i Flensborg, bekræftes af den danske provst i Flensborg, Waage Beck, som i juni 1940 havde en skriftemålssamtale med Dons, medens han var fængslet: »Dons var blevet sådan mishandlet, at de tyske fængselsmyndigheder ikke turde nægte ham en fortrolig samtale med en præst.«³³

Der er næppe tvivl om, at Dons blev udsat for en hårdhændet behandling hos Gestapo i Flensborg. Ud over fysisk vold har den psykiske vold sikkert også tæret på Dons' i forvejen skrøbelige helbred.

Petersens og Dons' fængselsophold i Flensborg kom til at vare i næsten fire måneder, uagtet at Renthe-Fink i et brev 6. maj til udenrigsminister von Ribbentrop skrev, at afhøringerne i Flensborg var afsluttet, og at det var hans indstilling, at man skulle opfylde et dansk ønske om at få de to udleveret til dansk retsforfølgning. Først 5. august 1940 blev Dons og Petersen overført til videre retsforfølgning ved Københavns Byret og i et grundlovsforhør dagen efter fængslet. Den syge Dons blev 9. august 1940 indlagt på Kommunehospitalets Psykiatriske Afdeling, hvor han var indtil 9. oktober 1940. Under sin indlæggelse skrev Dons et brev til kongen. Det er dog uvist om brevet blev sendt: »Jeg har ikke været i Tyskland siden 1927. I min enecelle i Flensborg så jeg som ugerne gik gruelige ansigter og hørte dag og nat skrækkelige stemmer med frygtelige beskyldninger og trusler mod mig.«³⁴

Forsikringsagent Jens Dons havde arbejdet for den britiske efterretningstjeneste siden 1920'erne. Han blev arresteret den 12. april 1940 og fængslet i Flensborg. Under afhøringerne belastede Jens Dons blandt andre Viggo Lausten, redaktør af Flensborg Avis' aflægger i Tønder. Ifølge Dons skulle Lausten have leveret oplysninger om de militære anlæg på Helgoland. Jens Dons blev idømt fem års fængsel ved Københavns Byret. Hans helbred var dårligt, og han døde på Horsens Sygehus den 18. juli 1942. Foto: Odd Fellow-logen Holger Danske, Esbjerg.

Med udgangspunkt i hans tilståelse ved Retten i Flensborg blev Dons i perioden 16.- 24. oktober 1940 afhørt fem gange. Den 12. november havde Dons i et brev til politiadvokat Beck bedt om, at hans sag blev fremmet. Brevet virkede, og 11. december 1940 blev Jens Dons ved Københavns Byret idømt fem års fængsel for spionage. Dons bad efter dommen indtrængende om at få lov til at afsone straffen i Horsens. Så havde familien bedre muligheder for at besøge ham.³⁵ Den 27. december 1940 blev han overflyttet til Statsfængslet i Horsens. Tyskerne var dog ikke helt færdige med ham. Den 17. oktober 1941 indberettede fængselsinspektøren, at en SS-Sonderführer Molzen, Silkeborg, den 13. oktober havde anmodet om lov til at afhøre Dons.

Dette blev afslået på grund af Dons' dårlige helbred, men den 15. oktober indfandt Kriegsgerichtsrat Gersdorff og fornævnte Molzen sig for at afhøre fange nr. 90 Dons om hans kendskab til en person, som tyskerne ønskede at strafforfølge. I overværelse af fængselslægen, inspektøren og viceinspektøren blev Dons afhørt som vidne. Inspektøren ved Statsfængslet i Horsens noterede: »I starten rolig og fornuftig, senere grædende og klynkende, – afhøringen varede 20 minutter.«³⁶

Stadig fængslet døde Jens Dons på Horsens Sygehus den 18. juli 1942.

Mejerimontør og måleraflæser Alfred Sofus Ebbe Petersen, Strandelhjørn

Alfred Petersen havde levet en omtumlet tilværelse med mange forskellige jobs i ind- og udland. Blandt andet var han på et tidspunkt ejer af et mejeri i Kiel, mejerimontør i Rusland og redaktør i Aarhus.

Da Alfred Petersen i februar/marts 1937 besøgte sin dødssyge bror Hans i Tinglev, mødte han Jens Dons og Byron. Petersen troede, at Byron var amerikaner med en forretning i København, hvorfra han solgte dagblade. Efter sygebesøget drøftede de tre mulighederne for et samarbejde. Alfred Petersen skulle på rejser i Tyskland indsamle oplysninger om industrielle og kulturelle forhold. Efter en prøverejse til Tønning i april 1937 afleverede Petersen på Haderslev Banegård sine observationer til Dons i en lukket kuvert. Rejsen og rapporten må have været tilfredsstillende, for Petersen fik efterfølgende mange opgaver i Tyskland, hvor han nød godt af sit omfattende kontaktnet.

En af hans første opgaver var at finde ud af, om tyskerne i Kiel eksperimenterede med motorer til undervandsbåde. Ud over efterretninger fra Kiel søgte han informationer i Hannover, Wilhelmshaven, Cuxhaven og Neustadt. I 1937 ønskede Byron i lyset af den faretruende udvikling i Europa at udvide aktiviteterne. Dons, Byron og Petersen mødtes i maj på Hotel Vasegaarden i Fredericia, hvor Petersen fik til opgave at skaffe tre undergenter.

Aktivitetsforøgelsen medførte en øjeblikkelig lønforhøjelse til 400 kr. månedligt, der blev sendt til hans nyoprettede postboks nr. 56 i Aabenraa. Udover honoraret fik Petersen 300 kr., så han kunne betale sine undergenter. Efterretningerne skulle ikke sendes til Paskontoret, men til dækadressen: W. Burmann, Kiosk nr. 11, Lille Triangel i København.

De tre mødtes igen på Hotel Vasegaarden i juli 1937, og Petersen fik i opdrag at rejse til Neustadt og søge informationer om en militærskole. Det var dog umuligt for ham at komme i nærheden af skolen, da han følte sig iagttaget af et par SA-folk. I 1937-38 var han flere gange i København. I august 1938 mødtes han med Byron og en anden person på Cafe de la Reine tæt ved Dronning Louises bro. Petersen fik besked om at rejse til Hamborg for at skaffe informationer om krydseren *Karlsruhe* samt undersøge, om der blev bygget undervandsbåde på det store værft Blohm & Voss.

Alfred Petersen fortsatte sine aktiviteter med uformindsket styrke indtil et møde med Byron i København i starten af august 1939. Mødet, der skulle blive det sidste mellem de to, fandt sted på Hovedbanegården, og Byron ønskede, at Petersen skulle rejse til Wilhelmshaven for at undersøge, hvilke og hvor mange skibe der lå i havnen. På grund af den tilspidsede situation i Tyskland turde Petersen ikke rejse, men Byron pressede ham og oplyste, at rejsen var meget vigtig.

Petersen accepterede og fik udbetalt 700 kr. i a conto honorar. Resten, 300 kr., forfaldt, når beretningen var afleveret. Han turde dog ikke gennemføre rejsen, men fabrikerede en fiktiv beretning, som han sendte til kiosken på Lille Triangel. Han hørte ikke fra Byron og modtog heller ikke de 300 kr. I december 1939 hentede Petersen brevet i København, hvor det lå uafhentet.

Under forhøret i Københavns Byret 18. oktober 1940 fortalte Petersen om en rejse til Lübeck, som fandt sted 25. og 26. juli 1939, og han fastholdt samtidig, at rejsen til Wilhelmshaven aldrig var blevet gennemført. Han påstod, at han ikke havde været i Tyskland siden midten af august 1939, hvilket bekræftes af hans to pas.

Efter at SIPO i oktober 1939 havde modtaget informationer om Alfred Petersen og Jens Dons' efterretningstjenester til fordel for England, blev de tæt overvåget af SIPO. Overvågningen gav ikke noget bevis for, at Alfred Petersen fra slutningen af august 1939 og frem til den tyske besættelse udførte efterretningsvirksomhed for Secret Service. Petersen bekræftede under forhøret den 20. august 1940, at mødet 19. oktober 1939 i Kolding mellem Dons og ham selv fandt sted som beskrevet af SIPO.

Alfred Petersen blev anholdt af tysk militær på sin bopæl i Strandelhjørn 12. april 1940. Han blev kørt til Flensborg og fængslet. Ligesom Jens Dons blev han afhørt første gang 15. april 1940. Da der ikke er fundet en afskrift af forhørsprotokollen fra Flensborg, bygger udsagnene på afhøringerne foretaget af Københavns Opdagelsespoliti i august 1940.

Den 5. august 1940 afleverede politibetjent Appel i Kruså Alfred Petersen og Jens Dons til politiet i København, og efter et grundlovsforhør 6. august blev de fængslet. Alfred Petersens sag begyndte ved Byretten den 8. august. Han oplyste over for retten, at han var indstillet på at gentage den tilståelse, som han i april havde aflagt til Retten i Flensborg.

Statsadvokat Harald Petersen var inden retssagerne overbevist om, at der på grundlag af de foreliggende akter forelå begrundet mistanke mod Jens Dons og Alfred Petersen om spionage, og at ligeledes Peter A. Dons var impliceret. For så vidt angår Peter A. Dons var dette en gentagelse af SIPO's konklusioner fra 4. november 1939.³⁷

Den 31. august 1940 fik Alfred Petersen sin dom ved Københavns Byret. Den lød på fem års fængsel minus 94 dage, som var udstået. Petersen, der mente at dommen var for hård, ankede afgørelsen til Østre

Landsret, som den 21. oktober stadfæstede byrettens dom. I sommeren 1942 søgte Petersen om benådning. Ansøgningen blev behandlet af Gerichtsrat H. Johannsen for Gericht des Befehlhabers der Deutschen Truppen in Dänemark, som 21. september 1942 afslog ansøgningen. Den 29. maj 1943 behandlede krigsretten en fornyet ansøgning og tiltrådte benådning. I et brev fra Justitsministeriet blev det oplyst, at Hans Majestæt Kong Christian X den 2. juni havde bifaldet ansøgningen i anledning af den forestående grundlovsdag. Fange nr. 31 i Statsfængslet i Vridsløselille Alfred Petersen blev løsladt 5. juni 1943.

Efter sin løsladelse tog Petersen toget til Over Jerstal, hvor han blev hentet af sin svoger søndag formiddag. Samme dag var familien, store som små, samlet i Strandelhjørn for at byde ham velkommen hjem, og selv om han var noget svækket af fængselsopholdet, var han ved godt mod.³⁸

Alfred Petersen døde i Strandelhjørn 6. januar 1947 og er begravet ved siden af sin hustru i hendes familiegravsted på Bevtoft kirkegård. I en omtale ved hans død blev spionsagen perifert nævnt: »Straks efter besættelsen blev Alfred Petersen arresteret og ført til Tyskland. Senere sad han i Vridsløselille, hvorfra han blev løsladt i 1943.«³⁹

Næsten to år efter krigens afslutning var der åbenbart ingen interesse hos pressen for at undersøge sagen nærmere.

Skræddermester Hans Peter Lythje, Aabenraa

Kort før generalagent Hans Petersens død i april 1937 havde Jens Dons hvervet skræddermester Hans Peter Lythje, Aabenraa, som efterretningsagent. Lythje blev i starten aflønnet af de ekstrapenge, som Dons fik af Smith. Kort efter at Byron havde afløst Smith, mødtes Byron og Lythje i Vamdrup, og efter dette møde fik han betalingen direkte fra Byron. Lythjes hovedopgave var at indsamle oplysninger om samtlige flyvepladser i Nordtyskland, et arbejde som blev lettet af, at Lythje havde en del familiemedlemmer i Tyskland. Han kunne derfor rejse mellem Sønderjylland og Tyskland uden at vække opsigt.

Lythje blev anholdt og hans bolig Slotsgade 25 ransaget kl. 5 om morgenen den 20. april 1940. I forbindelse med husundersøgelsen fandt man en ubrugt kuvert med adressen »Hr. C. Broholm. Kiosk nr. 1, Kgs. Nytorv, København«. Lythje nægtede ethvert kendskab til kuverten og mente, at den kunne have ligget der fra den forrige beboer af ejendommen. Man fandt også en papirlap påført »S. 5a.«. Lythje

oplyste, at det var agenturnummeret for Forsikringssselskabet Dannebrog. Han havde i november 1939 overtaget agenturet fra skomagermester Boysen.

Efter anholdelsen og ransagningen blev Lythje ført til politistationen i Aabenraa og præsenteret for sigtelsen om spionage. Han nægtede sig skyldig og gentog, at han intet kendte til den tomme kuvert.

Hans Peter Lythje tilhørte det tyske mindretal, men deltog ikke i politiske møder. Han var dog efter deltagelse i 1. Verdenskrig medlem af Kammeradschaftlicher Verband ehemaliger Deutscher Soldaten og næstformand i den lokale samariterforening. Så helt uden omgangskreds var han ikke.

Lythje nægtede ethvert kendskab til tre af de andre fængslede – Wind, Madsen og Vegeol Austen (fejlskrivning af Viggo Lausten). Han oplyste, at hans indtægter stammede fra invalidepension, skrædderi og forsikringsagenturet. Han blev 30. april 1940 sammen med de andre fængslede i Aabenraa afhentet og kørt til Kastellet i København. Uanset at Lythje ved anholdelsen havde nægtet sig skyldig, tilstod han under afhøringerne i Kastellet 1. maj 1940, at han siden 1937 havde samarbejdet med Jens Dons og skaffet efterretninger til Secret Service. Han oplyste, at hans engelske kontaktmand hed »Beirum«, hvilket sikkert er en fejlskrivning af Byron. Lythje indrømmede over for krigsretten, at han havde modtaget penge af Byron for oplysninger om bygning af krigsskibe og beliggenheden af nordtyske flyvepladser.

Efter tilståelsen over for den tyske krigsret blev Lythje den 7. maj udleveret til de danske myndigheder på betingelse af, at han blev tiltalt for spionage ved en dansk ret. Han skulle være fængslet indtil domsafsigelsen. Statsadvokat Harald Petersen oplyste i maj over for Justitsministeriet, »at Wind og Jepsen var blevet løsladt. Lythje, som havde tilstået omfattende spionage til fordel for englænderne, og af Jens Dons modtaget vederlag på i alt ca. 7.000 kr. ville få sin sag behandlet ved Københavns Byret«. ⁴⁰

Jens Dons havde i forbindelse med forhøret i Flensborg den 15. april 1940 oplyst, »at Lythje hurtigt blev den bedste agent ved grænsen. Han havde på grund af mange tyske ordner adgang overalt, og Lythje modtog god betaling for oplysninger om nordtyske flyvepladser.« Jens Dons oplyste også, »at såvel Alfred Petersen som Lythje havde haft agenter i Tyskland, men navnene kendte Dons ikke.« ⁴¹

Den 23. maj 1940 idømte Københavns Byret Lythje fem års fængsel for spionage til fordel for England. Han blev løsladt i sommeren 1943. ⁴²

Redaktør Viggo Peter Johannes Lausten, Tønder

Viggo Lausten var tysk statsborger, men tilhørte det danske mindretal. Han var søn af faktor på *Flensborg Avis*, Laust Kaspar Lausten. I januar 1934 blev han gift med Karoline Clausen, datter af en dansk-sindet skibsarbejder fra Flensborg, og i maj 1939 blev deres datter Tove født.⁴³

Lausten tog studentereksamen fra Sorø Akademi i 1920-22. Han fortsatte de spejderaktiviteter, som han havde påbegyndt i Flensborg i 1919, medens han var i Sorø. Efter at han i 1922 var vendt tilbage til Flensborg, blev han igen meget aktiv inden for spejderbevægelsen. I en periode var han tropsfører for Sankt Knuds Trop, og i 1927 blev han udnævnt til korpschef. I 1922 kom Lausten i journalistlære på *Flensborg Avis* med redaktør Ernst Christiansen som chef.⁴⁴ I 1933 blev han redaktør af *Vestslesvigs Tidende*, *Flensborg Avis'* lokaludgave i Tønder.

Det danske spejderarbejde i Flensborg afveg på mange punkter fra traditionelt dansk spejderarbejde. Det nationale var i højsædet, hvorfor danskerne i 1919 afslog et tysk forslag om at samle de danske og tyske spejdere i én trop. I 1932 var der en heftig diskussion blandt Flensborgs danske spejdere over 17 år, de såkaldte rovere, og man besluttede, at patruljen ikke måtte beskæftige sig med tysk politik. Man skulle alene koncentrere sig om at fremme det danske spejderarbejde i Flensborg. Denne beslutning blev kun tiltrådt af seks rovere, heriblandt Lausten. De øvrige betragtede man derefter som udmeldt.⁴⁵

Om disse hændelser på en eller anden måde havde betydning for den dramatiske situation i Kastellet syv år senere kan ikke dokumenteres, men samtidig med nazisternes overtagelse af magten i Flensborg forlod Lausten byen og flyttede til Tønder. I 1934-35 var han sammen med andre tøndringer medlem af Sct. Georgs Gildet i Aabenraa. Den 15. september 1935 fik de tilladelse til at oprette deres eget Tøndergilde. Fra 1936 og indtil sin død var Lausten gildemester.

Efter krav fra Fregattenkapitän Howoldt blev Lausten 20. april 1940 kl. 5 om morgenen anholdt på sin bopæl i det tidligere Marschbahnhofshotel i Jernbanegade i Tønder. Sigtelsen lød på overtrædelse af straffelovens § 105.⁴⁶ Lausten blev kørt direkte fra bopælen i Tønder til arresten i Aabenraa. Københavns Byret afsagde samme dag fængslingskendelse over Lausten. Denne blev forlænget 27. april til udløb 4. maj. I arresten i Aabenraa skrev Lausten i sin dagbog: »Vel nok efter henstilling fra den tyske værnemagt er der afsagt fængsels-

kendelse over mig, uden at jeg har fået den mindste lejlighed til at udtale mig om noget som helst.«⁴⁷

Det eneste, Lausten og de andre fængslede kunne få at vide, var, at de var sigtet for spionage, og at det var Jens Dons, der havde angivet dem.⁴⁸

Karoline Lausten besøgte sin mand i arresten i Aabenraa den 22. april. I et brev til redaktør Ernst Christiansen udtrykte hun stor optimisme med hensyn til mandens snarlige løsladelse. Hun skulle nok klare kontorets opgaver så længe.⁴⁹ Efter at fængslingen den 27. april var forlænget med yderligere en uge, sendte Lausten et kort til en af sine gode venner i Tønder: »Min sag står godt, og jeg regner med at komme hjem til Tønder om få dage.«

Det var en optimistisk hilsen, som ikke tydede på, at Lausten så fremtiden i møde med stor ængstelse.

Sammen med de ni andre, som sad fængslet i Aabenraa, blev Lausten med accept fra statsadvokat Harald Petersen 30. april kl. 7 udleveret til en tysk Feldwebel og kørt til Kastellet. Sammen med Peter A. Dons, der kom direkte fra Haderslev, ankom de 11 arrestanter 30. april kl. 16.45 til Kastellet og blev afleveret i »Kopenhagen-Zitadelle-Wache-Süd«. Lausten blev indsat i celle nr. 12, efter at man havde frataget ham livrem og barbergrej.⁵⁰

Sent om eftermiddagen den 1. maj blev Lausten afhørt af krigsretten i Kastellet under forsæde af Oberkriegsgerichtsrat Jänz. Den tidligere Sønderborgadvokat H. Johannsen virkede som udspørger. Ifølge udskriften af 2. maj blev Lausten præsenteret for »svært belastende bevismateriale«. Han skulle have spioneret mod Tyskland. Jänz gentog, at det var den i Flensborg fængslede Jens Dons, som havde fremført anklagerne. Lausten nægtede sig skyldig, hvorefter han blev ført tilbage til sin celle. Inden havde Jänz dog meddelt ham, at han ville blive konfronteret med Dons, der under afhøringerne i Flensborg havde oplyst, at han i 1933 eller 1934 af Smith fik til opgave at hverve en agent på vestkysten. Lausten og Dons kendte hinanden fra flere besøg på redaktionen i Tønder.⁵¹

I et senere forhør ændrede Dons dog forklaring. Han oplyste nu, at Smith tilsyneladende kendte Lausten, idet det var Smith, som havde bedt Dons om at opsøge Lausten for at høre, om han var interesseret i at skaffe nyhedsstof til amerikanske blade. Hvis han var interesseret, skulle Dons og Lausten køre til Esbjerg for at møde Smith.⁵²

Lausten havde ifølge Dons indvilget i at tage med til Esbjerg, og

Viggo Lausten var medlem af det danske mindretal i Sydslesvig, altså tysk statsborger. Han havde været redaktør af Vestslesvigs Tidende siden begyndelsen af 1930'erne. Viggo Lausten blev arresteret den 20. april 1940, sigtet for spionage for England. Ti dage senere blev han overført til Kastellet i København. Her døde han den 2. maj om morgenen – officielt havde han begået selvmord. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

de mødte Smith på Hotel Spangsbjerg. Dons oplyste under afhøringerne, at Lausten og Smith havde talt sammen i tre timer. Han havde ikke overhørt samtalen.

Da denne sag var den første krigsretssag, som blev gennemført i Danmark under 2. Verdenskrig, var Kastellet under indretning som arrest og krigsret, da de arresterede ankom 30. april. Arrestforvarer Karl Graf, 27 år, oplyste i forbindelse med det senere ligsyn af Peter Dons, at han var tiltrådt som arrestforvarer 1. maj kl. 14, hvor afhøringen af de indsatte var i fuld gang.

Der foreligger intet om Laustens situation, fra han sent på eftermiddagen eller først på aftenen den 1. maj efter endt afhøring blev ført tilbage til sin celle, og indtil den 2. maj om morgenen. Ved 8-tiden den 2. maj skulle Lausten have banket på sin celledør. Selv om der var en natpote i cellen, er det nærliggende, at han ønskede at komme på toilettet.⁵³ Fængselsbetjent Jakob Weitbrecht hørte Laustens banken, kiggede gennem glashullet i døren og så, at Lausten stod tæt ved døren. Lausten bad om at komme ud, og Weitbrecht svarede »Einen Moment«. Weitbrecht henvendte sig til arrestforvarer Karl Graf, der lige var tiltrådt sin vagt og nu var i gang med forberedelsen af fangerens morgenmad.

Da Graf, ifølge eget vidneudsagn, kun måtte lukke én fange ud ad gangen, og der tilsyneladende var én ude, fortsatte han, uanfægtet af Laustens anmodning, med at tilberede morgenmaden, og først efter 20-30 minutter, da klokken var mellem 8.20 og 8.30, låste han sig ind i celle nr. 12. Her fandt han Lausten livløs, liggende på maven på

gulvet i en blodpøl, hængende i et slips, der var fæstnet til sengestolpen. Der var meget blod i sengen og på gulvet. På sengetæppet lå et halvt barberblad.

Graf oplyste, at Lausten var ikklædt underbukser, natskjorte og pullover. Natpotten var fyldt. Graf konstaterede, at der intet livstegn var hos Lausten. Han låste sig ud af cellen og tilkaldte en læge. Den tilkaldte læge var den 28-årige Unterartz Kurt Ehemann.

Dr. Ehemann oplyste, at han blev tilkaldt pr. telefon kl. 8.30. Da han ankom til cellen, konstaterede han straks, at fangen var død. Lausten havde om halsen bundet et slips, som i den anden ende var fæstnet til sengestolpen. Lausten lå på maven med hovedet tæt ved sengestolpen. Dr. Ehemann skar slipset over, vendte afdøde om på ryggen og konstaterede, at der var et ca. 3,5 cm langt snitsår på begge håndled. Liget var endnu lidt varmt, men døden var indtrådt og blodudstrømningen stoppet. Samtidig med at dr. Ehemann blev tilkaldt, blev krigsrettens chef, Jänz, underrettet om dødsfaldet. Jänz tog straks kontakt til de danske myndigheder med henblik på en fælles besigtigelse og efterfølgende ligsyn.

Politikommissær Søren Glud indfandt sig efter ordre fra Jänz kl. 10.30 sammen med kriminalbetjent Hugo Andersen.⁵⁴ Jänz havde udtrykt ønske om, at det danske kriminalpoliti deltog i den undersøgelse, som selvmordet gav anledning til. Jänz lagde fra starten stor vægt på, at afdøde var tysk statsborger.

Følgende personer var til stede kl. 10.30 ved besigtigelsen i celle nr. 12: Oberkriegsgerichtsrat Jänz som dommer, Heeresjustitsinspektør Puttins som dokumentationstjenestemand, Dr. H. Johannsen som tolk, politikommissær Søren Glud, kriminalbetjent Hugo Andersen, overbetjent Egebjerg, som fotograf, Unterartz Dr. Kurt Ehemann, Assistentsartz Dr. Georg Hesterberg, Arresthausaufseher Karl Graf og Schütze Jakob Weitbrecht.

Dr. Hesterberg fra Höheres Kommando XXXI oplyste, at han først deltog i besigtigelsen fra kl. 10.30, men han var alligevel overbevist om, at dødsfaldet skyldtes selvmord forårsaget af kvælning og blodtabet fra overskårede pulsårer. Han var overbevist om, at hængning var hovedårsagen til døden. Lausten havde kastet sig ud af sengen og med sin vægt forårsaget en strangulation. Herudover var blodtabet en medvirkende dødsårsag.

Ifølge rapporten fra Höheres Kommando XXXI erklærede repræsentanterne for det danske politi sig enige i, at der var tale om selv-

mord. De danske repræsentanter afstod fra at tilkalde dansk læge, selv om de ifølge rapporten fik det tilbudt, og de danske repræsentanter mente ikke, at obduktion var nødvendig. Helt enige var de dog ikke, for politikommissær Søren Glud skrev samme dag i sin rapport, at »et af undertegnede fremsat ønske om obduktion blev efter omstændighederne frafaldet, hvorimod der var enighed om at afholde et medico-legalt ligsyn.«⁵⁵

Den fælles besigtigelse blev afsluttet med, at der efter tysk ønske blev indgået følgende aftale: For det første skulle der afholdes medico-legalt ligsyn hos de danske myndigheder, men ingen obduktion. For det andet fik de danske myndigheder udleveret liget af Lausten, og de skulle underrette familien gennem politimester Agersted i Aabenraa. For det tredje: Såfremt der skulle udsendes en pressemeddelelse fra Höheres Kommando XXXI, det tyske gesandtskab eller det danske udenrigsministerium, skulle repræsentanterne være enige om teksten.

Hvorfor accepterede politikommissær Søren Glud denne tekst, når han umiddelbart efter lavede en rapport, hvoraf det fremgik, at han mente, at en obduktion var nødvendig? Glud bad politikommissær Wolf fra Station 3 om at afholde det aftalte ligsyn, og politimester Agersted i Aabenraa blev bedt om at underrette afdødes familie. Ligsynet fandt sted 3. maj kl. 9.50 på Retsmedicinsk Institut i København. Til stede var politikommissær Wolf fra Station 3 og læge H. Brocks.

Af attesten, der skal give oplysninger om sikre og utvivlsomme dødstegn, fremgik: Lausten havde begået selvmord. Brocks gjorde opmærksom på, at der på halsen var smårifter og overfladiske hudafskrabninger, på begge hånder var der ca. 4 cm lange snitsår og pulsårene var skåret over. Døden skyldtes strangulation i forbindelse med pulsåreoverskæring. I attestens punkt 11 noterer Brocks, at det ikke er nødvendigt at foretage yderligere undersøgelser evt. legal obduktion.⁵⁶

Det virker besynderligt, at læge H. Brocks uden nogen argumentation blot svarer Nej på spørgsmålet, om obduktion er nødvendig. Han kendte den tyske rapport fra besigtigelsen i Kastellet, og han kendte Gluds rapport. Men Jänz ønskede ikke obduktion af »tysk statsborger« Viggo Lausten, hvorfor det er nærliggende at konkludere, at de danske myndigheder (politi og læger) for at undgå konfrontationer frafaldt kravet, for, som Glud skrev, »et ønske om obduktion blev efter omstændighederne frafaldet«.

Men to dage senere skulle man opleve, at Jänz uden betænkeligheder accepterede, at der kunne foretages obduktion af Peter A. Dons,

en obduktion som viste, at hjertestoppet skyldtes forgiftning. Noget, som kun blev konstateret, fordi obduktion blev gennemført.

Laustens pas nr. 236/36, udstedt af det tyske konsulat i Aabenraa, blev sammen med hans andre ejendele den 4. maj udleveret til Hillebrandts Ligkistemagasin, Dannebrogsgade 4 i København, så de kunne sende effekterne til Tønder sammen med Laustens lig.

Udenrigsministeriets pressebureau udsendte 3. maj følgende pressemeddelelse, der ikke blev sendt til *Flensborg Avis*:

»Vedr. tysk statsborger Viggo Lausten, Tønder.

Tysk statsborger Viggo Lausten, Tønder, er på grund af stærk mistanke om, at han havde gjort sig skyldig i spionage og landsforræderi mod Tyskland, blevet anholdt i henhold til domsmæssig kendelse. Han blev den 1. maj forhørt under retslige former. Under indtryk af det tungtvejende bevismateriale, der forelå mod anklagede, begik han dagen efter forhøret selvmord i fængselscellen. Dødsårsagen blev fastslået under retslige former, efter at det danske politi var tilkaldt.«

Nederst på pressemeddelelsen var påført en instruks om, at »for så vidt noget blad ønsker at bringe en meddelelse om sagen, må det kun ske ved gengivelse af ovenstående«.

Meddelelsen blev bragt i *Dybbøl-Posten* og andre blade den 4. maj 1940. Denne lakoniske meddelelse giver anledning til en lang række spørgsmål: Hvorfor mente Udenrigsministeriet, at det var nødvendigt at gøre pressen opmærksom på, at alene denne tekst og intet andet om Lausten måtte omtales. Skyldtes det respekten for et tysk krav? Hvorfor stod der kun, at Lausten var tysk statsborger, men ikke at han var redaktør af *Flensborg Avis'* lokaludgave – *Vestslesvigs Tidende* i Tønder? Hvorfor stod der intet om, at godt nok var Lausten tysk statsborger, men at han tilhørte det danske mindretal i Sydslesvig og havde boet i Danmark siden 1933? Skyldtes det at *Flensborg Avis* var en tysk avis, redigeret af tyske statsborgere, at Udenrigsministeriet »glemte« at sende meddelelsen til *Flensborg Avis*? Hvorfor reagerede de tyske myndigheder så kontant, da *Flensborg Avis*, efter at have læst om dødsfaldet i *Politiken*, ved redaktør Ernst Christiansen den 6. maj skrev en nekrolog »Kaldet bort« over deres betroede medarbejder? Hvorfor blev *Flensborg Avis'* restoplæg den 7. maj beslaglagt og avisen forbudt at udkomme i de første 14 dage af juni, når andre blade, bl.a.

Dybbøl-Posten i Sønderborg, den 9. og 10. maj i stort opsatte artikler beskrev Laustens jordefærd?

Den 2. maj kl. 14.40 sendte statsadvokat Harald Petersen et telegram klassificeret fortroligt til politimester Agersted i Aabenraa: »Arrestanten Viggo Peter Johannes Lausten (Flensborg 31/7-04) boende i Tønder, har dags dato morgen aflivet sig ved hængning i sin celle i Kastellet i København. Afdødes pårørende bedes underrettet snarest. Evt. forholdsordre ang. liget udbedes.«

Samme aften kl. 19.15 svarede politimester Agersted: »Hustruen underrettet gennem politimesteren i Tønder personligt. Hustruen ønsker liget sendt til Tønder snarest.«

Den 3. maj sendte politimesteren i Aabenraa et telegram til Københavns opdagelsespoliti: »Politimesteren i Tønder meddeler, at enken efter arrestanten Lausten, der har aflivet sig ved hængning i Kastellets arrest, har anmodet om, at opdagelsespolitiet sætter sig i forbindelse med Forsikringsselskabet Hafnia police nr. 749802 med henblik på udfærdigelse af særlig dødsattest. Sct. Georgs Gildet har tilbudt at medvirke til overførslen gennem medlemmer i København.«

Den 4. maj kl. 12.12 svarede statsadvokat Harald Petersen politimesteren i Aabenraa: »Liget+effekter overføres efter adressen Politimesteren i Tønder i dag kl. 14. Ligsynsattest og skifteattest er pr. post tilsendt politimesteren i Tønder. Alle hidtidige omkostninger indtil ankomsten til Tønder er betalt af Københavns Opdagelsespoliti. Hafnia er underrettet om dødsfaldet. Har fået genpart af dødsattest. Har erklæret at formaliteterne er i orden og vil sende enken pengene. sign. Harald Petersen, statsadvokat – sign. Odmar, kriminalass.//*Meissner*.⁵⁷

Det interessante ved disse telegrammer er den høje grad af omsorg, som de danske myndigheder udviste i denne sag, når de formelt mente, at der var tale om et selvmord, begået af en tysk statsborger efter af en tysk krigsret at have fået forelagt meget belastende beviser om spionage.

Københavns Opdagelsespoliti betalte alle omkostninger. De sørgede for en ekstrem hurtig sagsbehandling hos forsikringsselskabet Hafnia, som på under ét døgn accepterede, at alle formalia var opfyldt, og at de snarest ville udbetale livsforsikringen til Karoline Lausten.

Og ikke mindst interessant er det, at telegrammet af 4. maj kl. 12.12, også var underskrevet af det tyske gesandtskabs presseattaché, Dr. Gustav Meissner, som i forbindelse med den forestående lukning af

Flensborg Avis den 8. maj udtalte, »at man havde klare beviser for at Lausten havde spioneret på Helgoland«. ⁵⁸

Samme dag havde Meissner en samtale med forfatteren Ejnar Howalt om de problemer, der var for bibeholdelsen af et godt dansk-tysk samarbejde: »Han (Howalt) indser fuldstændigt dette og vil endnu en gang gøre et privat energisk forsøg på at advare. Desuden skal man allerede have planlagt i sagen Lausten at give et svar, så man under ingen omstændigheder får præsenteret betalte spioner som martyrer for nationen.« ⁵⁹

Meissners bekymringer for, hvad Lausten-sagen kunne betyde for det dansk-tyske forhold, drøftede han også på et møde 9. maj med kreditforeningsdirektør Poul Rasmussen, hvor mødetemaet ellers var det danske landbrugs finansielle situation, herunder oprettelse af en toldunion. ⁶⁰ Rasmussen blev refereret for at have sagt følgende: »*Fædrelandet* [de danske nazisters dagblad, forf.] vil efter anmodning nu bringe en særlig troskabstilkendegivelse over for kongen og påtænker desuden at blamere [den konservative avis] *Nationaltidende* og udtale, at folk som Lausten ingenlunde anses for at være martyrer.«

Meissner fremlagde aldrig sine »beviser« mod Lausten. Journalisten G.S. Tscherning foreslog i august 1945 justitsministeren at afhøre Meissner, der sad interneret i dansk fangenskab, for at høre om de »klare« beviser mod Lausten. Meissner kunne uden problemer have været afhørt om Laustens påståede spionvirksomhed, idet han 4. maj 1948 blev afhørt af en af Folketinget nedsat kommission. Men ingen af kommissionens medlemmer stillede spørgsmål om sagen, Lausten eller andre af de arresterede. ⁶¹

Denne totale tavshed omkring den første tyske krigsretssag i Danmark under 2. Verdenskrig virker besynderlig, ikke alene med baggrund i Tschernings brev til justitsministeren, men i høj grad også på baggrund af Meissners dagbogsnotater fra sine møder 8. og 9. maj 1940, hvor han var meget opsat på at få fremstillet sagen på en sådan måde, at Lausten ikke blev martyr. Og hvordan kunne Lausten være i besiddelse af et halvt barberblad og et slips, når han ved ankomsten havde afleveret sine personlige ejendele, herunder barbergrej?

Kriminalassistent Peter Andersen Dons, Haderslev

Kriminalassistent Peter A. Dons var hovedtiltalte Jens Dons' lillebror. Han var gift med Pauline. I ægteskabet var der ingen børn. Efter endt

skolegang i Langetved var han blevet uddannet som mejerist, men før 1920 var han blevet politibetjent og havde fået ansættelse ved politiet i Ålestrup. Efter Genforeningen var Dons kommet til Haderslev. I 1921 var han avanceret til overbetjent og i slutningen af 1930'erne udnævnt til kriminalassistent. Han var i 1940 leder af politiets fremmedafdeling i Haderslev.

I forbindelse med SIPO's overvågning af Jens Dons i oktober og november 1939 dukkede Peter A. Dons' navn også op, og i en rapport blev det bemærket, »at der ved undersøgelser af sagen er fremkommet oplysninger, der lader formode, at kriminalassistent Dons er impliceret.«

Peter Dons gennemførte i 1938-39 ifølge broderen en længere rejse til Tyskland. Efter rejsen skrev han en rejseberetning, som også indeholdt observationer af tyske troppebevægelser. Denne beretning medførte, at Peter Dons fik forhøjet sit månedlige honorar til 400 kr. Det var som nævnt kun Jens Dons, der oplyste, at også broderen spionerede for englænderne. Alfred Petersen oplyste under sin afhøring »at han aldrig, heller ikke fra Jens Dons, som han dagligt talte med i fængslet i Flensborg, havde fået oplysninger om, at Peter Dons var impliceret.«⁶²

Peter Dons blev arresteret den 26. april 1940 og fik efter eget ønske lov at blive i arresten i Haderslev. Måske var hans hjerteproblemer medvirkende hertil. Ved anholdelsen nægtede Peter Dons sig skyldig i noget som helst ulovligt. Sammen med de ti andre arresterede blev han den 30. april 1940 overført til Kastellet i København. Peter Dons blev først afhørt af krigsretten i Kastellet den 3. maj, og her fik han forelagt anklagerne om spionage til fordel for England. Det fremgår ingen steder, om man foreholdt ham broderens belastende udsagn, men da dette skete under afhøringen af Lausten den 1. maj, er Peter Dons sikkert også blevet konfronteret med disse beskyldninger. Peter Dons nægtede sig fortsat skyldig, og efter endt afhøring blev han ført tilbage til cellen. Næste morgen den 4. maj kl. 7.45 blev Peter Dons fundet død i sin celle.

Arrestforvarer Karl Graf tilkaldte straks den tyske læge dr. Oeding, der konstaterede, at døden var indtrådt. Oeding oplyste, at der ikke var tegn på ydre vold, og han mente ikke, at der var tale om selvmord. For at fjerne enhver tvivl anbefalede han, at der blev foretaget obduktion. Krigsretten modtog besked om dødsfaldet samme dag kl. 9.20.

Kriminalassistent Peter Andersen Dons var lillebror til hovedtiltalte Jens Dons. Han blev arresteret den 26. april 1940, sigtet for spionage. Den 30. april 1940 blev han overført til Kastellet i København. Han blev fundet død i sin celle den 4. maj 1940. Den efterfølgende obduktion viste, at Dons havde indtaget en overdosis af sin egen hjertemedicin. Foto: Odd Fellow-logen Hiort Lorenzen, Haderslev.

Der blev gennemført ligsyn i cellen under ledelse af Kriegsgerichts-rat Dr. Breuner. Efter opfordring fra Jänz deltog fra dansk side politikommissær Søren Glud og kriminalassistent Kay Andersen. Inspektør dr.med. W. Munck medvirkede som dansk læge. Overbetjent Egebjerg tog to fotos af afdøde. I forbindelse med afhøringen af personalet i Kastellet oplyste arrestforvarer Karl Graf, at Dons sidst var set i live den 3. maj kl. 21. Man havde undersøgt, om der i cellen fandtes genstande, der kunne benyttes til selvmord. Graf forklarede, at Dons lå på briksen. De havde bedt ham rejse sig, og da han forsøgte, skulle han have stønnet »Oh, mein Herz.«

Den 4. maj foretog dr. Munck et såkaldt medico-legalt ligsyn, og af attesten fremgår, »at det formentlig er en naturlig død i forbindelse med afdødes hjertesygdom. Der er ingen tegn på vold mod afdøde. Ingen objektive holdepunkter for forgiftning, men det sidste bør undersøges nærmere.«

Peter Dons' hjertesygdom var bekræftet af læge Lauritzen i Haderslev, der havde udtalt, at »Peter A. Dons har gennem flere år lidt af en til tider ret generende muskelreumatisme«. Samme læge havde kort før anholdelsen sygemeldt Dons i fire uger på grund af hjerteproblemer.

Efter ligsynet blev det aftalt med Oberkriegsgerichtsrat Jänz, at der skulle foretages obduktion af Dons. Obduktionen blev foretaget den 5. maj kl. 9 på Københavns Universitetets Retsmedicinske Institut. Obduktionen, der blev foretaget af lægerne Sand og Munck, begyndte

med det udgangspunkt, »at de stedfundne forandringer i hjertet indebærer hjertesvækkelse, og let kan forklare den pludselige død«.

Men så kom overraskelsen: De efterfølgende udtagne prøver af organerne viste, at der var tale om en forgiftning på grund af barbitursyreforbindelser. Derfor ændrede lægerne deres teori, som nu gik ud på, at »at døden skyldtes forgiftning med barbitursyreforbindelse kombineret med den i forvejen bestående hjertekarlidelse.«⁶³

De gjorde endvidere opmærksom på, at der var svundet meget i den hjertemedicin, som læge Lauritzen den 29. april havde ordineret. Af 500 ml var der kun 200 ml tilbage. 11 dage efter obduktionen den 16. maj 1940 skrev statsadvokat Harald Petersen til Justitsministeriet, at »ligningsforretningen vedr. Dons er endnu ikke afsluttet, men genpart vil senere blive fremsendt.«

Men obduktionen *var* for længst afsluttet. Hvorfor ville Harald Petersen ikke oplyse dødsårsagen over for Justitsministeriet?

I en dødsannonce indrykket den 6. maj 1940 i *Dybbøl-Posten* stod der blot følgende:

»Min kære mand kriminalassistent Peter Dons er afgået ved døden den 4. maj 1940. Haderslev den 6. maj 1940, Pauline Dons.«

Annoncen indeholdt ingen oplysning om begravelse, hvilket kan skyldes, at der gik lang tid, før liget blev frigivet efter obduktionen. Først den 28. maj sendte Harald Petersen genpart af ligsyn og obduktionsforretningen til Jänz, og samme dag under henvisning til skrivelsen af 16. maj blev de samme oplysninger sendt til Justitsministeriet.⁶⁴

Hvad kan man udlede af denne sag?

I regeringen og Folketinget var man i slutningen af 1930'erne med baggrund i de dramatiske hændelser i Europa meget nervøse for, hvad der kunne ske i Danmark, og man ville ikke medvirke til noget, som kunne provokere den aggressive nabo mod syd. Derfor strammede Folketinget og Landstinget i 1939 den borgerlige straffelov, så enhver form for medvirken til fordel for en fremmed stats efterretningsvæsen kunne straffes med indtil seks års fængsel mod tidligere indtil to år.

En konsekvens af loven var etableringen af det danske sikkerhedspoliti (SIPO) den 1. maj 1939. Det er dokumenteret, at der efter 1. maj

1939 var tætte forbindelser mellem den danske rigspolitichef, chefen for SIPO og tyske Gestapo.

Engelske Secret Service hvervede fra sit kontor i British Passport Office, Bornholmsgade 3 i København, danskere til at foretage observationer og mod betaling rapportere til Secret Service. Sønderjylland – som grænseområde mod Tyskland – havde englændernes særlige interesse.

Det er bevist, at hovedpersonerne Jens Dons og Alfred Petersen forsynede Secret Service med oplysninger. Man kan diskutere, om nogle af disse oplysninger var andet, end hvad enhver borger, som havde besøgt området, kunne tegne på et stykke papir eller læse i aviser, men der er næppe tvivl om, at der i henhold til førnævnte lov var tale om hjælp til en fremmed stats efterretningsvæsen, uanset at observationerne oftest foregik på agenternes rejser i Nordtyskland.

Om det hos Dons og Petersen var idealisme og et sandt ønske om at bekæmpe nazismen, er meget tvivlsomt. Det er min opfattelse ud fra vidneudsagn, at det var den kontante afregning, for Petersens vedkommende kombineret med eventyrlyst, der drev værket. Dons og Petersen blev hver idømt fem års fængsel for spionage. I forhold til skadevirkningerne en streng straf, der mere bar præg af dansk lydighed over for besættelsesmagten end ønsket om retfærdighed, man må dog tage hensyn til at såfremt de var blevet dømt i Tyskland så kunne dommen have medført dødsstraf, så set i det lys var de sikkert tilfredse med at blive dømt efter dansk lovgivning.

Af de 11 sønderjyder, som blev fængslet og afhørt i Kastellet, viste det sig hurtigt, at materialet mod de otte var så tyndt, at de i løbet af en måned alle var på fri fod. De tre sidste var Hans Peter Lythje, Peter Andersen Dons og Viggo Lausten. Lythje fik samme straf – fem års fængsel – som Jens Dons og Alfred Petersen, og tilstod, at han mod betaling havde spioneret til fordel for englænderne. Peter Andersen Dons døde den 4. maj 1940 i celle nr. 7 af en overdosis af sin egen medicin. Viggo Lausten døde den 2. maj 1940 i celle nr. 12 under mystiske omstændigheder.

Eftertidens berøringsangst

Viggo Lausten blev afhørt af krigsretten den 1. maj fra midt på eftermiddagen og til først på aftenen. Uanset at såvel Oberkriegsgerichtsrat Jänz som presseattaché dr. Meissner efterfølgende påstod, at Viggo

Lausten blev konfronteret med de belastende beskyldninger, som Dons havde fremsat under afhøringer i Flensborg, må det anses for givet, at Lausten har nægtet sig skyldig i spionage mod Tyskland.

Det er sandsynligt, at Lausten og Dons mødtes med den engelske Secret Service-agent på Hotel Spangsbjerg i Esbjerg. Det er også muligt, at Lausten lavede nogle tegninger til Dons over havneanlæg på Sild og Helgoland. Men han har sikkert nægtet dette under afhøringerne. Påstanden om såvel mødet i Esbjerg som tegningerne blev alene fremsat af Dons. Ingen af de andre sigtede belastede under afhøringerne Lausten.

For at sætte trumf på meddelte Jänz inden retsmødet blev afsluttet, at Lausten ville blive konfronteret med Jens Dons, uagtet at Dons sad fængslet i Flensborg. Det, som måske kunne påvirke Lausten mest, var, at han som tysk statsborger risikerede dødsstraf for spionage mod sin hjemstat.

Dette var situationen, da Lausten om aftenen den 1. maj blev ført tilbage til celle nr. 12. Man kan kun gisne om, hvad der skete om natten. Modtog Lausten besøg i cellen? Var han udsat for fysisk eller psykisk tortur? Spillede politikommissær Hans Hermannsen en rolle denne nat? Det er spørgsmål, som for altid forbliver ubesvarede, medmindre der f. eks. i Sydslesvig dukker ny viden op.

Det kan ikke udelukkes, at Lausten var betalt spion for det engelske efterretningsvæsen, men det er ikke på nogen måde dokumenteret. Eneste endnu ikke afprøvede mulighed er nok Secret Service's endnu lukkede arkiv. Et møde i Esbjerg var næppe strafbart efter loven, før der blev indgået en aftale, og skulle Lausten virkelig have forsynet Dons med nogle frihåndstegninger over militære anlæg, så havde Gestapo nok gjort mere ud af disse beviser i forbindelse med afhøringerne af Dons. Selv om Lausten i sine unge år var spejder med mod på eventyr, har han nok været meget opmærksom på det farlige i at være engelsk spion og tysk statsborger. Jeg hælder til teorien, at det er muligt, at Lausten har lavet nogle frihåndstegninger, der viste, hvad han kunne huske af forholdene på Sild og Helgoland. Han har måske også givet dem til Dons. Men der er langt til, at man derfor kan kalde ham spion, og der er ingen beviser for, at han modtog betaling.

Lausten døde i sin celle mellem kl. 8 og 8.30 den 2. maj, efter at han iflg. fangevogterne skulle have bedt om at komme på toilettet. Hvorfor skulle Lausten bede om at komme ud, hvis han havde besluttet at begå selvmord?

Ved ankomsten til Kastellet den 30. april måtte Lausten aflevere personlige ejendele. Hvorfor var Lausten denne morgen så i besiddelse af et halvt barberblad og slips? Hvorfor nægtede de tyske myndigheder, at Laustens lig blev obduceret? Hvorfor bekræftede det danske politi, at det var indforstået med, »at der på grund af omstændighederne« ikke blev foretaget obduktion, når de reelt mente, at det var nødvendigt? Hvorfor skulle det i en pressemeddelelse slås fast, at Lausten var tysk statsborger, men ikke også oplyses, at han var dansksindet sydslesviger, der i syv år havde arbejdet i Danmark? Hvorfor måtte pressen kun bringe pressemeddelelsen med det ordvalg, som de danske og tyske myndigheder havde besluttet? Hvorfor fik alene pressen i Danmark meddelelsen, når man vidste, at *Flensborg Avis* naturligvis havde stor interesse i en sag, hvor en medarbejder var afgået ved døden? Hvorfor var der ikke sanktioner mod de danske aviser, som skrev mere end indholdet af pressemeddelelsen? Hvorfor blev *Flensborg Avis* lukket i 14 dage med baggrund i en udramatisk omtale af dødsfaldet? Hvorfor fremlagde Meissner aldrig de beviser, som han påstod at have, og som skulle sikre, at Lausten ikke blev martyr? Hvorfor blev Meissner ikke konfronteret med sine egne påstande, da han blev afhørt af Folketingets kommission? Hvorfor lagde man så stort pres på Hafnia for at få klargjort Laustens livsfor sikring til udbetaling med en hurtighed, der næppe er set før eller siden?

Jeg kan ikke afvise, at Lausten begik selvmord. Men uanset udsigten til konfrontationen med Jens Dons og en særlig hård straf som tysk statsborger, er der meget, der taler imod, at han skulle gå i panik og begå selvmord. Der er intet, der bestyrker mig i, at en stærk person som Lausten skulle vælge denne udvej.⁶⁵

Der kan være sket noget dramatisk i celle nr. 12 om natten eller om morgenen den 2. maj 1940. Jeg tror ikke, fangevogter Weitbrecht og arrestforvarer Graf så Lausten i live i cellen mellem kl. 8 og 8.30. Jeg tror heller ikke på, at Lausten kunne have smuglet et halvt barberblad og et slips ind i cellen. Derfor anser jeg Viggo Lausten for at være den første person, som efter den tyske besættelse blev likvideret.

Det er dybt beklageligt, at der efter krigen ikke var interesse for tilbundsgående at undersøge sagen. Det havde været rimeligt, at man havde afhørt de danske ministre, som på ministermøder i april fulgte sagen, men som efter fangernes overflytning til Kastellet reelt lukkede øjnene for det tyske brud på indgåede aftaler. Politikommissær Søren

Glud kunne have fortalt, hvorfor han mente, at obduktion var nødvendig. Meissner og Hermannsen, som begge var fængslet i Danmark flere år efter krigen, ville have været vigtige vidner. Selv om Folketingets kommission i 1948 afhørte Meissner, kom intet frem om hverken krigsretssagen, hans påståede beviser mod Lausten eller de to dødsfald.

Et sidste forsøg blev gjort i 1971, hvor der blev stillet spørgsmål til daværende justitsminister Knud Thestrup. Justitsministeren besvarede de stillede spørgsmål med at oplyse, hvad der lå i sagen. Men han tog ikke initiativ til at gennemføre undersøgelser, som på daværende tidspunkt kunne have belyst sagen, fordi folk, som var involverede, stadig levede. Det gør de ikke i dag. Hvorfor oplyste Thestrup ikke, at Peter Dons' død skyldtes en overdosis af medicin, som forårsagede hjertestopet?

SIPO's overvågning af Dons og Petersen i 1939 og 1940 blev sat i gang efter en henvendelse fra folketingsmedlem Jørgen Gram, Gabøl. Det er ærgerligt, at man ikke efter krigen spurgte Gram, der var medlem af den kommission, som undersøgte de danske myndigheders gøren og laden under besættelsen, hvorfor han henvendte sig til SIPO med oplysninger om, at en sønderjyde sad inde med oplysninger om to landsmænds spionage.

Kommissionen undgik som nævnt at beskæftige sig med sagen, selv om Jørgen Gram næppe har kunnet undlade at tænke på de konsekvenser, hans henvendelse til SIPO fik. Han burde om nogen have været interesseret i at få at vide, hvordan tysk militær mindre end 36 timer efter besættelsen kunne »kidnappe« Dons og Petersen og føre dem til Flensborg. I hele perioden fra SIPO's oprettelse i foråret 1939 og frem til april 1940 var der tætte relationer mellem rigspolitichef E. Thune Jacobsen og SIPO-chef Emil Strøbech til Gestapo i Berlin og Kiel. Det er ikke umuligt, at personer med tilknytning til SIPO eller med kendskab til overvågningerne gav deres viden til tyskerne. I forbindelse med kommissionens afhøringer af Thune Jacobsen og Strøbech er de tætte relationer bekræftet, selv om Thune Jacobsen forsøgte at undvige.

Selv om Dons og Petersen blev ført til Flensborg den 12. april, gjorde det danske udenrigsministerium først opmærksom på deres forsvinden den 20. (Petersen) og den 24. april (Dons), da Udenrigsministeriets direktør Mohr i to breve til Renthe-Fink protesterede og bad om, at de arresterede straks blev ført tilbage til Danmark.⁶⁶ At Udenrigsministeriet først den 24. blev opmærksom på Dons' forsvinden,

skyldtes dog en intern kommunikationsbrist, idet statsadvokat Harald Petersen den 19. april i forbindelse med tyskernes krav om anholdelser havde fået oplyst, at Dons var fængslet i Flensborg.

Regeringen fulgte opmærksomt bestræbelserne på at få de fængslede udleveret indtil den 30. april 1940. Men nøjagtig samtidig med, at de 11 fængslede i Aabenraa og Haderslev blev ført til Kastellet, forsvandt regeringens interesse for sagen.

Den 5. juli 1947 afgav minister uden portefølje P. Federspiel fra Venstre en redegørelse til kommissionen af 19. december 1945.⁶⁷ Her fremgår det, at Dons og Petersen kort efter besættelsen sammen med fire andre var blevet ført til Flensborg, og at SIPO havde haft brødrene Dons og Petersen under observation før besættelsen, uden at man skred til anholdelse. Dons og Petersen var fængslet i Flensborg, indtil de efter underhåndsforhandlinger mellem den tyske besættelsesmagt og statsadvokaten i august 1940 blev udleveret til retsforfølgning i København. Sandheden er nok nærmere, at tyskerne ikke længere havde interesse i dem.

Det er interessant, at der i samme redegørelse helt klart tages stilling til, hvordan Lausten døde: »såvel han (Peter Dons) som redaktør Lausten fra Tønder, der ligeledes var anholdt efter tysk krav sigtet for spionage, døde i Kastellet, i hvert fald for Laustens vedkommende ved selvmord.«

Til trods for, at dødsattesterne var i Justitsministeriets varetægt, blev det ikke nævnt, at politikommissær Søren Glud havde ønsket en obduktion, men frafaldt kravet »efter omstændighederne«. I Peter Dons' tilfælde blev der gennemført en obduktion, som viste, at Dons var død af et hjertestop forårsaget af en overdosis af hans egen medicin.

Skyldtes den manglende interesse for at opklare sagen, *at* den kunne afsløre ubehagelige, tætte forbindelser mellem det danske sikkerhedspoliti (SIPO) og Gestapo allerede fra SIPOs etablering i foråret 1939, *at* en dansk lækage i dagene 9.-11. april var årsag til, at Jens Dons og Alfred Petersen blev »kidnappet« den 12. april om morgen og ført til Flensborg, og *at* den danske regering ikke ønskede at få stillet spørgsmålet: Hvorfor faldt interessen for sagen stort set samtidig med de to dødsfald i Kastellet?

Spørgsmålet om, hvordan Viggo Lausten døde, er indgående blevet behandlet af H.E. Sørensen, René Rasmussen og Frants Thygesen, der alle hælder til teorien, at Lausten begik selvmord. Måske på grund af

de såkaldte tunge beviser, måske fordi han frygtede for sin skæbne, da han var tysk statsborger, eller måske fordi han gik i panik.

Det bliver aldrig opklaret, om Lausten begik selvmord, eller om han, som det er min teori, blev myrdet. Han bankede ikke på sin celledør kl. 8 om morgenen, fordi han på det tidspunkt var død. Jeg stiller spørgsmålet: Er det på 20 minutter muligt at binde sig til sengestolpen, skære begge pulsårer over, kaste sig ud af sengen, blive kvalt i et slips, og så dø? En obduktion kunne have opklaret dette, men det ville tyskerne ikke. Risikoen for at finde den reelle dødsårsag var for stor.

Et andet spørgsmål: Hvordan kom Lausten i besiddelse af et barberblad og et slips, når han ved ankomsten til Kastellet havde afleveret sit barberrej? Vagterne kan naturligvis have udleveret det og glemt at få det tilbage. Men der var kun et halvt barberblad. Hvor var den anden halvdel? Frantz Thygesen refererer i en artikel fra 1985 tidligere politimester Erik Bøving, Tønder, der mente at have set et foto af Lausten hængende ved sengestolpen. Et sådant foto findes ikke. I Justitsministeriets arkiv findes et billede af Lausten liggende død på gulvet. Han ligger på ryggen og uden et slips bundet til sengestolpen.⁶⁸

Selvom min teori ikke er bedre end andres, så tror jeg, at Lausten tidligt om morgenen fik tysk hjælp til sit »selvmord«. Eller sagt direkte: Lausten blev myrdet.

Var Lausten engelsk spion? Det mener jeg ikke. Han mødtes med Smith i Esbjerg, hvilket næppe kan betegnes som strafbart. Det kan heller ikke betragtes som spionage, såfremt Lausten skulle have lavet et par frihåndstegninger efter sin hukommelse af militære anlæg på Sild eller Helgoland. Alene Jens Dons beskyldte Lausten for at være spion og blive betalt herfor. På baggrund heraf kunne Lausten næppe dømmes for spionage efter straffelovens § 105. Alene en åbning af arkiverne hos Secret Service vil måske kunne give et andet svar.

For så vidt angår Peter Dons, er det bevist, at han døde af en overdosis af sin egen medicin. Han kan naturligvis have taget for meget medicin frivilligt, men også her er det min opfattelse: Han blev myrdet.

Epilog

Dette er historien om fjeren, der blev til syv høns. En henvendelse til SIPO om formodet spionvirksomhed mod Tyskland medførte overvågning af de mistænkte. Mere skete der ikke. Men oplysninger kom

i den tyske besættelsesmagts hænder før eller ultrakort tid efter besættelsen. Med beskyldningen om spionage skete der anholdelser, fængslinger, og fremstilling for den tyske krigsret i Kastellet. De fleste blev hurtigt sat på fri fod. Der var ingen hold i anklagerne. Tre fik strenge straffe tæt på lovens maksimum for en aktivitet, som de fleste i dag ville betragte som fornuftig handling over for den tyske aggressor, men som fra 1939 kunne straffes med lange fængselsstraffe. Man kan dog ikke undlade en bemærkning om, at den tyske besættelsesmagt næppe havde set med milde øjne på korte straffe eller frifindelse. For Lausten og Peter Dons fik sagen de værste tænkelige følger – døden.

For mig vil det altid stå som en gåde: Hvorfor ville de danske myndigheder ikke have denne sag opklaret?

LITTERATUR OG KILDER

Upubliceret materiale

RIGSARKIVET (RA)

Forfatteren har fået særlig adgang til klausuleret materiale i Rigsarkivet. Materialet befinder sig i to uordnede kasser med titlen: »Statsadvokaten for særlige Anliggender, UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.«

LANDSARKIVET (LAA)

P-106-22 Ernst Christiansens privatarkiv

Publiceret materiale

Carl Johan Bech. Da de kom. Folkung Forlaget 1945.
Jesper Bolund Nielsen: Dansk spejder-

arbejde i Flensborg 1919-1939 – en kastebold i grænsekampen. Sønderjyske Årbøger 2005, s. 95-132.

René Rasmussen: Front og Bro. Flensborg Avis i spil mellem Danmark og Tyskland 1930-1945. Flensborg 2005.

H.E. Sørensen: Døden i Kastellet 1971.

Frants Thygesen: Viggo Laustens død i fængsel for 50 år siden (artikelserie i Flensborg Avis 04.12.1985ff.)

Folketingstidende 1938-1939

Beretning til Folketinget afgivet af den 8. januar 1948 nedsatte kommission VII a. Bind 1-3.

Beretning til Folketinget fra den af 25. oktober 1950 nedsatte kommission XIIIa bind 1 og 4.

Dybbøl-Posten
Jydske Tidende
Flensborg Avis

NOTER

1. Folketingstidende for 1938/39 den 1. marts, side 4666.
2. Bilag til Beretning til Folketinget afgivet af den 8. januar 1948 nedsatte kommission VII a. Bind 1 s. 646.
3. H.E. Sørensen: Døden i Kastellet 1971, s.45f. og Beretning 1948, VII a Bind 1 s. 679f.
4. Sørensen 1971, s. 45f.
5. Ibid. s. 64ff.
6. Ibid. s. 107f.
7. Beretning til Folketinget afgivet af

- den 8. januar 1948 nedsatte Kommission VII a. Bind 3 st. s. 27f.
8. Rigsregistraturen er et under Rigspolitiet henhørende kartotek over kriminelle personer («Forbryderkartoteket»).
  9. Rapport fra SIPO den 11. oktober 1939. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
  10. Sandsynligvis et dæknavn for Major Bernhard Joseph O'Leary (f. 20/8-1890).
  11. Rapport fra SIPO den 11. oktober 1939. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
  12. Rapport fra SIPO af 4/11 1939. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
  13. Rapport fra SIPO af 16/11-1939. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
  14. Beretning 1948 VII Bind 3 a st. 99.
  15. Beretning 1948 IV Bind 1 a. Bilag s. 46 og 61.
  16. Beretning 1948 IV Bind 1 a. s. 556.
  17. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
  18. Beretning 1948 IV Bind 1 a. s. 412ff.
  19. Beretning 1948 VII Bind 1 a. s. 79 ff.
  20. Beretning 1948 IV Bind 1 a. s. 416.
  21. Beretning 1948 VII a. Bind 1 s. 79ff.
  22. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
  23. Beretning 1948 VII a. Bind 1 s. 79ff.
  24. Beretning 1948 VII a. Bind 2 s. 924. På side 926 fremgår det, at Hermannsen med start den 8. august 1947 blev afhørt af Kommissionsdomstolen. Hermannsen forklarede, at han, der var grænsepolitikommissær i Flensborg, kom til København den 20. april og blev ansat under Der Bevollmächtigte, hvor Kanstein var hans foresatte. Selvom det ikke har den store betydning, om Hermannsen kom til København den 20. eller den 29./30. april, er det min opfattelse, at 29. eller 30. april er den mest sandynlige ankomstdato.
  25. Indberetning af 16. maj 1940 fra statsadvokat Harald Petersen. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
  26. Brev af 13. marts 1941. Den kst. statsadvokat meddeler, at der på grund af bevisets stilling ikke foretages mere. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
  27. Forhørsprotokol Grenzpolizei Komm. Flensburg III D 99/389, 15. Og 29. april samt 22. maj 1940. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
  28. Nekrolog den 26. april 1937 i Dybbøl-Posten. Den 28. april 1937 i Jydske Tidende.
  29. Afskrift af forhørsprotokol i Flensborg s. 13 og 62. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
  30. Afskrift af forhørsprotokol fra Flensborg den 15. april 1940 s. 14. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
  31. Afhøringerne af Jens Dons i København den 16. – 24. oktober 1940 og afskrift af forhørsprotokol fra Flensborg den 22. maj 1940 s. 66f. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
  32. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
  33. Flensborg Avis den 28. januar 1971.
  34. Håndskrevet kopi af brev fra Jens Dons til Kongen. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
  35. Brev af 13. december 1940 til Statsadvokaten. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
  36. Indberetning den 17. oktober 1941 til Justitsministeriet fra Inspektøren ved Statsfængslet i Horsens. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
  37. Blyantsnotat på grønt sagsomslag RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
  38. Oplysning fra Johan S. Nissen, Bevtoft.
  39. Jydske Tidende 9. januar 1947.
  40. Indberetning af 16. maj 1940 fra statsadvokat Harald Petersen til Justitsministeriet. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
  41. Afskrift på tysk af forhørsprotokol Retten i Flensborg 15. april, 29. april og 22. maj 1940. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
  42. Brev fra G. S. Tscherning til Justitsministeriet den 27. august 1945. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.

43. Sørensen 1971, s. 33.
44. Ibid, s. 29.
45. Jesper Bolund Nielsen 2005, s. 95 – 132.
46. Sørensen 1971, s. 35.
47. Ibid., s. 35.
48. C. J. Bech: Da de kom. Folkung Forlaget 1945. Side XXX
49. Bech 1945, s. XXX og LAA P106-22 Karoline Lausten til Ernst Christiansen 22.4.1940.
50. Afskrift fra den 2. maj 1940 Gericht des Höheren Kommandos z.b.v. XXXI. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
51. Afskrift af afhøringerne i Flensborg den 15. april 1940. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
52. Forhør hos kriminalassistent Hugo Andersen den 16. oktober 1940. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
53. Afskrift fra den 2. maj 1940 Gericht des Höheren Kommandos z.b.v. XXXI. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
54. Københavns Opdagelsespoliti rapport af torsdag den 2. maj 1940. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
55. Ibid.
56. Læge H. Brocks attest af 3. maj 1940 i forbindelse med ligsynet af Viggo Lausten. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
57. Telegrammer. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
58. Ibid.
59. Beretning 1950 XIII a. Bind 4 s. 62.
60. Beretning 1950 XIII a. Bind 4 s. 61.
61. Beretning 1950 XII a Bind 1 s. 416-31.
62. Tillæg til rapport om Jens Dons af 31. oktober 1939. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
63. Barbitursyre er et farveløst krystal-linsk stof. Barbitursyrepræparater elimineres langsomt fra organismen, hvilket kan forårsage en langsom kronisk forgiftning. Større doser end de terapeutisk anvendte virker stærkt giftige og kan medføre døden (laboratorieførstander, civilingeniør Knud E. Nielsen i Nordisk Konversations Leksikon bind I s. 412 6. oplag 1967).
64. Statadv. Harald Petersens genparter af ligsyn og obduktion til Justitsministeriet. RA UK-sag nr. 4 vedr. Viggo Lausten.
65. Selvmordsteorien støttes af H. E. Sørensen i Døden i Kastellet 1971 og af René Rasmussen i Front og Bro. 2005.
66. Bilag til beretning til Folketinget fra kommissionen af 8. januar 1948 bilag 30 a side 72 og bilag 33 side 77.
67. Bilag til beretning til Folketinget fra kommissionen af 8. januar 1948 side 181ff.
68. Frants Thygesen: Viggo Laustens død i fængsel for 45 år siden (artikelserie i Flensborg Avis 4.12.1985ff).

Særlov for kvaksalvere i Sønderjylland 1920-1935

af ANDREAS JOHANSEN

I 1920 var kvaksalveri forbudt i Danmark, men lovligt i Tyskland. Da en del kvaksalvere i Nordslesvig levede af dette hverv, blev der ved Genforeningen indført en særlov gældende for Sønderjylland, der gav herboende kvaksalvere mulighed for at søge tilladelse til at fortsætte deres arbejde. De fleste ansøgere fik afslag, hvilket medførte en kraftig befolkningsreaktion. Artiklen bygger på et stort materiale fra ministerier, Sundhedsstyrelsen og sønderjyske amtsarkiver og belyser et hidtil ubeskrevet kapitel i historien om dilemmaet mellem tysk og dansk lovgivning efter Genforeningen. Kvaksalversagerne var medvirkende årsag til, at Danmark fik en ny lægelov i 1935, hvorefter kvaksalveri blev tilladt.

Ved Genforeningen skulle dansk lovgivning indføres i »de nyindlemmede landsdele«. Det var regeringens intention, at Sønderjylland skulle indgå i Kongeriget uden at bevare noget provinsielt præg. Dette stødte imidlertid på vanskeligheder, fordi de tyske ordninger på visse områder ikke kunne afvikles fra dag til dag uden skade for den sønderjyske befolkning. Dét førte på flere områder til, at der blev indført særlove i landsdelen, og i sidste ende førte det ofte til, at dansk lovgivning tog den tyske lovgivning til sig. Således også når det gjaldt kvaksalveri, hvilket hidtil ikke er beskrevet i litteraturen.¹

Det væsentligste spørgsmål, regeringen skulle tage stilling til på sundhedsområdet, var hvilke betingelser lægerne i området skulle opfylde for kunne fortsætte deres arbejde. Alle lægerne var uddannet i Tyskland. De havde tysk autorisation, men skulle nu søge om dansk autorisation. Da nogle ikke var ønskede i Danmark af nationale årsager, gav det regeringen en del problemer.²

Et andet for regeringen væsentligt spørgsmål var, hvorledes man skulle forholde sig til kvaksalverne i landsdelen. En kvaksalver er en person, der uden lægeautorisation tager syge i kur. Kvaksalveri var forbudt i Danmark, men tilladt i Tyskland. Det betød, at regionens kurpfuschere (den tyske betegnelse for uautoriserede behandlere), der hidtil lovligt havde behandlet syge, ikke kunne fortsætte denne virksomhed efter Genforeningen, skønt virksomheden i flere tilfælde var familiens levebrød.

For at tilgodese disse personers interesser blev der indført en særlov gældende for Sønderjylland. Særloven gav dem mulighed for at søge tilladelse til at fortsætte deres virksomhed i landsdelen, en virksomhed der blev betegnet som kvaksalveri i den øvrige del af Danmark. Selv om kun 19 personer søgte om tilladelse, viste det sig hurtigt, at et afslag på fortsat virksomhed til en kvaksalver gav regeringen betydeligt større problemer end et afslag til en læge.

Ud fra sagsakter i Sundhedsstyrelsen, Justitsministeriet, Indenrigsministeriet, sønderjyske amtsarkiver, H. P. Hanssens privatarkiv og en række avisartikler undersøges omstændighederne ved særlovens tilblivelse, de 19 ansøgers uddannelse og personlige situation, sagernes udfald og konsekvenser. Ligeledes undersøges befolkningens reaktioner på afslagene, og hvilken effekt disse reaktioner fik på lovgivningen.

Tysk lovgivning før 1920

Den tyske næringslov fra juli 1900 (Gewerbeordnung) angiver i § 29, at udøvelse af sygdomsbehandling, også erhvervsmæssigt, er fri i Tyskland og ikke knyttet til en autorisation. Behandling af syge kunne således varetages af såvel autoriserede læger som af ikke autoriserede personer (kurpfuschere).

Der var dog visse begrænsninger for kurpfuschernes virksomhed. De måtte ikke betegne sig som læger eller anvende lignende titler. De måtte ikke varetage funktioner for stat og kommune eller behandle på statskontrollerede sygekassers og kommuners regning, og de måtte ikke behandle smitsomme sygdomme eller foretage vaccinationer. Geografisk var deres funktion begrænset til den kommune, hvori de boede.³ Herudover var der ingen funktionsmæssige begrænsninger. Kurpfuscherne praktiserede da også enhver form for behandling, inklusive operationer i narkose.

Personer, der ønskede at etablere en behandlervirksomhed, skulle blot anmelde dette til den lokale kredslæge, hvilket en del dog undlod. Kredslægen førte så et vist tilsyn med behandleren.

Behandling hos en kurpfuscher var på egen regning og risiko. Skade på liv og sundhed kunne straffes efter den almindelige straffelov. Som regel blev en kurpfuscher dog idømt en mildere straf end en læge for samme forseelse med den begrundelse, at kurpfuscheren ikke kunne forudsættes at have de fornødne kundskaber. Homøopati

blev betragtet som en speciel form for kurpfuscheri, men underlagt de samme regler.

Som helhed var såvel læger som patienter tilfredse med ordningen: »Lægerne havde et ubestridt privilegium og stod i højere anseelse hos publikum, end de gør nu. Publikum kunne give sig i kur hos kvaksalvere uden af hensyn til disse at være nødt til at skjule det for nogen«. ⁴

Dansk lovgivning før 1920

Den danske lovgivning var betydeligt mere restriktiv. Ved Forordning af 4. december 1672 blev det bestemt, at kun »legitime promoti medici« (autoriserede læger) måtte behandle syge og varetage funktioner i overensstemmelse med denne profession. § 4 præciserede, at ingen bortset fra »promoti medici« måtte give eller ordinere medikamenter indvortes. Alle andre skulle afholde sig derfra, bortset fra »hvis vund-drik [drik anvendt som lægemiddel for sår, red.] for fald, stikken, huggen af bartskerne [barberkirurgerne, red.] indgives«. Forordningen blev overtrådt i udstrakt grad, hvorfor det i 1735 og 1778 ved rådstuplakater blev meddelt, at overtrædelse af forordningen var strafbar.

I 1794 kom der en let opblødning af reglerne i »Forordning angående Straf for Qvaksalvere, hvilke påtage sig at helbrede Sygdomme iblandt almuen, uagtet de er aldeles ukyndige i Lægekunsten«. Ikke lægelige personer, der havde erhvervet »sig udmærket kundskab og fortrinlig duelighed i en eller anden del af lægekunsten, eller i at helbrede en eller anden sygdom«, kunne nu få tilladelse til at praktisere, såfremt de overfor amtmanden og en embedslæge kunne godtgøre, at de var i besiddelse af disse egenskaber. ⁵

I perioden 1794-1887 fik ca. 30 personer tilladelse til at praktisere – næsten alle til at kurere knoglebrud og ledskred og til at årelade. De autoriserede benbrudslæger overtrådte imidlertid ofte deres bevilling, idet de også behandlede andre sygdomme. ⁶

Hidtil havde reglerne været formuleret i forordninger og ved plakater, og først i 1854 kom der en egentlig lov på området. Heri blev straffen for kvaksalveri ansat til 100 Rdl. eller simpelt fængsel indtil fire måneder, i gentagelsestilfælde fængsel på vand og brød, hvis kuren direkte eller indirekte udsatte den syge for fare.

Loven omfattede i første omgang kun medicinsk behandling, mens der ingen var begrænsninger for kirurgisk behandling. ⁷ Dette blev taget op i »Lov angående Barberernæringen samt Adgang til at årela-

de og kopsætte« af 30. januar 1861. Der krævedes nu borgerskab eller næringsbrev som barber for »at skære ligtorne, at opsætte knive og sakse, at falholde [sælge, red.] igler, samt til at sætte igler, anvende klysterer, pålægge plastre såvel som kolde og varme omslag og udføre andre lignende forretninger«. Alle måtte foretage kopsætning, hvorimod åreladning krævede, at man kunne godtgøre, at man havde udøvet »denne forretning« forud for lovens ikrafttræden, og for fremtiden skulle man bevise sin duelighed heri ved at aflægge en prøve for en af overkirurgerne i København eller en fysikus.⁸

Der var således en helt klar lovgivning med forbud mod kvaksalveri i Danmark i begyndelsen af 1900.

Omfanget af kvaksalveri i Nordslesvig før 1920

Sundhedsstyrelsen var allerede i 1918 opmærksom på, at der kunne opstå problemer med kvaksalverne i Nordslesvig. I et voteringsark står der den 9. december 1918: »Forhåbentligt bliver de kvaksalvere, som nu sidder i Sønderjylland og gør megen skade, hæmmede i deres virksomhed, når Sønderjylland bliver dansk«. Allerede kort tid efter krigsafslutningen blev de nordslesvigske kvaksalvere konsulteret af folk fra Danmark. Den 11. juni 1919 noteres i voteringsarket: »Det var ikke ilde, hvis man kunne fratage dem deres licens i Sønderjylland, hvis de misbruger den på denne side grænsen. Der findes jo nemlig nogle af vore værste kvaksalvere boende i Slesvig«.

Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender forsøgte at nedtone problemet i et brev til Sundhedsstyrelsen: »Lægpraktikanter findes i Sønderjylland, dog er deres antal kun meget begrænset«. ⁹ Denne udtalelse var imidlertid langt fra sandheden; kvaksalveri var endog meget udbredt i landsdelen.

I medicinalberetningen for Vojens kommune for 1920 skrev A.H. Riiskjær (konstitueret kommunelæge i Vojens 1920-21): »Den sønderjyske befolknings, fra den gamle rigsdanske befolknings, afvigende karakter og tænkemåde vil formentlig endnu i nogen tid vanskeliggøre lægers virksomhed hernede, men særlige vanskeligheder og gener fremkommer ved den kvaksalverivirksomhed, som er så udbredt i de sønderjyske landsdele. Såkaldte dentister driver lægevirksomhed, og benbrudslæger og kloge mænd og kloge koner findes trindt omkring i alle brancher«. ¹⁰

Enhver egn havde sin kvaksalver, der ofte kun behandlede lokale

borgere og bekendte. Enkelte fik dog et så godt ry, at de startede en regulær virksomhed, der blev søgt af folk fra hele landsdelen. De fleste var homøopater. Andre anvendte specielle former for massage og elektromedicinske instrumenter, medens enkelte behandlede med røntgenstråler eller foretog endog store operationer i narkose.

Benbrudslægerne var en særlig gruppe behandlere. Omkring 1800 oprettedes en speciel uddannelse med afsluttende eksamen for »ledsættere« ved Kiels universitet. Uddannelsen, der ophørte omkring 1850, gav ret til, at man måtte behandle benbrud og ledscred. Den sidste bevilling blev givet i 1853 til Jørgen Paulsen (1812-1899) fra Kolsnap ved Haderslev. Hans søn, Jørgen Paulsen (1842-1913), der var oplært af faderen, fik i 1869 bevilling efter 1794-forordningen efter aflagt eksamen hos fysikus Madvig (Poul Anton Madvig, fysikus i Haderslev 1854-64 (afskediget), praktiserende læge i Haderslev 1854-99¹¹). Han oprettede et hospital i Vamdrup med plads til 30 patienter, hvor han behandlede alle slags sygdomme. Flere af hans brødre fungerede også som benbrudslæger, og deres børn igen førte, til stor tilfredshed blandt patienterne, arbejdet videre, nu dog uden bevilling.¹²

Det er på mange måder forståeligt, at kvaksalveri var så udbredt i regionen. Efter 1864 var befolkningen blevet vænnet til at søge behandling hos kurpfuscherne, hvilket jo var helt legitimt.

I hele Sønderjylland var der før Genforeningen kun ca. 60 læger, der helt overvejende havde praksis i de store byer, kun få var bosiddende i landdistrikterne. Der var således ofte langt til lægen og transportmulighederne var dårlige.¹³ Under 1. Verdenskrig blev lægemangelen i landsdelen forstærket, de fleste læger blev indkaldt til militærtjeneste, hvad der yderligere tvang befolkningen til at søge de uautoriserede behandlere.

Kvaksalverne havde høj status. Den lokale befolkning havde stor tillid til kvaksalveren, der jo ofte var en af deres egne. De talte egnens sprog og forstod landbefolkningens tankegang modsat nogle af lægerne, hvis akademiske tankegang ofte lå langt fra lokalbefolkningens, og desuden kunne de ofte hjælpe for en betaling, der var betydeligt ringere, end hvad lægen forlangte.¹⁴

Kvaksalvernes uddannelse

Der fandtes ingen formaliseret uddannelse for kurpfuschere. Mange var selvlærte. Jørgen Nielsen (1851-1916), gårdejer og musiker i Maj-

bøl på Als, skriver i sine erindringer: »Således blev min sygdom grunden til, at jeg ufrivilligt blev en søgt homøopatisk rådgiver i sygdomme hos mennesket. Ved efter gode skrifter og ved erfaring at have sat mig ind i kendskab af det menneskelige legeme, så jeg ved percussio, ancultation og palpation¹⁵ kunne bestemme sygdomme, kom jeg til at betragte de vidunderlige af zeller opbyggede menneskelige legemer«. ¹⁶

Nogle havde lært faget i familien, der i flere tilfælde havde været behandlere gennem generationer.

Andre havde på forskellig måde erhvervet et perifert kendskab til sygdomsbehandling, enten ved at arbejde på kursteder eller »heilklivnikker«, eller ved at følge kurser eller forelæsninger om sygdoms- og skadebehandling og operationer under sanitetstjeneste ved militæret.¹⁷

Udvidelse af den danske sundhedslovgivning til de sønderjyske landsdele

Udsigten til at dansk lov skulle indføres i Nordslesvig medførte naturligtvis stor bekymring hos kvaksalverne i regionen. Allerede den 6. december 1918 (3 uger efter våbenstilstanden) spurgte P. Simonsen fra Haderslev Justitsministeriet, om hvorvidt lægpraktikanter, der praktiserede i Slesvig, også kunne praktisere, »når Slesvig kommer til Danmark«. Sundhedsstyrelsen fandt, at det endnu var for tidligt at udtale sig om dette.

I de følgende måneder lovede H.P. Hanssen ved møder i regionen, at alle, der havde haft et lovligt erhverv i tysk tid, kunne fortsætte dette efter Genforeningen, og så sent som den 21. november 1919 skrev Det midlertidige Sønderjyske Ministerium til flere behandlere: »Danmark tænker ikke på at forbyde Deres næringsvej«. ¹⁸

I 1918 nedsatte justitsministeren et udvalg i Sundhedsstyrelsen, der skulle tage sig af sagerne i forbindelse med udvidelsen af den danske sundhedslovgivning til Sønderjylland. Udvalget drøftede på et tidligt tidspunkt kvaksalvernes stilling. Notater fra møderne bærer imidlertid præg af, at man ikke tog problemet særligt alvorligt, bl.a. undersøgte man ikke, hvad kvaksalverne egentlig beskæftigede sig med. Man var klar over, at det var et kontroversielt område og ønskede formentlig ikke at genere de kommende nye landsmænd fra starten. Desuden var udvalget i tidnød. Den nye lov skulle være klar ved

Genforeningen, og arbejdet med lægernes autorisation blev prioriteret højere.¹⁹

Først var holdningen blandt udvalgets medlemmer, at kvaksalveri ikke havde nogen større betydning i Slesvig. I en indstilling til Justitsministeriet den 17. juni 1919 anbefalede formanden for Sundhedsstyrelsen, G. Tryde, at lægpraktikanterne (den officielt anvendte betegnelse for kvaksalverne) fik lov til at fortsætte deres virksomhed i Sønderjylland for deres livstid samt lov til at flytte rundt i Sønderjylland, men ikke til at flytte nord for grænsen mod Danmark.

I august 1919 anmodede Justitsministeriet styrelsen om at undersøge, efter hvilke regler lægpraktikanterne i Sønderjylland hidtil havde udøvet deres praksis. Det medførte en forespørgsel til Det midlertidige Ministerium for Sønderjylland, der som tidligere nævnt nedtonede problemet.

Få måneder senere fik styrelsen imidlertid underretning om, at tandteknikere udførte behandlinger i fuld bedøvelse. Sundhedsstyrelsen afgav herefter en ny indstilling til Justitsministeriet, hvor man anbefalede, at fuld bedøvelse kun måtte foretages af en læge.²⁰

Et væsentligt spørgsmål i drøftelserne var, fra hvilket tidspunkt dansk lov skulle være gældende i regionen. Forskellige skæringsdatoer blev diskuteret. Det midlertidige Sønderjyske Ministerium foreslog den 1. oktober 1919 eller den 1. oktober 1920. Dette ville imidlertid medføre, at nytillflyttede tysksindede læger og kvaksalverer, der etablerede virksomhed i perioden op til Genforeningen, kunne opnå tilladelse til at arbejde i Danmark. Sundhedsstyrelsens holdning var derfor, at den nye lov skulle være gældende fra våbenstilstandsdatoen (11. november 1918).²¹

Den 28. juni 1920 blev »Lov nr. 273 om Udvidelse af Sundhedslovgivningens Gyldighed til de sønderjyske Landsdele« vedtaget. Under fremlæggelsen af lovforslaget i Folketinget den 23. juni sagde justitsminister Rytter, at loven var udarbejdet i ministeriet af særlige sagskyndige »med største nøjagtighed«, og at man havde »tilpasset loven efter forholdene«.²²

Lovens § 1b lyder: »Personer, som ifølge hidtil gældende retsregler havde ret til at udøve virksomhed som lægpraktikanter i de sønderjyske landsdele, skal efter ansøgning, indgivet til justitsministeren inden en nærmere fastsat frist, kunne opnå tilladelse til fortsættelse af denne virksomhed indenfor de nævnte landsdele, for så vidt de inden 1. januar 1918 var bosatte indenfor landsdelene og drev den nævnte

virksomhed der. Under særlige omstændigheder kan denne tidsfrist dog fraviges«.

Selv om justitsministeren under fremlæggelsen sagde, at lovforslaget var udarbejdet med største nøjagtighed, var det først efter vedtagelsen, at man fik et reelt kendskab til, hvor omfattende kvaksalverivirksomheden i Sønderjylland var. Fra amtslæger og andre fik man nu oplysninger om, at kvaksalverne behandlede både gonorre, difteritis og tuberkulose, akut blindtarmsbetændelse, brugte røntgenstråler og udførte operative indgreb i fuld narkose.

Sundhedsstyrelsens holdning ændredes nu ganske radikalt. I et brev den 9. september 1920 skrev styrelsen til Justitsministeriet: »Men efter Sundhedsstyrelsen ved besøg i Sønderjylland og ved meddelelser fra læger dér samt gennem avisreklamer *har* fået sikkerhed for, at lægpraktikantuvæsenet netop spiller en ret betydelig rolle, må den anbefale, at der træffes foranstaltninger mod, at dette uvæsen får lov til at bestå helt uantastet og mulighed for endog at brede sig«. Styrelsen anbefalede nu, at ansøgninger om licens skulle indeholde 1) nøjagtige oplysninger om hvilke sygdomme vedkommende mente at kunne behandle, 2) hvilken uddannelse ansøgeren havde og 3) indenfor hvilket område vedkommende ønskede at udøve sin virksomhed. Der ville ikke blive givet tilladelse til at behandle kønssygdomme eller smitsomme sygdomme, der faldt ind under »Lov om Foranstaltninger mod smitsomme Sygdommes Udbredelse«, ligesom det heller ikke ville være tilladt uden assistance af en autoriseret læge at foretage behandlinger, som krævede »almindelig eller lokal bedøvelse af patienten«. ²³

Justitsministeriet udfærdigede herefter et oplæg til en »Bekendtgørelse om Udøvelse af Virksomhed som Lægpraktikant i de sønderjyske Landsdele«, der blev sendt til amtskontorer og amtslæger i Sønderjylland til udtalelse.

Amtsassessor Smidt i Haderslev amt svarede: »Det er selvfølgelig det bedste, om publikum søger lægehjælp hos læger, men da lægerne ofte ifølge sygdommens natur ikke kan hjælpe, eller virkningen af den anvendte behandlingsmåde først indtræder efter længere tid, som de utålmodige patienter ikke afventer, og da læger kan tage fejl eller opnå et så dårligt resultat, at lægfolk kan se det, så er det naturligt, at de syge søger helbredelse hos andre personer, om hvem de tror, at de kan hjælpe. Lige så urigtigt det ville være at bedømme en læge efter en enkelt fejlagtig behandling, lige så urigtigt er det efter

min mening at bedømme en lægpraktikant på denne måde. Her i amtet har vi hverken særlig celebre lægpraktikanter, men ej heller nogen almen farlig kvaksalver«. Amtsassessoren mente dog, at behandling af patienter for sygekassens regning skulle være udelukket, og det skulle være påbudt at føre bog over patienterne og behandlingsmåden.²⁴

Amtslægen i Haderslev, H. Aa. Refslund, var i høj grad forbavset over amtsassessorens udtalelser. I et brev til Justitsministeriet skrev han: »Det forekommer mig, at han ser alt for lyst på homøopatiens resultater«. Amtslægen gav herefter eksempler på, at en kvaksalver havde behandlet akut blindtarmsbetændelse samt kønssygdomme. Han sluttede dog med: »Til trods for at kvaksalverens virksomhed således ikke er ufarlig, så tror jeg dog, at det ville være faktisk urigtigt, fuldstændigt at nægte ham tilladelsen«. I brevet foreslog amtslægen en række ændringer til det udsendte oplæg, blandt andet skulle det ikke være kvaksalverne tilladt at udøve fødselshjælp eller at behandle sygdomme i de kvindelige kønsorganer, i særdeleshed ikke at foretage gynækologisk undersøgelse. Endvidere skulle røntgen- og radiumbehandling og kirurgisk virksomhed være forbudt, ligesom det ikke skulle være tilladt at give narkose eller at behandle patienter med hypnose.

Sundhedsstyrelsen fulgte amtslægens forslag i vid udstrækning. Den anbefalede dog, at visse lægpraktikanter fik tilladelse til at foretage »ledsætning, indretning og bandagering af benbrud, hvilket er kirurgisk virksomhed«, hvorimod egentlig operativ virksomhed skulle være forbudt.²⁵

Den 30. marts 1921 udkom »Bekendtgørelse om Udøvelse af Virksomhed som Lægpraktikant i de sønderjyske Landsdele«. §1 slog fast, at personer, der allerede havde fået meddelt tilladelse til fortsat virksomhed, kunne fortsætte arbejdet, dog med visse begrænsninger: Det var forbudt at betegne sig som læge og at reklamere for virksomheden ved skiltning eller annoncering. Virksomheden måtte kun udøves som konsultation i lægpraktikantens konsultationslokale. Praktikanten måtte ikke behandle smitsomme sygdomme, kvindesygdomme, sindssygdomme, udføre operativ virksomhed, fødselshjælp, røntgen- og radiumbehandling eller foretage bedøvelse. Praktikanten måtte ikke udstede recepter. Virksomheden måtte ikke uden tilladelse fra Justitsministeriet flyttes uden for den kommune, hvori den blev drevet ved bekendtgørelsens ikrafttræden. Virksomheden måtte kun

udøves af lægpraktikanten personligt. Der skulle føres bog over patienter og anvendte behandlingsmåder. Ugentligt skulle patienternes navne, alder, bopæl, sygdommens art og anvendt behandlingsmåde indberettes til kredslægen.²⁶

Denne betænkning blev let modereret den 12. september 1922. Det blev nu tilladt at skilte med navn, stilling som lægpraktikant og træf-tetid ved bopælen eller konsultationslokalet.

Desuden blev det tilladt at aflægge sygebesøg, såfremt man havde fået tilladelse til dette fra Justitsministeriet, og endelig skulle patienternes navne kun oplyses under særlige omstændigheder efter kredslægens forlangende.²⁷

De endelige regler for kvaksalvernes virksomhed forelå således først mere end to år efter Genforeningen.

Ansøgninger

Justitsministeriet modtog i alt 19 ansøgninger om tilladelse til fortsat virksomhed som lægpraktikant i Sønderjylland (otte fra Haderslev amt, fire fra Sønderborg, fire fra Tønder og tre fra Aabenraa amt). Herudover indkom der ca. 30 ansøgninger om tilladelse til at importere homøopatiske og andre midler (radiumholdigt mineralvand, vulkanslam og lignende) til behandling af engelsk syge, urinvejslidelser og hudsygdomme. Så sent som i 1926 kom der en ansøgning fra en dame om tilladelse til, at en række ikke navngivne kvinder måtte tage børn med rakitis [engelsk syge, red.] i behandling.²⁸ Der er næppe tvivl om, at disse ansøgere også drev kvaksalveri. Dette er dog ikke undersøgt nærmere i det aktuelle materiale.

Antallet af ansøgere siger intet om kvaksalveriets udbredelse i regionen. Der var betydeligt flere, men mange undlod formentlig at søge licens, fordi de kun behandlede venner og bekendte, andre måske fordi de ikke kendte loven.

Ansøgninger om tilladelse til virksomhed som lægpraktikant skulle sendes til justitsministeren. Justitsministeriet indhentede udtalelser om ansøgeren og dennes virksomhed hos amtslægen, amtmanden og politiet samt i visse tilfælde hos den lokale lægekredsforening. Sagen blev herefter overgivet til et tre-mands udvalg under Sundhedsstyrelsen med styrelsens formand, G. Tryde, som formand. Udvalget koordinerede de indhentede oplysninger og udfærdigede en indstilling til afgørelse i ministeriet.

Ud over rent faglige spørgsmål, såsom uddannelse, hidtidig virksomhed og eventuelle tidligere retssager, skulle instanserne vurdere, om virksomheden var af afgørende økonomisk betydning, eventuelt eneste indtægtskilde for ansøgeren, og om bopælskriteriet var opfyldt (ansøgeren skulle være bosat og have drevet sin virksomhed i Sønderjylland før 1. januar 1918).

Kvaksalverne havde gennem løfterne fra H. P. Hanssen og Det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender fået det indtryk, at de uden større problemer ville få lov til at fortsætte deres arbejde.

De, der havde funktionen som bierhverv, accepterede i de fleste tilfælde umiddelbart et afslag. De, der levede af virksomheden, var imidlertid stærkt utilfredse med et afslag. De sendte derfor ofte en ny ansøgning med nye oplysninger, ofte vedlagt anbefalinger fra fremtrædende enkeltpersoner eller befolkningsgrupper. Sagen blev herefter behandlet igen fra bunden med det resultat, at nogle sager trak ud i flere år.

Flere ansøgere rejste efter gentagne afslag til Tyskland, hvor de kunne fortsætte deres arbejde som kurpfuschere. De fleste sager blev afsluttet i 1921-22. Én sag sluttede i 1923, da ansøgeren døde. En anden stoppede brat i 1927 af ukendt årsag. Den sidste sag blev først afsluttet i 1934.

Tilladelser

Af de 19 ansøgere fik fem tilladelse til fortsat virksomhed som lægpraktikant i de sønderjyske landsdele. Fire fik tilladelsen i 1921, én i 1934.

Tre ansøgere, en far og to sønner, var ud af en kendt familie, der havde fungeret som benbrudslæger og ledsættere i Kolsnap siden begyndelsen af 1800.²⁹

Jes Jensen Paulsen, født 1848 i Kolsnap. Han havde lært faget af sin far, Jørgen Paulsen (1812-1899). Jes Paulsen havde drevet en lille gård, samtidig med at han hjalp faderen, men fra 1913 levede han af at være benbrudslæge i Kolsnap. Han var en kendt mand med et godt ry på egnen.

Amtslægen anbefalede tilladelse, men gjorde opmærksom på, at Jes Paulsen havde fået en bøde for en fejlbehandling. Amtsassessoren anbefalede indtrængende. Han skønnede, at bøden ikke var tilstrækkelig grund til at nægte tilladelse: »Enhver som behandler folk for

Brødrene Jørgen (tv) og Nis Paulsen (th) samt deres far Jes Jensen Paulsen var en kendt familie, der havde fungeret som benbrudslæger og ledsættere i Kolsnap siden 1800. Alle tre søgte om tilladelse til fortsat virksomhed som lægpraktikant. De fik tilladelserne i foråret 1921. Nis fik dog afslag i første omgang, men lokale borgere klagede til Justitsministeriet, hvorefter der blev givet tilladelse på betingelse af, at han ikke udvidede sin kundekreds. Foto: Privat.

sygdomme, kan komme for skade at stille fejl diagnose eller anvende en fejlterapi«.

I Sundhedsstyrelsen var holdningen delt på grund af den tidligere dom og Paulsens alder. Det endte dog med, at man anbefalede tilladelse: »Da manden er 72 år, vil han næppe længe gøre synderlig fortræd«. Den 20. april 1921 fik han Justitsministeriets tilladelse til at fortsætte sin virksomhed som lægpraktikant, idet han dog kun måtte behandle simple benbrud, ledeskred og forstuvninger.³⁰

Jørgen Paulsen, født 1882 i Kolsnap, søn af Jes Jensen Paulsen. Han havde lært faget af sin far og fungerede som benbrudslæge i Rødekro fra 1913. I maj 1920 flyttede han til Tønder, hvor han behandlede ledeskred og ukomplicerede benbrud. Virksomheden var hans eneste indtægtskilde. I perioden juni-november 1920 havde han en indtægt på 2.910 kr.

Amtslægen kunne ikke anbefale tilladelse. Han mente, at bopælskriteriet ikke var opfyldt, fordi Jørgen Paulsen først flyttede til Tønder i 1920. Politimesteren anbefalede. Sundhedsstyrelsen kunne ikke anbefale; man fandt, at bopælskriteriet ikke var overholdt, og undrede sig desuden over, at Paulsen kunne tjene så mange penge som benbrudslæge: »Eftersom antallet af disse lidelser da måtte være usædvanligt stort i hans virkeområde, er der tvivl om, at en del af de opgivne patienter har lidt af andre sygdomme«. Paulsens regnskaber viste imidlertid, at han ikke behandlede andet end benbrud og ledskred.

Justitsministeriet gav Jørgen Paulsen tilladelse til at fortsætte sin virksomhed som lægpraktikant den 30. marts 1921 »med den særlige begrænsning, at det kun skal være Dem tilladt at behandle ukompligerede benbrud og luxationer [ledskred, red.]«. ³¹

Nis Paulsen, født 1875 i Kolsnap, ligeledes søn af Jes Jensen Paulsen. Amtslægen kunne ikke anbefale: »Han har ingensinde drevet selvstændig virksomhed som lægpraktikant, men kun bistået faderen. Han er en kraftig mand i sin bedste alder, der med lethed vil kunne tjene til sit udkomme på anden måde«. Sundhedsstyrelsen anbefalede afslag. Som følge af en varm anbefalingsskrivelse fra amtsassessoren i Haderslev blev sagen imidlertid returneret fra Justitsministeriet med anmodning om, at den blev genovervejet. Sundhedsstyrelsen ændrede nu holdning og anbefalede tilladelse til fortsat virksomhed: »Man kan næppe behandle ham væsentligt anderledes end faderen«. Den 23. maj 1921 fik Nis Paulsen tilladelse til at behandle simple benbrud og ledskred.

I 1922 søgte Nis Paulsen om tilladelse til at flytte sin virksomhed fra Kolsnap til Vojens; han ønskede at gifte sig og kunne ikke finde en bolig i Kolsnap. Amtslægen fandt ingen anledning til, at ønsket blev efterkommet: »Der er ingen trang til at få en lægpraktikant i Vojens, hvor der bor en dygtig læge«. Justitsministeriet gav i første omgang afslag, men efter en henvendelse fra lokale borgere fik Nis Paulsen den 22. august 1922 tilladelse på betingelse af, at han ikke udvidede sin kundekreds ud over dens nuværende område. I 1923 søgte han om tilladelse til at aflægge sygebesøg, hvad broderen i Tønder havde fået. Dette blev afslået som følge af en kraftig protest fra amtslægen. ³²

Christian Hansen Damm, født 1853 i Gejlå. Han startede en homøopatisk praksis i Gejlå i 1877. I 1885 fik han en »praktisk uddannelse i homøopatisk sygebehandling« i Flensborg. Fra 1886-88 virkede han

som homøopat i Ballum og fra 1888-1906 i Neumünster, hvor han tjente en formue. I 1906 flyttede han til Haderslev og i 1907 til Skærbæk, hvor han levede af pengene. Han investerede hele sin formue i aktier i Privatbanken i Haderslev, og da den gik fallit i 1915, mistede han alle sine penge. Han startede derfor en homøopatisk praksis i Skærbæk, som han levede af. Amtslægen anbefalede – under hensyn til Damms alder – tilladelse på betingelse af, at »han ikke selv dispenserer lægemidler«. Kommunerådet og politimesteren anbefalede også. Sundhedsstyrelsen var positiv: »Den gamle mand gør næppe længe skade«. Justitsministeriet gav den 30. marts 1921 Hansen Damm tilladelse til at fortsætte sin virksomhed med den begrænsning, at han ikke måtte udstede recepter.

Hansen Damm skrev nu til ministeriet: »Forbudet ophæver tilladelsen, hvorledes skulle jeg kunne praktisere og helbrede mine patienter uden midler«. Han bad om tilladelse til at udskrive homøopatisk medicin »om også kun fra 5. potens opad, der jo kendes uden nogen fysiologisk virkning og er totalt uskadelig«. Da anmodningen blev afvist, udleverede Hansen Damm selv medicinen.

Den 19. februar 1921 holdt han konsultation i Holsted, hvor han udleverede medicin til patienter. Han blev derfor anklaget for kvak-salveri og ulovlig medikamenthandel og blev ved retten i Ribe den 14. maj 1921 idømt en bøde på 100 kr. Politimesteren henstillede dog i sin rapport til Justitsministeriet, at der under hensyn til Hansen Damms økonomiske stilling blev givet ham tilladelse til at udstede recepter fremover, hvad amtslægen nu også anbefalede i en supplerende skrivelse. Sundhedsstyrelsen ville dog af »principielle grunde« ikke ændre beslutningen.³³

Johannes Harbeck, født 1888 i Rendsborg. Han havde lært homøopatisk sygdomsbehandling af sin svigerfader, J.F. Petersen, der havde været homøopat i Haderslev i 35 år, og havde desuden fulgt et 1-årigt kursus for naturlæger i Berlin. Han behandlede kun med homøopatisk medicin og havde et godt samarbejde med både sygehuset og byens læger.

På en forespørgsel i 1919, om han fortsat kunne drive sin virksomhed efter Genforeningen, svarede Det Midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender »at man fra dansk side i princippet agter at anerkende alle for tiden udøvede næringsveje i Sønderjylland«. Amtet anbefalede kraftigt tilladelse til fortsat virksomhed. Amtslægen

Johannes Harbeck var homøopat i Haderslev. Han fik endelig dansk licens i 1934 ovenpå en meget lang og dramatisk sag, som nåede helt til Folketinget. Det er formentlig ikke tilfældigt, at Harbeck fik meddelt sin tilladelse et halvt år før den nye lægelov trådte i kraft. En lov, som tillod lægpraktikant-behandling i hele landet. Foto: Privat.

fremlagde to tilfælde, »der kunne være blevet skæbnesvangre for patienterne«, men fandt dog, at det ville være »taktisk urigtigt at afslå en tilladelse«. I 1923 anbefalede amtslægen dog en tilladelse gældende for 10 år. Sundhedsstyrelsens indstilling var negativ.³⁴

Den 13. maj 1921 fik Harbeck afslag fra Justitsministeriet. Det medførte omgående en kraftig reaktion fra egnens borgere. En kreds af byrådsmedlemmer, sognerådsformænd, forretningsføreren for sygekassen og en rigsdagsmand (Chr. Lageri) skrev et brev til minister H.P. Hanssen »til brug ved en fornyet ansøgning om tilladelse at meddele ansøgeren det vidnesbyrd, at han er en meget skattet praktikant og i enhver henseende en hæderlig mand, der har omfattet sin virksomhed med nidkærhed og stor interesse til lægedom og glæde for en mængde mennesker«. Brevet var vedlagt en liste over sygehistorier fra patienter, som Harbeck havde helbredt efter virkningsløs behandling hos egnens læger. Samtidig forelagde de sønderjyske folketingsmænd sagen for justitsministeren. Sagen blev genoptaget, og Harbeck fik den 8. juni 1921 tilladelse til at fortsætte sin virksomhed til en endelig afgørelse forelå.³⁵

Det var forbudt homøopaterne at udskrive recepter. Harbeck arrangerede sig derfor med en kollega i Flensborg, Schröther, således at Harbeck undersøgte patienterne og stillede en diagnose, hvorefter journalen blev sendt til Schröther, der så ordinerede medicinen og udskrev recepten. Til en politirapport oplyste Harbeck, at han ikke tog honorar, det blev fastsat og modtaget af Schröther, der betalte Harbeck for hans ulejlighed. I 1924 overvejede Sundhedsstyrelsen at

rejse tiltale mod Harbeck, der havde tilset et barn, som døde efter behandling med tabletter ordineret af Schröther. En laboratorieundersøgelse viste imidlertid, at tabletterne kun indeholdt mælkesukker, hvorefter sagen blev opgivet.³⁶

De følgende år modtog Sundhedsstyrelsen talrige skrivelser fra ledende borgere på egnen med kraftige opfordringer til at tage hensyn til »befolkningens ønsker og berettigede krav«. Diskussionen kom efterhånden til at dreje sig om, at Harbeck fra tysk tid havde »en velerhvervet rettighed« til at fungere som behandler. Styrelsen fandt imidlertid ikke dette argument holdbart, idet alle og enhver i Tyskland havde ret til at behandle. Desuden kom der mange positive udtalelser fra patienter behandlet af Harbeck. En 45-årig kvinde med rygsmærter var gennem længere tid blevet undersøgt hos sin læge, der ikke kunne finde en forklaring på smerterne. Harbeck anbefalede kvinden undersøgt hos en gynækologisk specialist, der fandt en meget stor svulst i patientens underliv. En kvinde havde uden bedring fået ordineret medicin for blodmangel på grund af træthed hos sin egen læge. Harbeck anbefalede, at hun blev undersøgt på sygehuset på mistanke om en svulst i maven. Dette blev bekræftet.

Fra amtslægen kom der enkelte negative udtalelser, men det gav undertiden Sundhedsstyrelsen endnu større problemer. Således behandlede Harbeck en mand med et sår, der viste sig at være forårsaget af syfilis. Styrelsen fandt det ikke klogt at gøre mere ved sagen, da en amtslæge for nylig og en gynækologisk specialist for et par år siden havde overset en tilsvarende lidelse.³⁷

I 1927 gik et nyoprettet »Udvalg til Værn om Homøopathernes Rettigheder i Sønderjylland« i Haderslev kraftigt ind i debatten til fordel for Harbeck med læserbreve og møder med ministre og Sundhedsstyrelsen.³⁸ Sundhedsstyrelsen følte sig efterhånden meget presset. Harbecks sag kom op i Folketinget, og i 1927 mente styrelsen, at sagen burde afgøres ved en domstol. Man var bange for at komme i en uheldig stilling, såfremt sagen kørte af sporet: »Så vil Sundhedsstyrelsen blive ganske kompromitteret, såfremt ministeriet under pres af de sønderjyske folketingsmænd (statsministeren er selv folketingsmand i Sønderjylland) giver d'herrer tilladelse«.

Sundhedsstyrelsen så egentlig ganske positivt på Harbeck, men hans sag gav problemer. Han havde i flere tilfælde sendt skrivelser til styrelsen sammen med tre andre behandlere (Lehmann Hansen Schødt, Kjeld Petersen Oxen og Hans Hansen Voigt), som alle havde

været straffet for deres virksomhed. Harbecks sag blev derfor behandlet på linje med de øvriges. Navnlig blev hans sag knyttet tæt til Lehmann Hansen Schødts sag gennem »Udvalget til Værn om Homøopaternes Rettigheder i Sønderjylland«, hvad der ikke var til Harbecks fordel. I 1921 havde de fire samlet haft foretræde for Kongen, for justitsministeren, og givet møde i Sundhedsstyrelsen. I et notat fra mødet i styrelsen anføres: »Harbeck er en ganske pæn, sympatisk mand, som vi har været nærved at gå med til engang, og jeg kan ikke nægte, at jeg synes, at det er lidt synd for manden, hvis eneste fejl består i, at han skal have miskendt en appendicitis [blindtarmsbetændelse, red.] (hvad mange læger har gjort)«. De tre øvrige blev betegnet som farlige og umulige. Sagen fortsatte med uændret intensitet til den 29. juni 1934, hvor Harbeck fik tilladelse til at udøve virksomhed som lægpraktikant i de sønderjyske landsdele.³⁹

Den 14. marts 1934 var en ny lægelov, der tillod uautoriseret behandling af syge, blevet vedtaget. Loven trådte i kraft den 1. januar 1935. Det er formentligt ikke tilfældigt, at Harbeck fik meddelt sin tilladelse et halvt år før den nye lovs ikrafttræden.

Afslag

I Haderslev amt fik følgende afslag:

Lehmann Hansen Schødt, Haderslev, født 1875 i Ballum. Schødt var maler af profession med behandlervirksomheden som bierhverv indtil 1913, hvorefter han fungerede som fuldtidsbehandler. Han angav, at han havde aflagt eksamen som homøopat i 1911 i Berlin, hvorefter han startede praksis i Hvidding. For at undgå tysk militærtjeneste flyttede han i 1916 til Fredericia, hvor han i 1920 blev anklaget for kvaksalveri. Af retsbogen fremgår det, at han behandlede indvendige sygdomme og hudsygdomme efter homøopatiske principper, samt gynækologiske sygdomme efter Thure-Brandts princip, som er en kraftig, samtidig ind- og udvendig massage af livmoderen. En række tidligere patienter blev ført som vidner. En kvinde, der af sin læge var blevet anbefalet operation for underlivssygdom, behandlede han med massagekure efter Thure-Brandts princip, idet han mente, at livmoderen lå forkert. Pris 6 kr. En kvinde med kraftige menstruationssmerter blev behandlet med daglig massage af underlivet i 21 dage. Hun betalte 4 kr. for massagen og 10 kr. for et pulver mod hovedpine. En mand med en »nervøs lidelse

i næsen og vegetationer i næsen« blev behandlet med 15 pulvere, der skulle tages i nummereret rækkefølge.

Schødt brugte forskellige pulvere, som han selv blandede af 100 forskellige stoffer. Pulverne blev markeret med et nummer. Han havde ingen fortegnelse over pulverne: »Jeg har det hele i hovedet«. Under retssagen kunne han dog ikke huske, hvilket pulver det enkelte nummer repræsenterede, og han angav forskelligt pulverindhold for samme nummer ved efterfølgende afhøringer, hvilket han undskyldte med nervøsitet. Han blev idømt en bøde på 200 kr.

Efter retssagen i 1920 flyttede Lehmann Schødt til Haderslev, hvor han søgte tilladelse til fortsat virksomhed som lægpraktikant. Amts-assessoren anbefalede, medens alle øvrige instanser frarådede. Den 16. marts 1921 fik han afslag på sin ansøgning på grund af den tidligere dom, de useriøse, farlige behandlingsmetoder, og fordi bopælskriteriet ikke var opfyldt.⁴⁰ Umiddelbart efter afslaget søgte han igen. Da denne ansøgning også endte med et afslag, anmodede flere af Schødts tilhængere, med henvisning til at »han er søn af agtværdige forældre, har været en flink og dygtig elev i skolen og er kendt som en brav og hæderlig mand«, ministeren for Det midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender, H.P. Hanssen, om, at Schødt fik tilladelse. Efter megen diskussion i Sundhedsstyrelsen fik han den 17. juni 1921 endnu engang afslag.⁴¹

I august 1921 kom der så igen en ny ansøgning fra Lehmann Schødt, nu vedlagt 4000 underskrifter, med anbefaling fra borgere i Haderslev og omegn. Sagen blev igen forelagt alle instanser. Amtslægen henviste til retssagen fra Fredericia og skrev: »Iflg. domsudskrift synes hele virksomheden at være humbug«. Som flere gange tidligere blev der givet afslag.⁴²

Trods de mange afslag fortsatte Schødt uændret med at behandle patienter. Da apotekerne fik pålagt, at de ikke måtte udlevere medicin på recept udstedt af kvaksalvere, fik han kollegaen, Schröther i Flensborg, til at skrive recepterne. Dette blev forelagt Sundhedsstyrelsen i november 1926. Man forlangte nu, at Schødt gennem amtslægen skulle dokumentere, at han havde taget lægeeksamen i Tyskland. Amtslægen foretog sig ikke noget. Styrelsen undrede sig: »Der synes at være en eller anden grund til, at man ikke skrider ind mod Schødt. Han ejer en hel del ejendomme i Haderslev. Patienter søger ham fra hele Jylland, kommer endog i ruteautomobil fra Skive«. Det viste sig dog senere, at styrelsen havde glemt at sende brevet til amtslægen.⁴³

Akterne slutter i januar 1927, hvor Sundhedsstyrelsen anmodede statsadvokaten i Sønderborg om at foranledige en undersøgelse og et eventuelt sagsanlæg mod Schødt. Udfaldet af denne undersøgelse kendes ikke, men Schødt blev boende i Haderslev og er i Haderslev bys vejvisere opført som homøopat hvert år til efter 1936, hvor en ny lov var gældende.

Kristen Petersen, Haderslev, arbejdede som tandtekniker med homøopati som bierhverv. Sundhedsstyrelsen fandt, at det var »uheldigt at sammenblende de to ting« og anbefalede i første omgang afslag på begge dele. Efter en henvendelse fra amtslægen fik han imidlertid tilladelse til at fortsætte som tandtekniker, men ikke tilladelse til at fungere som lægpraktikant.⁴⁴

Gustav Adolf Voss, Haderslev, født 1869 i Hamburg am Rhein. Han virkede som magnetisør og homøopat fra 1908 i Neumünster. Den 1. juli 1918 kom han til Haderslev for at tage sig af sine gamle svigerforældre. I ansøgningen angav han, at svigermoderen på 89 år »vil komme til at ligge den danske stat til byrde«, hvis han fik afslag. Svigermoderen døde imidlertid få dage efter ansøgningen blev skrevet. Den 21. marts 1921 fik han meddelt afslag efter indstilling fra alle instanser.⁴⁵

Dorthe Frank, Ustrup, født 1862. Hun var husbestyrerinde og drev en mindre virksomhed som ledsætter (benbrudslæge) i Rødding. Den 1. oktober 1918 flyttede hun til Ustrup kommune. Hun havde lært faget af sin far, der var smed. Hun mente, han havde været et års tid i København for at »lære at være dyrlæge«. Alle instanser frarådede tilladelse. Amtslægen tilføjede i sin indstilling: »Hun vil vist også sagens fremskaffe beviser fra kommunens spidser, deri at hun har virket til beboernes tilfredshed. Sønderjyderne er nu engang ikke opfyldte af særlig autoritetstro, og alt det, der ikke nyder anseelse hos autoriteterne, står af samme grund ofte højt hos befolkningen«. Amtslægen gjorde desuden opmærksom på, at befolkningen nok foreløbig alligevel ville benytte Dorthe Frank og andre kvaksalvere i smug: »Den vil holde op dermed, når den medicinske videnskabs midtpunkt rykker den nærmere på livet, idet godt kvalificerede sygehuslæger her, som i det øvrige Danmark, overtager sygehusenes ledelse«. Den 25. februar 1921 fik hun meddelt afslag. I 1927 søgte Dorthe Frank igen om tilladelse, men fik atter afslag.⁴⁶

Helene Harbeck, Haderslev, født 1884 i Flensborg, gift med Johannes Harbeck. Hun havde lært faget af sin far, men havde ikke fungeret i årene op til 1920. Nu ville hun gerne begynde igen, for at kunne hjælpe manden ved sygdom og bortrejse. Den 13. maj 1921 fik hun afslag på ansøgningen.⁴⁷

Sønderborg amt

Magdalene Gunnensen, Sønderborg, født i Egersund 1849, enke i 34 år. Hun havde praktiseret homøopati i 38 år og tjente 7-8 kr. om dagen (2-3 kr. pr behandling). Der var almindelig tiltro til hende på egnen. I politirapporten blev hun anbefalet af flere borgere i byen. Én mente dog, at det var samme slags medicin, hun brugte hver gang: »men hjælper, det gør det!«. Politimesteren kunne ikke anbefale på grund af »høj alder og åbenbar affældighed«. Amtslægen, H. Varming, var ligeledes mod en tilladelse: »Hun benytter så at sige udelukkende homøopatiske midler i meget stærk fortynding, så stærk, at de umuligt kan udøve nogen virkning, langt mindre gøre skade, men hun er ganske uvidende, kan ikke stille diagnoser, påtager sig behandling af sygdomme, som hun absolut skulle holde sig fra, således behandler hun syfilis og gonore«. Efter afslag fra justitsministeren blev der fremsendt en ny ansøgning med anbefaling fra 113 borgere i Sønderborg. Dette ændrede dog ikke den første afgørelse, og hun fik endeligt afslag i april 1921.⁴⁸

C. Jacobsen, Flensborg, født i Ullerup 1863. Han havde de sidste 16 år fungeret som kurpfuscher i Flensborg, hvor han behandlede mange patienter fra sognene nord for den nye grænse. Med ansøgningen fulgte en varm anbefaling fra Den Slesvigske Forening i Flensborg, der karakteriserede ham som: »en dansksindet, ædruelig, meget ordentlig samt rolig person«. Han fik afslag 10. februar 1921, begrundet med at bopælskriteriet ikke var opfyldt.⁴⁹

Christian Clausen, Sønderborg, født 1865 i Egen på Als. Han havde siden 1895 drevet behandlervirksomhed for venner og bekendte i Sønderborg og omegn, men henviste til lægerne i alvorlige tilfælde. Han havde tidligere slået op i nogle bøger for at se hvilken medicin, der skulle anvendes, men havde mistet bøgerne i 1919 ved en brand. Amtslægen og politimesteren kunne »under ingen omstændigheder

Hans Hansen Voigt oprettede i 1911 *Das Keiserliche Homöopatische Sanatorium* i Fynshav. I 1913 flyttede han sin praksis til Asserballe-skov, hvor han behandlede alle slags sygdomme og udførte operationer i fuld narkose. I Australien købte han titlen *dr. med. et chir.*, og han insisterede på at arbejde på lige fod med lægerne. Han havde betydelig opbakning af borgere og sågar sygekasserne. Men han blev nægtet dansk licens. Foto: Privat.

anbefale«. Sundhedsstyrelsen skrev: »Virksomheden har ingen betydning for hans eksistens, han er ganske uvidende«. Han fik afslag den 1. marts 1921.⁵⁰

Hans Hansen Voigt, Asserballe, født 1877 i Asserballeskov. I 1906-09 var han i Berlin og Kiel, hvor han ifølge egne oplysninger studerede medicin og bestod den naturvidenskabelige prøve. Samtidig skrev han et par artikler om homøopatiske emner. Universitetet i Kiel kunne imidlertid oplyse, at der ikke havde været indskrevet nogen person med navnet Hans Hansen Voigt ved det medicinske fakultet dér. Den 1. maj 1911 oprettede han *Das Keiserliche Homöopatische Sanatorium* i Fynshav.

Fra *The Southern College of Medicine and Surgery* i Australien skaffede han sig titlen *dr. med. et chir.* Ifølge en udateret, egenhændig afskrift af et dokument (originalen var ifølge Voigt bortkommet) havde han gennemført et 4-årigt studium ved kollegiet og havde bestået eksamen i medicin og kirurgi. Overfor amtsforstanderen indrømmede han dog i 1913, at han aldrig havde været i Australien, men at han havde fået doktordiplomet og titlen ved at indsende et pengebeløb og en kopi af en artikel, *Entwurf zu einer vergleichender Biokinetik*, til det australske fakultet. I 1913 flyttede han sin praksis til Asserballe-skov, hvor han behandlede både medicinske og kirurgiske sygdomme og bl.a. opererede patienter i fuld narkose.

I årene 1912-17 blev han flere gange idømt bøder på op til 200 mark

Hans Hansen Voigts notesbøger. Bøgerne blev forelagt Sundhedsstyrelsen som dokumentation for Voigts uddannelse, da han søgte dansk licens. Voigt oplyste, at han havde studeret medicin i Kiel, men universitetet i Kiel kunne imidlertid oplyse, at der ikke havde været indskrevet nogen person med navnet Hans Hansen Voigt dér. Foto: Andreas Johannsen.

for kvaksalveri. I 1916 blev han anklaget for manddrab, idet en patient døde to timer efter at have fået en injektion mod astma. Voigt blev imidlertid frikendt ved retten, fordi de sagkyndige ikke kunne svare på, om patienten var død, hvis hun ikke var blevet behandlet af Voigt.

Allerede før Genforeningen søgte Voigt om tilladelse til at fortsætte sin virksomhed, hvilket blev afslået, da der endnu ikke forelå nogen lov på området. Dette udløste omgående en kraftig reaktion hos befolkningen, og i marts 1920 – før Genforeningen – modtog justitsministeren et brev med 3.605 underskrifter fra beboere på Als med anmodning om, at »Dr. Voigt fra Asserballeskov må fortsætte sin store gode virksomhed mellem os«. Voigt fortsatte med at praktisere, og i august 1920 klagede beboere på Als til Sundhedsstyrelsen over, at apotekerne nægtede at ekspedere recepter udskrevet af Voigt.⁵¹

I juli måned 1920 søgte Voigt om tilladelse til at fortsætte sin »læge-

virksomhed på Als« – altså ikke blot om tilladelse til at fungere som lægpraktikant, men tilladelse til at fungere på lige fod med de autoriserede læger. Sundhedsstyrelsen indledte nu en grundig undersøgelse af Voigts virksomhed. Han blev bedt om at dokumentere sin uddannelse. Som dokumentation afleverede han sine skolepapirer, afskrift af dokumentet fra »The Southern College«, og en samling noteshefter fra forelæsninger. Styrelsen indhentede nu udtalelser fra den tyske tid, og fra amtslægen, politimesteren og lægekredsforeningen. Alle var stærkt negative overfor Voigts arbejde, der blev betegnet som »absolut skadelig, og langt farligere for befolkningen end de fleste andre kvaksalvere«. Den 30. december 1920 fik han afslag på fortsat virksomhed fra Justitsministeriet. Voigt fortsatte imidlertid med at praktisere, endog med fuld accept fra de lokale sygekasser.⁵²

De følgende år skrev Voigt talrige breve til Sundhedsstyrelsen og forskellige ministerier. Desuden skrev han flere gange til kongen. I brevene beskrev han sin store indsats for egnens borgere og gjorde kraftigt opmærksom på, at han var meget dansksindet. Foreninger og talrige enkeltpersoner støttede ham til stadighed i breve til Justitsministeriet, Sundhedsstyrelsen og i avisindlæg i både danske og tyske blade.⁵³

Sundhedsstyrelsen blev efterhånden noget usikker. I et voteringsnotat den 16. juli 1921 står der, at »et afslag uden tvivl vil vække stor mistemning blandt befolkningen på Als«. Sagen var ved at blive politisk, og styrelsen anbefalede derfor, at Voigt fik tilladelse til at fungere som lægpraktikant. Dette afslog Voigt imidlertid, han ville have lov til at arbejde på lige fod med lægerne: »Min praksis afviger væsentligt fra andre homøopaters virksomhed, eftersom min praksis omfatter alle de forskellige discipliner, både kirurgiske og interne, som måtte forekomme i en almindelig landpraksis«. I marts 1922 anmodede han Sundhedsstyrelsen om tilladelse til: »At jeg betegner mig som dr. med. Voigt, homøopat (promoveret i udlandet). – At smitsomme sygdomme udtages af min behandling. – At sygebesøg tillades, så vel som den mindre kirurgi uden almindelig narkose. Ligeledes kvindesygdomme med undtagelsen af fødselshjælper«. Da han atter fik afslag, søgte han Undervisningsministeriet og det Lægevidenskabelige Fakultet om tilladelse til at gennemgå et kursus eller en volontørtid eller lignende ved et sygehus. Universitetet så sig ikke i stand til at hjælpe.⁵⁴

Egnens læger klagede jævnligt over Voigt. I 1923 meddelte Harry Hansen, Tandslet, at Voigt havde forvoldt to patients død; blandt andet døde en 8-årig dreng med difteritis efter behandling med serum-

injektioner. Voigt afviste anklagen og vendte endnu engang tilbage til sin ret til at bruge dr. med. et kir.-titlen. Han påstod nu med henvisning til *Berliner Homöopathische Zeitschrift*, at det i tysk tid var tilladt at bruge disse titler, hvis de var erhvervet i udlandet, hvilket hans jo var.

Samme år gjorde læge Birkedal i Sønderborg amtslæggen opmærksom på, at Voigt havde bortopereret det ene bryst på to kvinder på grund af brystbetændelse. Voigt havde sagt, at det drejede sig om tuberkulose. Klagen blev bekræftet af overlægen ved Statshospitalet i Sønderborg. Endvidere havde Birkedal hørt, at Voigt skulle have foretaget et større antal amputationer. Dette er dog ikke bekræftet.

Voigts sag spidsede til, og efter han havde taget en patient med tuberkulose i behandling, blev der foretaget en politiafhøring den 31. maj 1923.⁵⁵ Inden der forelå en afgørelse på denne nye sag, døde Voigt af »hertesvaghed« den 2. september 1923.

Tønder amt

Jens Juhl, Østergasse, født 1866 i Skærbæk. Han havde virket som behandler siden 1912.

Amtslægen frarådede tilladelse: »Han har ikke nogen som helst uddannelse eller betingelser for at kunne diagnosticere respektive behandle sygdomme«. Amtet og Sundhedsstyrelsen frarådede ligeledes. Juhl fik afslag 30. august 1920. Trods afslaget fortsatte han med at praktisere. I 1926 forespurgte han oven i købet Ministeriet for Sundhedsvæsen, om det var tilladt at modtage betaling for udgifter til transport og tidsspilde i anledning af behandling af personer. Ministeriet svarede: »Det er Dem overhovedet ikke tilladt at tage personer under behandling«. Som et kuriosum bad en landmand i Arrild i 1926 Indenrigsministeriet om tilladelse til, at Jens Juhl måtte behandle hans hest. Ministeriet fandt ikke anledning til at foretage sig yderligere i sagen.⁵⁶

Kjeld Petersen Oxen (Oksen), Tønder, født 1874 i Skærbæk. Ifølge egne oplysninger havde han studeret ved forskellige læreanstalter i Berlin og Leipzig, hvor han blev undervist i en række medicinske discipliner (anatomi, fysiologi, patologi, gynækologi, førstehjælp, hydroterapi, almindelig massage og Thure-Brandts massage). I 1914 oprettede han en kuranstalt i Tønder, Banegårdsgade 8. Han behandlede alle slags sygdomme med en række forskellige behandlingsformer (røntgenterapi, diatermi, hydroterapi, massage, specielt Thure-Brandts

massage og medicoelektriske behandlinger). Han undlod kun at behandle, når han mente, at sygdommen var uhelbredelig. I 1919 ansatte han en tysk læge, K. F. W. C. Reuter, på anstalten.⁵⁷

Amtslæge Lausten-Thomsen skrev i sin indstilling: »Hans uddannelse har dog ikke givet ham de nødvendige forudsætninger for at anvende disse midler med nogen som helst kritik. Han har ingen forestilling om deres virkningsmåde. Det må på det bestemteste frarådes at give Oxen tilladelse til at behandle syge«. Politimesteren kunne ligeledes ikke anbefale, da Oxen ikke kunne fremvise fyldestgørende dokumentation for sin uddannelse. Amtsassessoren anbefalede derimod, men tilføjede dog: »Efter amtets formening bør der i hvert fald fastsættes særlige indskrænkninger i pågældendes ret, og særlige bestemmelser om måden hvorpå den udøves«. ⁵⁸

Inden ansøgningen var færdigbehandlet i Sundhedsstyrelsen blev Oxen anklaget for fosterfordrivelse. Han havde i adskillige tilfælde behandlet gravide kvinder med sædebade, Thure-Brandts massage og Teslastrøm, hvorefter kvinderne aborterede i umiddelbar tilslutning til behandlingen eller få dage efter. Oxen blev dog frikendt ved retten i Sønderborg den 13. april 1921, da man ikke kunne bevise, at der forelå tilsigtet fosterfordrivelse.⁵⁹

Oxen forsøgte nu at sælge kuranstalten til Dr. Reuter, der havde været formel leder af anstalten siden 1919. Den 26. april 1921 fik Reuter imidlertid afslag på sin ansøgning om dansk autorisation som læge. Salget af kuranstalten blev herefter opgivet. Sundhedsstyrelsen indstillede, at Oxen ikke fik tilladelse til fortsat virksomhed, »idet hans virksomhed rummer direkte farer for hans klientel«. Den 6. juni 1921 fik han afslag fra Justitsministeriet. Trods afslaget fortsatte Oxen sin virksomhed. Han annoncerede i dagbladene, og han meddelte amtslægen, »at han ikke ville afstå fra at tage patienter i behandling og tilføjede, at han nok skulle meddele mig, når dette skete, for at tiltale kunne rejses«. ⁶⁰

De følgende år skrev han flere breve til Sundhedsstyrelsen, Retslægerådet og justitsministeren. Tonen i brevene blev tiltagende skarp: »Når disse fotografier og takkeskrivelser ikke skulle være Dem nok for at bevidne min dygtighed som lægpraktikant, da vil jeg tilstille Dem 10.000 underskrifter fra folk af alle klasser, som ønsker min forbliven i Tønder«. I brevene angreb han alt og alle, navnlig amtslægen og sundhedslovene: »Sådan en lov er for kvaksalvere, men ikke for mænd, der helbreder sygdomme på basis af de nyeste videnskabelige teorier«. Han vedlagde ofte fotografier og takkeskrivelser fra patienter, som han hav-

de helbredt efter, de var opgivet af lægerne: »Han [Oxen, red.] har efter opgivelsen fra Dr. Kühl, Højer, taget ham [brevskriverens far, red.] på dødens rand – hvor studert doktor har opgivet sit klygt og dygt, ham har han ligeledes fuldstændig helbredt« og »er tilfreds og helbredt efter røntgenbehandling for tuberkulose i højre knæ, – er behandlet hos min læge uden virkning, nu er jeg fuldstændig kureret på tre måneder«. I aviserne var der samtidig en kraftig aktivitet i form af artikler og læserbreve fra borgere i Tønder og Oxen selv om sagen.⁶¹

Den 3. november 1921 blev Oxen idømt en bøde på 200 kr. for sin fortsatte virksomhed. Han sagde i retten, at han var klar over, at han var blevet nægtet tilladelse. Han havde imidlertid fortsat sit arbejde, fordi han i 1919 fik oplyst, at Danmark efter Genforeningen ikke påtænkte at forbyde nogen næringsvej, der var lovlig i Tyskland.⁶² Politimesteren betegnede nu Oxen som »en ualmindelig ondartet kvaksalver, dertil på vej til kværlantforrykthed og utvivlsomt noget sexuel pervers, da han fortrinsvis gør kvinders kønsorganer til genstand for sine hestekure«. De sønderjyske rigsdagsmænd holdt møde om homøopaternes stilling, og her udtalte både H. P. Hanssen og grev Schack sig til fordel for lægpraktikanterne, bl.a. Oxen. Statsadvokaten oplyste imidlertid i et brev rigsadvokaten om, at grevens kone var blevet behandlet hos Oxen, »hvilket måske forklarer grevens holdning«.

Lokalt ønskede man sagen afsluttet. Amtsassessoren bad den 28. marts 1921 Justitsministeriet om en hurtig afgørelse for at få anstalten lukket. Huset skulle omdannes til boliger: »Her er største boligmangel, bl.a. er der ingen bolig til en oberstløjtnant i byen. Han bor på et hotel, til der findes noget. Han skal have en lejlighed i huset«.⁶³

Den 7. november 1921 fik Oxen atter afslag, nu på en ansøgning fremsendt til kongen. Der blev rejst nye anklager mod Oxen, og sidst på året 1922 blev han idømt fængselsstraf for sin fortsatte virksomhed. Oxen optruede herefter for Tyskland og flyttede til Flensborg i 1923.⁶⁴

Aabenraa amt

Peter Petersen Hissel, Tombøl, født 1876 i Tombøl. Familien havde gennem fem generationer drevet behandlervirksomhed. Han var proprietær og en kendt og agtet mand på egnen. Han behandlede navnlig forvridninger og simple benbrud, men tog sig i mindre grad også af andre sygdomme, blandt andet solgte han en selvkomponeret helbredende olie, »Hisselolie«.

Amtslægen, amtet og politimesteren anbefalede tilladelse. Trods anbefalingerne frarådede Sundhedsstyrelsen efter nogen intern diskussion med begrundelsen: »Det er ikke ansøgerens levevej«. Den 1. april 1921 fik han afslag fra Justitsministeriet.⁶⁵

Ernst Alfred Schröther, Aabenraa, født 1874 i Schlesien. I forbindelse med sanitetstjeneste ved tysk Røde Kors havde han deltaget i et årskursus ved den Ortheyske læreanstalt for naturlægevidenskab og kvindelig lægebehandling. I 1913 startede han en praksis i Berlin. Februar 1919 giftede han sig med enken efter en afdød praktiker i Christiansfeld (Julius Schødt) og videreførte hans praksis. I april 1919 flyttede han til Aabenraa. Hverken amtslægen, amtet eller Sundhedsstyrelsen kunne anbefale: »Der findes intet i hans uddannelse, der kan tale for en tilladelse, – opfylder ikke bopælskriteriet«. Afslag blev meddelt den 23. december 1920.

Efter afslaget fortsatte han med at praktisere og udskrive recepter. Sundhedsstyrelsen gjorde imidlertid den lokale apoteker opmærksom på, at apotekerne ikke måtte ekspedere recepter udstedt af ham. Schröther flyttede så til Flensborg, hvor han fortsatte sit arbejde og hjalp danske kolleger, bl.a. Harbeck og Lehmann Schøtt, ved at udskrive recepter for dem.⁶⁶

Johann Nielsen Jepsen, Rødekro, født 1867 i Aabenraa. Han var gift, og havde seks børn. Familien levede af hans behandlervirksomhed. Til en politirapport oplyste han, at han havde praktiseret forskellige steder siden 1901 (Rødekro, Schweiz, Flensborg, Hamborg og fra marts 1919 atter i Rødekro). Amtslægen mente, at oplysningerne om hans tidligere funktion ikke var korrekte, men anbefalede dog tilladelse. Politimesteren anbefalede ligeledes, »under hensyn til, at han i en alder af 60 år ikke kan påbegynde en anden virksomhed, der kan forsørge ham og hans familie«. Sundhedsstyrelsen afslog imidlertid: »Han opfylder ikke bopælskriteriet, – er ikke i besiddelse af fremragende kvalifikationer«. Han fik afslag den 14. marts 1921.⁶⁷

Myndighedernes håndtering af sagerne

Administrativt blev sagerne behandlet korrekt af såvel de lokale som centrale myndigheder. I sagsakterne findes i alle tilfælde udtalelser fra relevante instanser, og ved fremsendelse af en fornyet ansøgning

blev sagen endnu engang behandlet seriøst. Sagerne blev behandlet hurtigt, og det var ikke myndighederne, men fornyede ansøgninger og lokalbefolkningens reaktioner, der var skyld i at visse sager strakte sig over flere år.

Udtalelser fra nytillflyttede embedslæger og Sundhedsstyrelsen giver imidlertid indtryk af, at der undertiden var en manglende forståelse for den sønderjyske kultur og tankegang. De nye embedslæger var uden tvivl bekendt med kvaksalverproblemer fra deres arbejde i Danmark, men er nok blevet overraskede over problemets omfang i Sønderjylland. Navnlig var amtslæge Refslund i Haderslev meget negativ overfor behandlerne i begyndelsen. Senere antog han dog en mere konstruktiv holdning, der gjorde, at han fik ganske stor indflydelse på såvel lovgivningen som Sundhedsstyrelsens holdning til problemerne. I 1923 anbefalede han oven i købet direkte en sag, som han tidligere havde bedømt negativt.⁶⁸ Embedslægerne i Aabenraa og Tønder, der havde en sønderjysk baggrund, var mere moderate og afbalancerede i deres holdning til kvaksalverne. De tog i udstrakt grad hensyn til ansøgerens alder og specielle lokale forhold.

Blandt amtsassessorerne markerede Smit i Haderslev sig navnlig. Han var sønderjyde og en stærk fortaler for behandlerne. De øvrige assessorer markerede sig ikke i samme grad, men anbefalede i flere tilfælde tilladelse, når ansøgerens eksistens var afhængig af en sådan, ligesom de ofte lagde vægt på særlige lokale forhold.⁶⁹

Sundhedsstyrelsens holdning var meget vekslende. I begyndelsen mente udvalget, at kvaksalverne uændret kunne fortsætte deres arbejde indenfor regionen. Senere, da man blev klar over problemets omfang, blev medlemmerne meget negative overfor behandlerne, og efter maj 1921 kom der ingen positive indstillinger fra styrelsen. Der var ofte uenighed blandt medlemmerne i udvalget, og deres holdning ændredes undertiden fra den ene dag til den næste. I nogle sager politiserede medlemmerne, der følte sig presset af befolkningens reaktioner og Justitsministeriets holdning – man var bange for komme i en uheldig stilling, såfremt »sagerne kørte af sporet« i Justitsministeriet. Undertiden drøftedes en tilladelse på noget specielle betingelser. Således foreslog et medlem tilladelse i en sag på betingelse af, at der i behandlerens konsultations- og venteværelse blev opslået en stor plakat med angivelse af, at de, der lod sig behandle, måtte være klar over, at de derved mistede ret til ulykkesforsikring og invalidepræmie.⁷⁰

I Det midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender var

holdningen gennemgående positiv overfor kvaksalverne. Man nedtonede til stadighed problemets omfang, og ministeren, H. P. Hanssen, udtalte sig flere gange til fordel for kvaksalverne.⁷¹

Akterne giver ikke noget sikkert indtryk af Justitsministeriets holdning. Ministeriet fulgte som regel Sundhedsstyrelsens indstilling. Ministeriet følte sig dog undertiden presset af befolkningens reaktioner. Efter protester returnerede ministeriet i flere tilfælde en sag til styrelsen med anmodning om, at en negativ indstilling blev taget op til fornyet overvejelse – til stor irritation for styrelsens medlemmer. Protester fra befolkningen medførte i et enkelt tilfælde, at ministeriet tilbød en behandler tilladelse, skønt han havde været straffet flere gange for sin virksomhed og fra alle sider blev betegnet som yderst farlig.⁷²

Befolkningens reaktion på afslagene

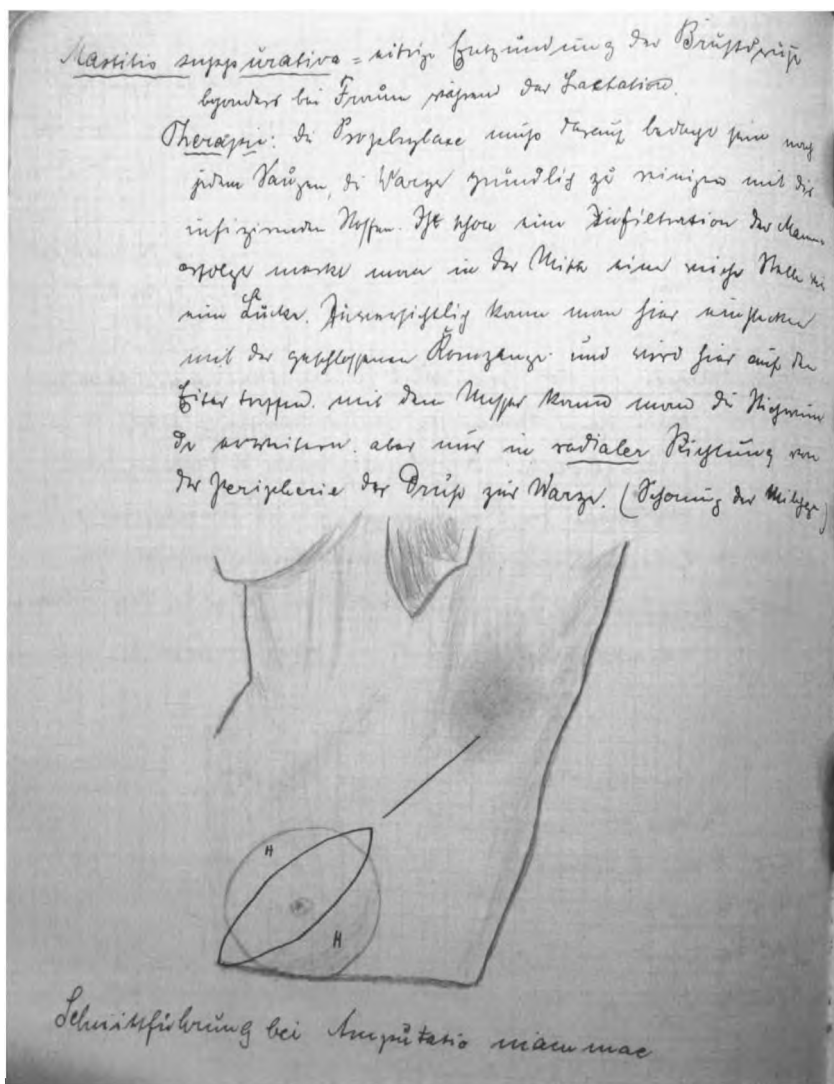
Afslag medførte i mange tilfælde kraftige protester fra den sønderjyske befolkning. Særligt når det drejede sig om behandlere, der havde det som hovederhverv, og hvis eksistens afhang af en tilladelse.

H. P. Hanssen havde lovet, at alle, der havde et lovligt erhverv i den tyske tid, kunne fortsætte dette efter Genforeningen, og befolkningen forstod ikke, at regeringen løb fra løftet.

Mange opfattede afslagene som »et voldsomt indgreb i hjemmenes personlige ret til at lade sig betjene af den, som i over ti år uantastet har gjort sig fortjent til disses tillid«.⁷³

Både dansk- og tysksindede aviser kommenterede »de urimelige afslag« i redaktionelle artikler. I læserbreve kritiseredes afgørelserne. Mange var skuffede over det brudte løfte og gav udtryk for, at behandlere fra tysk tid havde »en velerhvervet rettighed« til at udføre behandlinger, en rettighed der ikke kunne tages fra dem.

Der blev foranstaltet underskriftsindsamlinger med op til 4000 underskrifter, der med skarpe protestskrivelser blev sendt til Justitsministeriet. Justitsministeren og H. P. Hanssen, Sundhedsstyrelsen og lokale instanser modtog protester fra sønderjyske rigsdagsmænd og andre mere eller mindre kendte og indflydelsesrige personer. Den Nordslesvigske Kvindeforening afleverede »en alvorlig opfordring« til fordel for Voigt til amtsudvalget i Sønderborg: »Vi tillader os at udtale, at vi i højeste grad beklager den hårde fremfærd mod denne mand, som ved sine evner og uegennyttige færd, ikke mindst i de

Side fra Voigts notesbøger med beskrivelse af operationsteknikken ved bryst amputation.
 Foto: Andreas Johannsen.

svære krigsår, har tjent hjemmene på en særdeles tiltalende måde, og været mange til uvurderlig hjælp og støtte.⁷⁴

I 1927 oprettedes i Haderslev et »Udvalg til Værn om Homøopater-
 nes Rettigheder i Sønderjylland« med det formål at sikre Johannes

Harbeck og Lehmann Schødt en tilladelse. Udvalget markerede sig blandt andet gennem avisindlæg. Et indlæg omtaler »disse afgørelser, der griber ind på et af den sønderjyske befolknings aller ømfindtligste felter, retsbevidstheden«. Et andet slutter med ordene: »Bureaukrisen jubler – klogskaben synes desværre i dette forhold en ubekendt størrelse og fornuften sidder hjemme og græder«. Udvalget havde i maj 1927 et møde med sundhedsminister dr. med. Rubow. I en takkeskrivelse til ministeren konkluderede udvalget, »at man efter ministerens udtalelse må anse det for givet, at spørgsmålet angående homøopaternes praksisret nu vil blive ordnet på en sådan måde, at den sønderjyske befolkning og homøopaterne kan være tilfredse dermed«. I skrivelsen gør udvalget ministeren opmærksom på: »I øvrigt kender vi sådanne tilfælde, hvor en læge har fået lov til at fortsætte sin praksis til trods for, at der forelå graverende ting imod denne«. ⁷⁵

Protesterne medførte flere gange, at sager blev returneret fra Justitsministeriet til Sundhedsstyrelsen til genovervejelse. Sagerne blev taget op i styrelsen med nogen modvilje: »at meddele de pågældende tilladelse forekommer mig både uheldigt og mærkeligt«, og efter en sag blev returneret, begyndte styrelsen at drøfte, om man ikke skulle »benytte denne lejlighed til at optage hele kvaksalverispørgsmålet til behandling«. ⁷⁶

Lægernes holdning til kvaksalverne

Efter Genforeningen kom der ret hurtigt danske læger til Sønderjylland. Lokalt blev de nye læger imidlertid ofte opfattet som et fremmedelement, og mange patienter fortsatte med at konsultere kvaksalverne – undertiden på opfordring fra sygekasserne. Lægerne var udsat for betydelig konkurrence fra kvaksalverne, der ikke blot tog sig af patienternes sygdomme, men også udfærdigede attester af enhver art både til lokale myndigheder og til forsikringssselskaber. ⁷⁷ De nye læger havde derfor undertiden svært ved at klare sig økonomisk, hvilket øgede deres negative holdning til kvaksalverne.

Bortset fra en vis faglig kritik var der derimod ingen væsentlig modstand mod kvaksalverne fra de læger, der havde fungeret i landsdelen i den tyske tid, vel nok fordi de kendte kvaksalverne, og fordi de var anerkendte i lokalsamfundene. Flere steder var der et fornuftigt samarbejde mellem lægerne og kvaksalverne. Kvaksalverne henviste uklare tilfælde til lægerne, og i Tønder, hvor kvaksalveren havde

apparatur til lysbehandling, henviste lægerne i stor udstrækning patienter til denne behandling hos ham, på trods af at han i øvrigt var kendt som en useriøs person.⁷⁸

Den største kritik af kvaksalverne kom imidlertid fra lægerne nord for Kongeåen. Dette kom navnligt til udtryk i *Ugeskrift for Læger*. De første indlæg om kvaksalveriproblemet ses i ugeskriftet i juni 1920.⁷⁹

Problemet blev taget op på lægeforeningens årsmøde i august 1920. Formanden, overlæge V. Scheel, sagde: »Formerne og vilkårene for udøvelse af lægegerningen er i de sønderjyske landsdele i visse henseender forskellige fra den i det øvrige land – når man skal tage hensyn til tidligere retsregler og til, hvad der ifølge den pågældende befolknings sædvaner må anses for praktisk gennemførligt. Jeg sigter naturligvis her navnligt til den meget omtalte kvaksalverilovgivning«. Dette gav anledning til en heftig debat, hvor bl.a. Chr. Vestergaard, Esbjerg, gik kraftigt imod den indførte lovgivning og fremdrog en række eksempler på, hvorledes kvaksalveriet blomstrede. Han sagde blandt andet: »Vi har ikke noget mod kvaksalverne i og for sig, men det, der har berørt lægestanden meget pinligt, er at staten påtrykker dem sit stempel overfor befolkningen, giver dem attest for at være kyndige i hele lægekunsten eller grene deraf. Det er det, vi mener i høj grad strider imod publikums interesse«. Formanden for Sundhedsstyrelsen, G. Tryde, gjorde opmærksom på, at Sundhedsstyrelsen ikke var ansvarlig for lovens formulering og forsikrede, at kvaksalverne ikke ville komme til at nyde meget blide kår under det danske styre: »Der er derfor ingen tvivl om, at i løbet af forhåbentligt ikke mange år, vil deres erhverv afgå ved en rolig død«. ⁸⁰ Helt frem til 1927 blev problemet taget op med jævne mellemrum på lægeforeningens møder.

Sygekassernes samarbejde med kvaksalverne

Da kvaksalveri var forbudt, var behandling hos kvaksalverne ikke omfattet af sygekassetilskud. De lokale sygekasser så imidlertid stort på dette. Sygekasserne i Lysabild og Tandslet anbefalede oven i købet patienterne at søge den lokale kvaksalver i stedet for lægen.

Harry Hansen, der havde nedsat sig som læge i Tandslet umiddelbart efter Genforeningen, skrev i august 1921 til Sundhedsstyrelsen: »Der er til mig blevet klaget fra flere beboeres side over, at de lokale statsanerkendte sygekasser i henholdsvis Lysabild og Tandslet sogne har forbudt deres patienter at søge læge og henviser dem til kvaksal-

ver Voigt, Asserballeskov, efter sigende med Sygekasseinspektoratets billigelse. De meddeler patienterne, at lægebehandling må de selv betale, hvorimod sygekassen betaler kvaksalverens regninger«. ⁸¹

De fleste sygekasser i Haderslev politikreds refunderede udgifter for behandling hos kvaksalverne. Hoptrup sygekasse refunderede således i 1921 34 konsultationer á 4 kr., og i 1922 57 konsultationer á 3 kr. og 119 á 3,50 kroner hos Harbeck. Haderslev sygekasse refunderede 778 kr. for behandlinger hos homøopater i 1921, og Åstrup sygekasse betalte fem regninger. ⁸²

Sygekassedirektoratet accepterede, at kvaksalverregningerne blev refunderet. På et møde i Tinglev den 1. marts 1921 mellem forretningsudvalget for De Samvirkende Sygekasser i Danmark og sygekasseledere enedes man om, at sygekasserne kunne betale regningerne, indtil der forelå en endelig afgørelse i den enkelte sag. ⁸³ Problemet var blot det, at sagerne ikke blev betragtet som afsluttede trods afslag, fordi kvaksalverne efter et afslag sendte nye ansøgninger til Justitsministeriet.

I maj 1925 bekendtgjorde Statens Sygekasseinspektorat, at der var indgået overenskomst mellem Centralforeningen af Sygekasser i Sønderjylland og de af Justitsministeriet anerkendte lægpraktikanter. Sundhedsstyrelsen kunne ikke acceptere overenskomsten. Inspektoratet anmodede derfor Indenrigsministeriet om, at overenskomsten måtte blive godkendt. Ministeriet bad om en udtalelse fra Sundhedsstyrelsen, der fortsat frarådede: »Det ville formentlig også af hensyn til konsekvenserne for den øvrige del af Danmark (hvor kvaksalveriet breder sig ret foruroligende, og hvor der kunne trænges til skærpene bestemmelser) være uheldigt, om man gav lægpraktikanterne i Sønderjylland en yderligere begunstiget stilling, ud over den, der allerede er indrømmet dem«. Inspektoratet bad nu Socialministeriet om en godkendelse, men også her blev overenskomsten forkastet. Da Inspektoratet endnu engang henvendte sig til Ministeriet for Sundhæsvæsen med anmodning om, at sagen blev taget op til overvejelse, meddelte ministeriet den 3. februar 1926 at: »det måtte have sit forblivende ved den af Socialministeriet truffne afgørelse«. ⁸⁴

Apotekerne og kvaksalverne

Så godt som alle kvaksalverne benyttede sig af homøopati i en eller anden grad. I tysk tid blev den homøopatiske medicin, der var receptpligtig, udleveret fra samtlige apoteker.

Min Kuranstalt er lukket i 14 Dage

paa Grund af, at jeg er kastet i Fængsel, fordi jeg har hjulpet min Næste til Sundhed. Saaledes haandhæves Loven mod os sønderjyske Demokrater.

K. Oksen,
Homøopat,
Tønder.

814

Annonce i Aabenraa Amts Socialdemokrat 5. januar 1923. Oksen indrykkede annoncen, da han blev idømt fængselsstraf for fortsat kvaksalverivirksomhed. Foto: Andreas Johannsen.

§ 5 i bekendtgørelsen af 30. marts 1921 forbød imidlertid lægpraktikanterne at udstede recepter – et forbud, der i sig selv hindrede de godkendte homøopater i at fungere. Nogle forsøgte at omgå forbud-

det ved at få en kollega i Flensborg til at udskrive recepten, hvorefter medicinen blev udleveret på et apotek i Sønderjylland.⁸⁵

Den første tid efter Genforeningen udleverede mange apotekere homøopatisk medicin ordineret af såvel anerkendte som ikke anerkendte behandlere. Sundhedsstyrelsen gjorde gentagne gange apotekerne opmærksom på, at det var ulovligt, og efterhånden lukkede de fleste den gode forretning, det var at sælge denne medicin. Et brev fra 1921 til amtslægen i Haderslev viser omfanget: »Var det dog ikke muligt, om man i det mindste kunne forhindre ekspedition af recepterne. Jeg ved med absolut sikkerhed, at der dagligt ekspederes for op mod 100 kr. recepter på Løveapoteket fra homøopaten på Torvet. To gange har De dog mindet apoteker Hansen om det lovstridige deri. Der sendes homøopatisk medicin herfra til Kolding, Vejle og andre byer i Jylland, naturligvis fordi apotekerne der retter sig efter loven«. Efter en ny påtale blev Løveapotekets homøopatiafdeling solgt til apotekeren i Løgumkloster, der fortsatte udleveringen. I forbindelse med en politisag erklærede denne dog, at han kun ekspederede rekvisitioner på håndkøbsmedicin.⁸⁶

Ny dansk lægelov i 1934

Den sidste tilladelse til at udøve virksomhed som lægpraktikant i de sønderjyske landsdele blev givet til Johannes Harbeck i Haderslev den 29. juni 1934.⁸⁷ Den 14. marts 1934 var en ny lægelov, gældende fra den 1. januar 1935, blevet vedtaget i Folketinget, samtidig blev samtlige tidligere love, forordninger og plakater, hvoraf de ældste stammede fra 1672, ophævet. Den nye lov tillod uautoriserede personer at tage syge i behandling, blot de ikke udsatte vedkommende for en påviselig fare.⁸⁸

Ved udarbejdelsen af kvaksalveriparagrafferne (kap. 6, §§ 23-27) i den nye lov har man uden tvivl haft den tyske lovgivning for øje. På en række områder var den danske lov identisk med den tyske lov fra 1900. Det blev således forbudt kvaksalverne

- at anvende en lægetitel eller enslydende titel
- at udføre funktioner for stat eller kommuner
- at behandle på statsanerkendte sygekassers eller kommuners regning
- at foretage vaccinationer
- at behandle smitsomme sygdomme

Herudover blev der indført yderligere begrænsninger, der ikke fandtes i den tyske lov, i kvaksalvernes funktion: Forbud mod at udføre operative indgreb, fødselshjælp, røntgen- og radiumbehandling og bedøvelse samt forbud mod at anvende og ordinere receptpligtig medicin.

Regler for uautoriseret behandling 1920-1935

Tysk lov 1920 ⁸⁹ Tilladt efter anmeldelse hos embedslægen	Særlov for Sønderjylland 1920 ⁹⁰ Mulighed for tilladelse fra Justitsministeriet efter ansøgning	Dansk lov 1. januar 1935 ⁹¹ Tilladt, såfremt den syge ikke blev udsat for påviselig fare
Begrænsninger	Begrænsninger	Begrænsninger
Forbud mod anvendelse af lægetitel eller lignende	Forbud mod anvendelse af lægetitel eller lignende	Forbud mod anvendelse af lægetitel eller lignende
Ingen funktion for stat eller kommune	Ingen funktion for stat eller kommune	Ingen funktion for stat eller kommune
Ingen behandling på statsanerkendte sygekassers eller kommuners regning	Ingen behandling på statsanerkendte sygekassers eller kommuners regning	Ingen behandling på statsanerkendte sygekassers eller kommuners regning
Forbud mod at behandle smitsomme sygdomme	Forbud mod at behandle smitsomme sygdomme, kvindesygdomme og sindssygdomme	Forbud mod at behandle smitsomme sygdomme, kvindesygdomme og sindssygdomme
Forbud mod at foretage vaccinationer	Forbud mod at foretage vaccinationer	Forbud mod at foretage vaccinationer
Funktionen begrænset til hjemstedskommunen	Funktionen begrænset til hjemstedskommunen	Funktionen ikke geografisk bestemt
	Forbud mod at udføre operative indgreb, fødselshjælp, røntgen- og radiumbehandling og bedøvelse	Forbud mod at udføre operative indgreb, fødselshjælp, røntgen- og radiumbehandling og bedøvelse
	Forbud mod at anvende og udskrive receptpligtig medicin, udskrevne recepter må ikke ekspederes på apoteket	Forbud mod at anvende receptpligtig medicin, udskrevne recepter må ikke ekspederes på apoteket
Underlagt tilsyn fra embedslægen	Underlagt tilsyn fra embedslægen	

Skemaet viser begrænsninger for uautoriseret behandling efter tysk lov gældende i Sønderjylland til Genforeningen, efter særloven 1920 gældende for Sønderjylland, og efter dansk lov gældende for hele kongeriget fra 1. januar 1935. Uautoriseret behandling var forbudt i Danmark, bortset fra Sønderjylland, indtil 1. januar 1935.⁹² Det ses, at begrænsningerne i de danske love på en række punkter var identiske med begrænsningerne i den tyske lov.

Der er ingen tvivl om, at kvaksalversagerne i Sønderjylland ved Genforeningen var medvirkende og måske årsagen til, at lægeloven blev revideret. Allerede i maj 1925 gjorde amtslæge Refslund i Haderslev Sundhedsstyrelsen opmærksom på, at dansk kvaksalverilovgivning burde revideres. De gamle love og forordninger var efterhånden fuldstændigt udhulede. Efter loven var kvaksalveri forbudt uanset skader, men ved retssager krævede juristerne nu bevis for, at kvaksalveren enten direkte eller indirekte havde udsat den syge for fare, før det blev anerkendt, at der forelå en strafbar handling. Refslund slutter sit brev til Sundhedsstyrelsen med: »Men hvorfor overlade det til juristerne at finde ud af, hvorledes de så nogenlunde kan klare sig med love, der ikke er tidssvarende? Man kan godt være bekendt at tage det gode, der hvor man finder det, og det ville ikke betyde kulturel tilbagegang, men tværtimod et fremskridt, hvis lignende bestemmelser, som de i Tyskland gældende, blev sat i stedet for den danske kvaksalverilovgivning«. ⁹³

Refslunds henvendelse gjorde sandsynligvis indtryk på Sundhedsstyrelsen. I maj 1927 drøftedes en ændring af loven i styrelsen: »Men hvorfor ikke benytte denne lejlighed til at optage hele kvaksalverispørgsmålet til behandling?«. ⁹⁴ Den 1. januar 1935 blev det endelig en realitet.

KILDER OG NOTER

1. P. Fransen et al.: *Harmonisering eller særordning*. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 85, p. 11-13. Aabenraa 2002.
2. A. Johannsen: *Tysk uddannede lægers fortsatte virke i Sønderjylland efter genforeningen*. Dansk medicinhistorisk årbog 2003, p. 139-165.
3. Dr. von Bitter: *Handwörterbuch der preußischen Verwaltung*, p. 121, 1025. Leipzig 1906.
4. Sundhedsstyrelsens ark. 981-1926, Rigsark.
5. H. Federspiel: *Kongeriget Danmarks Love*, p. 6, 140. København 1910. K. Carøe: *Jyske Benbrudslæger*, p. 5. Særtryk af Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 4. RIII. Århus 1920.
6. Anna-Elisabeth Brade: *Kloge folk, lærde folk og familierne*. Københavns universitets medicinhistoriske museum, 1996. I. C. Højensgård: *Folkekirurger*. Medicinsk Forum 1988, nr. 41, p. 123.
7. Den kirurgiske behandling blev helt overvejende varetaget af barberkirurger. Barberkirurgerne var barberer, der efter en mesterlæreuddannelse hos en erfaren barberkirurg havde lært at operere. Først med oprettelsen af Det kirurgiske Akademi i København i 1787 fik man i Danmark en formaliseret kirurgisk uddannelse. Barberkirurguddannelsen fortsatte imidlertid uændret sideløbende med den

- akademiske uddannelse, og de sidste barberkirurger fungerede til langt op i 1800-tallet.
8. H. Federspiel: *Kongeriget Danmarks Love*, p. 481, 541. København 1910.
  9. Sundhedsstyrelsens ark. 1801-1918, 1040-1919, Rigsark.
  10. Justitsminist. ark. 5247-1920, Rigsark.
  11. Tage Grodum: *Registrant af almen praktiserende læger og lægepraksis i Nordlesvig*, p. 20. Eget forlag 2003.
  12. K. Carøe: *Jyske Benbrudslæger*, p. 41-44. Særtryk af Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 4. RIII. Århus 1920. I. C. Højensgård: *Folkekirurger*. Medicinsk Forum 1988, nr. 41, p. 125.
  13. A. Johannsen: *Tysk uddannede lægers fortsatte virke i Sønderjylland efter genforeningen*. Dansk medicin historisk årbog 2003, p. 139-165.
  14. Anna-Elisabeth Brade: *Kloge folk, lærde folk og familierne*. Københavns universitets medicinhistoriske museum, 1996.
  15. De medicinske fagudtryk er direkte afskrevet efter Jørgen Nielsens erindringer. Percussion = diagnostik ved banken på overfladen; ancultation, skal være auscultation = diagnostik ved at lytte gennem overfladen; palpation, skal være palpitation = diagnostik ved at føle gennem overfladen.
  16. Lokalhistorisk årbog for Hørup sogn. 1997, p. 7-12.
  17. Justitsmin. ark. 4439-1920, 5245-1920, 3166-1920, Rigsark.
  18. Sundhedsstyrelsens ark. 1801-1918, 1784-1921, Rigsark. Dybbølposten 19.8.1921.
  19. A. Johannsen: *Tysk uddannede lægers fortsatte virke i Sønderjylland efter genforeningen*. Dansk medicin historisk årbog 2003, p. 139-165.
  20. Sundhedsstyrelsens ark. 1801-1918, 1040-1919, Rigsark.
  21. A. Johannsen: *Tysk uddannede lægers fortsatte virke i Sønderjylland efter genforeningen*. Dansk medicin historisk årbog 2003, p. 139-165. Sundhedsstyrelsens ark. 1040-1919, Rigsark.
  22. Folketingstidende 1919/20. 26.6.1920, p. 2293.
  23. Justitsmin. ark. 576-1920, Rigsark.
  24. Haderslev stiftsamtark. 1986/20, Landsark. Åbenrå.
  25. Sundhedsstyrelsens ark. 1508-1920, 71-1921, Rigsark.
  26. Bekendtgørelse af 30.3.1921 om Udøvelse af Virksomhed som Lægpraktikant i de sønderjyske Landsdele. Lovtidende 1921, p. 249.
  27. Bekendtgørelse af 12.9.1922 om Udøvelse af Virksomhed som Lægpraktikant i de sønderjyske Landsdele, Lovtidende 1922, p. 1897.
  28. Sundhedsstyrelsens årsberetning 1926, p. 67.
  29. K. Carøe: *Jyske Benbrudslæger*, p. 41-44. Særtryk af Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 4. RIII. Århus 1920.
  30. Sundhedsstyrelsens ark. 1508-1920, Rigsark. Haderslev amtsark. J1989-1920, Landsark. Åbenrå. Justitsmin. ark. 5244-1920, Rigsark.
  31. Justitsmin. ark. 4439-1920, Rigsark.
  32. Sundhedsstyr. ark. 1882-1920, Rigsark. Tønder amtsark. 566-1920, Landsark. Åbenrå.
  33. Sundhedsstyrelsens ark. 319-1922, 1937-1922, 1508-1920, Rigsark.
  34. Justitsmin. ark. 4520-1920, Rigsark.
  35. Sundhedsstyr. ark. 1916-1920, Rigsark.
  36. Ibid. ark. 5247-1920, 1265-1922, Rigsark. H. P. Hanssens privatark. 272-159, Landsark. Åbenrå.
  37. Ibid. ark. 272-159, Landsark. Åbenrå. Haderslev amtsark. 1984-1920, Landsark. Åbenrå.
  38. Sundhedsstyr. ark. 762-1924, Rigsark.
  39. Ibid. ark. 2176-1946, Rigsark.
  40. Ibid. ark. 734-1927, Rigsark. Haderslev Stiftstidende 14.5.1927.
  41. Sundhedsstyr. ark. 734-1927, 1784-1921, Rigsark. Indenrigsminist. ark. 3209-1934, Rigsark.
  42. Justitsmin. ark. 5243-1920, Rigsark.

41. H. P. Hanssens privatark. 272-159, Landsark. Åbenrå. Sundhedsstyr. ark. 1066-1920, Rigsark.
42. Justitsmin. ark. 5243-1920, Rigsark.
43. Sundhedsstyr. ark. 2069-1926, Rigsark.
44. Ibid. ark. 1508-1920, Rigsark. Justitsmin. ark. 5242-1920, Rigsark.
45. Sundhedsstyr. ark. 354-1921, Rigsark. Justitsmin. ark. 363-1921, Rigsark.
46. Sundhedsstyr. ark. 229-1921, 2098-1927, Rigsark. Justitsmin. ark. 5131-1920, Rigsark.
47. Sundhedsstyr. ark. 1508-1920, Rigsark. Justitsmin. ark. 8246-1920, Rigsark.
48. Ibid. ark. 4964-1920, Rigsark. Sønderborg amtsark. 1480-1920, Landsark. Åbenrå. Sundhedsstyr. ark. 18-1921, Rigsark.
49. Ibid. ark. 2352-1920, Rigsark.
50. Ibid. ark. 301-1921, Rigsark.
51. Justitsmin. ark. 3180-1920, 2673-1920, Rigsark. Sundhedsstyr. ark. 1380-1920, Rigsark.
52. Ibid. ark. 1380-1920, 349-1921, Rigsark. Sundhedsstyr. Årsberetning 1920, p. 36. Sønderborg fysikatsark. Korrespondance 1920-24, pk. 474. Landsark. Åbenrå.
53. Justitsmin. ark. 2092-1921, Rigsark. Dybbølposten 19.8.1921. Sønderburger Tageblatt 17.8.1921. Dybbølposten 5.9.1922.
54. Justitsmin. ark. 2673-1920, Rigsark. Sundhedsstyr. ark. 619-1923, Rigsark.
55. Justitsmin. ark. 2673-1920, Rigsark.
56. Sundhedsstyr. ark. 1282-1920, Rigsark. Minist. f. Sundhedsvæsen ark. 3502-1926, Rigsark. Indenrigsminist. ark. 3113-1926, Rigsark.
57. Justitsmin. ark. 5152-1920, 2092-1921, Rigsark. Sundhedsstyr. ark. 1834-1920, Rigsark.
58. Tønder amtsark. 566-1920, Landsark. Åbenrå.
59. Sundhedsstyr. ark. 816-1921, Rigsark.
60. Ibid. ark. 1834-1920, Rigsark. A. Johannsen: *Tysk uddannede lægers fortsatte virke i Sønderjylland efter genforeningen*. Dansk medicin historisk årbog 2003, p. 153. Tønder amtsark. 566-1920, Landsark. Åbenrå. Sundhedsstyr. ark. 816-1921, Rigsark.
61. Ibid. ark. 1784-1921, Rigsark. Justitsmin. ark. 2092-1921, Rigsark. Slesvig Posten 20.8.1921. Vestslesvigs Tidende 18.10.1921. Apenrader Tageblatt 25.10.1923.
62. Justitsmin. ark. 2092-1921, Rigsark.
63. Ibid. ark. 5152-1920, 3569-1920, Rigsark.
64. Ibid. ark. 5247-1920, Rigsark.
65. Sundhedsstyr. ark. 414-1921, Rigsark.
66. Justitsmin. ark. 3166-1920, Rigsark. Sundhedsstyr. ark. 1412-1920, Rigsark. Åbenrå amtsark. Bc 9-1920, Landsark. Åbenrå.
67. Sundhedsstyr. ark. 295-1921, Rigsark. Justitsmin. ark. 5156-1920, Rigsark.
68. Ibid. ark. 5131-1920, 5247-1920, Rigsark. Sundhedsstyr. ark. 1265-1922, 1508-1920, Rigsark.
69. Haderslev stiftsamtark. 1986/20, Landsark. Åbenrå. Justitsmin. ark. 5181-1920, Rigsark.
70. Sundhedsstyrelsens ark. 1801-1918, 734-1927, 2098-1927, Rigsark.
71. Justitsmin. ark. 5152-1920, Rigsark.
72. Ibid. ark. 2673-1920, Rigsark.
73. Sønderborg amtsark. 501-1920, Landsark. Åbenrå.
74. Dybbølposten 19.8.1921. Haderslev Stiftstidende 6.8.1927. Justitsmin. ark. 5243-1920, 3180-1920, Rigsark. H. P. Hanssens privatark. 272-159, Landsark. Åbenrå. Justitsmin. ark. 5152-1920, Rigsark. Sønderborg amtsark. 501-1920, Landsark. Åbenrå.
75. Haderslev Amtstidende 28.5.1927, 4.5.1927. Sundhedsstyr. ark. 734-1927, Rigsark.
76. Ibid. ark. 734-1927, Rigsark.
77. Ibid. ark. 526-1931, 229-1934, Rigsark.

78. Ibid. ark. 816-1921, Rigsark.
79. Ugeskrift for Læger 1920, nr. 82, p. 793.
80. Ibid p.1641-1654.
81. Sønderborg fysikatsark. Korrespondance 1920-24, pk. 474, Landsark. Åbenrå.
82. Justitsmin. ark. 1372-1923, Rigsark.
83. Ibid. ark. 5247-1920, Rigsark.
84. Sundhedsstyrelsens årsberetning 1926, p. 51.
85. Justitsmin. ark. 4520-1920, Rigsark. Sundhedsstyr. ark. 762-1924, 1066-1920, Rigsark.
86. Ibid. ark. 5247-1920, 1132-1925, Rigsark.
87. Indenrigsminist. ark. S1934-3209, Rigsark.
88. Lov om udøvelse af lægegerning. Lovtidende 1934, p. 126.
89. Dr. von Bitter: *Handwörterbuch der preussischen Verwaltung* p. 121, 808, 825, 1025. Leipzig 1906.
90. Lov om Udvidelse af Sundhedslovgivningens Gyldighed til de sønderjyske Landsdele. Lovtidende 1920, p. 118. Bekendtgørelse af 30.3.1921 om Udøvelse af Virksomhed som Lægpraktikant i de sønderjyske Landsdele. Lovtidende 1921, p. 249. Bekendtgørelse af 12.9.1922 om Udøvelse af Virksomhed som Lægpraktikant i de sønderjyske Landsdele, Lovtidende 1922, p. 1897.
91. Lov om udøvelse af lægegerning. Lovtidende 1934, p. 126.
92. H. Federspiel: *Kongeriget Danmarks Love*, p. 6, 140, 481, 541. København 1910.
93. Sundhedsstyr. ark. 981-1926, Rigsark.
94. Ibid. ark. 734-1927, Rigsark.

»Dansk nazismes største sejr«

Frits Clausen og grænserøret juni 1940

Af JOHN T. LAURIDSEN

I juni 1940 var der vedvarende rygter om, at det tyske mindretal assisteret af besættelsesmagten ved et kup ville gennemføre en grænserrevision. Den angivelige kupplan kom også *Danmarks National-Socialistiske Arbejder-Parti* (DNSAP) og dets fører Frits Clausen for øre. Han greb da ind og fik ved henvendelser til de rette tyske forbindelser forpurret kuppet. Sådant lyder i hvert fald i al korthed den version, som DNSAP og Frits Clausen siden holdt fast ved. Længe efter Frits Clausens død er der blevet holdt liv i denne opfattelse. I denne artikel skal det meget spegede spil om, hvad der foregik, søges udredt. Det er ikke så ligetil, da mange forskellige interesser og hensyn for de involverede stod på spil. Men at Frits Clausen reddede grænsen, må henføres til myternes verden.

En myte skabes

»DNSAP var en højt patriotisk forening. Intet andet.«

Knud Nordentoft 10. februar 1951.¹

I de erindringer, Frits Clausen skrev i Vestre Fængsel i 1947, fylder de eksplicitte og implicitte »ofre«, han havde måttet bringe for danskheden, mere end hans politiske sejre. Der var ofre i alle varianter: insinuationer, forhånelser, latterliggørelser, provokationer og krænkende beskyldninger. Til sejrene regnede han, at han havde dæmmet op for det tyske mindretals fremmarch i Sønderjylland i 1930'erne.² Men den største sejr var dog efter hans egen opfattelse, at han i juni 1940 fik forpurret det tyske mindretals angivelige planer om i ledtog med repræsentanter for besættelsesmagten at få gennemført en revision af den dansk-tyske grænse.

Grænsen var for enhver nazist ét af de vigtigste politiske anliggender. Grænsen dannede skellet til andre folkeslag, og i nazistisk sprogbrug blev den derfor ofte betegnet folkegrænsen. Kampen for bevarelsen af en grænse eller vinde nyt land stod på alle europæiske nazisters dagsorden. Det var helligbrøde at opgive fædrene jord, mens det var store ofre værd at udvide det livsrum, der stod til folkestammens rådighed. Danske nazister af alle afskygninger stod således bag den

danske regering i dens konflikt med Norge om retten til Grønland. Og Haag-dommen fra 1932, der sikrede Grønland for Danmark, skabte i årevis kold luft mellem danske og norske nazister.³

Frits Clausen var hverken den første eller eneste danske nazist, der smykkede sig med at have reddet grænsen. Cand.mag. Ejnar Vaaben var meget tidligt ude i samme sag og forudså den mulige konflikt i grænsespørgsmålet, endnu inden Hitler var kommet til magten. Til gengæld er hans bestræbelser på dette felt stort set gået i glemmebogen modsat Frits Clausens, der har levet videre i en snæver kreds.⁴

Frits Clausen fortæller i erindringerne, at han i sommeren 1940 ikke kunne udnytte den store politiske sejr i propagandaøjemed. Han begrundet det med, at faren nok var afbødet, men kunne komme igen. Det sidste er naturligvis rigtigt. Men netop ved at have skabt offentlighed om grænsespørgsmålet, kunne han have mobiliseret gode danske til forsvar for grænsen. Når han efter eget udsagn i 1947 holdt glæden over »sejren« inden for en meget lille, nærmere indviet kreds, som langtfra var så snæver endda, skyldes det nok snarere hensynet til besættelsesmagten.⁵

Hans nærmeste fortrolige kontakt på tysk side, officer i efterretningstjenesten *Sicherheits-Dienst* (SD) Eberhard von Löw, kan bestemt ikke have anbefalet ham en propagandaudnyttelse af »sejren,« alene af den grund, at det kunne bringe von Löw selv i en prekær situation, hvis der var tale om den samordnede planlægning mellem mindretalslederne og tyske kredse, som Frits Clausen påstod. Det skal blot lægges i det følgende.

DNSAP-lederen K.A. Langgaard Nielsen fortalte ikke længe efter juni 1940 i en fortrolig informationsskrivelse til partimedlemmerne om den politiske sejr i grænsespørgsmålet.⁶ Hos Frits Clausen fremstår det i 1947, som var det sket helt på Langgaard Niensens eget initiativ, og Clausen vil gerne tidsmæssigt henlægge det til langt senere. Og med fortroligheden må det siges at have været så som så i og med, at der var tusindvis af medlemmer af DNSAP. Derfor kan det heller ikke overraske, at denne angivelige jubelsejr hurtigt kom den konkurrerende nazist Wilfred Petersen for øre og blev taget i grundig kritisk afvisende behandling i et nummer af hans partiblade *Stormen* den 30. august 1940 og derpå kort omtalt i pjecen *Rene Folk med rene Hænder*, Frits Clausens mindeværdige »blå bog« fra november, et ondartet politisk smædeskrift rettet mod DNSAP og dets ledere.⁷ Under overskriften »Løgnagtige Clausen-Paastande om tyske Planer med

Frits Clausen (1893-1947). Fører for DNSAP 1933-1943. Da der i forsommeren 1940 opstod rygter om en forestående aktion mod grænsen fra det tyske mindretals side, gik Frits Clausen straks i aktion. Han opsøgte sin bedste tyske kontakt, SD-manden Eberhard von Löw, der dog kunne berolige Frits Clausen: »Die Sache ist schon abgeblasen.« Herefter var Frits Clausen fast overbevist om, at det var ham og ingen anden, der havde forhindret en grænserevision, og han betragtede det som »dansk nazismes største sejr.«

Sønderjylland« kunne Stormen fortælle, at K. A. Langgaard Nielsen ved en halvoffentlig filmforevisning i »Paladsteatret« i København havde berettet om Frits Clausens redning af Danmark.

Af hensyn til den senere mytedannelse er denne tidlige version ikke uden interesse. Langgaard Nielsen fortalte:

»at Føreren havde betroet ham, at den 28. Juni var det kommet til hans, Clausens Kundskab, at der fra tysk Side i Sønderjylland var en Bevægelse i Gang for at føre Sønderjylland tilbage til Tyskland. Frits Clausen havde da henvendt sig til det danske Udenrigsministerium, hvor man, som Clausen hævder, var uvidende om disse Planer. Da Clausen havde beviser for, at noget alvorligt var umiddelbart forestaaende, henvendte han sig til det tyske Gesandtskab, hvor man forsøgte at afvise ham. Overfor dette Forsøg paa en Afvisning holdt Clausen dog ikke op. Han følte, som han siden berettede til Langgaard Nielsen, at det var en »historisk« Time, og at han nu maatte sætte sin Person og sin Skæbne ind for Danmark. Han forlangte da, at Gesandtskabet øjeblikkeligt skulde sætte sig i Forbindelse med Berlin, og han understregede, at dersom Berlin ikke straks faldt til Føje, vilde han opløse sit Parti og gaa ind i et Arbejde for at bekæmpe Nazismen med alle Midler [...]. Mod saa frygtelige Trusler evnede Tyskerne selvfølgelig ikke at holde Stand. I Hast blev der telegraferet frem og tilbage mellem Berlin og Gesandtskabet og Resultatet blev, at man bad Clausen om godt Vejr og opgav alle Anneksionsplaner angaaende Sønderjylland.«⁸

Trods referatets tendens er det temmelig let at udskille kernen i historien, nemlig at Frits Clausen havde *beviser* for det tyske mindretals planer om en grænseændring, hvilke han søgte at forpurre ved en henvendelse til dels det danske udenrigsministerium, dels det tyske gesandtskab, og at sidstnævnte efter pres henvendte sig i Berlin for at få planerne forpurret, hvilket lykkedes.

Trods Wilfred Petersens hånlige afvisning af »grænsereaktionen« fik sejren lov til at forblive en af Frits Clausens varige kilder til glæde, selv i de politisk set mest sorte stunder for DNSAP og for ham personligt. Den blev også et fast holdepunkt for de trofaste i det nazistiske miljø.⁹ De troede fuldt og fast på denne sejr, og dens vigtighed blev ikke mindre af, at der ikke kom flere anslag mod grænsen i resten af besættelsestiden. Det var også det største og væsentligste punkt, Clausen fremførte, da han efter arrestationen i maj 1945 skulle forsvare sig mod landsforræderi. Han afgav forklaring om den sag adskillige gange. Første gang i Gråsten Arrest, anden gang til C.I.C. (Civilian Interrogation Centre) på Alsgades skole i København og tredje gang, da han sad som varetægtsfange i Vestre Fængsel; sluttelig skrev han i 1947 et helt kapitel herom i erindringerne, et kapitel som først nu er trykt.¹⁰ Desuden brugte han det i sit forsvar, da Den danske Lægeforening i 1946 ville ekskludere ham af foreningen.¹¹

Frits Clausen stod under retsopgøret straks med det problem at skulle bevise eller dokumentere, at det forholdt sig, som han påstod. Ganske vist var der allerede i den af Langgaard Nielsen kolporterede informationsskrivelse talt om, at Frits Clausen havde »beviser« for det tyske mindretals grænserevisionsplaner. Men hvordan med beviserne for, at det var Frits Clausens indgriben, der havde givet resultat? I erindringerne giver han også selv udtryk for, at det var problematisk med bevisførelsen. Han fremstiller det sådan, at det udsprang af selve situationen. Den måde, han telefonisk eller ved personlig kontakt fik sine informationer på, efterlod ikke spor, og hans egen kontakt til diverse danske og tyske myndigheder besad han ikke selv dokumentation for. Hans virke i juni 1940 havde nok efterladt sig visse samtidige spor, men derfra og så til at bevise redningsdåden var der et afgørende stykke. Derfor havde han endnu i juni 1945, mens han sad i Gråsten Arrest, skrevet til tidligere udenrigsminister P. Munch og bedt ham bekræfte, at han havde fået en henvendelse fra Clausen om en trussel mod grænsen i juni 1940.¹² Anderledes forholdt det sig i 1947, da Frits Clausen i Vestre Fængsel nedfældede

sine erindringer. Da havde han ikke alene anklagemyndighedens store materiale med bilag at gå til, men gennem de talrige forhør gennem mere end to år havde han også dannet sig et billede af, hvor de kritiske punkter var, og hvor han skulle søge at skaffe sig beviser for sin påstand. Erindringerne blev derfor garneret med henvisninger til det ham forelagte materiale, når han mente, at det på en eller anden måde kunne støtte hans sag.

Han var meget insisterende på lige præcis dette med grænseredningen, og i dele af pressen og den første efterkrigslitteratur var man villige til at give ham en vis kredit for den påståede store sejr i grænsespørgsmålet. Det gælder således Børge Outze, der ellers næst efter Wilfred Petersen var Frits Clausens mest »onde ånd.« Outze skrev i 1947: »Clausen undergravede i denne Periode [sommeren 1940] bevidst alle danske Myndigheder. Kun én eneste Ting bør i Retfærdighedens Navn skrives ham til gode: han var med til at forpurre det tyske Mindretals Planer om en kupagtig 'Genforening' med Riget i Sommeren 1940. Paa dette Punkt var han trods alt dansk Sønderjyde.«¹³ I en artikel skrevet næsten samtidig eller året efter, var Outze ikke helt så sikker:

»Der findes i Frits Clausens Liv og i Danmarkshistorien et aldrig helt opklaret Punkt. Det er almindelig kendt, at Hjemmetyskerne beredte sig paa at vende hjem til Riget, og at der var købt Flagstænger. Kupplanen om at »genforene« Sønderjylland til Kongeaaen med Tyskland havde Støtte hos [presseattaché ved det tyske gesandtskab i København, Gustav] Meissner og andre Tyskere med særlig Tilknytning til Slesvig. Af Forklaringer, som efter Krigen er afgivet af bl.a. Friherre von Löw, synes det at fremgaa, at det ikke blot var Berlin, som stak en Kæp i Hjulet, men at en harmdirrende Protest fra Frits Clausen var stærkt medvirkende. Han skal have truet med at gøre sit Parti illegalt, hvis man forgreb sig paa dansk Territorium. I hans nærmeste Vennekreds giver man ham Æren for, at '30.000 Sønderjyder blev sparet for at trække i tysk Uniform.'

Rimeligvis gaar man for vidt i denne Omplacering af Frits Clausen, men noget er der om Snakken, og det vilde være af Værdi engang at faa Sandheden om det hjemmetyske Kup frem.«¹⁴

Outzes ønske om at få sandheden frem er senere stort set gået i opfyldelse. Men det er værd at bemærke, at han accepterede påstanden

om, at der forelå »kupplaner« fra det tyske mindretals side. Da han skrev, var han ikke på nogen måde mindretallet positivt stemt. Han mistænkte tværtimod det officielle Danmark for ikke at være interesseret i at finde af, »hvad der virkelig skete i de Kredse under Krigen« for at undgå en konflikt med mindretallet.

Dels samtidigt, dels nogle få år senere havde både godsejer Jørgen Sehested og sagfører Knud Nordentoft, begge på forskellige tidspunkter tilhørende kredsen omkring Frits Clausen, været ude med versioner af historien om Frits Clausens grænseindsats i juni 1940. Jørgen Sehested kunne i 1947 fortælle, at på årsdagen for Versaillesfreden var det meningen at proklamere Sønderjyllands indlemmelse i Stortyskland. Der skulle kastes bomber mod tyske mindesmærker, og skylden skulle påfølgende kastes på danskere.¹⁵

Knud Nordentoft skrev i marts 1945 et forord til den dagbog, han havde ført siden 1941, og som han håbede på at få udgivet. Heri forklarede han bl.a., hvorfor han var blevet medlem af DNSAP – og brugte Frits Clausens grænseredning i juni 1940 som en hovedbegrundelse. Historien havde han fået fortalt af Erik Lærum¹⁶ – selv var han først blevet medlem i 1941 – og den var som følger:

»Da Versaillesdagen, den 11. November [det var 28.6., forf.] nærmede sig i 1940, havde de tysksindede Nordslesvigeres Fører, Dyrnlæge Møller, planlagt sammen med den nye tyske kommanderende General i Viborg, at denne Dag burde den sidste, endnu ikke berigtigede 'Versailles-Uret', nemlig Grænselytningen fra Kongeaaen ned til Skelbækken, gøres god igen. Det skulde ske som en 'Morgengave' til Adolf Hitler, altsaa en fuldbragt Kendsgerning, som han derpaa vanskeligt kunde ændre noget ved, selv om han skulde have Lyst. Der skulde nemlig ske det, at der opstod de stærkest mulige Uroligheder i Omraadet, naturligvis fremkaldt af Dyrnlæge Møller og hans Folk, og dette skulde da give Generalen fra Viborg Aarsagen til at fratage de danske Myndigheder Administrationen over Omraadet, hvorpaa han hurtigst lagde det ind under Flensburg og Kiel.

De forberedende Arbejder var allerede ret fremskredne, blandt andet var der kørt adskillige Lastbiler op over Grænsen, indeholdende sort-rød-hvide Flag og tyske store Hagekors. Og dette sidste er jo noget, snart alle Nordslesvigerer ved.

Forberedelserne og Planen blev rapporteret ind til Frits Clau-

sen af hans trofaste Folk dernede. Han søgte, i sin Egenskab af Folketingsmand, Audiens hos Kongen. Men blev afvist, henvist til Udenrigsministeren eller maaske var det Statsministeren.

Frits fortalte, da jeg fik ham selv til at berette mig Historien, at han havde været hos dem begge. – 'Stauning græd,' paastod han, men Munch virrede med Hovedet og sagde: 'Det tør vi ikke røre ved, det maa vi lade dem gøre!', – med andre Ord: 'Kan vi dog blot holde fast ved Kagefadet her i København, saa lad i Guds Navn Nordslesvig ryge!'

Derpaa gik Frits Clausen til de tyske Myndigheder og sagde omtrent dette: 'Saadan og saadan er det planlagt. Det kan I gøre, det kan I lade ske. I saa fald ophæver jeg Dagen efter DNSAP og kaster mig ind i den danske Agitation mod Tyskland!'

Og dette, netop kun dette, virkede. Der gik Ilkurer fra København til Hitler selv, og Generalen i Viborg modtog et rettidigt Forbud, Dyrklæge Møller maatte i Stilhed køre sine Hagekorsflag tilbage Syd paa.

Trods alt og trods hvadsomhelst Frits Clausen har begaaet eller navnlig undladt at begaa, forekommer det mig den Dag i Dag, at han ved denne Gerning har tillagt sig en saa afgørende Kredit overfor al dansk Vilje, at alt bør være ham tilgivet. – Mens derimod den daværende danske Radikalisme og Socialdemokratiet har sikret sig det modsatte Eftermæle.«¹⁷

Den nazistiske traditionsudvikling er her i fuld gang, nye detaljer som Staunings tårer tilføjes og tendens og hovedpointe er klar. Nordentoft fik imidlertid aldrig dagbogen trykt, men derfor slap han ikke grænsereaktionen. Han skrev i februar 1951 et brev til den parlamentariske kommission, hvori det gøres til et faktum,

»at i sommeren 1940 forelå der en fuldt forberedt stabelafløbning af et kup fra tysk militær, tyske SS- og gesandtskabskredse, hvorefter grænsen skulle være tvangsflyttet op til Kongeå og dette meddelt det halvt modstræbende Berlin som et fait accompli.« (...) Det ville have medført indkaldelse til tysk krigstjeneste af hele den nordslesvigske ungdom. Forhindringen heraf har altså frelst ca. 10.000 nordslesvigske liv. Den gennemførte Frits Clausen ene mand med støtte af den vægt, hans parti, »det ældste parti udenfor Stortyskland«, havde overfor Hitler og Himm-

ler. [sic!] Han gennemførte det med mod og selvopofrelse. Var hans aktion mislykkedes, var han jo kommet i tysk koncentrationslejr. Det hjemler den tykke dumme mand den statue, han inden 50 år vil have i Åbenrå. Han gjorde det *efter* først at have rådført sig med Stauning og P. Munch og i uafbrudt kontakt med dem. Det, han gjorde, var at *true* Renthe-Fink: 'Vær så venlig at telegrafere til Berlin, at den morgen det planlagte grænsekup er sket, ophæver jeg DNSAP og kaster mig og mine folk ud i kampen mod tyskerne.' Kupmændene blev telegrafisk standset fra Berlin. *Der var daglig kontakt mellem P. Munch og Frits Clausen i de dage. Munch telefonerede dagligt fra udenrigsministeriet til Bovrup.*¹⁸

For både Sehested og Nordentoft var Frits Clausen i høj grad den nationale redningsmand. Knud Nordentoft uddybede yderligere sin opfattelse i *Den hemmelige Danmarkshistorie. Den forløjede udrensning* fra 1953 uden at føje ny substans til, men til gengæld søgte han bl.a. at spænde fire kendte jurister for sin vogn. En af dem var dommer, tidligere justitsminister Svenning Rytter. Som det blev gengivet hos Nordentoft kunne man få den opfattelse, at disse tog hans fremstilling som udtryk for fuldgyldige kendsgerninger. De begrænsede sig imidlertid til at mene, at sagen burde undersøges.¹⁹ Anderledes med justitsminister K.K. Steincke, som Nordentoft også henvendte sig til flere gange vedrørende spørgsmålet. Det fik Steincke til 20. juni 1950 at svare: »(...) de af Frits Clausen foretagne henvendelser til tysk side i 1940 er omtalt af Frits Clausen selv og indgående belyst i straffesagen mod ham²⁰ (...) til nu at foranstalte yderligere undersøgelser af disse forhold kan der ikke være grund, og en offentliggørelse af det fremkomne, som kun kan være af historisk interesse, ligger udenfor justitsministeriets opgave (...) Frits Clausens virksomhed gjorde jo allerede i 1940 ende på spørgsmålet om grænseflytningen.»²¹ Dette udsagn var naturligvis i den grad vand på Nordentofts mølle. Han så i selve denne bedømmelse en retfærdiggørelse af sin tilslutning til DNSAP. Ved at have stået bag den mand, der reddede grænsen, var Nordentoft og de mange andre dømte nazister patrioter og ikke landsforrædere. Dette spørgsmål var et kardinalpunkt for, at man i de dømtes kreds kunne genvinde ære og værdighed.

Det kom også tydeligt frem i en artikel i bladet *Revision* 1. juni 1952 i forbindelse med udgivelsen af Nordentofts bog. *Revision* var organet

for alle retsopgørets angivelige »ofre.« Her fik de luft for deres frustrationer og vrede over »den forløjede udrensning.« Artiklen var foruden Nordentoft underskrevet af bl.a. Viggo von Holstein Rathlou, K.A. Langgaard Nielsen, Sven Salicath og Louis Nielsen, alle tidligere medlemmer af DNSAP og senere »ofre« for retsopgøret. Det hedder heri bl.a.: »Vor afgørende og ledende Bevæggrund til Indtrædelse i DNSAP og Deltagelse i dette Partis Arbejde var den Indsats for Bevarelsen af dansk Stats- og Folkegrænse, som her blev varetaget, og som vi ønskede at støtte. (...) Vi vil meget gerne have undersøgt, i hvilket Omfang, der overhovedet er blevet protokolleret noget om vor patriotiske Grænseaktivitet, endsige taget Hensyn til den i Dommene, i vore eller andres Sager, og vi vil paa Forhaand mene, at Hensynet er lig Nul.« Deres ærinde var det samme som Frits Clausens, da han gav sine versioner over for forskellige myndigheder 1945-47 og i erindringerne, at retfærdiggøre deres politiske valg og handlinger med henvisning til grænseforsvaret. For Frits Clausen var det endvidere en meget væsentlig brik i hans politiske testamente.

Siden har så vidt vides kun et partimedlem på skrift taget sagen op igen i sit eget politiske testamente, selv om sagen igen og igen er blevet drøftet i miljøet. Den tidligere omtalte Jørgen Sehested, gods-ejer, hofjægermester, fremtrædende i Landbrugernes Sammenslutning (LS) og en tid medlem af DNSAP, bruger i erindringsbogen *Broholm-mødet*, 1973, der desværre ikke rummer mange erindringer, et helt kapitel på sagen: »Frits Clausen afværger det sønderjyske Kupforsøg.« Som bogen i øvrigt er der mest tale om kommentarer til, hvad andre har skrevet, bl.a. historikeren Henning Poulsen (se nedenfor). Kapitlets materialegrundlag er ikke meget større, endsige bedre, end det Frits Clausen havde til rådighed, da han skrev sin fremstilling i 1947. Med forkærlighed griber Sehested tilbage til Outzes ord fra 1947-48 om Frits Clausens rolle i sommeren 1940, som allerede Nordentoft havde klamret sig til,²² men det eneste rigtigt nye, han kan komme med i forhold til Frits Clausen, er to breve, som von Löw sendte til henholdsvis Nordentoft 24. april 1949²³ og Sehested 8. maj 1949,²⁴ hvori von Löw på opfordring yderligere gør rede for Frits Clausens rolle i forbindelse med grænsørøret i juni 1940. På grundlag af disse to indberetninger og med inddragelse af også P. Munchs trykte optegnelser om juni 1940 når Sehested til samme konklusion, som tidligere både han selv og Knud Nordentoft var nået til, nemlig at Frits Clausen havde spillet en afgørende rolle for afværgelsen af en

grænserevision i juni 1940. Bl.a. Löws beretninger skal senere blive inddraget, her er det væsentligste dog at henlede opmærksomheden på den problemstilling, som først Nordentoft og igen Sehested tager op i 1973, at Frits Clausens virksomhed i 1940 gjorde en ende på spørgsmålet om grænseflytning for resten af besættelsestiden. Da besættelsesmagten kendte Frits Clausens indstilling, valgte den ikke at gå videre i spørgsmålet. Jørgen Sehesteds synspunkt var: »Tyskerne syntes i denne sag at tage mere hensyn til Frits Clausen end til regeringen.«²⁵

Hvor Frits Clausen selv alene ville tiltage sig en afgørende rolle i junidagene 1940, har hans senere ivrigste fortalere i dette spørgsmål villet udstrække betydningen til resten af besættelsestiden. Begge spørgsmål vil blive nærmere diskuteret med udgangspunkt i Frits Clausens erindringer og forklaringer.

Til brug for den parlamentariske kommissions undersøgelse af det tyske mindretals rolle under besættelsen leverede Johan Hvidtfeldt i bind 14, 1953 en indgående analyse af hændelsesforløbet i Sønderjylland i juni 1940 med udnyttelse af alt til rådighed stående materiale, herunder alle de mere eller mindre impliceredes forklaringer indhentet 1945-47. Han kom til det resultat, at der ikke havde foreligget nogen form for kupplaner.²⁶ Han konkluderer ikke nærmere om Frits Clausens rolle, eftersom det ikke var en del af opgaven. Det har til gengæld historikerne Henning Poulsen og Johan Peter Noack siden gjort i deres undersøgelser af henholdsvis DNSAP's forhold til besættelsesmagten²⁷ og en fornyet og bredere fremstilling af dele af det tyske mindretals forhold 1940-45.²⁸ De er enige om, at Frits Clausens indgriben i junidagene ikke var årsagen til, at grænserøret blev stoppet. Dertil handlede han på et så fremskredent tidspunkt i forløbet, at hans advarsler kom for sent til at kunne have haft nogen effekt. Afblesningen af røret skete endnu, mens han søgte kontakter til regering, kongehus og besættelsesmagten. Dog er Henning Poulsen inde på, at Frits Clausens tidligere advarsler kan have spillet ind, men at det ikke lader sig afgøre på det foreliggende kildegrundlag. »Sikkert er derimod, at episoden ikke efterlod tvivl om, at Frits Clausen ville modsætte sig en grænserevision. Han var dansksindet sønderjyde, og han måtte også være klar over, hvilket slag for Tysklands og dermed også for DNSAP's prestige en grænserevision indebar.«

Det sidste turde være en underdrivelse. Selv ud fra sammenhængen, hvori dette udsagn fremkommer, viser formuleringen en no-

get begrænset forståelse for, at grænsespørgsmålet var et kardinalpunkt for DNSAP. Der ville være tale om mere end et prestigetab for DNSAP, hvis grænsen blev ændret, ganske uanset hvor stort prestigetabet ville være for Tyskland. Det sidste ville ikke have spillet nogen rolle for DNSAP, hvis grænserevisionen fandt sted. Da ville den uoprettelige skade være sket, og alle muligheder for samarbejde ophørt. I forlængelse heraf synes Noack mest at være tilbøjelig til at mene, at Frits Clausens henvendelser til Stauning og Munch i junidagene var udtryk for et forsøg på at slå politisk mønt af grænserøret, og Henning Poulsen refereres af Noack for, at Frits Clausen handlede i god tro og var oprigtigt bekymret på en måde, så læseren kan få det indtryk, at det måske alligevel ikke var tilfældet.²⁹ Hvis man i en undersøgelse af disse forhold skal gå ud fra, at Frits Clausens optræden under grænserøret kun var udtryk for politisk opportunisme og fiskeri i rørte vande under en given gunstig situation, så vil det indebære, at der ses bort fra alle hans og talrige politiske tilhængeres forudsætninger før april 1940. Det følgende bygger på, at Frits Clausen var en dansksindet sønderjyde og ikke en fuldblods opportunist, hvad end ikke hans stærkeste modstandere ville gøre ham til i de første efterkrigsår. Skulle man antage det, ville det være meningsløst at afdække dansk nazismes forudsætninger. Frits Clausen ønskede ikke magten i Danmark efter april 1940 for enhver pris, selv om han ville betale en meget høj pris.

Myten under lup

»(...) jeg har i de senere Dage været saa optaget af at redde Sønderjylland, at jeg overhovedet hverken havde Tid eller Tanke for andet.« Frits Clausen til fru Juul 30. juni 1940.³⁰

Det tyske mindretals ledelse og mange af medlemmerne nærrede efter den tyske besættelse af Danmark kraftige forhåbninger og forventninger om, at grænsen af 1920 ville blive revideret i tysk favør, så de kunne komme »hjem i riget,« således som der var agiteret for i forbindelse med valget i april 1939. Imidlertid gik ugerne, og ugerne blev til måneder uden at der skete noget. Men der var talrige eksempler på hjemmetyske krænkelse af dansk suverænitet. Politiajudanten i Sønderjylland og Frits Clausens partimedlemmer var blandt dem, der registrerede disse tilfælde.

De mest aktive i mindretallet, som f.eks. Wilhelm Deichgräber, følte sig direkte forrådt, fordi der ikke skete noget. Det stod han ved i 1946.³¹ På genforeningsdagen 15. juni 1940 havde mange tysksindede i spænding forventet en grænseændring, men der skete intet, og der var ikke andet end rygter og løs snak at have forventningerne i. Mindretallets leder Jens Møller søgte fremdeles at holde både forhåbningerne og forventningerne i live, bl.a. ved en tale ved et underførrermøde i Tinglev den 16. juni 1940. Uden at den præcise formulering kendes, skabte han den aften forøgede forventninger til, at der snart ville ske noget, nærmere bestemt den 28. juni på årsdagen for Versailles-traktatens indgåelse. Med mindretallets allerede højspændte forventninger blev talen tolket på den måde, at grænsen den dag ville blive flyttet, og rygten herom løb i de følgende dage viden om, ligesom rigtig mange gjorde forberedelser ved at anskaffe flagstænger m.m.

Jens Møller nægtede naturligvis i 1947, at han på mødet i Tinglev havde talt om en grænseflytning den 28. juni 1940. Men rygterne er ikke til at komme udenom. På den ene eller anden måde nåede Jens Møller dem med sine ord ved mødet. Rygterne blev rapporteret af det tyske konsulat i Aabenraa den 18. juni 1940, de nåede til det tyske gesandtskab i København dagen efter, blev indberettet af politiadjudanten i Aabenraa 20. juni 1940 og hørt af medlemmer af DNSAP. Og på den måde kom de også Frits Clausen for øre.³²

Ved rekonstruktionen af Frits Clausens rolle i forløbet er der det problem, at rygter om grænserevisionen løb *både* op til 15. juni *og* op til 28. juni. Spørgsmålet er derfor, om Frits Clausen allerede reagerede på rygterne i forbindelse med den 15. juni og straks derefter satte sig i forbindelse med Eberhard von Löw for at få en grænserevision stoppet. Henning Poulsen vil med henvisning til von Löws forklaring af 27. marts 1946 ikke udelukke, at Frits Clausen *kan* have henvendt sig til von Löw midt i juni.³³ Von Löw forklarede, at han under et ophold i København i midten af juni blev opsøgt af en meget oprevet Frits Clausen, der fortalte, at han havde hørt, at mindretallet påtænkte en demonstration med flagning med hagekorsflag m.m., der skulle foranledige de tyske myndigheder til at flytte grænsen. Von Löw skulle da have beroliget Frits Clausen. Selv kendte han ikke noget til sagen, han var sikker på, at der ikke var noget om det, men han skulle nok undersøge spørgsmålet og i givet fald gøre sin indflydelse gældende.³⁴

Der er intet samtidigt materiale, der kan bekræfte, at henvendelsen

fandt sted på dette tidlige tidspunkt, heller ikke Frits Clausens efterkrigsforklaringer. Men sikkert er det, at von Löw var i København i de dage og mødtes med bl.a. Frits Clausen. De traf hinanden ved et møde på Hotel »Astoria« den 13. juni, hvor der med repræsentanter for LS, Bondepartiet og DNSAP blev drøftet mulighederne for at komme af med regeringen og få et nærmere samarbejde mellem de tyskvenlige grupper i Danmark. På mødet talte von Löw varmt for et nærmere samarbejde disse parter imellem.³⁵ Frits Clausen huskede 1946-47 tilsyneladende hverken at von Löw var med til dette møde,³⁶ eller hvilken aktiv rolle von Löw spillede. Dette »hukommelsessvigt« kan forklares som et led i Frits Clausens forsvar: Han ville forbindes mindst muligt med kandestøberierne mod regeringen, og slet ikke i en sammenhæng, hvor tyske interessenter var indblandet. Havde han imidlertid villet vedkende sig von Löws tilstedeværelse og husket den aktive rolle, som von Löw spillede for at få fællesfronten etableret, kunne det have hjulpet ham til en tidsfæstelse af, hvornår han opsøgte von Löw, så meget mere som de øvrige deltagere på »Astoria« ikke glemte von Löw, mødet eller dets indhold.

I stedet knyttede Frits Clausen i erindringerne 1947 entydigt sin henvendelse til von Löw sammen med et brev, som Sehested havde sendt ham 29. juni. I brevet fortalte Sehested, at han inden for de seneste dage havde haft en samtale med von Löw i København. Brevet godtgør i sig selv, at von Löw var i København igen i slutningen af juni,³⁷ men hertil føjede Frits Clausen i 1947 for egen regning den formodning, at von Löws besøg fandt sted i anledning af Sønderjyllands-aktionen og videre: »hvor han mødtes med mig lige efter sin Ankomst, og hvor jeg ikke mener, yderligere at have været sammen med ham.«³⁸ Brevets betydning og formodning vil jeg vende tilbage til.

Når der tages højde for, at allerede den første kendte version af retningsforklaringen, nemlig A. Langgaard Nielsens i sommeren 1940, entydigt peger på, at det var grænserevisionsplaner, der rettede sig mod datoen 28. juni og ikke 15. juni, vil jeg tillade mig at se bort fra, at det var grænserevisionsrygter forud for 15. juni, der satte Frits Clausen i bevægelse. Han antyder heller ikke i nogen af sine forklaringer, at han havde reageret på rygter forud for 15. juni. Da rygterne om en grænserevision den 28. juni først var sat i skred *efter* Jens Møllers tale 16. juni, kan Frits Clausen dårligt allerede i midten af juni have henvendt sig til von Löw derom.

Tages der udgangspunkt i begivenhedsrækkefølgen i Frits Clausens

egen forklaring fra 1946, suppleret med hans fremstilling fra 1947 og de øvrige afgivne forklaringer, bliver resultatet ret entydigt – når der ses bort fra von Löw.³⁹

Frits Clausen havde angiveligt ikke taget grænserevisionsrygterne alvorligt, før han hen i juni kom i forbindelse med Einar Munck, der var ansat på det tyske gesandtskab i København. Munck fortalte i oktober 1946, at han omkring midten af juni 1940 i gesandtskabet på Gustav Meissners kontor havde fået indblik i nogle papirer, der tydede på en påtænkt aktion mod grænsen.⁴⁰ Med denne viden var han gået til medlem af DNSAP H.C. Bryld, der straks havde henvist ham til Frits Clausen, som han traf på en restaurant på Rådhuspladsen.⁴¹ Hvordan Frits Clausen reagerede på, at netop hjemmetyskeren Gustav Meissner havde papirer af et sådant indhold liggende, fortæller Clausen ikke senere om. Det er bemærkelsesværdigt, da Meissner netop var en af de tyskere, som Clausen nærede særlig tillid til p.g.a. den fælles sønderjyske tilknytning. Clausen fortæller i sin forklaring kun, at Munck havde set dokumenterne på det tyske gesandtskab, men inddrager ikke Meissner. Hvorfor skal der søges en nærmere forklaring på nedenfor.

Samme dag, som han blev opsøgt af Einar Munck, fik Frits Clausen yderligere foruroligende oplysninger fra sin sekretær i Bovrup, Erling Hallas. På det tidspunkt var Frits Clausen ifølge sin egen forklaring i selskab med ledende medlem af DNSAP's samarbejdspartner Bondepartiet, grev Bent Holstein, der efterfølgende ledsagede ham til udenrigsminister P. Munch for at sætte denne ind i sagen. Denne udlægning af forløbet gentager han i erindringerne fra 1947. Utvivlsomt er der tale om en erindringsforskydning. Ganske vist havde han og Holstein sammen opsøgt udenrigsministeren angående det tyske mindretal, men det var ifølge P. Munchs optegnelse 14. juli 1940 og forklaring 15. oktober 1945 sket umiddelbart efter 9. april og havde intet med junirøret at gøre.⁴² Dette er en detalje, men ikke uvæsentligt for hændelses- og tidsforløbet. Når Frits Clausen kun henvendte sig én og ikke to gange til P. Munch i juni, så bortfalder dels hans påståede »aftale« under det første møde med P. Munch om at tage til Sønderjylland for at søge nærmere underretning, dels hans indtryk af, at Munch ikke var særligt informeret om sagen. Det af Frits Clausen opgivne »andet« møde med P. Munch, var faktisk det *eneste* møde med ham i juni. Den af Clausen i 1946 betegnede »aftale« med P. Munch under det såkaldte første »møde« kan ud fra Munchs opteg-

nelser forklares ved, at de to i april 1940 traf hinanden på Christiansborg, og Munch henkastet spurgte til forholdene i Sønderjylland.⁴³ Det pustede Frits Clausen så op og gjorde til både et »møde« og en »aftale.«

Mødet mellem Frits Clausen og Munch tidsfæstes af Munch i en optegnelse 17. juli 1940 til »nogle dage før den 28. juni« og ved forklaringen i 1945 til »omkring den 20. juni,« og af Clausen i 1946 til »nogle faa Dage« før 28. juni. Set i sammenhæng med det nedenfor skitserede videre forløb, var det nogle dage før den 28. juni, meget muligt senest 24. juni. På dette møde fortalte Frits Clausen ifølge sin version fra 1946, at han videregav oplysninger fra Sønderjylland, mens Munch havde indhentet oplysninger fra amtmand Kresten Refslund Thomsen i Aabenraa. Clausen fik på mødet ikke indtryk af, at Munch og regeringen havde tænkt at foretage modforholdsregler i anledning af rygterne. Munchs versioner af mødet er ikke ganske overensstemmende hermed. I optegnelsen 17. juli 1940 skriver han:

»Nogle Dage før den 28. juni henvendte Frits Clausen sig til mig i Folketinget. Jeg havde en Dag spurgt ham om hans Indtryk af Bojkotningen. Han havde nu været i Sønderjylland og var meget forurologet. Han havde talt med Deichgräber og Lorenz Christensen og spurgt dem, om der var noget i Gære, men de havde ikke villet svare paa hans Spørgsmaal. Han havde talt med en S.S.-Mand, som han var i Forbindelse med, om Grænsen. Denne havde talt om Gjennerbugt. En Mand af Værnemagten, han havde talt med her i København, havde talt om, at Tyskland jo maatte have begge Sider af Flensborg Fjord. Clausen var meget bekymret og misfornøjet hermed. Selv vilde han holde fast ved Grænsen, og han spurgte, om der ikke kunde gøres noget uden dog at angive, hvad det skulde være. Den 25. [Juni] telefonerede han til mig, vist fra Sønderjylland, medens Scavenius var her hos mig, for at sige, at hans Bekymringer bekræftedes. Jeg refererede hans Henvendelse i et Minister-møde.«

Afhørt i sit hjem om mødet i 1945 forklarede Munch: Frits Clausen henvendte sig til Munch i Folketinget og fortalte, at han fra en tysk SS-mand og en anden tysk forbindelse havde hørt, at der fra tysk side var påtænkt en grænserevision. Nogle dage efter mødet ringede Clausen ifølge Munch fra Sønderjylland til Munch og sagde, at hans

bekymring om, at en grænserrevision var tilsigtet, var blevet bekræftet. Munch tog sig ikke af advarslen, da de oplysninger, der var indhentet fra de danske myndigheder i Sønderjylland ikke var af foruroligende karakter. Dette sidste stemmer ikke med den version Clausen gav i 1947, hvor han skrev, at Munch fortalte, at han havde modtaget foruroligende oplysninger fra Refslund Thomsen, men alligevel ikke gav indtryk af at ville gøre mere ved sagen.

Munch kan næppe have husket forkert med hensyn til, fra hvem Frits Clausen havde sin viden om grænservisionsplanerne. Både to tyske kilder og Deichgräber og Lorenz Christensen udelod Clausen i hvert fald i sine senere forklaringer og henviste alene til konkrete danske forbindelser. Men han *kan* i juni 1940 have villet lægge ekstra vægt bag sin bekymring ved at gøre sine hjemmelmænd til *tyskere*.

Da mødet med Munch således forblev resultatløst, bortset fra at Clausen havde fået demonstreret sin bekymring for grænsen, søgte han andre veje for at komme videre med sine meddelelser om begivenhederne i Sønderjylland. Iflg. 1946-versionen rådførte han sig først på partiavisen *Fædrelandets* kontor med en række partifæller, mens han derimod i 1947-versionen først drøftede spørgsmålet med Bent Holstein i et gruppeværelse på Christiansborg og her kun fik nærret sin mistillid til regeringen og ikke mindst Socialdemokratiet. Sidstnævnte parti var misliebigt i national henseende og var ingen garant for grænsen. Regeringen havde få uger før besættelsen indgået aftaler med Tyskland, skrev Clausen både i 1946 og, 47 og hans kilde til denne oplysning blev i 1947 angivet som grev Holstein. Muligvis indsattes Holstein i 1947-versionen alene for at Clausen kunne få lejlighed til at udbrede sig om regeringens og Socialdemokratiets holdning til Sønderjylland. Rostock-myten mere end anes her, og tilbagedateres af Clausen uden videre til 1940, mens han givetvis først har fået detaljerede efterretninger om denne myte efter sin internering i 1945, muligvis af bl.a. Holstein.

I rådslagningen på *Fædrelandet* deltog bl.a. grev F.M. Knuth, H.C. Bryld og Børge Bryld, og den mundede ud i, at Frits Clausen skulle gå til kongen med sin viden. Som H.C. Bryld refererede rådslagningen i 1946, havde Frits Clausen fået det indtryk hos Munch, at regeringen ikke agtede at gøre noget, hvilket falder helt i tråd med Clausens egne versioner. Kommandørkaptajn H. Augsburg blev også inddraget i rådslagningen efter at være blevet tilkaldt telefonisk. Augsburg var forsvarsven og kritisk over for regeringens afgørelse 9. april 1940, og

bliver i Clausens erindringer fremstillet som medlem af den regeringsfjendtlige kreds, der ønskede forandringer.⁴⁴ Augsburg ville dog ikke være mellemmand ved kontakten til kongen, men mente at Frits Clausen selv skulle henvende sig direkte til Hofmarskallatet.⁴⁵ Det blev i stedet Knuth, der påtog sig mellemmandens rolle. Clausen fik dog ikke foretræde for kongen, men blev henvist til statsministeren. P. Munch blev orienteret om Clausens initiativ og skrev herom 17. juli 1940: »Siden meddelte Bardenfleth,⁴⁶ jeg tror den 26. [Juni] om Eftermiddagen, ved Telefon til mig, medens jeg var til Ministermøde, at Frits Clausen havde bedt om at blive modtaget af Kongen i Anledning af Sønderjylland. Vi talte om, at Kongen kunde svare, at han kun kunde modtage ham sammen med Stauning, og dette Standpunkt billigedes af Ministermødet og meddeltes af Stauning Bardenfleth. Det viste sig imidlertid, at Kongen i alle Tilfælde nægtede at modtage ham. Da han fik Besked derom, sagde han, at han saa vilde se at afbøde Planerne ad anden vej.«

Bortset fra, at Munch husker datoen forkert, det pågældende ministermøde fandt sted den 25. juni (der var intet møde den 26.),⁴⁷ så gengiver han Frits Clausens reaktion på, at han fik besked om at henvende sig til Stauning, ganske korrekt. Clausen ville i stedet søge at afbøde »planerne« ad anden vej. Både i 1946 og 1947 er begrundelserne stort set identiske, nemlig at han i national henseende ikke havde tillid til Stauning.

Som en sidste udvej besluttede Frits Clausen ifølge 1946-versionen i samråd med de ovennævnte partifæller sig for at sætte sig i forbindelse med von Löw. I 1947-udgaven gør han ideen til henvendelsen til von Löw til sin alene, men begge steder er begrundelsen for, at det netop skulle være von Löw, den samme, nemlig, at han delte Frits Clausens opfattelse af det sønderjyske spørgsmål. Kontakten til von Löw blev ifølge Clausen skabt gennem Hans Pahl på det tyske gesandtskab. Pahl blev ifølge Clausen orienteret om situationen og om Clausens henvendelser til dansk side. Pahl blev pålagt at fortælle von Löw, at Clausen ville lade sit parti yde modstand, hvis der skete overgreb mod grænsen. Pahl lovede i Clausens 1946-version straks at give denne besked videre til von Löw, i 1947-versionen er det udbygget med, at det skete pr. fjernskriver. I 1946-versionen reagerede von Löw ved »nogle ganske faa Dage senere« at komme til København, mens der i 1947-versionen indløb besked den næste dag om, at von Löw ville kom den næstfølgende dag. Disse forskelle i gengivelsen af for-

løbet kan være tilfældige. Men de kan også skyldes, at Frits Clausen i 1947 er kommet på det rene med, at tidsfaktoren var af betydning. Det fremgår af hans formulering, og derfor har han villet sætte begivenhedsforløbets hastighed i vejret. Henvendelsen til von Löw kan *tidligst* være afgået den 25. juni om eftermiddagen og skulle have gjort sin virkning i Sønderjylland senest tre dage senere, 28. juni på årsdagen for Versaillestraktaten. I 1946-versionen er Clausen ikke sikker på, hvor mange dage, der gik, før von Löw kom til København. I 1947-versionen gik der kun to dage fra henvendelsen, til von Löw var i København, dvs. den 27. juli, dagen før de angivelige planer skulle være realiseret i Sønderjylland. Var von Löw først kommet til København den 29. juni eller senere, ville de første ord, som von Löw iflg. Frits Clausen skulle have sagt til den meget opfarende Clausen, ikke have givet mening: »Beruhigen Sie sich, Dr. Clausen, die Sache ist schon abgeblasen.« Allerede i løbet af den 28. juni ville Frits Clausen på anden vis vide, om der blev realiseret en plan i Sønderjylland, selv om von Löw ikke var kommet til København.

Desværre er det ikke muligt at få bekræftet, at von Löw kom til København netop den 27. juni. Hans Pahl erklærede i 1946, at han ikke var klar over eller ikke kunne huske, at von Löw kom til København umiddelbart efter henvendelsen, og von Löw selv forklarede i 1946 alene, at Frits Clausen havde fået besked, men ikke hvordan. Imidlertid godtgør Sehesteds brev til Clausen 29. juni 1940, at von Löw *havde* været i København de seneste dage. Frits Clausens version kan på dette punkt faktisk meget vel være den rette.

I den først kendte version af redningsaktionen, K. A. Langgaard Nielsens fra sommeren 1940, henvendte Frits Clausen sig – ud over til det danske udenrigsministerium – også til det tyske gesandtskab for at få grænserevisionsplanerne forpurret. I denne version var det herfra, de afgørende henvendelser efterfølgende blev rettet til Berlin. Disse henvendelser fik så det tyske mindretal til at makke ret. Det tyske gesandtskab omtales i denne sammenhæng til gengæld kun perifert af Frits Clausen efter 1945. Han benægtede i sin forklaring i 1946 kategorisk at have drøftet noget som helst med Renthe-Fink i sommeren 1940, endsi­ge overhovedet at have mødt ham før nogle måneder senere. Det er bemærkelsesværdigt, at Frits Clausen efter krigen ikke ville vedkende sig det meget naturlige sted at henvende sig, hvis han ville af med sit meget vigtige budskab. Det bliver ikke mindre bemærkelsesværdigt af, at både Renthe-Fink og Gustav Meissner mente, at Frits Clausen op-

søgte dem vedrørende grænserøret i juni 1940. I sin forklaring 19. maj 1946 mente Renthe-Fink at kunne huske, at Frits Clausen opsøgte ham angående de verserende rygter om grænsen, herunder at en vis general i Viborg agtede at støtte mindretallets kupplaner.⁴⁸ I et brev til Knud Nordentoft 1949 mente von Löw også at erindre, at Frits Clausen havde konfereret adskillige gange om grænserøret med Renthe-Fink, der havde afgivet indberetning derom til det tyske udenrigsministerium.⁴⁹ Ifølge Meissners forklaring i februar 1947 havde Frits Clausen opsøgt ham på det tyske gesandtskab for at høre, om påstanden om grænserevision m.m. var rigtig. Clausen havde gjort det klart, at DNSAP's stilling var umulig, hvis det fra tysk side blev rørt ved grænsen. Meissner på sin side havde søgt at berolige ham med, at det var en logisk umulighed. I sin senere erindringsbog henlagde Meissner Frits Clausens besøg til ca. 23. juni 1940 på Meissners private bopæl, men ellers var forklaringen den samme.⁵⁰ Denne tidsfæstelse kan dog ikke tillægges større værdi, da Meissner påfølgende fortæller, at han henvendte sig til Renthe-Fink i sagen, og at denne derpå henvendte sig til det tyske udenrigsministerium. Faktum er, at Renthe-Fink allerede den 20. juni 1940 havde taget kontakt til ministeriet angående en grænserevision.⁵¹ En anden af de afhørte, H.C. Bryld, havde tidligere til en C.I.C.-efterretningsrapport forklaret, at Frits Clausen havde henvendt sig til udenrigsminister P. Munch og derefter til Renthe-Fink angående grænserøret. Denne forklaring trak han delvist tilbage 18. december 1946. Nu vidste han kun med bestemthed, at Clausen havde været hos Munch, mens henvendelsen til Renthe-Fink kun var noget, han formodede.

Den ændrede forklaring kan kun have haft til formål at støtte Frits Clausens sag. Den var nemlig uden betydning for H.C. Bryld selv. Til gengæld understreger den, at Frits Clausen efter 1945 havde det størst mulige behov for at lægge afstand til enhver forbindelse med det tyske gesandtskabs ledende repræsentanter og især den tyske rigsbefuldmægtigede i sommeren 1940. Det var for det første et led i hans forsvar, og på den konto måtte den først fremførte version af redningsmyten fra 1940 vige. I det tyske gesandtskabs sted trådte Eberhard von Löw og *kun* ham, assisteret af en underordnet embedsmand, Pahl. For det andet var det en understregning af den politik, som Frits Clausen havde ført længe under besættelsen, nemlig at han demonstrerede »dansk politik« ved ikke offentligt at optræde sammen med besættelsesmagtens ledende repræsentanter, først og fremmest den tyske gesandt. Man vil lede forgæves efter omtale af fællesmøder mellem DNSAP og besættelses-

magten eller af fotos af parterne sammen i den nazistiske presse.⁵² Imidlertid lader vidnesbyrderne næppe tvivl om, at Frits Clausen faktisk opsøgte Renthe-Fink og Meissner i juni 1940.

Den 28. juni 1940 forløb uden demonstrationer af nogen art. Der blev ikke ved flagning eller på anden måde provokeret til indgreb fra danske eller tyske myndigheders side. Hvis der havde været noget i gære forud, en flagdemonstration f. eks., så var den i hvert fald blevet stoppet i opløbet. Fra samtidig kompetent tysk side blev det nægtet, at der forelå planer om en grænseændring. Renthe-Fink m.fl. vidste, at der kun var tale om udbredte rygter og ikke andet. Afhøringerne efter krigen har givet samme resultat. Den senere forskning ligeså.⁵³

Alligevel var der faktisk tale om en »afblæsning« op til 28. juni 1940, således som von Löw skal have formuleret det overfor Frits Clausen. Denne afblæsning fandt imidlertid sted allerede den 25. juni. Den dag havde det tyske mindretals ledelse indrykket en kort meddelelse i *Nordschleswigsche Zeitung*, der manede alle rygter om en ventelig forestående grænseændring i jorden. Der stod (i dansk oversættelse): »Ordre fra partiledelsen. Offentlig flagning med hagekorsfaner er forbudt. Partiledelsen.« Meddelelsen var indrykket efter ordre fra det tyske gesandtskab. Renthe-Fink havde *uden nogen kontakt med tysk politi eller efterretningsvæsen* grebet ind.⁵⁴ Der var ikke noget at flage for.

Hvordan kan Frits Clausen da lige fra 1940 og til sin død have troet, at *han* var grænseredder?

Myteskaberer – Eberhard von Löw

Hverken i sin forklaring fra 1946 eller i fremstillingen fra 1947 har Frits Clausen af gode grunde nogen skriftlig dokumentation for, at der lå planer for en grænserevision 28. juni. Der var *alene* en meddelelse, Einar Munck, der påstod at have *set* sådanne planer hos Meissner på det tyske gesandtskab. Dertil kom så udtalelser fra forskellige, danske som tyske, på *rygteniveau* om, at en grænserevision burde eller ville finde sted. Frits Clausen valgte såvel i juni 1940 som senere at tro på grænserevisionsplanerne, og at de var blevet til ved et samvirke mellem kredse i Tyskland og det tyske mindretal i Sønderjylland. Planernes arnested, mente han i 1946, måtte findes i Kiel, nærmere bestemt omkring Gauleiter Heinrich Lohse, der måtte have troet på en forventet efterbevilling af planerne i Berlin. I fremstillingen fra

Eberhard von Löw zu Steinfurth. SS-Sturm-bannführer og referent i SD (Sicherheitsdienst). Hans særlige opgave var at pleje forbindelserne til det danske nazistparti. Det var omkostningsfrit for von Löw at give Frits Clausen »æren« for at have reddet grænsen i 1940. Til gengæld skaffede det ham den danske partiførers fortrolighed.

1947 udelader Clausen sådanne spekulationer, selv om der atter hentydes til Kiel.

Havde Frits Clausen *ikke* troet på, at der var en trussel i junidagene 1940, havde han kunnet spare sig sine anstrengelser for at kontakte de relevante myndigheder. Han valgte i 1940 bl.a. at tro på den ham ubekendte Einar Munck, og havde i situationen heller ingen mulighed for at kontrollere rigtigheden i Muncks påstand om at have set konkrete planer i det tyske gesandtskab. I hans fremstilling fra 1947 er det en pointe, at han hørte det samme fra adskillige uafhængige kilder.

Han var da i god tro og kunne ud fra sine forudsætninger i 1940 være stærkt bekymret for, at en grænserevision var det tyske mindretals ønske. Men hvordan senere? Kunne han ikke være blevet oplyst om, at han var galt afmarcheret? Fra tysk side vidste man, at der *ikke* var sådanne planer, mindretallet vidste det, og den danske regering tog ikke rygterne alvorligt. Hvad fik da partiføreren til at fremture? Var det hele et stort bluffnummer fra hans side? Ville han ene og alene benytte den nationalt spændte situation til at stille sig i positur som den dybt bekymrede dansknationale mand?

Det er ikke min opfattelse, at personen Frits Clausen var sådan indrettet, at der i situationen var tale om et rent propaganda- eller bluffnummer fra hans side, selv om han siden naturligvis meget gerne ville hæve den politiske gevinst. Ganske vist lavede DNSAP

lejlighedsvis før som efter 9. april 1940 nogle i reglen dilettantiske forsøg på politisk bluff, men slet ikke noget, der kom i nærheden af situationen i juni, hvor der trods alt var en del andre involverede.

Når Frits Clausen så stædigt holdt fast ved sin rolle som grænsereleder, skyldtes det ene og alene én person, SD-manden Eberhard von Löw. Det var Eberhard von Löw og kun ham, der udtrykkeligt tillagde Frits Clausen æren for at have reddet Sønderjylland. Det fortalte han Frits Clausen i 1940, og han gentog det i fortyndet form i sin forklaring fra 1946, ligesom Nordentoft fik samme forklaring af von Löw i 1949. I 1946 er der ingen tvivl om, at forklaringen blev afgivet til støtte for Frits Clausen i forbindelse med den forestående retssag. Men det var lige så meget for ikke at løbe fra, hvad han tidligere havde fortalt Frits Clausen. Der var opstået et nært venskab og tillidsforhold mellem de to, som den ændrede situation ikke rokkede ved.

Som efterretningsofficer i SD havde von Löw i 1940 en åbenbar interesse i at have en positiv og tæt forbindelse til en politiker med Frits Clausens standpunkter. Bekendtskabet var da endnu ikke blevet så nært, som det senere skulle blive, men det er værd at bemærke, at von Löw fra Kiel som efterretningsofficer havde arbejdet målbevidst på at opbygge forbindelsen til DNSAP og Frits Clausen i hvert fald siden 1937, og det med held. Von Löw havde først betjent sig af en mellemmand og var siden selv blevet præsenteret for Frits Clausen, der på sin side mødte ham med umiddelbar sympati og tillid som søn af en tidligere vellidt tysk landråd i Sønderjylland med en høj stjerne hos Clausen.⁵⁵ Von Löw avancerede 1. april 1940 til SD-referent for skandinaviske anliggender i *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA) i Berlin og fik dermed en nøglerolle i forbindelsen med de danske højrekredse og DNSAP. Det fremgår bl.a. af Frits Clausens erindringer fra de første måneder af besættelsen, at han også udnyttede denne rolle, herunder ved anvendelse af en dansk agent i marken, »ingeniør« K.A. Mortensen. Det er på baggrund af den professionelle efterretningsmands virke, at vi skal bedømme og finde motivet til von Löws adfærd overfor Frits Clausen i 1940.

Det var i sommeren 1940 gratis for efterretningsofficeren von Löw overfor Frits Clausen at give ham æren for at have forpurret mindretallets angivelige grænserevisionsplaner. I 1946 tillægger von Löw ganske vist forsigtigvis alene mindretallet planerne, mens Frits Clausen 1946-47 så et samvirke mellem mindretal og visse tyske kredse. Måske var det, hvad von Löw tidligere havde fortalt? Von Löw kunne

tilmed undgå at skulle fortælle mere konkret derom med den begrundelse, at det kunne han ikke af sikkerhedshensyn. Der var i 1940 under indtrykket af de store tyske sejre ingen udsigt til, at von Löw nogensinde skulle blive stillet til regnskab for at have tildelt Clausen den ære, han allerhelst ville have.

Men selvfølgelig udfrittede Frits Clausen ham gang på gang i dette spørgsmål. Det fortæller Clausen selv både i 1946 og 1947. Og Clausen stykkede så selv et billede sammen såvel af de angivelige planer for grænserevisionen, som den påfølgende redning, som han troede, det måtte være foregået. Han skriver om selve »redningen«: »Der gik ogsaa nogen Tid, før jeg fik nærmere at vide om, hvorledes det var lykkedes von Löw at faa afblæst Aktionen saa hurtigt, som det skete, idet jeg, selv om jeg ikke husker de helt nøjagtige Datoer for Begivenhederne, dog husker, at det kun drejede sig om nogle ganske faa Dage.

Det, jeg saaledes har kunnet faa at vide, var, at det var sket gennem en Henvendelse og Mellekomst af en SS-Fører, Dr. Rimann, der var ansat i 'Volksdeutsche Mittelstelle.'⁵⁶

Von Löw havde dels ved at forære ham denne politiske sejr, dels på grund af sin egen rolle i sagen, skaffet sig Frits Clausens evige venskab og fulde fortrolighed. Og det sidste var lige hvad en tysk efterretningsofficer med Danmark som interesseområde måtte være interesseret i. Det nød von Löw da også godt af under resten af den tyske besættelse af Danmark, og Frits Clausen holdt sig ikke tilbage med at kontakte eller opsøge vennen, når vanskeligheder trængte sig på.⁵⁷ Von Löw på sin side støttede længe Frits Clausens politiske stilning i Berlin, men det er en anden historie.

Problemerne opstod først for von Löw i 1946, da det tyske nederlag var en kendsgerning og da han ikke kunne eller ville løbe fra sit tidligere udsagn overfor Clausen. På dette sted kan man stille spørgsmålet, om von Löw selv troede på, hvad han havde fortalt Clausen i 1940. Jeg mener, at man finder svaret i den måde, hvorpå von Löw forklarede sig i 1946, idet man skal lægge mærke til, at det var en mangeårig efterretningsofficer, der udtalte sig. Han skulle nu til at konstruere en plausibel historie for forløbet i juni 1940, der ikke kun overbeviste Clausen – det havde ikke på noget tidspunkt været et problem, – men også anklagemyndigheden. Og det var en anden sag.

For det første tidsfæstede von Löw – som den eneste – Frits Clausens henvendelse vedrørende grænsrerøret til *midten* af juni. Skal *den* forklaring accepteres, så har Frits Clausen henvendt sig til ham *to*

gange for at få ham til at gribe ind i sagen. Og det er ikke en forklaring, der finder støtte noget andet sted, heller ikke hos Frits Clausen.⁵⁸ Af P. Munchs notat fra 17. juli om, at Frits Clausen efter den forgæves henvendelse til kongen den 25. juni nu vil henvende sig til anden side, giver et solidt grundlag for at antage, at henvendelsen til von Löw *ikke* kan have fundet sted *før* denne dato. Havde der været *to* henvendelser i så vigtig en sag, så ville Frits Clausen have husket det, selv om han ikke kunne give en præcis dato.

I von Löws forklaring er Frits Clausens henvendelse personlig og finder sted i København. Der er ikke tale om, at Hans Pahl er mellemmand og at henvendelsen når von Löw i Berlin.⁵⁹ Von Löw beskriver forløbet af mødet med Frits Clausen sådan, at det var en meget oprevet Clausen, der kom til ham og fortalte om de påtænkte demonstrationer fra folketyisk side i Sønderjylland, der skulle provokere en tysk indgriben med det resultat, at grænsen blev flyttet. Von Löw beroligede Clausen; han kendte ikke noget til sagen, men var sikker på, at der ikke lå et tysk initiativ bag demonstrationerne. Han lovede at advisere de kompetente tyske myndigheder for at undgå, at det kom til en tysk indgriben. Videre lyder von Löws forklaring:

»Han (von Löw) søgte derefter at skaffe sig yderligere Kendskab til det planlagte gennem sine danske SD-Forbindelser (Heinrich Lønnecker), og han fik herved en Bekræftelse paa det, som Clausen havde fortalt ham. Han rejste derefter til Berlin med det indsamlede Materiale og gjorde Indberetning til Auswärtiges Amt og til Reichsführer-SS, ledsaget med en Bemærkning om, at en tysk Indgriben vilde være meget uheldig.

Gennem en af de nævnte Instanser blev Volksdeutsche Mittelstelle beordret til at sende en Repræsentant til Sønderjylland med den Opgave ved Henvendelse til den tyske Folkegruppe i Nordslesvig at forbyde Demonstrationens Gennemførelse, hvilket skete.⁶⁰

Komp. [von Löw] er ikke nærmere blevet underrettet om Enkeltheder i denne Forbindelse, men han underrettede Fritz Clausen om, hvad han havde faaet udvirket. (...)

Demonstrationen blev afværget ved Komp.'s Indgriben, hvilket i første Række var en Følge af den Henvendelse, Fritz Clausen rettede til ham. Han udtaler paa Forespørgsel, at han sikkert ikke rettidig havde faaet Kendskab til Demonstrationen, hvis

han ikke paa Foranledning af Fritz Clausen havde gjort sine Forbindelser opmærksom herpaa.«⁶¹

Denne forklaring forsøges et par gange uddybet, og von Löw fortæller da, at han ikke ved, hvem der gav ordren til Volksdeutsche Mittelstelle, men at han mente, at det var en mand ved navn Rimann fra Volksdeutsche Mittelstelle, der blev sendt til Sønderjylland, men sikker var han ikke (Waldemar Rimann var referent for Volksdeutsche Mittelstelle i Nordslesvig). Han blev også bedt om at uddybe, hvordan han havde fået Frits Clausens beretning bekræftet, og svarede, at det formentlig var igennem Lönnecker og Alfr. Huth i Haderslev. Heinrich Lönnecker var på det tidspunkt SD-leder i Flensborg, Huth organist og Ortsgruppenleiter i NSDAP. Alt i alt var von Löw hverken ret præcis eller konkret i sine udtalelser eller videre meddelsom. Det var mest antagelser og henvisninger til gængse tjenestekanaler og de relevante agenter. Det er ikke ensbetydende med, at de *faktisk* havde ageret, blot fordi han i sin forklaring *antog*, at de måtte have gjort det. Lönnecker og Huth blev ikke afhørt i denne sag. Det blev til gengæld mindretalslederne, som ikke ville vedkende sig nogen planlagt demonstration. Von Löw stod i 1946 alene med den påstand, at han havde fået oplysningerne om de planlagte demonstrationer bekræftet, og han sørgede da også for i sin anden forklaring at pointere, at det kun var demonstrationen, han havde fået bekræftet, ikke hvad der skulle følge efter. Det sidste var jo ikke uvæsentligt, for så havde han reelt ikke fået Frits Clausens beretning bekræftet, men kun en væsentlig *mindre* del af den.

Von Löw forklarede supplerende, at han havde indsamlet materiale i sagen og videresendt henvendelser til både Auswärtiges Amt og rigsfører SS, begge med personlige henvendelser til lederne, og derefter *antog*, at der var foretaget videre i sagen. Han havde forud forklaret, at der fra en af de to instanser blev givet Volksdeutsche Mittelstelle ordre til at sende en repræsentant til mindretallet i Sønderjylland for at forbyde demonstrationen, og at dette var sket. Dette udsagn blev i høj grad svækket, da han senere angav, at det bygge på en *antagelse*, ligesom det ikke er korrekt, at Volksdeutsche Mittelstelle sendte en person til mindretallet i juni. Waldemar Rimann kom faktisk først til Sønderjylland i juli 1940.⁶² Der er endvidere ikke fundet akter, hverken i det tyske udenrigsministerium eller hos rigsfører SS, der kan bekræfte von Löws fremstilling. Dette forelagde Knud Nordentoft von Löw i begyndelsen af 1950'erne og denne svarede ifølge Nordentoft: »Du milde gud; papi-

terne i denne sag vedrørende lå jo ikke i Auswärtiges Amt, men derimod på det rette specialsted, nemlig »Volksdeutsche Mittelstelle«, og dette embedes arkiver har de geskæftige danskere slet ikke været på, – men ville heller ikke have fundet noget, thi hersteds blev papirerne brændt, før russerne kom!«⁶³ For så vidt havde von Löw med denne viden garderet sin forklaring allerede, da han første gang afgav den i 1946, men dog har Himmlers arkiv heller ikke efterladt de indsamlede papirer, som von Löw påberåber sig at have fremsendt til rigsføreren, og dette arkiv er delvis bevaret og tilgængeligt.⁶⁴

Når von Löw fortæller, at han ikke blev underrettet om enkeltheder i afblæsningen af den påståede demonstration, så er det egentlig bemærkelsesværdigt, at han i det hele taget har fået en tilbagemelding, så han har kunnet videregive det gode budskab til Frits Clausen. Denne tilbagemelding kan ikke være led i den almindelige tjenestegang, da von Löw jo havde gjort sin del i den pågældende sag og ikke skulle gøre mere. Yderligere ved vi, at der blev foretaget andre henvendelser i anledning af grænserøret, men af disse – skal vi tro – har nogen altså fortalt von Löw, at netop *hans* henvendelse var den afgørende. Hvem der skulle have givet ham den tilbagemelding, forbliver unævnt. Så vidt rakte von Löws forklaring ikke. Det var ellers et kardinalpunkt i hans forklaring.

Selv om man lader det komme von Löw til gode, at der var gået seks år fra hændelsen, til han blev forhørt om den, lægger han en iøjnefaldende distance for dagen og kommer med antagelser i stedet for viden. Var hans antagelser i 1946 identiske med hans begrænsede viden om sagen i 1940? Hans forklaring om, at Frits Clausens beretning om en planlagt demonstration, der skulle *provokere tysk indgriben*, var blevet bekræftet, afsvækker von Löw jo betydeligt ved senere at forklare, at det kun var *selve demonstrationen*, han havde fået bekræftet. Og det var jo ikke ganske det samme. Her er spørgsmålet, om han ikke i 1940 lod det komme ud på et, mens han i 1946 trak noget i land, da han blev konfronteret med hændelsen igen.

Von Löws forklaringer i 1946 giver ikke megen substans til den rolle, som han tildelte Frits Clausen under junirøret. Yderligere er de tos forklaringer modstridende med hensyn til både *stedet* og *tiden* for mødet. At der kun har været et møde mellem dem underbygges af, at de har visse hovedtræk fælles ved beskrivelsen af mødet. De var enige om, at det var en opfarende Frits Clausen, der blev beroliget af von Löw. I Clausens versioner blev han beroliget ved nyheden om,

at afblæsningen havde fundet sted, i von Löws versioner blev han beroliget af, at von Löw ville gøre noget aktivt for at få røret stoppet.

Der er to meget væsentlige svagheder ved von Löws forklaring: For det første hans bekræftelse af, at rygterne om, at en demonstration var planlagt, var sand. For det andet hans tilbagemelding om, at det skyldtes hans henvendelse til andre instanser, at demonstrationen blev forbudt. Når der ikke var planlagt en demonstration, så var der heller ingen demonstration at forbyde. Tilbage står vi *alene* med von Löws forklaring til Frits Clausen, der tjente et specifikt formål i sommeren 1940, nemlig fremme af hans efterretningsarbejde, men den var ubelejlig i 1946. Den forklaring er så lidet troværdig, at den ikke kan danne fundament under påstanden om Frits Clausen som grænseredder.

Det var givetvis efterretningsmanden von Löw, der fabrikerede grænsesejren til Frits Clausen med det formål at udnytte den opbyggede tillid. Til den ende var det nødvendigt, at mødet mellem ham og Frits Clausen havde fundet sted midt i juni, for ellers kunne han ikke nå at have gjort brug af det nazistiske bureaukrati og både have kontaktet forskellige instanser og fået tilbagemeldinger derfra. Von Löw kunne i 1946 ikke afgive en forklaring, hvor mødet eller kontakten med Frits Clausen først havde fundet sted 25. juni eller senere, for så ville det være åbenbart, at hans henvendelser videre i bureaukratiet ikke ville have kunnet nå at få nogen virkning før den 28. juni. Frits Clausen på sin side havde ikke den slags overvejelser, og han afgiver efterkrigsforklaringer, der ikke underbygger, at han skulle have henvendt sig til von Löw så tidligt som i midten af juni. Det styrker i dette tilfælde hans forklaring, at han i sidste ende ikke tager hensyn til tidsfaktoren og forsøger at gøre henvendelsen til von Löw så tidlig, at det overhovedet kan være sandsynligt, at han spillede nogen rolle for »grænsereddningen« den 28. juni.

Grænsørørets eftervirkning

Alligevel kom der i 1940 noget positivt ud af grænsørøret for Frits Clausen. Han fik demonstreret, at besættelsesmagten ikke skulle pille ved grænsen. Det budskab gik rent hjem hos både Gustav Meissner og von Löw, der sammen skrev en optegnelse om bl.a. det nordslesvigske spørgsmål den 10. juli 1940, hvor de gjorde det klart for de højere instanser i Berlin, at en grænseændring ville blive betragtet som en uberegtiget national krænkelse »og i høj grad vanskeliggøre, om ikke umu-

liggøre, arbejdet for de kredse [Læs: DNSAP], der arbejder for en tilnærmelse til Tyskland.«⁶⁵ Imidlertid blev dette afsnit omformet og afsvækket i det tyske udenrigsministerium, før det nåede frem til udenrigsminister Ribbentrops bord. Til slut betegnedes en grænseflytning parentetisk som berettiget, men at et sådant skridt ville vanskeliggøre de protyske kredses arbejde. Sådan fik det lov til at stå.⁶⁶ Der var imidlertid langt fra at have fået markeret en klar politisk holdning fra Frits Clausens side og til faktisk at have reddet grænsen af 1920 fra en tysk revision. Det viser det foreliggende overleverede aktmateriale tydeligt. Episoden havde ikke udløst garantier i Berlin, men højst gjort opmærksomt på et potentielt problem. Frits Clausens største sejr var en pyrrhussejr, hvor patriotisk end intentionen var.

Da beslutningen fra tysk side om fortsat ikke at ændre ved den dansk-tyske grænse blev taget senere i 1940, var det i sidste ende ikke et spørgsmål, hvor DNSAP spillede nogen som helst rolle for beslutningen. Der var heller ikke tale om noget særligt hensyn til Danmark. På grund af krigsførelsen besluttede Hitler i begyndelsen af oktober indtil videre i det hele taget at droppe alle videre overvejelser om grænseændringer til efter den endelige sejr.⁶⁷ I stedet var opmærksomheden vendt mod øst. Opgøret med Sovjetunionen var sat på dagsordenen.

NOTER

1. *Den parlamentariske kommissions betænkning* (herefter PKB) 3:1a, 1951, s. 697.
2. Han skrev et manuskript derom i to udgaver, se »*Føreren har Ordet!*« *Frits Clausen om sig selv og DNSAP*. Udg. af John T. Lauridsen, 2003, s. 23, manuskripter IV.
3. John T. Lauridsen: *Dansk nazisme 1930-45 – og derefter*, 2002, s. 499.
4. Se John T. Lauridsen: *Hagekors over Danmark*, 2009, kap. 3 om Ejnar Vaaben (under udg.).
5. Frits Clausens fremstilling: Intervention mod Grænservisionsbestræbelserne i juni 1940, 1947 er trykt s. 258-279 i John T. Lauridsen: *DNSAP i spil*. Frits Clausens beretning om tiden efter 9. april 1940, *Danske Magasin* 2006, s. 163-301.
6. Omtalt hos Clausen 1947. Informationskrivelsen er ikke lokaliseret.
7. Aftrykt PKB 10a, s. 523-559 (pjecen s. 10).
8. *Stormen* 30. august 1940, s. 2.
9. Journalist Vilhelm Bergstrøm fik af et partimedlem fortalt om Frits Clausens grænseredning 22. maj 1941 (V. Bergstrøm: *En Borger i Danmark under Krigen*. Dagbog 1939-45, Det Kongelige Bibliotek).
10. Se note 5.
11. *Ugeskrift for Læger* 108, 1946, s. 781f., Gustav Meissner: *Som jeg så det – som jeg ser det*. *Diplomat i København 1939-43*, 1996, s. 61.
12. PKB 14a, nr. 38, »*Føreren har Ordet!*« 2003, s. 735-736.
13. Børge Outze: *Vore hjemlige Nazister*. Vilh. la Cour (red.): *Danmark under Besættelsen*, 2, 1947, s. 464.
14. Børge Outze: *De andre – . Ebbe Munck og Børge Outze* (red.): *Dan-*

- marks Frihedskamp: Skrevet af danske Journalister, 1948-49, s. 810.
15. Jørgen Sehested: *Danmark öppnar portarna*, Osby 1947, s. 109f.
  16. Erik Lærum var i 1941 medlem af DNSAP og landsleder for National-socialistisk Ungdom (NSU). Sidstnævnte post fratrådte han 8.9.1941 og kort derefter forlod han også DNSAP.
  17. Rigsarkivet, Rigspolitechefen, Efterretningstjenesten, afd. G, Bovruparkivet 113-03-1, Knud Nordentofts dagbog, s. 16f. Jfr. Nordentoft 1953, s. 45 og Arne Hardis: *Forrædernes dagbog – en dansk nazist 1941-45*, 2005, s. 47f.
  18. PKB IIIa, nr. 268, s. 697. Fremhævelserne i originalen.
  19. Knud Nordentoft: *Den hemmelige Danmarkshistorie*, 1953, s. 7f., 42ff.
  20. Der er materiale i Frits Clausen-sagen IIa (Landsarkivet for Sjælland) herom, men det kan ikke karakteriseres som indgående, og slet ikke set i forhold til, hvad der fremkom i PKB 14.
  21. Nordentoft 1953, s. 47.
  22. Nordentoft 1953, s. 7, 42.
  23. Trykt i Nordentoft 1953, s. 43-44.
  24. Jørgen Sehested: *Broholm mødet*, 1973, s. 41-42.
  25. Sehested 1973, s. 43.
  26. Johan Hvidtfeldt: *Redegørelse vedrørende det tyske mindretal under besættelsen*. PKB 14. Beretning 1953, s. 9-199. Her s. 21-28.
  27. Henning Poulsen: *Besættelsesmagten og de danske nazister*, 1970, s. 177-178.
  28. Johan Peter Noack: *Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen*, 1975, s. 46, 197-198.
  29. Noack 1975, s. 46, note 2.
  30. Frits Clausen sagen, bilag XVII/15 (Landsarkivet for Sjælland).
  31. PKB 14a, nr. 48. Jfr. også den samtidige stemingsrapport fra Gestapo, der efter en indgående omtale af rygterne om en grænserevision skriver: »Über die nicht erfolgte Rückgliederung Nordschleswig ist bei der deutschen Bevölkerung deutlich eine Enttäuschung festzustellen. Man hatte in der Zeit vor dem 28.6. in weiten Kreisen die Ansicht vertreten, dass falls die Grenzrevision wiederum nicht stattfinden würde, der Rücktritt Dr. Möllers als Führer der Deutschen Volksgruppe unvermeidlich wäre.« (H. Boberich (Hg.): *Meldungen aus dem Reich*, 5, Berlin 1984, s. 1370).
  32. PKB 14a, nr. 32, 33 og 34.
  33. Poulsen 1970, s. 178.
  34. PKB 14a, nr. 42.
  35. Både Hartel, Svend E. Johansen og Mortensen nævner von Löw som fremtrædende på dette møde, mens FC 1947 udelader hans navn. Hans Pahl var også til stede (*Højesterets-tidende* 1949, s. 564f., PKB 13, s. 147f., Poulsen 1970, s. 123).
  36. Se for FC 1947 Lauridsen 2006, s. 244f.
  37. Brevet er bilag XVII/112 i FC-sagen (Landsarkivet for Sjælland).
  38. Lauridsen 2006, s. 298.
  39. Her vil jeg alene tage forbehold for H.C. Brylts forklaring fra 1946, der støtter von Löws forklaring for så vidt han mente, at Einar Munck i begyndelsen af juni havde fundet planer for en grænserevision på det tyske gesandtskab og ikke omkring midten af juni, som Muncks egen forklaring fra 1946 lyder (PKB 14a, nr. 44). Jfr. det følgende.
  40. Meissner nægtede i 1947, at der havde ligget papirer af det indhold på hans bord, da der dels ikke eksisterede noget skriftligt fra Sønderjylland, dels arbejdede han slet ikke med det sønderjyske spørgsmål i gesandtskabet (PKB 14, nr. 46 13. februar 1947). I Meissners erindringer omtales Muncks påstand ikke, hvor han i øvrigt giver detaljer om grænsrerøret (Meissner 1996, s. 86f.).
  41. For Muncks forklaring, se PKB 14, nr. 44. Der er fra tysk side ingen, som nævnt heller ikke Meissner, der har villet kendes ved indholdet i denne »plan« eller dens eksistens overhovedet, som Munck påstår at have set. Den er givetvis hans eget produkt på baggrund af de verserende rygter. Muncks øvrige forklaring styrker heller ikke hans troværdighed.

42. P. Munch: *Optegnelser fra og om besættelsestiden*, 1967, s. 36, PKB 14a, nr. 39.
43. Munch 1967, s. 41.
44. Lauridsen 2006, s. 198.
45. Frits Clausens forklaring 13. december og H.C. Brylids 18. december 1946 (PKB 14a, nr. 44).
46. G. Bardenfleth var kabinetssekretær.
47. Ministermødeprotokol i PKB 4a, s. 421.
48. PKB 14a, nr. 43.
49. Brevet af 24. april 1949 er delvist aftrykt i Nordentoft 1953, s. 43f.
50. PKB 14a, nr. 56, Meissner 1996, s. 61, 86f. Meissners erindringer er på adskillige områder mindre pålidelige, bl.a. henlægger han et telegram fra Renthe-Fink til AA til 25. juni, skønt det er fra 20.6., og trykt i PKB 14a, som Meissner med al tydelighed har betjent sig af.
51. Renthe-Fink til AA 20. juni 1940, PKB 13a, nr. 33.
52. Undtagelsen var modtagelsen af Frikorps Danmark på orlov i september 1942, men da havde Frits Clausen ikke kontrollen over beghederne.
53. Hvidtfeldt 1953, s. 26.
54. Hvidtfeldt 1953, s. 26, Noack 1975, s. 46-48.
55. Hertil »Føreren har Ordet!« 2003, se reg. Om von Löws karriere henvises til Rigsarkivets fotografier fra Auswärtiges Amt (pk. 443a) og Hans Kirchhoff, John T. Lauridsen og Aage Trommer (red.): *Hvem var hvem 1940-1945*, 2005, s. 244f. (John T. Lauridsen) med der anf. henvisninger.
56. Waldemar Rimann tager i sin forklaring 11.3.1946 æren af i dagene før 25.6.1940 at have meddelt Jens Møller, at rygterne om en grænserevision savnede ethvert grundlag (PKB 14a, nr. 41).
57. Således da der opstod store problemer for ham, da han i efteråret 1943 havde meldt sig til tysk krigstjeneste, se »Føreren har Ordet!« 2003, s. 336, 340.
58. Når Henning Poulsen skriver (1970, s. 178), at der intet var til hinder for, at tidligere advarsler fra Frits Clausen havde spillet ind, så savner jeg en forklaring på, hvorfor Frits Clausen så ikke selv påberåber sig dem 1945-47.
59. I sin forklaring fra 1946 kunne Hans Pahl ikke huske, om han havde viderebragt en besked fra Frits Clausen til von Löw i juni 1940, mens Gustav Meissner 1947 mente at kunne huske, at det forholdt sig sådan (PKB 14a, nr. 44 og 46).
60. Det var ikke tilfældet.
61. PKB 14a, nr. 42, jfr. von Löw i nr. 44.
62. PKB 14a, nr. 48: Forklaring af Jens Møller 1947.
63. Nordentoft 1953, s. 49.
64. Helmut Heiber (Hg.): *Reichsführer! ... Briefe an und von Himmler*, Stuttgart 1968, s. 29. Der er en større mikrofilmsamling herfra på Rigsarkivet.
65. PKB 13a, nr. 64. Jfr. Poulsen 1970, s. 174, 178f. Meissner 1996, s. 118-120.
66. Poulsen 1970, s. 179f.
67. PKB 14a, nr. 58 (OKH kommunikerer forbud mod at rejse krav om grænserevisioner), Poulsen 1970, s. 240-244, Henning Poulsen: *Besættelsesårene 1940-1945*, 2002, s. 47f. – Som et kuriosum skal med, at Jacob Kronika fuldt og helt troede på, at der var planlagt et kup fra mindretallets side i juni 1940, og at Frits Clausen var den afgørende redningsmand. Kronika har givet sine grundløse versioner i bl.a. Paul Kürstein (red.): *Flensborg Avis*, 1969, s. 278 og i et avisinterview samme år, som senere blev optrykt i H.E. Sørensen: *Jacob Kronika beretter*, 1982, s. 25-28. At Kronikas version er blevet troet, i det mindste af nogle i Sønderjylland, kan læses hos Karl N. Bock: *Et menneskeliv*, 1972, s. 104f., hvor Kronika i den sag tillægges »de allerbedste informationskilder.«

Tosprogede vej- og byskilte i Sønderjylland

En kommenteret citatmosaik fra debatten i de sønderjyske medier 2007-2008

af H. E. SØRENSEN

Fra sommeren 2007 til foråret 2008 bølgede debatten om tosproget skiltning i Sønderjylland og Sydslesvig frem og tilbage i grænselandet. Anledningen var et forslag stillet af den tyske mindretalsorganisation BDN. Debatten gav et godt overblik over standpunkterne i identitetsdebatten i grænselandet. Samtidig gav den et fingerpeg om de udfordringer, som både mindretal og flertal på begge sider af grænsen står over for i en tid, hvor det ikke er tilstrækkeligt at være tolerant over for andre kulturer, men hvor det også forventes, at man skiltes med det. Grænselandskronikør H.E. Sørensen giver her et kommenteret sammendrag af debatten.

I efteråret 2006 afløste gårdejer Hinrich Jürgensen, Tinglev, dyrlæge Hans Heinrich Hansen fra Hejsager som formand for det tyske mindretals hovedorganisation Bund Deutscher Nordschleswiger (BDN). I sin »jomfrutale« på BDN's delegeretmøde i april 2007 på Hansens Hotel i Tinglev genoptog Jürgensen det forslag, som forgængererne havde fremsat nogle år forinden, om dobbeltsprogede by- og vejskilte i Sønderjylland – dog uden nærmere at præcisere, i hvilket omfang han forestillede sig en sådan skiltning.

Nu er tosprogede skilte som sådan ikke noget særsyn rundt omkring i verden, hvor de nogle steder er opsat af praktiske, andre steder af symbolske grunde. I Jugoslavien brugte man allerede i 1960'erne skilte med begge landets alfabeter – det latinske og det kyrilliske – i egne, hvor det kyrilliske alfabet var herskende, så også kroater, slovenere og andre »analfabeter«, herunder turister, kunne finde vej. Det var noget rent praktisk. Det er det også, når man på vejskilte i Grækenland skriver navnet med latinske bogstaver under de græske. Eller når man i Israel ud over skiltning på landets to sprog hebræisk og arabisk også bringer stednavnene på engelsk. En lignende service, altså engelsksprogede skilte, findes også i andre lande med

egne alfabeter som Indien og en række arabiske stater. Ellers ville vi andre jo ikke have en jordisk chance for at finde rundt!

Men det var næppe det, Hinrich Jürgensen havde i tankerne, da han stillede sit forslag. Alle i Sønderjylland og Sydslesvig kan flertalssproget. Det er ikke på grund af læsevanskeligheder eller ukendskab til egnens geografi, at mindretallet ønsker skiltning på sit eget sprog.

Derfor kan det måske have en smule interesse at se, hvad man gør andre steder, hvor man er i den samme eller en lignende situation.

Skilte i Europa

I Sydtyrol har man i mange år – i hvert fald siden 1960'erne – brugt skilte med både italienske og tyske navne, f.eks. Bolzano/Bosen og Vipetino/Sterzing. Dette er måske ikke så mærkeligt, al den stund det tysksprogede »mindretal« i store dele af området rent faktisk udgør flertallet af befolkningen. Det samme er tilfældet i – i hvert fald dele af – Baskerlandet (Euskadi) i Nordspanien. Her har man i 1990'erne indført brugen af begge sprog (spansk og baskisk) på vejskilte, bl.a. ved afkørslerne fra Nordmotorvejen. I Siebenbürgen/Transsylvanien i Rumænien, hvor der findes et stort tysk mindretal, angives bynavnene mange steder på begge sprog (Somberek/Schomberg eller Hermannstadt/Sibiu – i det sidste tilfælde er der da en forskel, der er til at tage og føle på). I Belgien ser man skilte på landets to sprog, fransk og flamsk (Bruges/Brügge; Bruxelles/Brüssel). Og i Wales er der byskilte på walisisk, også selv om dagligsproget de fleste steder er engelsk. Det gamle lokalsprog overlever i stednavnene, som man også kender det i andre yderområder som Bretagne og Lapland.

I Finland/Suomi er der en relativt lille svensktalende befolkning, som stædigt holder fast ved sit sprog. Det udgør omtrent 6 procent af befolkningen eller omkring 300.000 mennesker, der hovedsageligt bor på Ålandsøerne og i kystegnene. Bortset fra Ålandsøerne er der kun få og små områder, hvor svensk er dominerende. Närpes, som i øvrigt er Tønders venskabsby, er vistnok den eneste fastlandskommune med svensk flertal. Men begge sprogene er ligeberettigede overalt, hvor mindretallet (det være sig svensk eller finsk) udgør 8 procent eller mindst 3000 mennesker. Selv om der er under 8 procent svensktalende i Helsingfors/Helsinki og Åbo/Turku, er svensk alligevel et ligeberettiget sprog, fordi mindretallet udgør mere end 3000 personer.

Der skal således være skiltning på både svensk og finsk i de to store byer, ligesom begge sprog skal kunne bruges i forvaltningen. Kun på Ålandsøerne, hvor 98 procent er svensktalende, er dette sprog enerådende, som finsk er det i mere end 90 procent af fastlandet.

Mens man i de nordligste egne af Norge, Sverige og Finland (Lapland) flere steder skilter med stednavne på flere sprog (det nationale hovedsprog plus f.eks. samisk), har man i Frankrig den politik, at kun den franske navnemåde må anvendes på vej- og byskilte, også i egne med traditionelle lokale sprog, som i Bretagne, Baskerlandet og Provence. I Alsace (Elsass) er navnene af historiske grunde tyske – ofte med en gang fransk fernis. Her anvendes dog kun de franske navneformer, også selv om de kan virke let komiske som f.eks. de to berømte seværdigheder Château de Haut Koenigsbourg (Königsburg) og Musée d'Unter den Linden i Colmar – eller passet Col de la Schlucht. Ren sprogforbistring!

Selv om vi ikke har tosprogede by- og vejskilte i Sønderjylland, henvises der adskillige steder til tyske institutioner på tysk. Og det er da kun rimeligt, at der står »Deutsches Museum«, »Zentralbücherei« eller »Deutsche Schule«, for det hedder »stederne« nu engang, lige så vel, som der bør skiltes med f.eks. »Dansk Skole« eller »Dansk Børnehave« syd for grænsen. Det er også naturligt, når der vises til »Niebüll« (og ikke Nibøl) ved rundkørslerne omkring Tønder, ligesom der flere steder er skilte mod »Flensburg«. Det er det mest praktiske, da det er de tyske navne, der står på de vejkort, bilisterne skal køre efter. På samme måde, som der burde stå »Tønder« og »Aabenraa« syd for grænsen. Og nogle steder gør det.

Bemærkelsesværdig tavshed

I de første dage efter det tyske møde på Hansens Hotel i Tinglev var der bemærkelsesværdigt tavst om Jürgensens forslag. Kun Aabenraas borgmester Tove Larsen ytrede sig. Det var et »spændende forslag«, sagde hun forsigtigt, men tilføjede samtidig, at »kommunen er stor, der skal mange skilte til, og det vil koste mange penge.« Senere blev hun mere tydelig i sin stillingtagen. Til *Jyllands-Posten* sagde hun (iflg. *Der Nordschleswiger*, 23/6-07): »Vor by hedder Aabenraa, og det ved tyskerne også. Alt andet ville være et falsk signal.« Haderslevs borgmester Hans Peter Geil afviste brugen af tosprogede skilte i sin kommune, mens Sønderborgs borgmester Jan Prokopek Jensen ikke

ønskede at tage stilling, og borgmesteren i Tønder, Vagn Therkel Petersen, var tavs om sagen. Forslaget blev således ikke mødt med jublende applaus fra lokalt officielt hold.

Ellers var der ro om spørgsmålet, selv om man nok kunne have forventet en vis reaktion. Det virkede nærmest, som om ingen havde bemærket det. Eller at man gik som katten om den varme grød.

Flensborg Avis skrev dog (5/5-07), at det var »livsbekræftende«, at den nye formand for det tyske mindretal »tænkte nyt«, selv om det aktuelle forslag vel næppe kunne kaldes helt nyt. »Om tiden er moden til Hinrich Jürgensens forslag – på det folkelige niveau i Sønderjylland – vil givetvis hurtigt vise sig,« skrev *Flensborg Avis*.

Og det gjorde det da også.

Allerede to dage senere kom det første indlæg i debatten i form af en leder i *Jydske Vestkysten* (7/5-07), hvor redaktør Poul Erik Thomsen undrede sig over, at Jürgensens udtalelse var »blevet mødt med noget, der kunne minde om tavshed. Eller måske er der i virkeligheden tale om ligestyldighed,« spurgte Thomsen. Han så forslaget dels som et udslag af, at Jürgensen som ny formand havde brug for en sag til at markere sig med, dels som et forsøg på at tydeliggøre det tyske indslag i den sønderjyske hverdag. Dette fandt han meget rimeligt og naturligt, »for der kan også gå for meget lighed og broderskab i forholdet mellem dansk og tysk i grænselandet. Der er endda grund til at råbe et stort hurra for den lille forskel.«

Men det aktuelle forslag fandt Poul Erik Thomsen dog overflødigt: »Tiden er ganske enkelt løbet fra det forslag som grænselandssag i forhold til flertal og mindretal,« skrev han. »Ingen blandt de tyskorienterede har i dag problemer med at finde rundt i Sønderjylland alene ud fra de dansksprogede skilte.« Men tosprogede skilte kunne måske »sende et signal til det øvrige Europa: Sådan ser et velfungerende og harmonisk grænseland, der bygger på gensidig respekt, ud,« sluttede Thomsen, der også mente, at det kunne være en service for turister.

Det sidste er nok mere end tvivlsomt. Hvad skulle den stakkels udlænding gøre, der kørte efter »Aabenraa« på kortet, når skiltet viste til »Apenrade«?

Thomsens artikel var måske den gnist, der skulle til for at sætte fut i tønderet. I hvert fald blussede debatten voldsomt op i de næste uger og måneder.

Debatten kommer i gang

Mens det tyske mindretal og avisen *Der Nordschleswiger* naturligt nok bakkede formanden op, var meningerne delte på dansk side. Tilhængerne, som var langt de færreste blandt dem, der ytrede sig, mente, at det – 87 år efter Genforeningen – måtte være på tide, at vi viste hinanden det hensyn at bruge begge sprog. Blandt de ivrigste fortalere var overinspektør Peter Dragsbo fra Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot. Han havde tidligere luftet ideen i kronikker i såvel *Flensborg Avis* som *JydskeVestkysten*, uden at det havde haft den store effekt. Nu skrev han i *Der Nordschleswiger* (6/6-07), at tosprogede skilte burde indføres, ikke af praktiske grunde, men fordi »dansk og tysk på skiltene skal være et signal for flertalsnationens respekt for, at der findes et mindretal med egen sproglig og national identitet. Og det skal være et signal om, at vi er modne til at anerkende, at vi har et grænseland med flere nationale tilhørsforhold, sprog og kulturstrømme.«

Peter Dragsbo fik følgeskab af *Flensborg Avis'* lederskribent Raning Krueger, som 25/6-07 mente, at modstanden viste, at der var »for lavt til loftet« i Danmark. Når de danske sydslesvigere havde været tilbageholdne med at stille forslag om tosproget skiltning, skete det »af hensyn til det danske flertal i Sønderjylland, der ikke var modent til en tosproget skiltning nord for grænsen. Desværre viser det sig, at danskerne fortsat ikke er modne,« skrev Krueger.

Dette blev imødegået af Gert Ries, Sønder Løgum, som forudså, at man måtte »regne med, at der vil opstå en del tysk irritation over dansk skiltning. Det vil det danske mindretal få at føle. Jeg tvivler lidt på tyskernes større »modenhed«, men en succes er det jo at have fået lov« til at opsætte skilte med både dansk og tysk tekst syd for grænsen (*Flensborg Avis*, 29/6-07).

Og historikeren Axel Johnsen, Gråsten, stillede spørgsmåltegn ved »loftshøjden på Flensborg Avis« (*Flensborg Avis*, 3/7-07) og fortsatte: »Hvis Flensborg Avis mener, at den dobbeltsprogede skiltning skal ses som en venlig gestus over for den nationale modpart, hvorfor er avisen så ikke for længst gået over til at skrive Kupfermühle/Kobbermølle i stedet for blot Kobbermølle, Eckernförde/Egernførde i stedet for blot Egernførde. Og Schafflund/Skovlund i stedet for Skovlund?« Trods flere læserbreve om det samme spørgsmål fik han ikke noget egentligt svar fra avisens redaktion.

Midt under debatten om skiltene i grænselandet opsatte Flensborg by det første af i alt 60 bebudede tosprogede skilte ved byens indfaldsveje. Det skete den 24. april 2008 ved Oksevejen. Ved en lille ceremoni begrundede Flensborgs overborgmester Klaus Tscheuschner byrådets beslutning (ifølge Flensborg Avis): »De tosprogede skilte er en anerkendelse af byens omskiftelige historie og dens to kulturer, men de er også et synligt tegn på, at Flensborg opfatter sig selv som den dansk-tyske grænseregions hemmelige hovedstad«. Foto: Flensborg Avis / Sebastian Iwersen.

Der Nordschleswiger har allerede i stor udstrækning indført en sådan dobbeltsproget navngivning, måske fordi ikke alle ved, at Scherrieff er det samme som Skarrev, eller at Rønshoved hedder Randersacker på hjemmetysk.

Jyllands-Posten meldte sig klart på modstandernes side med en leder (31/5-07), hvis overskift »En dum idé« ikke lod nogen i tvivl om avisens holdning. Efter at have henvist til 1864, 1. Verdenskrig og besættelsestiden samt nævnt nutidens samarbejde og fredelige samskik, fortsatte lederskribenten: »Især hos den ældre del af befolkningen lurer imidlertid minderne om herrefolket lige under overfladen, og derfor er det rigtig dumt af Bund Deutscher Nordschleswiger at fremprovokere nogle unødvendige modsætningsforhold. [...] Den idé fortjener en stille død«. Bemærk: Avisen skrev »herrefolk« uden anførselstegn! Det var altså ikke blot en ironisk betegnelse.

En del læserbreve i danske aviser, ikke mindst *JydskeVestkysten*, viste, at *Jyllands-Posten* ikke stod alene. Der var stor modstand, og argumenterne var ikke altid lige saglige.

»I Danmark har vi altså kun ét officielt sprog, og det er dansk, også i Sønderjylland,« skrev formanden for Dansk Folkeparti i Aabenraa, René Dupont (*JydskeVestkysten*, 4/5-07), hvilket ikke kan bestrides. Partifællen Søren Krarup, der er valgt til Folketinget i Sønderjylland, var enig: »Danske byskilte skal være på dansk. Det byder respekten for det hjemmehørende flertal« (*Der Nordschleswiger*, 23/6-07).

Partiets byrådsmedlem i Aabenraa, Ejler Schütt, Løjt Kirkeby, »troede først, at der var tale om en majkatspøg,« som »hurtigt kunne skydes ned,« men »i et interview i avisen i søndags afslører Hinrich Jürgensen, at det skam er alvorligt ment« (*JydskeVestkysten*, 10/5-07). Samtidig glædede han sig over, at der ikke stod »Messersberg« ved Knivsbjerg, men havde i skyndingen åbenbart overset, at det netop er et af de få steder i Sønderjylland, hvor der allerede er dobbeltsproget skiltning: Knivsbjerg/Jugendhof Knivsberg.

Den kendte debattør, fhv. chefredaktør Karsten Madsen, var lidt i strid med sig selv om, hvad han skulle mene. I et temmelig langt indlæg i *Flensborg Avis* (14/5-07) prøvede han at se sagen fra begge sider, men endte dog med at støtte forslaget. Sønderjylland er jo ikke alene i verden, skrev han, og tosproget skiltning findes mange steder, også i områder, hvor der havde været blodige konflikter mellem to folkegrupper også længe efter 2. Verdenskrig. »Når man kan læse tyske vejskilte i det franske Strassbourg, hvor hagekorsflaget for 70 år siden vejede fra byens berømte domkirke, må det også være muligt at praktisere dette stykke 'symbolik' i Sønderjylland,« skrev Karsten Madsen. Hans stavemåde af bynavnet er i sig selv en slags to-sprogethed eller »sproglig forbrødring«: Byen hedder på tysk Strassburg og på fransk Strasbourg. Endelig håber jeg, at flaget ikke vejede (alt for meget?), men vajede!

Forhenværende amtsrådsmedlem Mads Schmidt Eriksen (Venstre), Broballe ved Nordborg, fandt forslaget »pjattet og nedladende« og mente, det hørte hjemme i *Æ Rummelpot*, ligesom han i det hele opfattede det som en provokation, når der stod tyske skilte med henvisning til bl.a. »Kindergarten« ud for danske familiers huse (*JydskeVestkysten*, 16/5-07).

Samme dag skrev Niels H. Hansen, Rønshoved, at det kunne blive »sjovt med alle de sprog, man kunne forudse på danske vejskilte [...]

af hensyn til de mange indvandrere: arabisk, albansk, irakisk, somalisk og alle de andre.« Men i øvrigt fandt han, at »mageløst pjatter i til selvhævdelse skal man godt nok lede længe efter,« og uanset mindretallets »tilsyneladende mangel på beskæftigelse kunne man godt ønske, at de fandt ud af, hvor de havde valgt at bosætte sig« (*JydskeVestkysten*, 16/5-07).

Jan Kannegaard, Løgumkloster, foreslog, at »hvis de tysksindede i Danmark og de dansksindede i Tyskland er så vilde med naboens kultur, er der masser af muligheder for, at man flyttede efter den kultur, som åbenbart betyder så meget for en« (*JydskeVestkysten*, 20/5-07).

Gunnar Kvisgaard Knudsen, Tinglev, fandt forslaget »tåbeligt« og foreslog, at man i tolerancens navn også opstillede vej- og byskilte på sønderjysk (*JydskeVestkysten*, 24/5-07). Sådanne findes dog allerede visse steder, f.eks. ved »Æ Markmandssti« i Ballum.

Ivar Rasmussen, Sønderborg, mente, at turisterne nok skulle finde vej uden tosprogede skilte, ligesom grænsependlere, der »er veluddannede mennesker, ellers har vi ikke brug for dem,« også kunne klare sig uden (*JydskeVestkysten*, 24/5-07).

Regionsrådsmedlem for Dansk Folkeparti Jytte Lauridsen, Aabenraa: »Det er desværre, når der går politik i den naturlige del af hverdagen, den mindre hyggelige del af tysk mentalitet viser tænder og kommer op til overfladen« (*JydskeVestkysten*, 5/6-07).

Frede Warming, Sommersted: »Jeg troede naivt på, at vi nu havde en fælles fjende i islamismen. Men som jeg opfatter det, har Hinrich Jürgensen sammen med muslimerne påtaget sig offerrollen« (*JydskeVestkysten*, 20/6-07).

Byrådsmedlem Lars Rydhard (Dansk Folkeparti), Aabenraa, mente, at »skiltet [d.v.s. »Zentralbücherei«] foran det tyske bibliotek i Vester-gade forekommer inderligt overflødig. Den store bygning dominerer hele gadebilledet, så man slet ikke ser vejskiltet. Og jeg tvivler på, om det nogensinde har hjulpet tyske trafikanter til at finde vej« (*JydskeVestkysten*, 10/7-07).

Derimod anbefalede folketingsmedlem Bente Dahl (Radikale) fra Løgumkloster »de fire store sønderjyske kommuner at gøre som Flensborg by, nemlig at lade deres byskilte fremover have både tysk og dansk formulerede vejnavne,« og at man lod det »være op til kommunerne at bestemme, om de vil have både tyske og danske navne på byskiltene« (*JydskeVestkysten*, 13/7-07). Her var altså ikke alene tale

om selve bynavnet, men med navnene på de enkelte gader og veje i de fire sønderjyske kommuner, d.v.s. i hele Sønderjylland. Dette er dog nok at drive sin tolerance for vidt. Og det er i hvert fald langt ud over Hinrich Jürgensens oprindelige forslag.

Andrea Kunsemüller, der er leder af Regionskontoret for Region Sønderjylland-Schleswig i Padborg, så det som et tegn på »tolerance og åbenhed«, at det nu var tilladt med tosproget skiltning syd for grænsen. »At vise mangfoldigheden frem giver et positivt signal og er spændende – også for dem, der besøger landsdelen som turister, erhvervsdrivende, mennesker på vej. Burde det samme ikke gælde på den danske side? Hvad er der at tabe? Jeg mener, at der kun er noget at vinde ved at have tosprogede skilte. I hvert fald i de fire købstæder i Sønderjylland/Nordslesvig« (*Flensborg Avis*, 11/7-07).

Gerhardt Busse, Aabenraa, skrev, at »flere skilte forvirrer nu en gang mere, end de gavner, om det så er på dansk, tysk, frisisk eller tyrkisk,« og påpegede, at »i denne besynderlige skiltedebat glemmes ét mindretal, nemlig de ordblinde. Flere skilte på flere sprog vil kun forvirre disse mennesker. Alt til fare for trafikikkerheden« (*Jydske-Vestkysten*, 17/7-07).

Mag.art. et cand.mag. Orla Christensen, Aabenraa, angreb, at det tyske mindretal var blevet kaldt »indvandrere« og »dårligt integrerede«, og kaldte en sådan betegnelse for både arrogant og uforskammet, »i betragtning af, at det tyske har haft hjemstavn i Sønderjylland siden slutningen af det 14. og begyndelsen af det 15. århundrede.« Han fortsatte: »De har, og det kan ikke understreges tydeligt nok, mindst lige så megen ret til og rod i den sønderjyske muld som vi dansk-sindede, og i al fald langt mere end mange 'kongerigske' tilflyttere« (*JydskeVestkysten*, 19/7-07).

De historieløses brigade

Den gamle stridsmand Bjørn Svensson var klart imod forslaget, som han mente udsendte »et dårligt signal. Nu 87 år efter Genforeningen forbedres forholdet mellem flertal og mindretal dag for dag i hverdagens stiltfærdige forløb. Derimod går det galt hver gang, man med krampagtige anstrengelser gør forsøg på at forcere udviklingen. Og det krampagtige afsløres allerede, når Hinrich Jürgensen formanende peger på, at der er gået 87 år siden Genforeningen,« mente Bjørn Svensson.

Han fortsatte: »Det tyske mindretal ved jo kun alt for godt af smertelig selvoplevelse, at efter 1920 har vi oplevet en tysk besættelse fra 1940-1945 med overfald trods ikke-angrebspagt, med terror, mord og kz-lejre med oplevelser, som har ramt mange endnu levende. Det er rigtigt, at mange ikke længere vil føle sig generet af tyske vejskilte nord for grænsen, men det afgørende er, at hos mange andre vil det vække følelser til live, som skader hverdagens rolige forsoningsudvikling.

Det er ikke alene på tysk side, man er så historieløse. Hvert år demonstrerer tysk militær på Dybbøl den 18. april, at bagmændene for denne misforståede forsoningsgestus, den gamle Sønderborg-borgmester A.P. Hansen og oberstløjtnant J.P. Rasmussen, var fuldt bevidste om, at de trampede på følelserne hos mange gamle sønderjyder, da de tog dette initiativ. Nu er Hinrich Jürgensen gået til de historieløses brigade,« sluttede Svensson (*JydskeVestkysten*, 4/6-07).

Flere deltagere i debatten hævdede, at mens næsten alle stednavne i Sydslesvig var af dansk oprindelse og i mange tilfælde (delvist) forvanskede i deres tyske form (Skovlund/Schafflund, Lyshøj/Lützhöft, Fjælde/Viöl), så er de tyske stednavne nord for grænsen alle kunstprodukter fra tiden efter 1864. Dette blev klart afvist af Jürgen Reiner, Sønderborg, som ud fra gamle kort (fra 1600-tallet) påviste, at adskillige stednavne på Als og Sundeved havde tyske former allerede for 3-400 år siden (*JydskeVestkysten*, 27/6-07). At kortene viser tysksprogede stednavne netop i den periode kan måske skyldes, at her-tughofferne, som vel havde bestilt kortene, var (plat)tysksprogede. Denne formodning styrkes af, at de fleste sogne på Als og Sundeved i middelalderen havde klart dansksprogede navne – om end ofte skrevet med nærmest lydskriftagtig stavning.

I samme forbindelse påpegede historikeren René Rasmussen, Tønder, at enkelte danske stednavne i Sønderjylland rent faktisk var udgået fra tyske former. Således hed Gråsten oprindeligt Grawenstein, skrev han. I følge Trap skrives det i 1640'erne »Grawestein« eller »Growstein«, men efter slotsbyggeriet i 1690'erne blev den almindeligt anvendte form Gravenstein (altså med tysk »v«, der som bekendt udtales som »f«). Dette navn havde således ikke noget med grå (eller grove) sten at gøre, men med en greve (Frederik Ahlefeldt, som ejede godset). Om navnet oprindeligt har med geologi at gøre er i øvrigt yderst tvivlsomt. »Steen« (sten/stein) er et gammelt hollandsk/flamsk ord for borg eller slot – sml. borgen Steen i Antwerpen og Gravensteen nær fæstningsbyen Naarden øst for Amsterdam. Formen

kendes også på dansk i herregården Ryssensteen syd for Lemvig samt i forterne Kongensteen og Prindsenstein på Guldkysten (Ghana) i Afrika og fæstningen Fredriksten ved Halden i Norge. Den danske udtale af Gravenstein (altså med »v« og ikke »f«) har så gennem årene ændret sig til Gråsten – og byen har således mere eller mindre fået sit oprindelige navn tilbage.

René Rasmussen fortsatte: »Fra 1920 til 1945 havde det tyske mindretal en grænserevision som målsætning. De tyske stednavne blev af den danske flertalsbefolkning opfattet som et meget synligt udtryk for truslen mod grænsen. Efter 1945 eksisterer denne trussel ikke mere, og der er ikke længere grund til at nære modvilje mod de tyske stednavne. Forholdet mellem danske og tysksindede i grænselandet har siden 1955 udviklet sig i meget positiv retning, og jeg kan da personligt glæde mig over skilte, der viser vej til 'Deutsche Schule',« skrev René Rasmussen.

Han fortsatte: »Men jeg kan ikke tilbageholde den kætterske tanke, at en af årsagerne til det gode forhold i grænselandet er de to nationale mindretals forholdsvis usynlighed. Det er nemmere at leve med et nationalt mindretal, hvis man ikke hele tiden får stukket dets eksistens i næsen. I andre europæiske grænseregioner opstår der mange konflikter, når tosprogede byskilte bliver overmalet, og det vil utvivlsomt også ske i Sønderjylland.

Men er det nu i grunden et rimeligt krav at stille til et nationalt mindretal med århundredgamle rødder, at det skal være usynligt for det gode naboskabs skyld? Det er egentlig dette, diskussionen drejer sig om. Jeg er selv i tvivl!« (*Jydske Vestkysten*, 20/6-07).

Der Nordschleswiger skrev i en leder 9/6-07, at »komisk nok – men sandt – kan i vor medieverden en myg pludselig blive til en elefant. Når man kørte frem med f.eks. Gross Jündewatt som paradeeksempel, [som det var sket i Danmarks Radio til skræk og advarsel, forf.] gør det i realiteten enhver saglig diskussion i pressen umulig. [...] Er betegnelser som Apenrade, Tondern, Hadersleben og Sonderburg historisk set en forbrydelse? Vrøvl, på samme måde som man i sammenligning med hans forgænger vil gøre ham [Jürgensen] til en fanatiker af den hårde skole.« Om tyske henvisningsskilte og lignende »må man føre en konstruktiv dialog med den fornuftige danske side, altså med de nordslesvigske kommuner. Alt andet er ulagte æg. Mindretallet må dog også selvkritisk i egne rammer finde ud af, hvad det egentlig er, man vil,« skrev *Der Nordschleswiger*.

BDN stiller et konkret forslag

Samme dag (9/6-07) blev den sidste måneds debat kommenteret af redaktør Poul Erik Thomsen i *Jydske Vestkystens* leder. Normalt hører forholdet mellem mindretal og flertal under rubrikken »fredelig sameksistens«, skrev han og pointerede, at et vist mål af forskel er nødvendig: »I samme øjeblik forskellene er væk, er mindretallene nemlig også blot et fortidsminde,« og derfor er det formanden for mindretallets pligt »at pudse den tyske facade i Sønderjylland [...] hvis ikke han skal blive den sidste formand for et tysk mindretal.« Om selve debatten og ikke mindst tonen i debatten skrev Thomsen: »Han [Hinrich Jürgensen] har allerede opdaget, at han ikke alene har overtaget formandsposten i mindretallet, han har også sat sig på det, der kan være øretævernes holdeplads. For en ting er at være uenig. Det er i orden at være modstander af tysksprogede byskilte i Danmark. Problemet er nogle af de voldsomme udfald, der er blevet rettet mod Hinrich Jürgensen, og hvor der i hvert fald hverken er tale om fred eller fordragelighed. Men nu rolig, det er jo ikke en krigserklæring, han er kommet med. Blot et forslag, der fortjener en god debat. Ud fra gensidig respekt.«

Og *Der Nordschleswigers* chefredaktør Siegfried Matlok fandt hele balladen noget overdreven. »Der findes vigtigere ting for mindretallet end at strides om skilte med et skarpt afvisende dansk flertal. [...] Danskerne er nu en gang meget nationale,« fortsatte han, »så lad os sætte det på vågeblus« (23/6-07).

Hinrich Jürgensen svarede sine mange kritikere dels gennem flere stort set enslydende læserbreve, dels gennem sin tale på Bund Deutscher Nordschleswigers hovedbestyrelsesmøde den 25. juni 2007, hvor han bl.a. sagde: »Begrundelsen for forslaget om de tosprogede byskilte er at gøre det *synligt*, at der findes to kulturer i Nordslesvig, nemlig den danske flertalsbefolkning og et – særdeles godt integreret – tysk mindretal. Dette er noget, som adskiller Nordslesvig fra det øvrige Danmark, og som Nordslesvig kan markedsføre sig med på positiv måde.

Derudover drejer det sig om skridtvis at *forbedre det tyske sprogs og tysk kulturs betydning* i det offentlige rum, som det også blev foreslået af indenrigs- og sundhedsminister Lars Løkke Rasmussen i en skrivelse til de sønderjyske kommuner og Region Syddanmark i juni 2006. Det følger også Europarådets ekspertkommissions udtalelse om, at »tysk er ikke et fremmedsprog i Nordslesvig.«

Han opsummerede derefter sit forslag i fem punkter: »1. Tosprogede byskilte ved de fire købstæder. 2. Tosprogede byskilte, hvor der findes tyske institutioner (børnehaver, skoler og/eller biblioteker). 3. Henvisningsskilte til tyske institutioner, hvor sådanne skilte endnu ikke findes. 4. Tyske henvisningsskilte til servicefunktioner som råd-huse, sygehuse og politistationer. 5. Oplysning om sprogkendskab (tysk og engelsk) hos medarbejdere i den kommunale forvaltning.«

Lars Løkke Rasmussen havde i det ovennævnte brev (af 9/6-2006) skrevet, at »muligheden for at tale tysk – også ved kontakt med de offentlige myndigheder – er af betydning for såvel de tyske statsborgere, der arbejder på den danske side af grænsen, som for det tyske mindretal i Sønderjylland. Jeg vil derfor opfordre til, at det i forbindelse med overvejelserne omkring den fremtidige borgerbetjening også drøftes, hvordan kommunalreformen kan bruges som afsæt for tiltag, som i højere grad tilgodeser disse personers ønske om at anvende tysk. Der er blandt de ansatte i de sønderjyske kommuner et stort potentiale for at tale tysk, som vil være oplagt at udnytte i denne forbindelse. Det kunne i den forbindelse f.eks. overvejes at tillade, at dokumenter, herunder f.eks. mindretalsskolernes vedtægter, i højere grad end i dag kan fremlægges på tysk.

Endvidere kunne det overvejes at henlede opmærksomheden på, hvilke medarbejdere i den kommunale administration, der taler andre sprog end dansk, herunder tysk. Dette kunne ske ved skiltning, f.eks. ved indgangen til rådhuset, ved de pågældende medarbejders kontorer eller ved serviceskranken. Det kunne også overvejes at lade det fremgå af kommunens hjemmeside, at der er mulighed for at tale andre sprog end dansk i forbindelse med henvendelse til kommunen.

Et andet område, som kan nævnes i denne sammenhæng, er plejehjemsområdet, idet behovet for at tale tysk ofte stiger med alderen blandt medlemmerne af det tyske mindretal. Det kan derfor overvejes i højere grad at efterkomme eventuelle ønsker om at tale tysk med plejepersonalet, såfremt der er mulighed herfor.

Disse forslag er ment som inspiration, således at de muligheder, som kommunalreformen fører med sig, også udnyttes i relation til borgerbetjeningen af det tyske mindretal. Dette vil efter min opfattelse bl.a. bidrage til at fremme en fortsat positiv udvikling af den gode ånd, der er mellem det tyske mindretal og det danske flertal i grænselandet.«

Hinrich Jürgensen trækker forslaget tilbage

Efter næsten et års debat kastede Hinrich Jürgensen håndklædet i ringen. På Bund Deutscher Nordschleswigers delegeretmøde 23/4-2008 trak han forslaget om tosprogede skilte tilbage. »Jeg har måttet erkende, at tiden ikke er moden for tosprogede skilte«, sagde han og meddelte, at »nu vil Bund Deutscher Nordschleswiger koncentrere sig om at få skilte på tysk, der viser til mindretallets børnehaver, skoler og andre institutioner« (*JydskeVestkysten*, 27/4-08).

Denne beslutning gav anledning til et par kommentarer. Således sagde chefredaktør Siegfried Matlok til *JydskeVestkysten* (27/4-08): »Jeg har sagt, at tiden ikke er moden, men jeg synes nok, at man bør fastholde sit ønske om at få tosprogede byskilte ved de store byer i Sønderjylland en dag – jeg understreger en dag – fordi jeg håber på, at den politik, som man nu har vedtaget i Flensborg – i øvrigt med det danske mindretals stemmer – har en signalvirkning. Det vil på langt sigt have en afsmittende effekt nord for grænsen. Men giv ro og giv tid. [...] Det gavner ikke en udvikling med vold og magt at gennemføre noget, som vil føre til tilbageskridt. Så det må laves med et godt dansk ord: 'Fingerspitzengefühl',« sluttede han (*JydskeVestkysten*, 27/4-08). Man kan næsten se det skæve smil!

Dagen efter (*JydskeVestkysten*, 28/4-08) havde Poul Erik Thomsen endnu en leder om sagen: »Danske byer skal ikke også skrives med i en tysk udgave på grund af et tysk mindretal nord for grænsen. Det forslag kom ganske enkelt for sent. [...] Hvis der skal være dobbelt-sprogede skilte i Sønderjylland, skal det ikke alene være af hensyn til et mindretal, men i givet fald bygge på, at det er det, både flertal og mindretal vil for dermed at vise en landsdel med en særlig national dobbelthed.«

Tosproget skiltning vedtages syd for grænsen

Samtidig med den heftige debat nord for grænsen vedtog Landdagen i Kiel, naturligvis støttet af det danske mindretals parti Sydslesvigsk Vælgerforenings to mandater, at der kunne opsættes tosprogede skilte i Sydslesvig som en gestus over for de danske og frisiske mindretal. De findes i øvrigt allerede i Nordfrisland, hvor der flere steder er skilte både på tysk og frisisk, f.eks. Bredstedt/Bräist.

I *Flensborg Avis* (19/6-07) skrev historikeren Gerret Liebing Schlaber

fra Studieafdelingen på Dansk Centralbibliotek i Flensborg en kronik, hvor han stillede spørgsmålet: »Hvad skal egentlig være meningen med flersprogede vejskilte?« – »For det meste argumenterer man med deres symbolske betydning,« svarede han sig selv og fortsatte: »Jeg synes, at der er mange flere gode grunde til, at det danske mindretal nu bør benytte lejligheden til at gå ind for tosprogede vej- og byskilte. Et af mindretallets største problemer er, at det ikke er særlig synligt i hverdagen. De danske institutioner og de mange danske aktiviteter berører næppe flertalsbefolkningens hverdag. Jeg har alt for ofte oplevet, at både herboende tyskere og danskere nordfra slet ikke er klar over, at der findes en danskhed syd for grænsen. Efter min opfattelse er det simpelthen et helt naturligt udtryk for ligeberetigelse mellem flertal og mindretal, at også mindretallets sprog bliver synligt i gadebilledet. På den måde er det lettere for flertalsbefolkningen at se, at mindretallet virkelig er en berigelse for landsdelen – og ikke bare en luksusforanstaltning for en afgrænset gruppe personer, der jamrer på højt niveau, når de ikke får endnu flere tilskud fra de offentlige kasser.«

Han sluttede med dette konkrete forslag: »Jeg vil foreslå, at man begynder med dansk-tyske »pilotprojekter« på udvalgte steder, hvor mindretallet har en særlig stor betydning, eller hvor der kommer mange turister, f.eks. Flensborgs og Tønders historiske bykerner, Hareslev og Bov eller Sønder Løgum og Ubjerg. Såfremt den danske side ikke vil være med i første omgang, bør man ikke vente syd for grænsen med at søsætte projektet. Når det først har etableret sig et sted, vil andre snart efterligne det – sådan er det ofte med fornyelser, der tidligere har været omstridt. Derimod vil det være helt forkert at knytte opstillingen sammen med modydelse fra den anden side af grænsen. [...] Måske lige bortset fra pilotprojekterne, der burde få finansiel støtte ovenfra for hurtigt at komme på scenen, kan opstillingen af de nye skilte forbindes med rutineskifter, der i forvejen er nødvendige nu og da,« skrev Gerret Liebing Schlaber.

Han fortsatte: »Man kan altid sige, at der findes vigtigere problemer. Men når man aldrig tager det første skridt, kommer man ikke videre. Vi har stadig mange opgaver at løse i det dansk-tyske grænse-land. Flersproget skiltning kunne forenkle løsningen på mange af dem – ikke mindst på kerneproblemet 'grænsen i hovederne'.«

Men heller ikke i Sydslesvig var man enige om, at det er en god idé. Nogle dage senere skrev Lothar Zilch fra Slesvig i et læserbrev:

»Forvaltningssproget hos os er tysk; færdselsskilte, byskilte og lignende er ikke undtaget herfra. Det har altid været muligt for danskere at finde rundt i vort land, sproglige problemer eller barrierer eksisterer ikke« (*Flensborg Avis*, 4/7-07).

Også Peter Huber fra Brackel advarede (*Flensborg Avis*, 17/7-07) mod at fare for hastigt frem. Man ville derved »give enhver lille landsbybølle mulighed for at markere sig med pensel og farve,« skrev han. »Idioter og neonazister får etableret en sceneplads med uforsvarlig stor offentlig opmærksomhed. Kan mindretallet være tjent med det?« Vel kun, hvis man »absolut vil indtage en kunstig offerrolle,« besvarede han sit eget spørgsmål og fortsatte: »Hvis de danske bynavne nu virkelig er en hjertesag for SSV, ville det være meget mere fornuftigt, at Vælgerforeningen i sine gennemgående tyske publikationer fremtidig konsekvent holder op med at skrive København, når Danmarks hovedstad er ment. Tyskerne har jo aldrig forbudt at skrive København,« sluttede Peter Huber maliciøst.

Ved mindehøjtideligheden for Istedslaget 1850 på Flensborg Gamle Kirkegård den 25. juli 2007 sagde *Flensborg Avis'* chefredaktør Bjarne Lønborg, at de tosprogede skilte var »et spørgsmål om at fastholde og udvikle den gensidige respekt og agtelse for hinanden i to forskellige kulturer.« Han henviste til et eksempel fra Ultental i Sydtyrol, hvor 98% af beboerne er tysktalende. Desuagtet havde man by- og vejskilte på både tysk og italiensk. Respekten for den anden kultur og nationalitet var således ikke afhængig af procenter, sagde han og fortsatte: »Og selv, hvis de to procent italienere flyttede fra området, ville man opretholde den tosprogede skiltning« (*Flensborg Avis*, 27/7-07).

Måske ikke så mærkeligt, al den stund Ultental ligger i Italien, hvor det officielle sprog er italiensk, og rejsende fra andre dele af landet vel også skal have mulighed for at bruge deres eget sprog i deres eget land. Det havde været ulig mere interessant at få at vide, om man også ville opretholde den tysksprogede skiltning, hvis der var tale om et rent italiensksproget område. Så kunne man da tale om respekt for et nationalt mindretal!

Formanden for Sydslesvigsk Vælgerforening, Flemming Meyer, tog sagen helt roligt. Den flersprogede skiltning er ikke af »essentiell betydning for det danske mindretal,« sagde han, for »jeg tror ikke, at det danske mindretals identitet er afhængig af tosproget skiltning« (*Flensborg Avis*, 3/5-07).

Han har selvfølgelig ret.

Men lige så selvfølgelig stemte SSVs landdagsmedlemmer for at gøre tosprogede skilte lovlige, da spørgsmålet blev behandlet og vedtaget i Landdagen 13. juni 2007. Alt andet ville have været tåbeligt, for ikke at sige selvmorderisk. Selv om Poul Erik Thomsen fandt den danske holdning en smule »dobbeltmoralisk« (*JydskeVestkysten*, 28/4-08), så kan det næppe forpligte myndighederne nord for grænsen, hvad man vedtager i det slesvigholstenske delstatsparlament. Og forøvrigt: Kunne man forestille sig, at Slesvigsk Parti stemte nej til tosproget skiltning i Sønderjylland?

Dagen efter vedtagelsen i Landdagen hilste *Flensborg Avis* (14/6-07) beslutningen velkommen i en leder under overskriften »Flerkulturel harmoni«. Her skrev Bjarne Lønborg, at »det er glædeligt, at SSV i Flensborg reagerer hurtigt ved at foreslå tosprogede byskilte allerede fra næste år,« altså fra 2008. Bjarne Lønborg fortsatte: »Vi mener i øvrigt ikke, at der nu er grund til at være tilbageholdende med ønsket om flersproget skiltning i danske kredse i Sydslesvig af hensyn til hidtidige formodninger om, at der eventuelt kunne opstå følelsesbetonet dansk modstand mod tysksprogede skilte i Sønderjylland.«

Og det danske landdagsmedlem Anke Spoorendonk udtalte til *Flensborg Avis* (26/7-08), at »beslutningen om at indføre tosprogede skilte i Flensborg er et af de største mindretalspolitiske fremskridt i de seneste årtier.«

23. april 2008 blev så det første dobbeltsprogede byskilt sat op på Oksevejen ved Flensborgs bygrænse. I den anledning sagde Anke Spoorendonk til *JydskeVestkysten* (27/4-08), at »med de tosprogede byskilte tager vi hul på en ny æra i grænselandet.«

Forskelle i debatkultur og historieopfattelse

Som forklaring på den hidsige – om end næppe afklarende – debat nord for grænsen og den langt mere stilfærdige meningsudveksling i Sydslesvig skrev Gerret Liebing Schlaber i *Grenzfriedenshefte* (2007, nr. 4): »Man må huske på, at debatkulturen i Danmark er anderledes end i Tyskland. Således trykker danske aviser praktisk taget alle modtagne læserbreve, også den slags, som tyske redaktioner straks ville smide i papirkurven. Derfor får ekstreme meninger og værtshusrøvl, der mere er forsøg på at markere sig selv frem for at formidle mådeholdne synspunkter, uforholdsmæssig stor plads og opmærksomhed. Særligt betænkeligt er det, at vigtige medier i Danmark, hvor ytrings-

friheden spiller en overordentlig stor rolle, gennem deres usaglige fremstilling er med til at skabe en ophidset stemning og på den måde i høj grad hindrer en for et demokratisk samfund nødvendig saglig diskussion.«

Selv om Schlaber måske finder ytringsfriheden i Danmark lovlig høj, og usaglige læserbrevs betydning vel næppe helt kan afvises, skønt man heller ikke skal overdrive deres indflydelse, da selv danske læsere er i stand til at skille skidt fra kanel, så er det tænkeligt, at Siegfried Matlok kom sandheden nærmere, da han sagde til *Jydske-Vestkysten* (27/4-08), at »2. Verdenskrig kaster stadig skygger, og det er grunden til, at debatten om tosprogede byskilte har været ophedet i Danmark, mens den stort set ikke har været der i Tyskland.«

Det er vist ikke forkert at sige, at Tyskland spiller en langt større rolle i danskernes bevidsthed, end Danmark gør for den almene tysker. Tyskland er vor største og i øvrigt eneste landfaste nabo, men Tyskland har grænse til adskillige lande, hvoraf Danmark langt fra er det største eller det, der for tyskerne spiller den væsentligste rolle. Men med et århundredes historie (1848-1945) in mente ligger »frygten for Tyskland« mange danskere i blodet, hvor absurd det end – rationelt set – kan forekomme i dag, hvor vi er gode naboer og allierede, mens modsat en tilsvarende følelse i Tyskland over for den nordlige nabo næppe eksisterer uden for ganske snævre kredse.

Selv om mange af os læser og taler tysk og gerne rejser i Tyskland, er dette sikkert den dybere baggrund for den nærmest instinktmæssige modvilje, der næsten pr. automatik griber en stor del af os mod selv en rent symbolsk indrømmelse, som de tosprogede vej- og byskilte jo ret beset er.

Men er Matloks udtalelse ikke også en karakteristik af hjemmetyskernes syn på danskerne? Er forslaget om at indføre tosprogede skilte uden praktisk betydning ikke i virkeligheden et symptom på det mindreværdskompleks, som et meget lille mindretal næsten pr. naturlov må føle over for et talmæssigt stærkt dominerende flertal? Noget sådant er i hvert fald ikke ukendt i verdenshistorien.

Når det er sagt er der måske plads til et par kendsgerninger. Det tyske mindretal udgør maksimalt 10.-15.000 personer ud af en samlet befolkning i Sønderjylland på ca. 250.000. Ved det sidste amtsrådsvalg fik Slesvigsk Parti 4420 stemmer, eller 2,7%, hvilket betød, at mindretallets parti kun blev repræsenteret i amtsrådet takket være valgforbund med Kristendemokraterne. Bortset fra den gamle Tinglev Kom-

mune er der næppe noget sted i Sønderjylland, hvor mindretallet overstiger 10% af befolkningen. I den nuværende Aabenraa Kommune fik partiet ved seneste kommunevalg 5,9% af stemmerne og to mandater. I de tre øvrige kommuner var andelen af stemmer betydeligt lavere. I Tønder rakte stemmerne til et mandat, i Sønderborg til et halvt og i Haderslev til et kvart, hvilket betyder henholdsvis cirka 4, 2 og 1% af stemmerne.

Spørgsmålet er derfor, om det er rimeligt at indføre tosproget skiltning af hensyn til en så marginal befolkningsdel, som oven i købet for en stor dels vedkommende har dansk/sønderjysk hjemmesprog, og som (i hvert fald for manges vedkommende) udtrykker sig bedre på dansk end på tysk.

Mindretallet har naturligvis sin fulde ret til at betjene sig af sit tyske sprog internt – i skole og kirke, foreninger og presse – ligesom det vil være rimeligt, om der blev opsat skilte på tysk, der henviser til tyske institutioner. Men derfra og til at indføre tysksprogede by- og færdselsskilte (for slet ikke at tale om gadenavne!), er der et langt spring, og det kan næppe være rimeligt over for flertalsbefolkningen, der jo dog udgør over 95%, ligesom der ikke kan være megen ræson i at øge forvirringen, hverken for os selv eller landsdelens gæster, ved – helt overflødigt – at opsætte skilte på to sprog.

Anmeldelser

Adriansen, Inge og Karen Margrethe Pedersen: Sønderjyllandsbilleder eller selvportrætter? Sønderjyske Museer 2005–2007.

Årbog for Museum Sønderjylland 2007, 144 s.

Hvilken opfattelse har sønderjyderne af sønderjyderne? Kortere kan denne artikelsamlings genstandsfelt ikke sammenfattes. Fem artikler af forskellige forfattere, der med hver sin vinkling arbejder sig ind i stoffet, og en afsluttende artikel om lokalhistoriens væsen.

Tre forskellige kildebaser fra 2002 er brugt og behandlet i hver sin artikel: 1) Bidrag fra konkurrencen på Museet på Sønderborg Slot om »Sønderjyllandsbilleder«. 2) Det tyske mindretals indsamling af »Mein Nordschleswigbild« (Mit Nordslesvigbillede) gennem dagbladet *Der Nordschleswiger*. Disse to kildebaser havde en konkret billedramme og fastlagde ti emner (f.eks. et mindesmærke, en ting, en ret, en begivenhed e.a.), som deltagerne via tekst og illustrationer kom med individuelle bud på, hvad der for dem var karakteristisk eller særegent for Sønderjylland. 3) Tønder Museums spørgeske- maundersøgelse med afkrydsning af svar samt længere besvarelser om vest-sønderjysk identitet.

Foruden disse tre artikler er der to artikler om henholdsvis den sproglige mangfoldighed i Sønderjylland og om billedkunstens måde at lade Sønderjylland komme til udtryk på. Sønderjydernes selvforståelse er ikke sådan lige at sætte på formel. Også selvom forfatterne på forhånd har taget højde for, at der findes befolkningsgrupper med forskelligt nationalt sindelag, og at der er forskelle på vestkystsønderjyder og østkystsønderjyder. Inge Adriansen og Karen Margrethe Pedersen henviser allerede i introduktionen til identitetsproblematikken i det moderne samfund. Her i artikelsamlingen har man undersøgt den regionale identitet, hvor der både er sammenfald og modsætninger i de personlige inputs. Man har dog ikke villet undersøge, om sønderjyder er anderledes end folk i det øvrige Danmark eller Nordtyskland. Den undersøgelse er dog initieret primo 2008.

Det er både lærerigt og underholdende, ja ligefrem morsomt at læse bidragene. Der er stereotyperne, men så sandelig også bud på bevidst fravalg af disse. Vi ser i bidragene bud fra deltagerne på en tilbageskuen såvel som en nutidsvinkling, holdninger og præferencer blandet sammen fra forskellige perspektiver. Spændende at se om identitetsopfattelsen ændrer sig til næste gang, man laver tilsvarende analyser.

Alle artikler er godt formidlet med kloge kommentarer såvel som analyser. Billederne er relevante og interessant kommenteret.

I et par af artiklerne påpeger forfatterne selv, at bidragene primært er kommet fra kvinder – ærgerligt at mændene ikke interesserer sig mere for værdier og kultur.

Måske er det lidt svært at konkludere noget signifikant ud fra tretten bud

fra mindretalstyskerne, selvom jeg trods dette synes, at det er interessant at læse artiklen.

Jeg kunne rigtig godt tænke mig, at man laver en tilsvarende analyse over grænsen, med det danske mindretal og det tyske flertal i Sydslesvig og sammenholder den med den sønderjyske analyse. Her giver jeg i hvert fald min bedste anbefaling til fremtidige læsere af *Sønderjyllandsbilleder eller selvpportrætter?*

Tine Enger

**Gesellschaft für Politik und Bildung Schleswig-Holstein e.V:
Demokratische Geschichte. Jahrbuch für Schleswig-Holstein 18**
Schleswig-Holsteinischer Geschichtsverlag, Malente 2007, 310 s.

Det historiske tidsskrift *Demokratische Geschichte. Jahrbuch zur Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein* udkom for første gang i 1986. Tidsskriftet var ment som et alternativ, i både faglig og politisk henseende, til det mere traditionelle og konservative tidsskrift *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, udgivet af Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Hensigten med det nye tidsskrift var at fremme anvendelsen af nye historiske metoder og indfaldsvinkler. Tidsskriftet skulle formidle historie fra neden i stedet for den traditionelle politiske historie. I 2007 udkom *Demokratische Geschichte 18*, der nu blot er en Jahrbuch für Schleswig-Holstein.

Tidsskriftets hovedartikel er professor Uwe Dankers vellykkede artikel om landbruget og sværindustrien i Slesvig-Holsten i tiden 1950 til 2000. Uwe Danker foretager heri en komparativ analyse af de to sektoreres strukturelle udvikling i perioden. Fælles for de to sektorer var deres faldende betydning i den slesvig-holstenske erhvervsstruktur. For begge sektoreres vedkommende skal dette fald ses i lyset af deres hidtidige dominans i den slesvig-holstenske erhvervsstruktur. Hver fjerde erhvervsaktiv slesvig-holstener var beskæftiget i landbruget i 1950. I 1990 var kun én ud af tyve beskæftiget i landbruget. Og hvor landbruget i 1950 stod for 20 % af den slesvig-holstenske bruttoproduktion, stod landbruget i år 2000 for kun 2,2 % af bruttoproduktionen. Denne reduktion foregik inden for rammerne af en gennemgribende mekanisering og intensivisering af landbrugsdriften. Strukturforandringerne blev ikke fulgt af protester i landbruget, hvad der ellers havde været stor tradition for i mellemkrigstidens Slesvig-Holsten. Det hang sammen med den pris-beskyttelsespolitik, som først forbundsrepublikken og siden EF foranstaltede for landbruget.

Mens landbrugets strukturforandring for alvor satte ind i 1950'erne og 1960'erne var det først i 1970'erne og 1980'erne, at sværindustrien blev udsat for store strukturforandringer. Uwe Danker eksemplificerer dette ved tre case-studier af henholdsvis Hochofenwerk Herrenwyk ved Lübeck, Ahlmann-Carlshütte ved Rendsborg og Howaldtswerke Deutsche Werft AG i Kiel. Fælles for de tre var, at de i 1970'erne blev udsat for et stærkt økonomisk pres. Hochofenwerk gik konkurs i 1981. Carlshütte, der blev grundlagt som det første jernstøberi i Slesvig-Holsten i 1827, nød godt af det tyske Wirtschaftswunder i 1950'erne og producerede komfurer og badekar i massevis. I 1970-

80'erne gik det den anden vej, og i 1997 lukkede værket. Skibsværftsindustrien er en historie for sig. I 1958 var 58.000 beskæftiget på de slesvig-holstenske værfter, i år 2000 kun 7.200. Howaldtswerke i Kiel overlevede denne reduktion, ikke mindst fordi delstaten Slesvig-Holsten skød kapital i virksomheden. Værftsindustrien blev, som landbruget, stærkt subventioneret. Uwe Danker slutter sin artikel med en diskussion af de forskningsmæssige muligheder i den slesvig-holstenske »Strukturwandel 1950–2000«. Artiklen viser, at der er nok at tage fat i.

Dr. Meik Woykes artikel om Hamborg-forstæderne Wentorf, Norderstedt og Elmshorn-Hainholz ligger i emnemæssig forlængelse af Uwe Dankers artikel. Woyke beskriver her de tre forstæders udvikling i efterkrigstiden. Alle tre forstæder ændrede i denne tid karakter fra at være små landkommuner i det sydlige Holsten til at blive integrerede dele af metropolregionen Hamborg. Pointen i Woykes artikel er, at der for ingen af de tre forstæders vedkommende blot var tale om et »Schlafzimmer von Hamburg«, men om tre forskellige samfunds udvikling og modernisering til at blive »suburbane« rum i den polycentriske og funktionaliserede metropolregion Hamborg. Woyks artikel er et særdeles vellykket eksempel på vedkommende og relevant samtidshistorie.

To artikler berører Weimarrepublikkens historie. Det gælder Christopher Andresens artikel om arbejder- og soldaterrådet i Flensborg 1918–1919, og Florian Ahmer og Sebastian Lehmanns fotoreportage om Hindenburgdæmningens indvielse. Arbejder- og soldaterrådets største bedrift var gennemførelsen af 8-timers arbejdsdagen den 18. november, fem dage før det blev indført i resten af Tyskland. Fotoreportagen fra Hindenburgdæmningens indvielse fokuserer på det festoptog, sylterne arrangerede til ære for præsident Hindenburg. Lehmann og Ahmer gør opmærksom på, at dæmningen til dels var et anti-dansk projekt. Det var det givetvis, men det var også meget besværligt at skulle rejse til Højer Sluse med dansk visum for at kunne sejle til Sylt, før dæmningen blev taget i brug.

Tre artikler berører nazi-tiden. Isabell Kastztelan og Helen Kiesewetter skriver om kunstneren og grafikereren Ernst Barlach. Barlach måtte se flere af sine kunstværker beslaglagt under *Aktion Entartete Kunst* i 1937. I tiden op til denne radikaliserende af kunst- og kulturpolitikken i Tyskland havde flere fremtrædende nazister dog forsvaret Barlachs værker. Således havde Joseph Goebbels forsøgt at bringe Ernst Barlach og Emil Nolde på banen som det tredje riges nordiske ekspressionister. I sidste ende blev Barlach, trods sin »ariske« afstamning, alligevel en »Entartete Künstler«. Sebastian Lehmann har skrevet en artikel om Lübecks indlemelse i den preussiske provins Slesvig-Holsten den 1. april 1937 i forbindelse med Slesvig-Holstens afståelse af Altona og Wandsbeck til Hamborg. Det betød også, at NSDAP-Lübeck blev overført fra Gau Mecklenburg-Lübeck til Hinrich Lohses Gau Schleswig-Holstein. Endelig skriver Markus Oddey om afnazificeringen og koncentrationen af den slesvig-holstenske presse efter 1945. Afnazificering var ikke værre, end at 75% af de i 1937 fungerende chefredaktører igen var i arbejde på de slesvig-holstenske redaktioner og forlag i 1951.

Afslutningsvis bringes en artikel af professor Michael Ruck om Flensborg

Universitetets 60-årige historie og udvikling fra pædagogisk højskole til universitet, mens Reimer Kay Holander skriver om den socialdemokratiske landdagspolitiker Kurt Hamers arbejde for det nordfrisiske mindretal og for en Modell Nordfriesland. I det »didaktiske forum« skriver Eva Nowottny om brugen af rollespil i historieundervisningen, eksemplificeret ved et rollespil om Knochenhauer-opstanden i Lübeck 1350.

Demokratische Geschichte 18 spænder således over ganske mange interessante temaer og kan varmt anbefales for folk med interesse for den nyere slesvigholstenske historie.

Morten Andersen

Hammelev, Leif: 1864 – Den dansk-tyske krig 1864 i samtidens tredimensionale fotografier og øjenvidners tekst

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg 2007, 140 s. + stereobrille.

Leif Hammelevs bog om krigen i 1864 er noget så usædvanligt som en historisk bog med autentiske, stereoskopiske billeder fra samtiden.

Krimkrigen 1854–56, den amerikanske borgerkrig 1861–65 og den dansk-tyske krig 1864 var de første krige, hvor fotografierne var vidner. Flere krigsfotografer valgte stereoskopbilledet som medie på grund af dets autenticitet, og sikkert også fordi massefremstilling og salgskanaler allerede var velorganiserede. Efter verdensudstillingen i 1851 var stereoskopbilledet blevet det, som Leif Hammelev kaldte »verdens første massemedie«. På grund af den besværlige negativproces med våd kolloidum på glasplader, der skulle fremkaldes, før de tørrede ud, og den lange eksponeringstid, blev der ikke optaget billeder af egentlige krigshandlinger, men autentiske optagelser af krigens virkninger fik alligevel stor indflydelse på den offentlige mening.

Det lykkedes Leif Hammelev at opspore ca. 250 forskellige billeder optaget før og efter angrebene. 40 af disse billeder er udvalgt til en spændende og flot bog, *Den dansk-tyske krig i 1864 i samtidens tredimensionale fotografier og øjenvidners tekst*.

Mange af billederne blev siden solgt i fotografen Peter Elfelts navn, men Leif Hammelev har fundet frem til de fotografer, der oprindeligt tog billederne.

Billederne med tilhørende tekster er særdeles velvalgte. Efter en kort beskrivelse af forudsætningerne og forløbet af krigen, beskrives krigen med billeder og tekst i kapitler 'Fra Dannevirke til Dybbøl', 'Foran skanserne', 'Uden for skudvidde', 'Sønderborg', 'Stormen', 'Krigen til søs', 'Als og Sønderjylland' samt 'Fred og nye grænser'. Foruden autors korte tekst er der til hvert billede knyttet samtidige citater fra aviser, breve og dagbøger. Sammen med billederne levendegør citaterne både soldaternes dagligdag og hele forløbet af den for Danmark så skæbnesvangre krig.

Billedet side 29 er tilsyneladende optaget under selve krigshandlingen; men det er et tidligt eksempel på et iscenesat fotografi. Den kommanderende officer skriver i sin dagbog d. 10. marts:

»Kl: 8 1/4 Fdg. afløstes Compagniet af Capitein Haxthausen af 6te Regi-

ment, hvorefter jeg fægtende gik tilbage med mine 2 Feltvagter; ved Forsvaret af Ruinerne ad den Gaard i Dybbøl, som jeg den 14. februar havde belagt, stødte jeg paa Fotograf Petersen fra Østergade, og opfordrede han mig nu til at blive for 1 Times tid, for at han kunne optage nogle grupper i et veldædigt Øiemed. (...) Efter forløb af omtrent 1³/₄ Time, havde Petersen fuldenndt 2 Grupper af Compagniet«.

Bogen er i A5 format med spiralryg, så den kan ligge helt opslået, mens man læser teksten og ser det tilhørende billede på modsatte side med den indlagte stereobrille. Al tekst er på dansk og tysk. Billederne er blevet digitalt bearbejdet, falmede fotografier er korrigeret og forstyrrende skader søgt fjernet. Det er naturligvis en smagssag om man skal gengive billeder og karton ubearbejdet, eller om man som her skal tilgodese læserens ønske om problemfrit at kunne se billederne. Blot kunne man ønske, at billederne var trykt med lidt finere raster.

Bogens layout bærer tydeligt præg af Leif Hammelevs kunnen som grafiker. Ved hans alt for tidlige død var arbejdet så langt fremme, at det kunne gøres færdigt af Lars N. Henningsen ved Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Bogen er et fund for alle, der er interesseret i krigens historie eller stereoskopi.

Peter Randsløv

Hansen Nielsen, Leif: Ad Industriens Vej. Studier i den slesvigsk-holstenske industri 1864–1914 med særlig henblik på Nordslesvig
Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland Nr. 97. Aabenraa 2007. 420 s.

Værket er baseret på en ph.d. afhandling, oprindelig forsvaret ved Syddansk Universitet i 2005. Allerede i 2004 gav forfatteren os en smagsprøve med en tour de force artikel i Sønderjysk Månedsskrift. Nu foreligger selve afhandlingen i en let omarbejdet udgave. Og en nydelig udgave må det siges. Indbindingen er så tyk, at jeg først troede det var en biblioteksudgave jeg havde fået i hånden. Papiret er flot, stærkt og let glittet. Der er nogle mindre sort-hvide fotos, samt et stort tabellarisk materiale.

2007 var Industrikturens År. Et særdeles passende tidspunkt for udgivelse af denne bog. Forfatteren skriver i indledningen: »Emnet for denne bog er industrialiseringen af provinsen Slesvig-Holsten i den preussiske periode frem til 1. Verdenskrig med særligt fokus på den nordslesvigske industri og dennes placering i det slesvig-holstenske industrilandskab.« Allerede her bliver det klart, at der ikke er tale om en national dansk historie. Sønderjylland hedder Nordslesvig og ses i en preussisk/tysk sammenhæng. Forfatteren uddyber i det følgende, at der netop for dette område i denne periode er en lakune i forskningen. Industrihistorie i Nordslesvig er blevet beskrevet, som det gøres rede for i forskningsoversigten, men ikke i en samlet og overordnet fremstilling. Specielt er det en ledetråd for forfatteren at finde ud af, om Nordslesvig var industrielt tilbagestående. Problemstillingen er interessant, da det er en gammel tese, at hertugdømmerne, som før 1864 havde et gunstigt toldfællesskab med Kongeriget Danmark, gik fra at være industrielt fremme i

skoen til at være industrielt tilbagestående i forhold til det tyske rige. Der argumenteres undervejs for i det mindste en nuancering af dette forhold.

Leif Hansen Nielsen har som den første fremdraget væsentlige samlede mængder af data fra perioden. Oplysninger, der er sendt fra lokale myndigheder via Slesvig til Berlin. Et hestearbejde! Afhandlingen er opdelt i tre dele. Første del: En beskrivelse og vurdering af begrebsapparat og kildemateriale til en kvantitativ undersøgelse af den slesvigsk-holstenske industri. Anden del: Analyse af den slesvigsk-holstenske industri med særlig fokus på vækstområder og brancher. Tredje del: Detaljeret undersøgelse af den nordslesvigske industri på virksomhedsniveau. At dømme efter værkets undertitel burde sidste del være den vægtigste, men man kommer i tvivl, når forfatteren i begyndelsen af tredje kapitel skriver, at det er den systematiske registrering, der er omdrejningspunktet. Det sidste er meget vigtigt og meget svært. Forfatteren sukker efter det preussiske fabriksstilsyns arkiv. Det synes spist af tidens tand. Under alle omstændigheder har Leif Hansen Nielsen fortjent en plads i historien for sin store kildefremdragelse. Leif Hansen Nielsen kalder sin egen fremgangsmåde pragmatisk og traditionel. Fokus er ikke på det industrielle gennembrud, men på en beskrivelse af en fremadskridende proces. Altså en strukturel fortælling.

På det definitions-mæssige plan er det også velkendte begreber, der bruges: Industri er en virksomhed med flere end fem ansatte. Det er Danmarks Statistiks definition, og den er også brugt i de to andre større fremstillinger af sønderjysk industrihistorie ved Askgaard og Harsberg. Det gamle krav om fremstilling til anonymt marked bruges også, dog med den væsentlige tilføjelse, at der også tages højde for afsætningsformer: En detail eller en gros? Personligt har jeg altid haft det svært med kravet om produktion til anonymt marked. Der findes 100% ordreproducerende virksomheder, som må anses som 100% industrielle. Leif Hansen Nielsen er fuldt ud klar over problemet og medtager da også orgelbyggeri og skibsbyggeri. Unikaproduktion, som Leif Hansen Nielsen kalder det. Leif Hansen Nielsen nævner også forlagsmæssig produktion som »en oplagt ikke-industri i den her benyttede sammenhæng, primært fordi arbejdskraften ikke er samlet på ét sted«.

Ja, det er utvivlsomt rigtigt nok i denne sammenhæng, men forlagsmæssig produktion var f.eks. en del af LEGO i deres tidlige tid med plastproduktion. Lidt drillerier der viser, hvor svære definitioner er. Og hvor vigtig diskussion af dem er. Heldigvis er Leif Hansen Nielsen med på denne diskussion og kommer med sine bud. Han taler sågar om »den intuitive definition af industri.«

Leif Hansen Nielsen bruger en center-periferi tankegang. Det skal erindres, at der er tale om en preussisk/tysk geografisk inddeling, hvor Hamborg er det dominerende center, mens Flensborg og Kiel er landsdelscentre. Her er Leif Hansen Nielsen inspireret af Pollards regionstanker og Boje og Hyldtofts byhierarki.

Slesvig-Holsten eksisterede ikke i et tomrum. Leif Hansen Nielsen placerer regionen i en verdenspolitisk kontekst. Skal man hyppe de små kartofler, kan man spørge, om Leif Hansen Nielsen i lidt højere grad burde have diskuteret den preussiske industris udvikling i det 19. århundredes tredje kvartal. Det

kunne måske have uddybet tanken om den slesvigsk-holstenske industri som værende perifer i forhold til det øvrige Tyskland. Eller udviklingen af frihandel før 1900. En smagssag. Men baggrunden forbliver i den traditionelle afdeling med udgangspunkt i Svend Aage Hansen.

Der gøres godt og grundigt rede for en række vigtige faktorer i industrialiseringen, f.eks. infrastruktur og dens betydning, og der er gode demografiske analyser. På et tidspunkt savnede jeg en analyse af virksomhedernes organisatoriske opbygning, men voila: På s. 204ff blev netop dette emne behandlet, endda med en meget fin tabel over aktieselskaber i Nordslesvig. Lige det jeg havde sukket efter. Sådan skal det være med en god bog. Det er en dialog, hvor teser og analyser frembringer spørgsmål, som bogen besvarer.

Leif Hansen Nielsen arbejder på både branche- og virksomhedsniveau. Den nok bedst beskrevne branche er teglværksbranchen s. 129–146. En nødvendighed, da det er den helt dominerende branche i Nordslesvig i hele perioden. I beskrivelsen får man også produktionstallene med. Hvor mange sten producerede teglværkerne? Det får man svar på. Ideelt set burde man have sådanne tal fra alle brancher, for er det ikke produktionens størrelse, der er afgørende i højere grad end antallet af virksomheder og ansatte? I hvert fald set fra forbrugerside. Men den ideelle verden må netop ofte forblive et ideal. Leif Hansen Nielsen argumenterer flere steder for, hvorfor han har opdelt, analyseret og handlet, som han har gjort. Pragmatisk skriver han selv. Ja. Argumenterne er gode. Det er ofte svært at se, at det kunne være anderledes.

Som nævnt ovenfor har Leif Hansen Nielsen som klassisk historiker lavet et hestearbejde mht. stor kildefremdragelse. Hans tabeller, som i andre sammenhænge kunne anses for upassende mange og lange i en bearbejdet ph.d. afhandling, virker her helt relevante. Der vil utvivlsomt blive henvist til dem i mange år, måske generationer fremover, i artikler, bøger og opgaver. Alene for dette arbejde fortjener Leif Hansen Nielsen stor hæder.

Industrien i Slesvig-Holsten og i særdeleshed Nordslesvig bliver sat i sammenhæng. Den nordslesvigske udvikling viser sig at følge den klassiske fra tidlig industri med få store virksomheder/brancher mod en mere bredt dækkende industri.

Slutkonklusionen kan kun blive, at vi med Leif Hansen Nielsens foreliggende bog har fået det standardværk om sønderjysk industri i den preussiske periode, vi altid har savnet.

John Rendboe

Jacobsen, Anne Marie og Birgit Weitling: Fattiggårde på landet i Sønderjylland. Menneskeliv i samfundets udkant
Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev 2008, 192 s.

Den foreliggende bog er en grundigt redigeret, forkortet og illustreret udgave af de to forfatteres speciale fra 1996. Emnet er fortsat meget aktuelt, og derfor kan alle, der er interesseret i Sønderjyllands socialhistorie, være glade for nærværende publikation. Bogen handler om et socialpolitisk fænomen, der var meget udbredt i 1800-tallet: fattiggårde i landdistrikter.

Fattiggårde var kommunale anstalter til forsørgelse af de lokale fattige.

Konceptet byggede på, at folk kun skulle modtage hjælp, hvis de lod sig anbringe på fattiggården. Dermed ville man forhindre misbrug og samtidig holde de fattige til selv at bidrage til eget vel og dermed aflaste den offentlige fattiggasse. Disse »frivillige tvangsarbejdsanstalter« opstod i 1800-tallet i mange sogne i hele landet, da fattigdommen var blevet et massefænomen, der ikke længere kunne bekæmpes med de traditionelle metoder. Navnlig i den vestlige landsdel, hvor modsætningerne mellem rig og fattig var størst, opstod de fleste og tidligste fattiggårde – i øvrigt uanset sognets statsretslige tilhørsforhold. Først indførelsen af en mere forebyggende socialpolitik fra 1870'erne gjorde et tiltagende antal fattiggårde overflødige, selvom en række af dem fortsatte langt ind i 1900-tallet.

Bogen består af otte til dels ret korte hovedkapitler, der redegør for forskellen mellem fattiggårde og traditionelle fattighuse (dvs. friboliger), den lov-mæssige og idehistoriske baggrund for oprettelse og drift af fattigarbejdsanstalter fra 1736, efter oprettelsen af de første fattiggårde fra 1816 og indtil 1864 og efterfølgende under preussisk sociallovgivning, fattiggårdenes udbredelse i regionen, bygningerne og deres udstyr, beboernes sociale baggrund, årsagerne til anbringelse på gården (her fokuseres i særlig høj grad på børnene), og til sidst hverdagen på fattiggårdene. Efter et kort resumé følger den eksemplariske gengivelse af fattigregulativet for Hostrup (et af de allerførste sogne, der oprettede en fattiggård), en gengivelse af desværre kun en side af regerings-medicinalråd Johannes Bockendahls kommenterede oversigt over alle fattiggårde i Slesvig-Holsten i 1873, og en statistik over antallet af indlagte på de nordslesvigske fattiggårde 1884–1906 ifølge fattigkommissionernes indberetninger. Særligt værdifuldt er det fuldstændige katalog over de nordslesvigske fattiggårde på landet, der viser næsten alle gårde i billeder og redegør kortfattet og præcist for deres strukturelle data og historie.

Den velskrevne bog giver et spændende indblik i socialpolitikken i en tid, da dette begreb først langsomt var ved at holde sit indtog. Punktuelle statistiske opstillinger og levnedbeskrivelser af enkelte personer, der aldrig magtede at komme ud af fattigdommen, uddyber dette billede. Man kunne dog med fordel have vendt blikket lidt mere ud over Nordslesvigs grænser, end det er tilfældet her, især til Sydslesvig, hvor udviklingen stort set var den samme. Bogen er smukt illustreret, men i mange tilfælde har forfatterne været nødt til at bruge billedmateriale fra kongeriget, fra købstadsinstitutioner og fra eftertiden, da der ikke findes mange billeder fra hverdagen på fattiggårdene. Lidet kreativt er valget af forsidebilledet, der viser den samme tegning som anmelderens i 2005 udkomne afhandling om socialpolitik i Sønderjylland 1840–80.

Værket er i det hele taget et både solidt og spændende stykke social-, regional- og lokalhistorisk forskning. Man kan glæde sig over, at Anne Marie Jacobsens og Birgit Weitlings speciale nu er tilgængeligt som veludstyret bog og ikke længere ligger gemt af vejen i enkelte få forskningsbiblioteker.

Gerret Liebing Schlaber

Kong Christian VIIIs breve 1813–1848. 3–4. Augustenborgerne Christian August og Louise Sophie

Udgivet af Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie ved Anders Monrad Møller og Otto Madsen. København 2007, 702 + 726 s.

Den spændende udgivelse af Christian VIIIs brevveksling med augustenborgerne, som blev indledt i 2005 med hans breve til og fra hertuginde Louise Augusta og Christians senere hustru og dronning Caroline Amalie (se *Sønderjyske årbøger* 2005, s. 215f), fortsætter nu med kronprinsens og den senere konges korrespondance med sin svoger, hertug Christian August (1798–1869) og dennes hustru, hertuginde Louise Sophie, født Danneskiold-Samsøe (1797–1867). Caroline Amalies brevveksling med sin bror og svigerinde på Augustenborg er heldigvis også taget med.

Med Christian August som hertug kommer vi til den periode, hvor de foregående årtiers større eller mindre gnidninger mellem augustenborgerne og kongefamilien tilspidses til det endelige brud efter udstedelsen af Christian VIIIs berømte »åbne brev« fra 1846, og de to nye bind vil derfor påkalde sig særlig interesse fra grænselandshistorikere. Det gælder især bind 4, som omfatter årene 1838–1848 og dermed Christians tid som konge fra 1839.

Bind 3 og 4 følger i udgivelsesteknisk henseende det høje stade, som kendetegnede bind 1 og 2. Brevene er således forsynet med gode forklarende noter. En enkelt rummer en fejlfortolkning. Side 279 i bind 2 citeres en ytring af Caroline Amalie i et brev til broderen Christian August af 10. december 1842 gående på, at københavnerne vil »komme til at rødme naar de rigtig komme til at tænke dem om og indseer at selv den bedste Sag bliver plettet ved dertil at bruge et uværdigt Værktøi«. Hermed sigtede dronningen til de nationalliberales hyldest af Peter Hiort Lorenzen, der en måned forinden havde »talt dansk« i Slesvigs stændersal. I noten antages, at der hermed »hentydes til, at Peter Hiort Lorenzen tidligere havde stået hertugen politisk nær, men vel nu betragtedes som en frafalden«. Det kan næppe være tilfældet, siden Peter Hiort Lorenzen var udpræget liberal og hertugen ærkekonservativ, hvilket skilte dem også før de havnede i hver sin nationale lejr.

I forordet til bind 3 peger Anders Monrad Møller på to felter, hvor brevene må føre til en omvurdering af hidtidige opfattelser. For det første finder han hertugens breve præget af mange firkantede personbeskrivelser og udenrigspolitiske spådomme, som viste sig helt hen i vejret. Dertil tillod hertugen sig indimellem et frispog og taktløshed over for kongen, som må overraske. Monrad Møller mener, at kongen næppe kan have taget hertugen alvorligt, og at der herefter må sættes spørgsmålstegn ved opfattelsen af denne som en mand med »store politiske evner« eller »som den første praktiske politiker i stor stil her i landet«, som det hedder i H.P. Clausens artikel om hertugen i *Dansk Biografisk Leksikon*. For det andet mener Monrad Møller, at Harald Jørgensens tolkning i samme værk af Caroline Amalie som loyal over for sin ægtemand kongen frem for sin bror hertugen må revideres; hun var kongen hengiven som ægtefælle, men illoyal i forhold til hans politiske linje.

Man kan kun glæde sig til de to sidste bind, Christian VIIIs brevveksling

med prins Frederik af Nør og et afsluttende supplements-, arkivhenvisnings- og registerbind.

Hans Schultz Hansen

Lauridsen, John T. (red.): Over strengen – under besættelsen

Gyldendal. 2007, 878 s.

Under besættelsen var der en lang række mennesker, der trådte »ved siden af« – eller »over strengen« i forholdet til tyskerne. I dette digre væk fortælles om fyrrer af de mest markante skæbner blandt de over 30.000 personer, der blev arresteret i forbindelse med befrielsen den 5. maj 1945 (bortset fra en enkelt – von Schalburg – der døde under krigen). Man kan læse om stikkere og hipomordere, Gestapomænd, politikere og sagførere, professorer og officerer – folk fra alle samfundslag, der havde det til fælles, at de blev tyskerhåndlangere, nogle for vindings og spændings skyld, andre af overbevisning og endog idealisme.

Udvælgelsen forekommer en smule tilfældig, idet en række meget markante personligheder med »føreren« Frits Clausen i spidsen mangler. Men heller ikke de øvrige nazistiske folketingsmedlemmer er medtaget, ligesom Clausens håndgangne mænd, sagførerbrødrene Bryld, er udeladt. Ligeledes kan det undre, at mens bl.a. forfatterne Valdemar Rørdam og Olga Eggers er med, mangler fremtrædende navne som Svend Borberg, Harald Bergstedt og Helge Bangsted. C.F. von Schalburg, leder af det danske kontingent (Frikorps Danmark) på Østfronten, hvor han faldt, er medtaget, men ikke hans efterfølger kaptajn Martinsen, der blev henrettet efter krigen. Heller ikke de nazistiske godsejere, Jørgen Sehested, Grevenkop-Castenskiold m.fl., omtales. Naturligvis er det ikke muligt at medtage alle i et værk som dette, men man burde næsten – med de iøjnefaldende huller in mente – kunne forvente et yderligere, supplerende bind.

Ud over et indledende kapitel ved redaktøren John T. Lauridsen bringes et kapitel om hver af de biograferede personer. De er af stærkt varierende længde, fra ca. 10 sider til over 50.

Bogen er skrevet af ikke mindre end 27 historikere, og kvaliteten af de enkelte stykker er noget svingende. Især virker det irriterende, at der i slet ikke så få tilfælde mangler helt elementære oplysninger som fødsels- og dødsdag, eller bare en summarisk redegørelse for personens baggrund, eventuelle uddannelse og virke før besættelsen. Endelig kan det undre, at man – når der er afsat en side til illustration ved hver person – blot bringer et frimærkestort portræt midt på den ellers tomme side. Det ville faktisk have været rart at kunne se, hvorledes den pågældende egentlig så ud.

Man kan undre sig over, hvad højtbegavede mennesker som professorerne Vilhelm Wanscher og Vinding Kruse (kunsthistoriker og jurist) egentlig ville på den galej. Men her spillede deres stærkt konservative livsopfattelse en betydelig rolle sammen med en livslang beundring for tysk og italiensk kultur parret med en tilsvarende beundring for »den stærke mand«, personificeret i Hitler og Mussolini, og en foragt for de »svage« og »handlingslammede« demokratier. Dette forstærkedes – i hvert fald for Wanschers vedkommende –

af en opfattelse af, at han ikke blev behandlet efter fortjeneste, hvilket han troede i højere grad at ville blive under et nationalsocialistisk styre, som bedre forstod at værdsætte hans særlige evner og meninger. Inden for sit fag var han en fremragende videnskabsmand, men i andre sammenhænge en flyvsk idealist, der i hvert fald på visse punkter manglede jordforbindelse. Således blev hans »forslag« til en ny forfatning betegnet af dommerne under retsopgøret som »et barns værk«, som ingen kunne tage alvorligt, og som derfor heller ikke blev lagt ham til last.

For digteren Valdemar Rørdam betød en skamfuld og nærmest lammende sorg over besættelsen den 9. april 1940 sammen med en længe opsparat angst for kommunismen – parret med en beundring for Finland, der tog kampen mod Sovjetunionen op (samt den knugende sorg over hans søn, der faldt netop i forsvaret for Finland) – at han kammede fuldstændig over og skrev hyldestdigtet til Hitler »Så kom den dag« i forbindelse med det tyske angreb på Sovjetunionen den 22. juni 1941.

Forfatteren Olga Eggers havde i sin ungdom omkring 1900 bl.a. været en stærk forkæmper for kvindens rettigheder og i det hele taget for frisindede ideer, ligesom hun havde været Brandesbeundrer (og måske hans elskerinde). Men uvist af hvilken grund blev hun fra midten af 1930'erne stærkt antisemitisk og forfægtede det nazistiske kvindesyn i en lang række artikler. Hvad der var årsagen til dette totale omsving er svært at sige, men på baggrund af hendes tidligere liv (og familie) virker beretningen herom nærmest som en sygejournal.

De fleste biografier er spændende og oplysende skrevet, og fra vort område kan nævnes personer som det tyske mindretals »fører«, dyrlæge Jens Møller fra Gråsten, Gestapomanden Max Pelving, der også slog sine folder i Frøslevlejren, og Dannevirkes vogter Søren Telling. Også blandt forfatterne er der lokale bidragydere. Overinspektør Henrik Skov Kristensen, Frøslevlejrens Museum, har som den eneste af forfatterne leveret ikke mindre end fire biografier på i alt 150 sider, så han har skrevet godt en sjettedel af bogen. Han beretter om stikkerne Grethe Bartram og Jenny Holm samt om Pelving og Jens Møller. Max Pelving virker som en begavet og åleglat type, der under retsopgøret forstod at sno sig og i egen interesse fremstille sin indsats så ubetydelig som muligt, og som fik sine tyske arbejdsgivere til at vidne til hans fordel. Jens Møller, der afløste Johannes Schmidt-Vodder som det tyske mindretals folketingsmedlem i 1939, agiterede energisk i 1930'erne og også under besættelsen for en grænseflytning tilbage til Kongeåen (selv om det ikke var officiel tysk politik efter 9. april!), ligesom han kraftigt opfordrede mindretallets unge til at melde sig som frivillige til at kæmpe i Waffen-SS på Østfronten.

Historikeren Axel Johnsen skriver om forfatteren og bibliotekaren Viggo Julius von Holstein Rathlou, der som ultranationalist var stærkt aktiv blandt Dannevirkefolkene i forbindelse med afstemningen 1920 og i tiden derefter, og som fra midten af 1930'erne blev en slags huspoet i den nazistiske presse, hvor han skrev rytmefaste og svulstige nationalistiske og militærbejgestrede digte.

Og endelig har historikeren René Rasmussen taget sig af Søren Tellings

biografi – fra småkriminell musiker og senere frivillig i Estlands frihedskamp mod Rusland omkring 1920 til medarbejder på museet i Kiel i 1930'erne og arkæolog i Ukraine under krigen, hvor han gennem udgravninger skulle »bevise«, at den ukrainske befolkning oprindeligt stammede fra germanske indvandrere! Da han kom hjem fra dette eventyr, lykkedes det ham ved direkte henvendelse til Himmler at redde Dannevirke. Det tyske militær ville nemlig anlægge en pansergrav på det sted, hvor volden ligger, men takket være ordren om at skubbe graven nogle få meter undgik voldanlægget den totale ødelæggelse. Hvem, der har hørt Telling fortælle den historie, glemmer det aldrig! René Rasmussen citerer flittigt fra et erindringsmanuskript, som Telling har skrevet, og som ikke er publiceret. Det virker både livligt og spændende, og selv om han næppe sætter sit lys under en skæppe, burde man måske overveje en udgivelse.

Bogen er trods sine (svage) brist særdeles anbefalelsesværdig. Her kan man få indtryk af en række landsforræderes baggrund – hvad der drev dem til deres handlinger i de fem onde år – og ikke mindst, hvad de faktisk foretog sig.

H. E. Sørensen

Lehmann, Sebastian: Kreisleiter der NSDAP in Schleswig-Holstein.

Lebensläufe und Herrschaftspraxis einer regionalen Machtelite

IZRG-Schriftenreihe. Band 13. Verlag für Regionalgeschichte. Bielefeld 2007, 527 s.

Historikeren Sebastian Lehmanns bog er en let bearbejdet udgave af forfatterens ph.d.-afhandling fra 2004. Der er tale om et uhyre grundigt værk med over 2.000 noter, og for den læser, der vil trænge ind i nazistpartiets magtudøvelse i Slesvig-Holsten, er det indholdsrig læsning.

Lehmann analyserer NSDAP's kredsledere, der både belyses kollektivbiografisk og mere bredt institutionelt. Begge sider konkretiseres med såvel mere indgående beskrivelser af enkelte kredsledere som detailstudier af eksempelvis forholdet mellem kredslederen og dennes statslige modpart, den stedlige Landrat. Kronologisk bevæger bogen sig fra »kampårene« i 1920'erne og godt op i efterkrigsårene.

Kredsleder-posten var en partiinstitution, og kredsene svarede til NSDAP's partikredse – Husum, Lübeck eller »Südtondern« udgjorde eksempelvis partikredse. Kredslederen fungerede umiddelbart under NSDAP's Gauleiter. I Slesvig-Holsten indebar det, at kredslederne var Gauleiter Hinrich Lohses mænd lokalt.

Kredsledernes opgave var dels at føre opsyn med partiorganerne lokalt, dels havde de rollen som ideologiske indpiskere over for befolkningen. Fra 1933 skulle de desuden fungere som årvågne kontrollanter af det nazistiske »Volksgemeinschaft« og udgjorde bl.a. det lokale bindeled mellem partiet og Gestapo. Kredslederne kunne ikke selv beordre personer i KZ-lejr – de havde ikke udøvende magtbeføjelser. Men kredslederne og Gestapo stod i et slags symbiotisk forhold. Det hemmelige politis personel var fåtalligt, og derfor var Gestapo helt afhængigt af især nazistpartiets informationer. Omvendt kunne

kredslederne demonstrere magt via forbindelserne til Gestapo. Yderligere magt fik kredslederne, i og med at de udfærdigede vurderinger af embedsmænds politiske pålidelighed.

I perioden fra kredsleder-institutionens dannelse til Nazi-Tysklands sammenbrud i 1945 sad 82 forskellige mænd på posten i de i alt 23 kredse i Slesvig-Holsten. Det var mænd som f.eks. Claus Hans (f. 1900), der fra 1932 til maj 1945 var kredsleder for »Flensburg-Land« og i en periode under 2. Verdenskrig også for Flensburg by.

Bogens grundige analyser af kredslederkorpsets baggrund, uddannelsesniveau og sociale sammensætning demonstrerer, at kredslederne på ingen måde var outsiders, men tværtimod repræsenterede kernen af det slesvig-holstenske samfund. Socio-økonomisk hørte den typiske kredsleder til i den nedre del af middelklassen. Når kredslederne samtidig ofte gjorde karriere på deres hjemegn, opnåede de accept og legitimitet i lokalmiljøet. Lehmann kan dog samtidig påvise ret store forskelle på kredsledernes magtposition. Dermed peger også denne bog på et vigtigt karakteristikum ved Naziregimets funktionsmåde, nemlig betydningen af den individuelle nazistiske førers gennemslagskraft og grad af politisk ekstremisme. 2. Verdenskrigs udbrud og Naziregimets totale krig gav kredslederne mere indflydelse. De spillede f.eks. en betydelig rolle i overvågningen af udenlandske tvangsarbejdere, navnlig for at forhindre samkvem mellem tvangsarbejderne og tyske kvinder. Og mod krigens slutning organiserede kredslederne opstillingen af Folkestormen, brigaderne af store drenge og gamle mænd.

Gauleiter Lohse udnævntes i 1941 til Reichskommissar Ostland, dvs. chef for den tyske civilforvaltning i Baltikum og en stor bid af Hviderusland, og med sig tog Lohse en del af sine betroede kredsledere. De blev bl.a. indsat som chefer for by- og distriktsforvaltninger. Lehmann kalder det en »eliteeksport« – og hvilken elite! Lohses håndplukkede kredsledere var nazistiske partiførere fra mindre slesvig-holstenske samfund med en i bedste fald rudimentær juridisk eller økonomisk skoling. Nu blev de sat til at stå i spidsen for forvaltningen af storbyer som Vilnius. Med en anden historikers ord var indsatsen i øst ensbetydende med »en licens til vilkårlighed«. Lehmann viser, at heller ikke kredslederne holdt sig tilbage. Nogle af dem berigede sig hæmningsløst og opførte sig som herremænd. De udstationerede kredsledere var endvidere tæt på jødeudryddelsen. Indledningsvis protesterede et par af dem over massenedskydningerne – de var forskrækkede over bestialiteterne og over at miste faguddannet jødisk arbejdskraft. Men de rettede snart ind og blev medspillere i tilintetgørelsesprojektet.

Efter Det 3. Riges sammenbrud blev en del kredsledere retsforfulgt. Den tidligere Flensburg-kredsleder, Claus Hans, blev idømt fire års fængsel i 1948. Under ankesagen erklærede Hans sig stadig som antisemit. De fleste tidligere kredsledere slap billigt fra retsopgøret, og en ganske stor del af dem samledes fra begyndelsen af 1950'erne i et netværk omkring Hinrich Lohse. De, der havde en uddannelse at falde tilbage på, blev hurtigt reintegreret.

Sebastian Lehmanns detaljerede studie havde fortjent illustrationer af de slesvig-holstenske kredsledere, som belyses så indgående. Bogen skriver sig ind i den lange række af by- og regionalhistoriske studier, der i de senere år

har givet væsentlig indsigt i nazismens fremvækst og i Det 3. Riges magtstrukturer og hverdagsvirkelighed.

Henrik Lundtofte

Laur, Wolfgang: Runendenkmäler in Schleswig-Holstein und in Nordschleswig

Udgivet af Archäologisches Landesmuseum in der Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseums e. V. 2006, 58 s.

I 1961 udgav Schleswig-Holsteinische Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte, som det arkæologiske museum på Gottorp Slot dengang hed, Wolfgang Laurs skrift »Runendenkmäler in Schleswig-Holstein« som en del af en serie hæfter med udgangspunkt i museets samlinger. Dette hæfte er siden kommet i flere genoptryk, men har længe været udsolgt. Siden 1961 er der kommet så mange flere runeindskrifter til, at en nybearbejdning af manuskriptet ville være nærliggende i stedet for at genoptrykke det gamle, så det foreliggende hæfte er altså på mange måder et nyt værk.

Hæftet indledes med en overordentlig nyttig gennemgang af runeskriftens historie og udbredelse samt om sammenhængen mellem runerne og ikke mindst de skandinaviske sprog og digtning. Dr. Laur er hovedsageligt sprogforsker, og dette kommer da også tydeligt til udtryk i disse kapitler, hvor sprogforskningen er i højsædet, og hvor vi kommer langt omkring i jagten på runernes oprindelse og udvikling. Runer er nemlig ikke blot knyttet til Skandinavien – de anvendtes over store dele af Europa. Et mindre afsnit er viet runernes brug, som magiske tegn, skriftsprog, minderuner og slutteligen som en kopi af det latinske skriftsprog. Det er lykkedes forfatteren i alt væsentligt at få opdateret litteraturlisten – i hvert fald frem til 2001 – og dermed at få en del af de nyeste forskningsresultater med i sin bog. Netop i disse år forskes der nemlig igen meget i runer og deres brug, og der udgives en del ny litteratur specielt om brugen af runesten i vikingetiden. Et stort forskningsprojekt om runer i et samarbejde mellem Nationalmuseet og Institut for Navneforskning i København er således netop afsluttet. Omfanget af den runologiske forskning kan man i øvrigt forvise sig om via de omfattende lister over nyudgivne titler om runer, der årligt trykkes i det norsk udgivne, internationale tidsskrift *Nytt om runer*. Man kunne i øvrigt have ønsket en henvisning til dette tidsskrift i litteraturlistens afsnit »Runen in Allgemeinen«.

Efter den generelle introduktion til runernes verden følger så, hvad der vel må opfattes som den komplette oversigt over runefund i Slesvig-Holsten og Sønderjylland. Det er her specielt glædeligt at se, at de nordslesvigske fund også er kommet med, således at man her må tale om en samlet publicering af materialet, uden hensyntagen til 1920-grænsen. Således er gulddiademet med runer fra en gravhøj i Strårup ved Dalby lige syd for Kolding Fjord medtaget, idet dette fund blev gjort i 1840, da Dalby endnu hørte til hertugdømmet Slesvig! Derimod er runefundene fra Ribe ikke medtaget. Igennem de senere år er det lykkeligvis i stigende grad blevet kutyme inden for den arkæologiske litteratur, at man forsøger at få hele hertugdømmet med, når der publiceres oversigter og sammenfatninger.

Forfatteren har grebet gennemgang af fundene kronologisk an, således at der startes med runeindskrifterne i den ældre futhark, der findes på genstande fra våbenofferfundene i Thorsbjerg og Nydam moser, guldhornene fra Gal-lehus, fundet fra Strårup og flere af de guldrakteater, der er fundet rundt om i området. Også de nyeste fund af genstande med runer ved udgravningerne i Nydam Mose er her medtaget.

Herefter kommer turen til de mange forskellige runeindskrifter, hvor den yngre futhark er benyttet. Runestenene fylder her naturligvis mest, de mange sten omkring Hedeby taget i betragtning. Men også stenene nord for grænsen er medtaget, og det understreger forfatterens omhyggelighed, at en forholdsvis ukendt sten som døbefonten i Hoptrup kirke med mandsnavnet IMMI ristet i runer er omtalt og afbildet. Derefter gennemgås de mange indskrifter på mange typer genstande fundet ved de store udgravninger i Hedeby og Slesvig samt borgene Alt Oldenburg og Alt Lübeck. Bl.a. runestave, rune-knogler, knivskaft, tøndelåg og en ravfingerring med runer. Nævnes skal også det fantastiske fund i Slesvig af en spadserestok, hvorpå to gange med runer er skrevet: »Krist hjælpe Svend Harpespiller!« Gennemgangen rundes af med de få genstande, der er fundet uden for byerne, med indskrifter på mønter, samt – vel for fuldstændighedens skyld – et kort afsnit om nogle nu forsvundne runekalendere fra omkring 1600, der tidligere fandtes i det gottorpske kunstkammer, og en omtale af forskellige falske runesten. Hæftet afsluttes som omtalt med en ajourført litteraturliste til 2001 og et nyttigt register.

I sin gennemgang af de enkelte indskrifter mærker man igen, at Laur er sprogforsker. Alle indskrifter omtales både som de står skrevet, i en transkription og endelig i en tysk oversættelse, og der præsenteres for langt de flestes vedkommende en sproghistorisk forklaring og et forsøg på en tolkning. Desuden er en stor del af de omtalte runeindskrifter afbilledet i hæftet, så man har en mulighed for selv at danne sig et indtryk af indskrifterne.

Wolfgang Laur skal have stor tak for det store arbejde, det har været at føre hans eget pionerarbejde fra 1961 up-to-date, og samtidig sikre, at gennemgangen af materialet lever op til de nyeste resultater inden for runeforskningen. Hæftet vil uden tvivl blive stående i mange år som den autoritative udgave og vil forhåbentlig, som forgængerer, udkomme i mange oplag.

Lennart S. Madsen

Ravn, Ole: Fører uden folk. Frits Clausen og Danmarks National Socialistiske Arbejder-Parti

Syddansk Universitetsforlag, 2007, 499 s.

16. november 1930 blev der i Grundtvigs Hus i København holdt et stiftende møde for Danmarks National Socialistiske Arbejder-Parti. Initiativtager var den kontroversielle militærmand, spejderleder og politiker Cay Lembcke. I den efterfølgende tid afholdtes der møder rundt om i landet, hvor partiet fremlagde sit program og forsøgte at skaffe medlemmer. Den 16. januar 1931 var Lembcke og DNSAP nået til Sønderborg, hvor lægen fra Bovrup, Frits Clausen, også var til stede. Han fattede umiddelbart sympati for tankegodset, og sympatien var gensidig. Da partiets officielle medlemskort kom fra trykke-

riet, tilbød Lembcke Frits Clausen og hustru at blive de første officielle medlemmer af partiet. Ebba Clausen blev medlem nr. 1, Frits Clausen nr. 2.

Med stor energi gik Frits Clausen ind i arbejdet for partiet, og hurtigt blev han den ledende personlighed inden for DNSAP i Sønderjylland. Det lykkedes ham at knytte DNSAP til Landbrugernes Sammenslutning (LS) og de utilfredse landmænd og på den måde få partiet placeret som et toneangivende element i 1930'ernes protestbevægelse. Ved valget i 1932 fik partiet og Frits Clausen relativt set et godt valg i Sønderjylland. Derfor var det heller ikke overraskende, at det blev Frits Clausen, der i 1933 ved et politisk kup blev den nye fører for partiet efter Lembcke. Frits Clausen forsøgte at gøre DNSAP mere dansk, dels gennem et nyt partiprogram, dels gennem en mere demokratisk ledelsesform og en ny partiorganisation. Det lykkedes dog aldrig at give partiet et folkeligt gennembrud. Ved valget i april 1939 kom partiet i Folketinget med en stemmeandel på 2,1% og med tre mandater.

Partiets og Frits Clausens store dilemma kom den 9. april 1940. Skulle de danske nazister stræbe efter magten, lade stå til og se tiden an eller måske ligefrem protestere mod den tyske besættelse? Partiet og Frits Clausen valgte en blanding af de to første muligheder og kom på en måde på mellemhånd i forhold til udviklingen. Som tiden gik, blev det mere og mere klart, at råderummet mellem samarbejdspolitikken og besættelsesmagten var ganske snævert, og at DNSAP og Frits Clausen ikke blev opfattet som et troværdigt eller brugbart alternativ for den tyske besættelsesmagt. I 1944 blev Frits Clausen afsat som partifører og senere ekskluderet af partiet. Den 5. maj 1945 afhentede modstandsbevægelsen den tidligere partifører i hans hjem i Bovrup og førte ham til arresten i Gråsten. Han blev interneret i Fårhuslejren, senere i Vestre Fængsel, hvor han den 5. december 1947 døde, inden hans sag blev prøvet ved en domstol.

Det er denne, den »mest forhadte danske politiker siden Corfitz Ullfeldt«, der er hovedpersonen i Ole Ravns bog. I forordet stiller forfatteren spørgsmålene: Hvad fik et konservativt og traditionsbevidst menneske som Frits Clausen til at udvikle sig til en aggressiv og autoritær politiker? Hvilke myter og fordomme om Frits Clausen er der hold i, og hvilke er udelukkende bygget på tidsbundne fordomme, forenklinger og generaliseringer? Disse spørgsmål er ledende for fremstillingen. Men bogen forsøger også at beskrive Frits Clausen i en politisk sammenhæng og er dermed også historien om de danske nationalsocialister og hele den yderste højrefløj fra starten af 1930 og frem til maj 1945. Det er en stor og indholdsrig bog, som bærer præg af forfatterens mangeårige studier af emnet.

Bogen består af 14 kapitler, der kronologisk følger Frits Clausen fra fødsel til død samt af en sammenfatning. De første fire kapitler er tænkt som baggrund og ramme for Frits Clausens voksenalder, og vedrører opvækstårerne i Sønderjylland under preussisk styre, deltagelsen i 1. Verdenskrig og russisk fangenskab, studietid i København med nationalt engagement samt perioden i 1920'erne som konservativ, kultur- og forenings-engageret læge i Bovrup. Det er ganske underholdende læsning, men klart de svageste kapitler i bogen. Med vold og magt forsøger Ole Ravn at presse en psykologisk forklaring ned over Frits Clausens opvækst, som »både kan have disponeret ham for et periodevist

højt forbrug af spiritus og kan have givet ham nogle grundlæggende narcissistiske karaktertræk, der måske gjorde ham mere modtagelig for personlig bekræftelse og ydre glans end andre« (s. 21), men det lykkes ikke overbevisende. Analysen fremstår som postuler: »Hans opvækst uden far og med to stærke kvinder kan være en af forklaringerne på, at han gennem hele sit liv havde vanskeligt ved at træffe beslutninger« (s. 21), eller (s. 19): »En anden direkte konsekvens af Frits Clausens opvækstvilkår var fraværet af fysisk mod«, mens han »til gengæld ved flere lejligheder udviste endog særdeles stort moralsk mod«. Nu har anmelderen vanskeligt ved at se forskel på fysisk og moralsk mod, og det er jeg måske ikke ene om, for på side 37 anklager hans politiske modstandere ham for netop at mangle »moralisk mod«. Men lad det nu ligge.

Ole Ravns ønske om at indlæse psykologiske årsagsforklaringer er også ganske udtalt i afsnittet om Frits Clausens virke i Bovrup i 1920'erne. Som ung, nygift læge engagerede han sig naturligt, som en del af byens elite, og aktivt i det sociale liv i byen og i foreningslivet. Foruden at spille 1. violin i et ensemble var han primus motor i forbindelse med stiftelsen af Sønderjysk Amatørorkester; han engagerede sig i den hensygnende Ungdomsforening og i dilettantforestillinger; han var en yndet og populær foredragsholder, ligesom han var aktiv som konservativ politiker. Al denne energi og gå-på-mod samt »hans undertiden umådeholdne forbrug af spiritus« samt af cigaretter tolkes af Ole Ravn som »let gennemskuelige forsøg på at dække over menneskelige problemer, som ikke uden videre kunne fortrænges« (s. 70). I samme retning slutter kapitlet (s. 72): »Under den muntre sociale facade var der indre dæmoner, der med mellemrum kom frem i lyset. Både politisk og privat trængte han til nye udfordringer. Der var derfor mange grunde til at Frits Clausen, da nationalsocialismen i januar 1931 nåede til Sønderjylland, oplevede netop denne politiske ideologi som lige akkurat det politiske ståsted, han de seneste år forgæves havde søgt efter.« Tableau!

En anden påstand, som også grundlægges i disse kapitler, er, at der i opvækstårene i Sønderjylland blev lagt »et dybtgående had til alt tysk« (s. 24): »For Frits Clausen, der allerede gennem sin miljømæssige baggrund var udtalt dansksindet, betød oplevelserne i barndommens Aabenraa [hvilke oplevelser i øvrigt?], at han udviklede en næsten fanatisk antitysk indstilling«. Dette er næppe en korrekt beskrivelse af Frits Clausens forhold til det tyske og dementeres da også i hans handlinger, blandt andet gennem »opsugningsteorien« over for det tyske mindretal, samarbejdet med Seidelmann og hans Nordslesvigske Standarte, den næsegruse beundring for Det Tredje Rige og NSDAP, osv. Nej, ingen tvivl om, at Frits Clausen var dansk national, og at han hævdede dansk suverænitæt i Danmark og i Sønderjylland, og ingen tvivl om at han hadede at være tysk soldat under 1. Verdenskrig, men intet tyder på, at han nærrede et dybtgående had til alt tysk. Tværtimod respekterede og anerkendte han Tyskland og – for at blive i sprogbrugen – racefællesskabet.

Desværre skæmmes beskrivelsen af Sønderjyllands historie (s. 21 ff.) af mange faktuelle fejl: Wienerfreden kaldes for Wiemarfreden; der tales om adskillelsen mellem Nordslesvig og Danmark og ikke mellem Slesvig og Danmark; §5 var ikke, som det siges i bogen, en del af fredstraktaten mellem Danmark og Preussen i 1864, men en del af Pragfreden fra 1867 mellem Preus-

sen og Østrig; osv. Eksemplerne er mange, og det er ærgerligt, for man kommer uvilkårligt til at overveje troværdigheden af de andre faktuelle oplysninger i bogen. Det er der ingen grund til, de er solidt funderet.

Herefter følger tre kapitler om den politiske omvendelse i januar 1931, de første år som nationalsocialist samt om »kuppet« mod Lembcke i Aabenraa i 1933. Interessant er det, at nok var oprettelsen af DNSAP inspireret af det tyske NSDAP og dets store valgsejr 16. sept. 1930, men hverken Cay Lembcke (eller senere Frits Clausen) havde øjensynligt et større kendskab til det nazistiske partis mere ideologiske program på dette tidspunkt.

Bogens tyngdepunkt ligger naturligt i de næste seks kapitler, der strækker sig over ca. 300 sider og behandler perioden fra 1933 og frem til 4. maj 1945. Forfatteren fører os her med sikker og kyndig hånd gennem det højreradikale miljø, den indbyrdes rivalisering, magtkampe og intriger, så man næsten glemmer, at aktørerne er ekstremt yderligtgående personer og ikke magtfulde bestyrelsesmedlemmer i en småkagefabrik.

Sidste kapitel om Frits Clausens liv og levned frem til den uventede død i december 1947 tegner et billede af Frits Clausen som en nøgtern og realistisk mand med et betydeligt personligt overskud og som en mand, der ikke forsøgte at løbe fra sit ansvar. Efter forfatterens mening ser vi her en anden (den rette?) Frits Clausen. »Den valne ubeslutsomme Frits Clausen blev under opholdet i fængslet til en person med integritet og menneskelig sikkerhed. Det varede længe, før Frits Clausen for alvor blev voksen, men han nåede trods alt at blive det, før han døde« (s. 471). Dette er bogens slutsætning, og nok meget rammende for Ole Ravns portræt, der tager udgangspunkt i Frits Clausens barndom og i de »to grundlæggende konflikter«, som Ole Ravn ser som styrende for Frits Clausens skæbne: Den nationale mellem dansk og tysk og den psykologiske, der »knyttede sig til en opvækst uden faderautoritet«. Ole Ravn mener, at »Frits Clausen var bevidst om den første«, men at han ikke havde »erkendt den anden fuldt ud« (s. 465). Anmelderen sidder med en fornemmelse af, på dette punkt, at være på linje med Frits Clausen!

Ole Ravn betoner i forordet, at »bogens hovedformål ikke er at hvidvaske Frits Clausen«, men man kunne polemisk spørge, om det så har været et sekundært formål? Nedtoningen af DNSAP's ideologi og tankegods får Frits Clausen til at fremstå som en Morten Korch'sk hyggeonkel: »Frits Clausen var grundlæggende en glad og sorgløs person. Han var selskabelig og munter, græsende til det joviale, (...). Han var et overflademenneske, der kunne lide at se glade og tilfredse mennesker omkring sig og som ikke brød sig om konflikter og dybtliggende uoverensstemmelser« (s. 469). Måske ikke, men i relativiseringens hellige navn skal man ikke glemme, at bogen handler om en aktør på den politiske scene, der gik ind for raceteori og -hygiejne, som var antidemokratisk og som hyldede førerprincippet. Det drejer sig om den person, der ledede de danske nationalsocialister igennem 11 år og som førte partiet frem fra ubetydelighed til at spille en væsentlig rolle i 1930'ernes og begyndelsen af 1940'ernes politiske liv.

Bogen er hermed anbefalet. Den er godt fortalt, velskrevet og indholdsrig.

Leif Hansen Nielsen

Skrumsager, Jørgen Nielsen Hansen: Æt og Minder.

Udgivet ved Hans-Ole Mørk. Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 2007, 320 s.

I sønderjysk regi kræver Jørgen Nielsen Hansen Skrumsager (1841–1921) næppe en præsentation. Han var »gammelmandsbarn«; ved hans fødsel var hans forældre i 40-årsalderen, og han var kun en halv snes år, da han blev sendt hjemmefra, dvs. ud til slægtninge, som kunne sørge for skolegangen. Hans far, som ikke selv havde fået nogen gedigen skolegang, var fokuseret på, at Jørgen Skrumsager skulle have en bedre skolegang, end han selv havde fået: Han skulle på Rødding Højskole, hvortil han kom som 18-årig i 1859, og hvor han blev undervist og påvirket af Lassen Knudsen, Jakob Knudsens far.

Det er særligt interessant, at én af de mest fremtrædende og indflydelsesrige sønderjyske ledere i preussertiden overhovedet blev født i Sønder Bork Sogn lidt nordvest for Varde. »Oversønderjyden« Skrumsager havde således rødder i det vestjyske. I denne anmeldelse vil det bl.a. blive diskuteret, om der er en fundamental forskel i mentalitet og forståelse af det nationale mellem en vestjyde og en sønderjyde, således som Jakob Knudsen mente: At sønderjyderne var mere autentiske til det folkelige, end det var sædvanen i det rigsdanske.

Sådan har jeg også altid selv set på det. Men Skrumsagers erindringer indicerer på ingen måde, at det skulle forholde sig sådan. Tværtimod forekommer Skrumsagers integritet og mod enestående. Skrumsager gør dog opmærksom på, at både på det kundskabsmæssige plan og på det åndelige niveau var man mere vakte i det sønderjyske end i det nørrejyske i midten af det 19. århundrede. Særligt fremhæver han Bovlund, Vestslesvig og Rødding.

Skrumsagers erindringsværk er forbavsende velskrevet og fyldt med en række ubevidste psykologiske og eksistentielle brudflader, som er ganske unikke, hvis man sammenligner dem med andre sønderjyske erindringsværker. Ja, faktisk er Skrumsagers erindringsværk noget af det bedste, der er skrevet af en mand, som er rundet af det folkelige Danmark i det 19. århundrede.

Bogen er derfor værd at læse, ikke blot for lokalhistorisk interesserede. Værket er nemlig meget mere universelt, fordi det berører hele den grundtvigske begyndelse og indeholder betragtninger, som hverken Jens Jessen eller H.P. Hanssen eller nogen af de andre sønderjyske koryfæer har udtrykt. Det grundtvigske er således langt mere nærværende her end hos Askov-lærlingen H.P. Hanssen.

H.P. Hanssens tankesæt synes derfor langt mere ordinært, praktisk og hverdagsagtigt end Skrumsagers. Skrumsager var, som H.P. Hanssen, (også) en handlingens mand. Han var en agrar foregangsmand – en dygtig landmand og en brillant menneskekender. Ja, Skrumsager synes, i modsætning til Junggreen, Krüger, Lassen, Skau, Johannsen, Hanssen og Jessen, både at kunne rumme det organisatoriske, driftsmæssige (landmand) og åndelige på én gang.

Han har derfor mere at sige til nutiden end Jessen og Hanssen. Når jeg ser, hvilke opgaver han påtog sig, så får jeg ganske enkelt åndenød: Regnskabsfø-

rer for fattigkommissionen, vandsynsformand, brandkaptajn, formand for Skrave Tagforening, medlem af ligningskommissionen, kredsformand for den nordslesvigske Landboforening, formand for Frøs og Kalvslund Herreders Sparekasse og formand for Frimenighedsudvalget i Rødding. Og parallelt med alt dette ændrede han sin bedrift fuldstændig. Han iværksatte store dræningsprojekter, samtidig med at han fulgte med i den åndelige grundtvigske udvikling og afholdt dannelsemøder i privaten, hvor man læste Andersen, Blicher, Grundtvig etc., og hver torsdag tog til dannelsemøder på Askov Højskole. Og midt i al denne foretagsomhed forførte han sin udkårne imod svigerfaderens vilje.

Det, som udspillede sig mellem svigerfaderen H.D. Kloppenborg, Ane Marie Kloppenborg og Jørgen Skrumsager, havde nærmest karakter af en islandske saga. De opførte sig ganske enkelt, som om de var kongesønner i sagatiden. De indeholder både det gode og det mindre gode. Kloppenborg var personlig ven med kongen, dominerende, rethaverisk, hidsig og samtidig klog og dermed uduelig i en parlamentarisk kultur. Han tilhørte det gamle arkaiske samfund, samtidig med at han var utrolig moderne. Han var en modsætningsfuld mand og bestemt ikke kedelig.

Kloppenborg ville ikke have almuebarnet Skrumsager til svigersøn og modsatte sig giftermålet. Han brugte alle mulige beskidte kneb for at undgå ægteskabet. Han gjorde dem reelt arveløse, og alligevel kunne Skrumsager godt se storheden hos holsteneren Kloppenborg. Han er imidlertid heller ikke blind for at skrive lige ud, hvilke karaktersvagheder Kloppenborg havde. Trekantsdramaet H.D. Kloppenborg, Jørgen Skrumsager og Ane Marie Kloppenborg indeholder alle ingredienser til en film af Lars von Trier. Her kunne man få fortalt hele Sønderjyllands historie både på en politisk, åndelig og dramatisk måde: Alle store personligheder i anden halvdel af det 19. århundredes Danmark kommer nemlig i berøring med Kloppenborg og Skrumsager.

Højskolelærer Lassen Knudsens betydning for Skrumsagers åndelige udvikling mærkes gennem hele værket. Skrumsager er, i modsætning til den kongetro, holstenske æt Kloppenborgerne, et ægte barn af forvandlingen fra almue til folk i Danmark i det 19. århundredes anden halvdel. Da han mødte op på Rødding Højskole, blev han drillet. Han tilhørte almuen. Det gjorde eleverne på Rødding Højskole mellem krigene 1848–51 og 1864 ikke. De kom navnlig fra Haderslev Østeramt – landet med de store gårde, og de prægede Rødding Højskole i mere elitær retning. Skrumsager skriver selv, at hans medelever i 1859 var »herremandssønner, præstesønner, proprietærsønner, grosserersønner osv. [...] Men de fleste af dem havde patricierfornemmelser over for dem, der var kommet fra mere jævne hjem, og disse fornemmelser gjaldt da særligt mig [...] De ville ikke tiltales med du«. Men Skrumsager var også fysisk stærk og kunne banke sine kammerater. Kun derved vandt han respekt!

Der har været en udpræget tendens til at tro, at den danske højskole havde sit udspring hos almuen. Skrumsagers erindringer afmonterer denne vildfarelse. Højskolen i Rødding havde nemlig på ingen måde sit udspring blandt det jævne folk. At den nord for Kongeåen omtales som en bondeskole, indicerede blot, at nærrejyderne, fynboerne og sjællænderne ikke havde forstået, at bønderne i det gamle Haderslev Østeramt og i Skrave sogn ikke kunne

sammenlignes med bønderne i kongeriget. Bønderne havde i hertugdømmerne ofte en anden status end i kongeriget. Mange rigsdanske historikere må derfor revidere deres syn på det grundtvigske og sønderjyske. Skrumsagers erindringer er et vidnesbyrd herom.

En af de ting, jeg har hæftet mig ved, er Skrumsagers konflikt med Haderlev-advokaten Madvig. Det var Madvigs bror, der indførte gymnasieskolen i Danmark, sådan som vi kender den i dag. Han var grundlæggeren af det sproglige og matematiske gymnasium og en indædt modstander af Grundtvigs skoletanker. Det modsætningsforhold som Skrumsager havde til Jens Jessens advokat Madvig, da man første gang skulle vælge mellem Jessen og Hanssen som parlamentariker, er således ikke blot et modsætningsforhold mellem to politiske temperamenter. Nej, modsætningsforholdet har givetvis noget med Jessens aversioner mod det grundtvigske at gøre.

Hvorom alting er: Æt og Minder er en spændende bog, som kan læses på mange planer. Bogen er forsynet med et fremragende noteapparat og en udmærket indledning af Hans-Ole Mørk. Bogen mangler imidlertid et stikordsregister.

Thue Damgård Kjærhus

Steensen, Thomas: Geschichte Nordfrieslands von 1918 bis in die Gegenwart

Nordfriisk Instituut. 2006, 224 s.

Det er med manér, at Nordfriisk Instituut afslutter sit lille seksbindsværk (inkl. registerbind) om Nordfrislands historie fra de ældste tider og til i dag. Institutets leder, Thomas Steensen, står for dette femte bind, der dækker perioden fra afslutningen af 1. Verdenskrig og indtil vore dage. Og han har et mesterligt greb om alle sider af den ganske komplicerede historie, som han tilmed serverer i et så let flydende og præcist sprog, at man over lange passager slet ikke lægger mærke til, at det er en bog på tysk, man sidder og læser. Danske læsere behøver altså ikke lade sig afskrække. Det er historieformidling, når den er allerbedst.

De højdramatiske år 1918–1945 lægger beslag på mere end halvdelen af bogen – og med god grund. Fremstillingen begynder med afstemningstiden. En del af Nordfrisland lå i 2. afstemningszone, og dets indbyggere skulle derfor sognevis stemme, om de ville høre til Danmark eller blive ved Tyskland. Langt de fleste indbyggere i egnene syd for Tønder følte sig tyske. De dansksindede var et forsvindende mindretal, der blev betragtet med mistro og tilmed had. I Soholm faldt der således 91 tyske stemmer og 8 danske – og Det tyske Udvalgs lokale tillidsmand erklærede: »Hvem disse kreaturer er, der har handlet så æreløst [at stemme for Danmark], lader sig naturligvis ikke fastslå med sikkerhed; men det lader sig dog alligevel på visse personers optræden forud for afstemningen udmærket vurdere, og således som forbandelsen engang kom over Judas, således vil den også komme over disse forrædere«. Så var tonen slået an! I 1920'ernes første år var klimaet ved grænsen præget af nationalistisk utålsomhed og hetz. »Danskerfaren« blev sidestillet med faren fra »Blanke Hans« – havet, som truede med at oversvømme hjem-

stavnen, men som nordfriserne dog i generationer havde formået at værges sig dygtigt imod, således som de også ville forstå at gøre det i fremtiden.

Et hovedpunkt i diskussionen blev, om friserne var at betragte som et særligt folk – og dermed som nationalt mindretal, således som den slesvigsk-frisiske forening, de såkaldte nationale frisere (eller dano-frisere) under ledelse af Johannes Oldsen mente. Eller om friserne tværtimod var en gren på den tyske stamme – og måske den mest tyske af alle grene. Dette sidste mente den langt større Nordfriesischer Verein. Nordfriesischer Verein vedtog i 1926 på en forsamling i Bohmstedt, der talte 13.000 mennesker, de såkaldte »Bohmstedter Richtlinien«, der fastslog, at nordfriserne var tysksindede, at de ønskede at bevare deres frisiskhed inden for rammerne af denne tyske kultur, at de ønskede det frisiske sprog plejet i skole og kirke, samt at de afviste at være et nationalt mindretal: »Vi er en tysk stamme, og intet andet!« Bohmstedter Richtlinien var for øvrigt formuleret af det tyske mindretal i Nordslesvigs leder, pastor Johannes Schmidt-Vodder og tilpasset den overordnede tyske grænsepolitik.

Steensen udreder på eksemplarisk vis de ganske komplicerede uenigheder og stridigheder mellem disse to holdninger. Og han peger på det paradoksale i, at Den nordfrisiske Forenings holdning på længere sigt førte til en fortyskning (»Eindeutschung«) af friserne – hvilket også var den tyske regerings erklærede mål. Det særligt »frisiske« blev i denne kontekst reduceret til folkedragter og slagord.

Nordfrisland var politisk i 1920'erne udpræget borgerligt og nationalt. Det er kendetegnende, at der i revolutionstiden visse steder først blev oprettet »borger- og soldaterråd« eller »arbejder- og bonderåd« på myndighedernes opfordring (!). De politiske valg i Weimar-tiden udviser ekstreme udsving: Fra stor tilslutning til det liberale DDP ved rigsdagsvalget i 1920 til endnu større tilslutning til det nationalkonservative DNVP ved de senere valg i 1920'erne – kulminerende med den ekstreme opslutning på op til 90–100 procent til NSDAP i flere landsbyer ved valgene i 1932. Valgresultaterne vidner om en befolkning, der kun i meget beskedent omfang var politisk rodfæstet – og den vidner om den desperation og frygt for deklassering, som Versaillesfred, inflationstid og landbrugskrise kastede befolkningen ud i. Ved valgene opførte vælgerne sig som lemminger, der hastede i snart den ene og snart den anden retning – indtil de frivilligt styrtede sig ud over afgrunden ved at stemme nazisterne til magten. Lige som deres forgængere havde vælgerne sat alt håb på ét parti – men i modsætning til forgængerne afgav nazisterne ikke frivilligt magten igen. Det er en højdramatisk historie med »Landvolk«-bevægelse og NSDAP's opmarch, som Thomas Steensen serverer med både et suverænt overblik – og sans for den eksemplariske historie.

Ensrkning, begejstring, medløberi, undertrykkelse og angst er nøgleord i kapitlerne om Nordfrisland i Det tredje Rige. Også dette kapitel er på sin beskedne plads rigt facetteret og fremragende formidlet. Nordfrisland blev militært stærkt udbygget op til og under 2. Verdenskrig – særligt med flyvepladser, kaserner og bunkeranlæg. Det gjorde egnen til et oplagt mål for briti-

ske fly. Hårdest ramt af alle egne blev vel nok øen Helgoland, som briterne bogstaveligt talt forsøgte at fjerne fra jordens overflade.

Også den begivenhedsrige efterkrigstid med nød, flygtninge og nationalt oprud er behandlet eksemplarisk. I de tre landkredse i Nordfrisland boede der i 1939 109.000 mennesker. I januar 1948 boede der 204.000 – og dette på trods af svære krigstab. I Ejdersted var næsten halvdelen af indbyggerne flygtninge! I 1945–1946 sultede og frøs folk – og børnedødeligheden var høj. Denne folkevandring er, skriver Steensen, blandt de mest afgørende begivenheder i Nordfrislands historie og påvirker landsdelen den dag i dag. Med den store tilstrømning af »landsfremmede« søgte mange »indfødte« over i den danske bevægelse. I 1946 stemte 62% af den indfødte befolkning i Ejdersted på pro-danske kandidater. I Sydtønder var tallet 56% og i Husum 29%. Det er fristende at pege på, at befolkningen i en katastrofal situation igen satte hele sin lid til ét parti, denne gang det danske, som redning på alle ulykkerne. Men Steensen redegør for og analyserer fænomenet på en særdeles nuanceret måde og peger på en lang række både overordnede og individuelle faktorer som årsag til sindelagsskiftet. Også mellem de to frisiske bevægelser gik bølgerne i den første efterkrigstid højt, men er dog med tiden afløst af samarbejde – symboliseret med Steensens eget Nordfriisk Instituut.

Efter København-Bonn-erklæringerne i 1955 faldt der ro på de nationale modsætninger, og fremstillingens sidste halve hundrede sider levner mere luft til også at behandle kultur- og socialhistorie. Også her besidder Steensen det store overblik, parret med sansen for det gode eksempel.

Bogen rummer ca. 350 meget velvalgte illustrationer – men økonomien har desværre kun tilladt meget beskedne gengivelser. Dette er så også den væsentligste indvending mod *Geschichte Nordfrieslands* femte bind, der – lige som sine forgængere – kun kan anbefales på det varmeste.

René Rasmussen

Forfatterliste

- Morten Andersen, arkivar, ph.d., Landsarkivet for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 75 62 58 58 , e-mail: moa@laa.sa.dk
- Lars Bak, arkivar, cand.mag., Landsarkivet for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 75 62 58 58, e-mail: lhb@laa.sa.dk
- Alex Bødiker, konsulent, musiker, Aastrupvej 35, 6100 Haderslev, tlf. 74 53 54 80, e-mail: ab@hhs.dk
- Tine Enger, forfatter og skribent, Jens Jessens Vej 4, 6400 Sønderborg, tlf. 74 41 51 11, e-mail: tine.enger@stofanet.dk
- Hans Schultz Hansen, arkivar og forskningschef, dr. phil., Landsarkivet for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 75 62 58 58, e-mail: hsh@laa.sa.dk
- Andreas Johannsen, pens. overlæge, Skovhøj 22, 6470 Sydals, tlf. 74 41 57 75, e-mail: ajoh@stofanet.dk
- Axel Johnsen, kommunikationsrådgiver, ph.d., Stjernevej 27, 6300 Gråsten, tlf. 76 54 20 22, e-mail: axel@johnsen.biz
- Thue Damgård Kjærhus, højskoleforstander, Rønshoved Højskole, Højskolevej 4, 6340 Krusaa, tlf. 74 60 83 18, e-mail: forstander@ronshoved.dk
- Dennis Christian Larsen, cand.mag., Svinget 1, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 50 90, e-mail: svinget1@c.dk
- John T. Lauridsen, forskningschef, dr.phil., Det Kongelige Bibliotek, Søren Kirkegaards Plads 1, Postboks 2149, 1016 København K, tlf. 33 47 47 47, e-mail: jtl@kb.dk
- Henrik Lundtofte, arkivleder, cand.mag., Historisk Samling fra Besættelsestiden, Niels Bohrs Vej 9, 6700 Esbjerg, tlf. 65 50 42 50, e-mail: hln@hsb.dk
- Lennart S. Madsen, overinspektør, Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev, Dalgade 7, 6100 Haderslev, tlf. 73 52 34 52, e-mail: lema@museum-sonderjylland.dk
- Leif Hansen Nielsen, arkivar, ph.d., Landsarkivet for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 75 62 58 58, e-mail: lhn@laa.sa.dk
- Peter Randløv, Klosterbakken 40, 3500 Værløse, tlf. 44 48 41 27, e-mail: randlov@post9.dk
- René Rasmussen, arkivar, cand.mag., Landsarkivet for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 75 62 58 58, e-mail: rera@laa.sa.dk
- John Rendboe, museumschef, Billund Museum, Borgergade 25, 7200 Grindsted, tlf. 79 72 74 91, e-mail: jre@billund.dk
- Gerret Liebing Schlaber, arkivar, ph.d., Studiefdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Norderstraße 59, D-24939 Flensburg, tlf. 0049 461 86 190, e-mail: gls@dcbib.dk
- Frode Sørensen, fhv. minister, formand for Foreningen Norden, Vesterled 19, 6400 Sønderborg, tlf. 74 48 64 28, e-mail: frode@foreningen-norden.dk
- H.E. Sørensen, forfatter, cand.mag., Melbyvej 27, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 17 04.

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2007

Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe

Den 1. januar 2008 blev arkivet og forskningsafdelingen lagt direkte ind under det tyske generalsekretariat, altså under Bund Deutscher Nordschleswiger. Denne forandring af institutionens formelle status har ingen betydning for samarbejdet med Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft. Også i fremtiden vil jeg stå til rådighed for HAG som arkivar og forskningsleder.

Institutionen havde allerede ved udgangen af 2006 lagt et stort arbejde i forberedelserne til et grænseoverskridende projekt for museerne i grænselandet, »Leben in der Minderheit – Mindretalsliv«. Projektet indbefattede også de to mindretalsarkiver, som sammen skulle bidrage med et erindringsværksted om livet i mindretallene. I første halvdel af 2007 viste det sig imidlertid, at finansieringen af de projekter, der var berammet til 2007, langtfra var på plads.

Alligevel lykkedes det at gennemføre en del af projektet som et eksamensarbejde ved et etnologisk seminar ved universitetet i Kiel. Som led i projektet blev der gennemført interviews om forandringerne i mindretalslivet i Nordslesvig – oplevet af de forskellige aldersgrupper i det tyske mindretal: Hvordan har livet i mindretallene forandret sig fra 1950'erne over 1970'erne til 1990'erne og i dag?

I 2007 blev der gjort et nyt forsøg på at løbe det store projekt »Leben in der Minderheit – Mindretalsliv« i gang. Det er endnu uklart, hvad der kommer ud af disse bestræbelser.

Et andet arbejde, som Archiv/Historische Forschungsstelle følger nøje, foregår ved universitetet i Flensburg. Det skal blandt andet oplyse om det tyske skolevæsen i Nordslesvig under nazismen. Til det formål har vi bidraget med materiale fra Schul- og Sprachvereins arkiv og interviews med forhenværende lærere.

I maj 2007 afsluttede Archiv/Historische Forschungsstelle arbejdet med Günter Weitlings bog *Deutsches Kirchenleben in Nordschleswig*. Institutionen var medudgiver og deltog i redaktionsarbejdet, som forløb på en behagelig måde og med mange gode diskussioner.

Foredragsrækken »Schleswigschen Gespräche – Deutsch-dänische Begegnungen« har haft meget svingende deltagerantal, men har alt i alt fået så megen positiv respons, at rækken fortsættes. Den største publikumssucces var et foredrag af Inge Adriansen med titlen »Denkmal und Dynamit«, som blev overværet af flere end 50 tilhørere i Haus Nordschleswig i Aabenraa.

Arkivet anskaffede i 2007 et edb-registreringsprogram, som letter arbejdet betragteligt. Indtil nu har fortegnelserne været produceret i Word, det vil sige uden søgefunktioner.

Frank Lubowitz

Danevirke Museum

December er julekalendertid. Igen i 2006 var DR's julekalender bygget op over et historisk tema, nemlig »Absalons hemmelighed«. Det var en spændende historie, der hovedsagelig foregik i biskop Absalons gamle borgruin i Københavns undergrund. DR Syd producerede i den forbindelse en »hvem ved hvad-konkurrence« i samarbejde med Danevirke Museum. Museumsinspektøren guidede rundt i Slesvig ved bl.a. domkirken, det gamle torv og til sidst ved Valdemarsmuren på sporet af kong Valdemar.

Mindretalsudstillingen

Arbejdet med udstillingen om det danske mindretals historie på museets 1. sal fortsætter. Montrer og andet fast installeret tilbehør er blevet færdigt i løbet af vinterhalvåret 2006/2007. Publikum har kunnet følge med i, hvordan de første montrer er blevet indrettet, og det har ført til mange interessante samtaler mellem publikum og udstillingsteknikere. Mediernes opmærksomhed omkring udstillingsarbejdet har ligeledes givet bonus. Mangen genstand fra private hjem med relation til mindretallets historie har på denne måde fundet vej til udstillingen. Fagfolk fra museumsverdenen følger med i museets bestræbelser på at etablere den nye udstilling og har givet rosende ord med på vejen.

Under sit besøg ved Dannevirke fik professor Astrid Nøklebye Heiberg, formand for den norske UNESCO-kommission, en grundig orientering om Valdemarsmuren og dens restaurering. Her ses hun i det telt, der var opstillet, mens restaureringen stod på. Foto: Karsten Sørensen.

Nordiske UNESCO-kommissioner

De fem nordiske UNESCO- nationalkommissioner holdt møde på Sandbjerg Slot i juli. Mødet afsluttedes med en studietur til både det tyske mindretal i Nordslesvig og det danske mindretal i Sydslesvig. Genstand for udførlige redegørelser var også bestræbelserne på at få Danevirke og Hedeby optaget på UNESCOs liste over verdenskulturarv. Selvom den nationale fælles tyske liste er blokeret for nye forslag flere år frem i tid, nyder forslaget UNESCOs fulde bevilgning, idet planen går ud på at etablere et tæt samarbejde med lande, der allerede har fået kulturminde fra vikingetiden placeret på UNESCOs liste. Det vil sige Danmark med Jellingehøjene og kong Haralds runesten, Sverige med handelspladsen Birka, Island med Tingvellirsletten og Canada med L'Ans-aux-Meadows, den vestligste vikingeboplads.

Vikingemarked

I weekenden den 21.-22. juli 2007 inviterede vikingeforeningen Opinn Skjold fra Slesvig og museet for 7. år i træk til vikingemarked på arealet mellem museet og Valdemarsmuren. En særlig attraktion var bøhmiske handelsfolk, der kunne byde velkommen på deres egen lille del af markedet. De var selv sagt ikke vikinger, men beskæftigede sig med håndværk og handel i det 8. til 10. århundrede. Omkring 2.000 gæstede markedet. Lørdag aften var der gratis koncert med gruppen »v-blue n'orthern blues attack«, der underholdt omkring 200 fremmødte.

Undersøgelser og udgravninger

Danevirke Museum er fast partner i udgravninger og undersøgelser ved Danevirke, der i år ved siden af konserveringsarbejdet på Valdemarsmuren også omfatter Universitetet Kiels geofysiske målinger og kortlægning af både kampestenmuren fra 700-tallet og den middelalderlige teglstensmurs underjordiske forløb. Forskerholdets arbejdsmetoder har leveret overraskende resultater inden for Hedebyns halvkredsvold, hvor hele bebyggelsen, vejforløb og gravfelter har kunnet kortlægges. Arkæologen Willi Kramer fra arkæologisk landskontor har inviteret museets inspektør til at følge en udgravning af et stykke af Krumvolden nær Hollingsted. Det første snit gennem det formodede voldforløb leverede ikke mindre end to spader af træ af samme type, som de kendes fra Danevirkes Nordvold og gravhøjene i Jelling. Der er ingen tvivl om, at spaderne er fra oldtiden og har været brugt til voldbyggeriet. Nationalmuseet vil prøve at datere spaderne. Lykkes det, falder endnu en brik på plads i det store puslespil om Danevirkevoldens tilblivelse.

Det hører absolut til sjældenhederne, at der findes oldsager i forbindelse med udgravninger i Danevirke. I 1970'erne vakte således en fallosfigur af træ, fundet i forbindelse med udgravningen af sænkekasserne ved Thyrborg, furor. Museet ejer en afstøbning af lemmet, der for tiden er med i den hollandske vandrestilling *100.000 års sex*, der turnerer i flere europæiske lande.

Skilte og kort

I årsberetningen for 2005 kunne det meddeles, at der var blevet sat to tosprogede skilte op ved motorvejen, der viste hen til Danevirke. Endnu en vejviser

til museet blev sat ved hovedvejen i Dannevirke by. Det er glædeligt, at arkæologisk landskontor har arbejdet videre på sagen. Ti skilte mere af den brune slags med hvid skrift, der viser hen til Danewerk/Dannevirke og museet, er det blevet til indtil videre. Store indformationstavler, der skal opstilles på vigtige turistmål langs med Dannevirke mellem Hedeby og Hollingsted, er sat i produktion. Dannevirke Museum står for den danske tekst, der er blevet obligatorisk på skiltningen ved volden.

I det hele taget er Dannevirke og museet blevet mere synligt i de senere år. Den tyske turistguide, *Merian Guide – Schleswig-Holstein entdecken*, beretter om både volden og SSF's museum. Også den nyetablerede cykelsti »Wikinger-Friesen Route« fra Tønning til Kappel, der nødvendigvis må føre forbi Dannevirke, er med til at sætte museet og volden på kortet som turistmål i Sydslesvig.

I forbindelse med de nordvesttyske arkæologers landsmøde på Gottorp Slot i oktober blev der udgivet en kulturhistorisk guide med titlen *Die Schlei-region Land – Wasser – Geschichte*, der bl.a. indeholder et bidrag om Dannevirke, som museumsinspektøren har medvirket til at skrive.

Dannevirke-udvalg

Kreis Schleswig-Flensburg har taget initiativ til at etablere et Dannevirke-udvalg. Det nye udvalg erstatter et tidligere udvalg med både dansk og tysk deltagelse, der arbejdede fra 1953 til 1988. I det nye udvalg medvirker de vigtigste offentlige institutioner og myndigheder, der har med Dannevirke at gøre. Mindretallet er ligeledes repræsenteret, idet både SSW, SSF og Dannevirke Museum har fået plads i udvalget sammen med landets øverste fredningsmyndigheder og Nationalmuseet i Danmark, der ligeledes er blevet inviteret til at tage del i det store arbejde med at få Dannevirke og Hedeby optaget på UNESCOs verdenskulturarvsliste.

Nis Hardt

Deutsches Museum Nordschleswig

I 2007 kunne Deutsches Museum Nordschleswig notere ca. 830 besøgende, hvilket er en stigning på 5% i forhold til forrige år. Omkring 40 omvisninger afholdtes for større grupper, deraf besøgende fra andre nationale mindretal i Europa. Enkelte besøgende, især turister fra Tyskland, kom hovedsagligt i løbet af sommermånederne. Det var en særlig glæde for museet at huse historikere og kulturforskere fra regionen i anledning af et »Fagligt Forum«, der benyttedes til gensidig orientering om igangværende eller kommende forskningsprojekter.

I forbindelse med museets ønske om at udvide sit museumspædagogiske tilbud til skoleklasser blev historielærerne på de tyske skoler i Nordslesvig tilbudt materiale til en projekt- og produktorienteret historieundervisning, der beskæftiger sig med regionalhistorie og forbereder et besøg på Deutsches Museum Nordschleswig. Således får elever mulighed for at undersøge enkelte udstillingsgenstande på egen hånd og lære museet at kende. Museet håber på i fremtiden også at kunne tilbyde de danske skoler denne service.

I det forløbne år har museet foretaget forandringer i den permanente udstilling: I lokalerne, hvor tidsperioden 1920–1945 og det kirkelige og sociale arbej-

Et kig ind i Deutsches Schulmuseums magasin i Aabenraa med pulte, borde og samlingen af vægkort. Foto: Immo Doege.

de belyses, er udstillingsgenstande blevet udskiftet eller suppleret med nye materialer. En del udstillingstekster er blevet revideret, og nye afdelings- og genstandstekster er blevet sat op.

Af de talrige genstande, som museet modtog i 2007, stammer mere end 100 fra en privatsamling i Tønder. Genstandene står hovedsageligt i forbindelse med den nationale konflikt i hertugdømmet Slesvig og den preussiske tid. For tiden registreres genstandene, og de forventes at blive udstillet i løbet af 2008.

Ruth Clausen

Deutsches Schulmuseum für Nordschleswig

Året 2007 har været et succesrigt år for det tyske skolemuseum. Antallet af besøgende steg med over 40% i forhold til 2006. Det stigende antal af gæster (535) skyldes først og fremmest en bedre markedsføring af museet på internettet og et godt samarbejde med Aabenraa Turistbureau.

Det glæder os ligeledes meget, at vi har løst magasinproblemet, som har været belastende for museets arbejde lige fra begyndelsen i 2001. I februar måned kunne museet indgå et lejemål på ca. 120 kvadratmeter i bymidten til en overkommelig pris. I det ene lokale opvares skolebøger og pædagogisk litteratur, kort og anskuelsestavler. Det andet lokale anvendes primært til opbevaring af skoleinventar og større kort. I det tredje lokale på ca. 10 kvadrat-

meter opbevares teknisk udstyr som f.eks. filmfremvisere, overheads, båndoptagere og fysik- og kemiapparater. Temperaturen og luftfugtigheden opfylder de krav, der stilles til opbevaring af museumsgenstande.

Antallet af afleveringer til museets samlinger ligger stadig på et forholdsvist højt niveau. Her bør en større aflevering fra Ludvig-Andresen-Schule i Tønder nævnes. Vi modtog herfra ca. 300 bøger fra de tyske skoler i Tønder fra tiden før 1920, omtrent 100 kort og 75 ældre anskuelsestavler fra det 19. århundrede (historie, biologi, geografi og religion). Antallet af anskuelsestavler i museet ligger på over 750 stk.

Museet har desværre kun tre faste medarbejdere, som arbejder »ehreamt-
lich«, det vil sige ulønnet. Det samlede timeantal beløber sig på trods af de få medarbejdere til hele 1300 timer for året 2007.

Undertegnede er medlem af styregruppen for et stort grænseoverskridende indsamlingsprojekt i samarbejde med Museum Sønderjylland og det danske mindretalsmuseum i Sydslesvig. Derudover har undertegnede en observatørpost i fondsbestyrelsen for Sønderjysk Skolemuseum i Over Lerte. De to skolemuseer har sidst i 2007 drøftet mulighederne for et mere effektivt samarbejde bl.a. med henblik på en gensidig henvisning til hinanden.

Immo Doege

Frøslevlejrens Museum

Museet havde i 2007 34.083 gæster og afholdt endvidere små 200 forudbestilte foredrag og omvisninger, fortrinsvis for skoleklasser. Besøgstallet betegner en pæn fremgang på ca. 5.000 gæster i forhold til 2006, så noget tyder på, at museets overgang til Nationalmuseets entré-politik pr. 1. januar 2007, dvs. gratis adgang, har haft en umiddelbar positiv effekt.

Museets integration i Nationalmuseet

Siden den 1. januar 2007 har museet været en selvstændig enhed under Nationalmuseet. Som bekendt har museet altid haft en tæt tilknytning til Nationalmuseet, men den nye status, som blev effektueret i forbindelse med den kommunale strukturreform, har ikke desto mindre stillet Frøslevlejrens Museum over for nye, især administrative, udfordringer. Den fuldstændige integration i Nationalmuseet, administrativt som fagligt, vil optage museet en rum tid fremover. Og i hele den faglige proces vil museet fortsat pleje et tæt forhold til Frihedsmuseet i København.

Udstillinger

Museet arbejder hen mod etableringen af en permanent udstilling om Fårhuslejren 1945 til 1949, da lejren blev anvendt som internerings- og straffelejrer for landssvigere under retsopgøret. Først og fremmest var de indsatte medlemmer af det tyske mindretal i Nordslesvig (Sønderjylland), for hvem Fårhuslejren i efterkrigsårene har haft en stærk symbolværdi. Det er tanken, at denne udstilling skal etableres i barak H6, dvs. i museets uoriginale bygning, hvor primært museets administration, magasin, bibliotek og arkiv befinder sig. Udstillingen om Frøslevlejren 1944-45 vil fortsat lægge beslag på de to originale bygninger, Hovedvagtårnet og barak H4.

Med henblik på etableringen af Fårhus-udstillingen har museet i 2007 foretaget en omkalfatring af udstillingen i H4, således at der i denne barak er skabt plads til museets biograf, hvor tidligere Frøslevfanger fortæller om deres ophold i lejren. Biografen var tidligere placeret i H6, men det er museets opfattelse, at der af både pædagogiske, emotionelle og erindringspolitiske grunde skal være en klar opdeling af Frøslev-udstillingen og den kommende Fårhus-udstilling.

Endvidere har museet gennemgået relevante arkiver og samlinger med henblik på at lokalisere og bearbejde dokumentaria, som kan anvendes i den kommende Fårhus-udstilling. Nationalmuseets Tegnestue er blevet inddraget i udformningen af den kommende udstillings grafiske udtryk. Dette vil naturligvis højne udstillingens professionelle niveau, men vil også medføre en senere åbning af udstillingen, idet udstillingen skal indarbejdes i Tegnestuens i forvejen stramme arbejdsplan.

Foredrag, symposier og netværk

Som tidligere har overinspektøren deltaget i forsknings- og formidlingsmæssige netværk på tværs af museums-, arkiv- og universitetsverdenen, nationalt så vel som internationalt, ligesom han har holdt en række foredrag i folkelige sammenhænge. F.eks. deltog han som indleder og paneldeltager i et stort og meget velbesøgt debatarrangement (ca. 300 tilhørere) om retsopgøret med det tyske mindretal i Sønderborg den 30. januar 2007 arrangeret af Historisk Samfund for Sønderjylland og Bund Deutscher Nordschleswiger. Den 8. februar holdt han foredrag på Hamborg Rådhus i forbindelse med en udstilling der, *Die Zeichnung überlebt*, arrangeret af Gedenkstätte Neuengamme. Overinspektøren talte om den danske fange Jens Martin Sørensens tegninger og akvareller fra Neuengamme og udekommendoen Versen.

Fra den 18. til den 19. maj deltog overinspektøren i et internationalt symposium ved Kiels Universitet *Deutschland – Skandinavien. Vergangenheitspolitik und Erinnerungskulturen im Schatten der Kriegserfahrungen (1940–1945)* og holdt en forelæsning om Frihedsmuseet og Frøslevlejren som erindrings- og mindesteder.

Den 17. august holdt overinspektøren på Brundlund Slot i Aabenraa et foredrag om Grev Folke Bernadotte og evakueringen af de nordiske fanger fra tysk kz-lejr for de svenske konsulter og den svenske ambassadør i Danmark og viste dem derefter rundt i Frøslevlejrens Museum. En sådan rundvisning fik også den 27. oktober *Jyllands-Postens* læsere som led i et samarbejde mellem Nationalmuseet og *Jyllands-Posten*.

Publiceringer og andet

Overinspektøren fik i 2007 publiceret følgende skriftlige arbejder: »Eine Politik von grosser Tragweite: Die dänische »Zusammenarbeitspolitik« und die dänischen KZ-Häftlinge« i *Beiträge zur Geschichte der nationalsozialistischen Verfolgung in Norddeutschland nr. 10 (Hilfe oder Handel. Rettungsbemühungen für NS-Verfolgte)*, 2007 s. 81–94. Desuden fire bidrag til John T. Lauridsen (red.): *Over strengen*, Gyldendal 2007, nemlig »Thora teilt mit. Storstikkerken Grethe Bartram«, s. 53–103, »Jenny Holm. Gestapos danske Mata Hari«, s. 308–351,

»Mellem Hitler og hjemstavn. Folkegruppeløder Jens Møller«, s. 582–608 og »I hemmelig tysk tjeneste. Hvis lille kat er du Max Pelving«, s. 671–706. Overinspektøren har desuden i 2007 virket som censor ved universiteterne (historie) og som medlem af styrelsen og skriftudvalget for Historisk Samfund for Sønderjylland.

Henrik Skov Kristensen

Historisk Arkiv for Haderslev Kommune

Historisk Arkiv for Haderslev Kommune påbegyndte i foråret 2007 arbejdet med de kommunale arkiver fra Gram og Vojens Kommuner. Det blev til ikke færre end 1500 flyttekasser. De personalemæssige og økonomiske ressourcer vil de næste mange år være knyttet til kassation og bevaring af sagerne og ikke mindst vejledning til de kommunale serviceområder. 2007 var et arbejdsmæssigt hårdt år, da den ene arkivarstilling var vakant frem til oktober.

Direktionen vedtog i december 2006, at Historisk Arkiv fremover skal være it-arkiv for Haderslev Kommune; således vil alle kommunale bevaringsværdige it-systemer fremover blive afleveret til Historisk Arkiv. It-arkivaren har et tæt samarbejde med Esbjerg Byhistoriske Arkiv samt øvrige §-7 arkiver i Jylland om fælles løsninger af den store opgave, det medfører at være it-arkiv.

Modtagelsen af aktive sager fra Nr. Rangstrup Kommune og Sønderjyllands Amt i forbindelse med strukturreformen skete uden problemer. En lang række problemer opstod dog ved overdragelsen af elektroniske sager fra Christiansfeld Kommune (Fjelstrup, Bjerning og Hjerndrup sogne). Disse blev først i begyndelsen af 2008 endelig bragt på plads.

Stadsarkivet og samlingerne

Til arkivsamlingen er der modtaget 120 afleveringer, hvilket har medført en forøgelse af samlingerne på godt 120 meter, heri er de kommunale arkivalier ikke medregnet. Arbejdet med privatsamlingerne har i 2007 måttet vige for arbejdet med de kommunale arkivalier. Af privatarkivalier har vi bl.a. modtaget Gram Erhvervsråd og Foreningen Norden. Især en unik aflevering fra familien Freese og Sillerup Mølle er med til at tegne et billede af godt 150 års mølledrift.

Der er til billedsamlingen modtaget hen imod 7.000 billeder fra foreninger, privatpersoner og fotografer; til plakatsamlingen er der tilgængeligt godt 75 plakater, hvoraf størstedelen er nye. Film- og lydbandssamlingen er nu blevet registreret i Arkibas. Vi forventer, at vi i løbet af 2008 kan præsentere en række historiske film på hjemmesiden.

Bygningstegninger og byggesager fra Arkitekterne Gram er nu alle blevet registreret og kan søges i Arkibas. Kort- og tegningssamlingen vil i 2008–2009 sikre de godt 10.-20.000 bygningstegninger, der er modtaget fra Gram og Vojens Kommuner.

Arbejdet med de kommunale arkivalier har i løbet af året været målrettet de tekniske sager fra Vojens Kommune samt journalsager og ældre sager fra Gram Kommune. Der er modtaget 10 fagsystemer fra de tre tidligere kommuner og arbejdet med en arkivversion af ESDH-systemet Acadre. Dette arbejde er endnu ikke tilendebragt.

Publikationer

Som en konsekvens af de store arbejdsopgaver har Historisk Arkiv måtte opgive at udgive et årsskrift. Der arbejdes dog hen imod en sammenlægning af *Langs Fjord og Dam* samt årsskriftet, da en lang række af artiklerne henvender sig til samme læsegruppe.

I januar kunne Haderslev Håndværker- og Industriforening holde sit 150 års jubilæum og senere i juli Haderslev Skydeselskab af 1857. Historisk Arkiv stod for de to foreningers jubilæumsskrifter, der begge er skrevet af arkivchef Bent Vedsted Rønne.

Haderslev Kalenderen 2008 havde som den forrige kalender intet gennemgående tema. Kalenderen er et samarbejde mellem Museum Sønderjylland – Arkæologi, Historisk Arkiv samt de ni lokalhistoriske arkiver i den gamle Haderslev Kommune. For Forlaget Gammelting har Bent Vedsted Rønne redigeret Kaj Grøn Petersen: *Livet er ikke kun portvin og småkager*, som var medlemsbog for Haderslev Arkiv- og Museumsforening.

Statistik

Historisk Arkivs læsesal – Achelissalen – blev benyttet af i alt 1026 personer i 2007. Dertil kommer kontakten gennem forespørgsler via brev, e-mail eller telefon samt kontakten til Haderslev Kommunes administration og institutioner. Historisk Arkiv vejleder og betjener godt 5.000 personer om året. Antallet af besøgende på arkivets nye hjemmeside www.historiskarkiv.dk har i 2008 været på over 65.000.

Personale

Efter seks års ansættelse valgte arkivar Uffe B. Thyssen i februar at søge nye udfordringer. Cand.mag. Trine Hjort Vinderslev, der kom fra en stilling som ESDH-projekt konsulent, blev i oktober ansat som souschef med ansvar for de kommunale arkiver. I forbindelse med opgaven som it-arkiv fik Historisk Arkiv tilført en ekstra stilling; i marts blev cand.mag. Anders Hell Hansen ansat som it-arkivar.

Bent Vedsted Rønne

Museum Sønderjylland

Trods flerårige forberedelser af museumsfusionen var der mange uafklarede driftsforhold ved indgangen til 2007, hvor de tidligere driftsmyndigheder ophørte med at eksistere. Museets afdelinger havde i stor udstrækning trukket på de tidligere myndigheders store administrationer. Dette ophørte fra 2007, hvor museet for første gang skulle stå på egne ben.

Ved Museum Sønderjyllands etablering var det ved beregning af de offentlige tilskud et bærende princip, at museet skulle have uændrede økonomiske vilkår efter museumsfusionens gennemførelse. Amtets hidtidige museumsudgifter blev overtaget af staten, og der blev ført forhandlinger med staten om opgørelsen af disse. For de kommunale tilskuds vedkommende blev summen af de hidtidige tilskud genfordelt mellem kommunerne med indbyggerantal-

let som fordelingsnøgle. Trods princippet om neutralitet på tilskudsområdet var det ikke til at afgøre, om »alt kom med«, da tilskudsbeløbene blev opgjort og forhandlet.

Det betød, at der kun afholdtes de mest nødvendige udgifter i 2007, og at større og mere udgiftskrævende aktiviteter blev udskudt, til der var sikkert kendskab til museets økonomiske vilkår.

Arbejde i bestyrelser og udvalg

Museets bestyrelse holdt i 2007 fire bestyrelsesmøder. Det første blev afholdt den 28. marts 2007, hvor den nyvalgte bestyrelse konstituerede sig med Jens Møller fra Tønder byråd som formand og Poul Kylling Petersen fra Aabenraa byråd som næstformand.

Hans Kongelige Højhed Prins Joachim blev opfordret til at påtage sig hvervet som protektor for Museum Sønderjylland. Henvendelsen blev venligt imødekommet med officiel virkning fra 18. januar 2008.

Bestyrelserne for henholdsvis Bov Museum og Skærbæk Museum rettede henvendelse til museets bestyrelse om at blive optaget i museet. Forhandlingerne med de to museers bestyrelser og tilskudskommunerne Aabenraa og Tønder blev med succes ført i løbet af 2007, således at Museum Sønderjylland kunne optage de to tidligere associerede museer som afdelinger i Museum Sønderjylland fra 2008.

For at sikre en stadig udbygning af museets afdelinger blev de fire sønderjyske kommuner søgt om et årligt anlægstilskud på 3 mio. kr. fra 2008. De fire kommuner har bevilget midlerne. Tilskuddet, der finansieres af kommunerne med folketallet som fordelingsnøgle, administreres af museets bestyrelse.

Et bærende argument for statens godkendelse af Museum Sønderjylland som berettiget til at modtage statsrefusion efter museumslovens § 16 (populært betegnet som »fyrtårnsparagraffen«), var den forsknings- og publikationsvirksomhed, som havde fundet sted i museets afdelinger i årene op til museets etablering. For at fastholde og højne dette niveau godkendte bestyrelsen i 2007 etablering af en øremærket pulje til forsknings- og publikationsvirksomhed.

Museet indgik i 2007 en driftsaftale med Haderslev Kommune, som indebærer, at museets regnskab optages i kommunens samlede regnskab, at kommunen varetager den tekniske lønudbetaling til museets ansatte, og at kommunen varetager alle museets forsikringsopgaver.

Museets organisationsplan blev i 2007 suppleret med oprettelsen af et Kontor for Bygningskulturarven. Der blev udarbejdet en samlet regnskabsinstruks for museet, åbningstider og entréforhold blev koordineret, og der blev vedtaget overordnede formidlingsprincipper. Endelig blev der med VUC Sønderjylland truffet aftale om, at VUC passer museets it.

Besøgstal i 2007

Afdelinger	Gæster i 2007	Gæster i 2006
Kulturhistorie Sønderborg	57.645	56.660
Cathrinesminde Teglværk	29.546	13.879
Historiecentret Dybbøl Banke	42.820	38.069
Dybbøl Mølle	18.201	18.504
Kulturhistorie/Kunst Tønder	29.699	29.450
Højer Mølle	7.653	3.653
Drøhdes Hus	5.925	6.124
Arkæologi Haderslev	11.950	9.360
Slesvigske Vognsamling	2.877	3.791
Ehlerssamlingen	5.318	6.080
Kulturhistorie Aabenraa	8.104	10.880
Kunst Brundlund Slot	16.027	16.098
Naturhistorie Gram	7.889	7.194
Hjemsted Oldtidspark	13.856	13.077
I alt	257.510	232.819
Foredrag og rundvisninger foretaget af museets medarbejdere uden for museets fysiske rammer	11.278	

Der har, som det fremgår af skemaet, været ca. 258.000 gæster i museets afdelinger i 2007. Dette svarer til en stigning i forhold til 2006 på ca. 25.000 eller ca. 10 %. Desuden har museets ansatte formidlet over for ca. 11.000 mennesker ved foredrag, rundvisninger og lignende uden for museernes fysiske rammer.

Naturhistorie og palæontologi v. Flemming Roth

Det vigtigste fund omfatter en 1 meter lang underkæbe af en hidtil ukendt tandhval. Foruden underkæben omfatter fundet flere tænder, herunder en stor fortand samt begge øreknogler, der er særdeles vigtige for en artsbestemmelse. En lang række snegle, muslinger og hjaltænder er desuden tilgængelige samlingerne.

Museets faste konserveringstekniker var i 2007 på uddannelsesorlov på Konservatorskolen i København. Da det for tiden næsten er umuligt at skaffe palæontologiske konservatorer, venter vi på, at den faste tekniker vender tilbage og påbegynder konserveringen af skelettet af en lille 8 millioner år gammel bardehval.

Da der endnu ikke findes et fælles digitalt registreringsprogram for de naturhistoriske museer, er museets registrering af samlingerne hidtil foregået analogt. Sidst på året blev et midlertidigt program udviklet og den digitale registrering indledt. De digitale data i dette program kan overføres til et kommende fælles program.

Museets internationale forskningsprojekt omkring fossilerne fra Gram Ler-

grav fortsætter, og det forventes, at behandlingen af bryozoaerne, foraminiferne, benfiskene, hajerne og hvalerne kan publiceres i 2009.

Der er gennemført en lang række rundvisninger, ekskursioner og foredrag ud af huset i 2007. Museet har desuden indledt et tæt samarbejde med den nye ejer af Gram Slot, med hvilken der er udarbejdet en fælles folder, der vil blive udsendt til skolerne i landet. Museet har afholdt tre lokalrådsmøder med repræsentanter fra naturinteresserede foreninger og råd og har været repræsenteret i Haderslev Kommunes Grønne Råd.

Der blev afholdt en særudstilling om mammuter og klima. En afstøbning af et mammutskelet fra Schweiz blev opstillet i museets atriumgård, og de mange mammuttænder, der er blevet fundet i Sønderjylland, blev udstillet. Desuden blev det forklaret i udstillingen, hvordan Jordens klima har skiftet drastisk gennem de geologiske perioder inden menneskets påvirkning af klimaet. Sidst på året afholdtes et velbesøgt adventsmarked.

En nekrolog over afdelingsleder Svend Erik Bendix-Almgreen fra Geologisk Museum i København, der i sin tid var med til at oprette Midtsønderjyllands Museum på Gram Slot, blev færdiggjort og publiceret.

Pilotprojektet »virtuelt naturhistorisk museum« (virnatmus.dk) blev så godt modtaget af de øvrige naturhistoriske museer i Danmark, at man i 2007 blev enige om at prøve at få hele Danmarks natur med i projektet. I 2008 vil arbejdet blive videreført.

Før årsskiftet blev der udfærdiget et »salgsmateriale« bestående af en 12 siders A4-folder ilagt en cd-rom med en kort præsentationsfilm. Med den i hånden tog direktører fra de naturhistoriske museer til møde i Kulturarvsstyrelsen (KUAS) i januar 2008. Projektmateriale blev foreløbig positivt modtaget, og der blev specielt lagt vægt på samarbejdet mellem alle de naturhistoriske museer i Danmark. Der er efterfølgende nedsat en projektbeskrivelsesgruppe.

Arkæologi v. Lennart S. Madsen

Året 2007 var på udgravningssiden præget af den hektiske bygge- og anlægsaktivitet i samfundet. Afdelingen udfører de arkæologiske undersøgelser i henhold til museumslovens kapitel 8 i de fire sønderjyske kommuner, samt – på vegne af Museet på Koldinghus – i Kolding Kommune. Dertil kom, at Vejdirektoratet for alvor gik i gang med den nye motorvej mellem Kliplev og Sønderborg. Der blev således udført prøvegravninger langs motorvejen igennem andet halvår af 2007.

For at kunne udføre de mange prøvegravninger og egentlige udgravninger var der som tidligere år et stort antal ansatte i den arkæologiske afdeling. Der har således gennem hele året været i gennemsnit 50 ansatte, men det samlede antal har naturligvis været en del højere, idet en del studerende var ansat i kortere perioder.

I 2007 udførte afdelingen 77 prøvegravninger og 17 udgravninger. Hertil skal lægges, at der fra september og frem til årsskiftet var tre hold i gang med at udføre prøvegravninger på den i alt 28 km lange motorvejsstrækning.

Udgravninger/indsamling

Årets udgravninger har som sædvanlig givet en lang række spændende resultater, hvoraf nogle i det følgende skal præsenteres:

I december 2006 havde afdelingen taget hul på udgravningen af et af de endnu forholdsvis sjældne kultiske anlæg fra stenalderen, et såkaldt Sarup-anlæg. Prøvegravningen af et byggemodningsområde på Langelandsvej ved Starup syd for Haderslev Fjord havde afsløret et sådant anlæg, der stammer fra ca. 3400 f. Kr. Anlægget, der antages at have fungeret i forbindelse med datidens døde kult, bestod af et stort område omgivet af en plankeværksindhegning med ganske få indgange. Uden for palisadegrøften fandtes en række næsten firkantede indhegninger i form af grøfter, som var sluttet til ydersiden af palisaden. Pladsen ligger rent, og det gør Langelandsvej specielt i forhold til andre Sarup-anlæg, som alle er forstyrret af senere bopladsspor. Pladsens enestående karakter blev også understreget af, at Kulturarvsstyrelsen i slutningen af 2007 bevilligede et større beløb til at få foretaget en analyse af de fosfatprøver, der var blevet udtaget af hele området inden for palisaden. Måske kan vi derigennem få en bedre forståelse af, hvad der kan være foregået i et Sarup-anlæg.

Afdelingens arkæologer beskæftigede sig i løbet af året i høj grad med anlæg fra jernalder og middelalder. Ved Steensbjerg lige øst for Christiansfeld undersøgtes en lille landsby fra midten af førromersk jernalder, 300–200 f. Kr. Landsbyen har bestået af tre gårde, der alle var omgivet af et fælles palisadehegn med en indgang ud for hver gård. Interessant var det desuden, at hegnet åbenbart omgav et område, der var meget større end de tre gårde. Muligvis har indhegningen været forberedt til, at flere kunne etablere sig inden for hegnet. Det er den hidtil ældste indhegnede landsby i Sønderjylland. Længs hegnet undersøgtes desuden en række lertagningsgruber, der efterfølgende var brugt til at deponere affald i. Dette gav et stort keramikmateriale, der kan datere landsbyen ganske præcist. En samtidig landsby på mindst tre gårdsanlæg udgravedes i nærheden af Grydehøj ved Bov. Denne landsby lå fuldstændigt rent, dvs. var ikke forstyrret af tidligere eller senere aktivitet, hvorfor der er taget en del naturvidenskabelige prøver, der er ved at blive analyseret. Disse prøver udgøres hovedsageligt af prøver til fosfatanalyse.

Afdelingen er på landsplan førende i brugen af fosfat i analysen af arkæologiske anlæg, idet vi i mange år har samarbejdet med et analyseinstitut i Oldenburg om analyserne.

I et igangværende industriområde ved Elholm i Sønderborg undersøgtes fire store treskibede langhuse fra årtierne lige omkring Kristi fødsel. Karakteristisk for husene var, at der var stald indrettet i vestenden af huset, og at stolperne i denne del af husene stod meget tæt. Det er et træk, der har vist sig at være karakteristisk for langhuse fra denne tid på Als, og det peger i retning af udviklingen af en speciel kultur i ældre romersk jernalder på øen.

Ved Skovly syd for Rødekro undersøgtes i forbindelse med råstofindvinding et område, hvor der både fandtes en gård fra århundredet før Kr. og en landsby fra det efterfølgende århundrede. Landsbyen, der sandsynligvis bestod af fem gårde, synes at være brændt ned ved en stor brand. Om denne brand skal ses som en katastrofal ulykke, der har ramt beboerne, eller som et

Igennem andet halvår af 2007 foretog Museum Sønderjyllands arkæologiske afdeling prøvegravninger på den strækning, hvor Vejdirektoratet inden længe begynder anlæggelsen af motorvejen mellem Kipleve og Sønderborg. Billedet er taget mod vest og viser udgravningerne ved Søgård, der anes øverst til venstre. Øverst til højre ses Hostrup Sø. Foto: Museum Sønderjylland.

udtryk for stridigheder, vides ikke. Muligheden foreligger, fordi landsbyen ligger midt mellem anglernes to forsvarsanlæg, Olgerdiget og Æ Vold.

Ved Havnsøgård i Strandelhjørn undersøgte i forbindelse med staldbyggeri to gårdsanlæg fra de første to århundreder efter Kr. Disse gårde er samtidigt med den landsby, der i 1990'erne blev udgravet ved Galsted, små 3 km vest for Strandelhjørn, og med den landsby, der også i 1990'erne undersøgte ved Hyrup lidt længere mod vest. Tilsammen er disse undersøgelser med til at give et usædvanligt godt billede af midtlandet i ældre romersk jernalder, i netop den periode, hvor den lokale stamme, som vi kalder Over Jerstal Kredsen, kom under pres fra Anglerne mod syd og Jyderne mod nord.

De næste store arkæologiske fund stammer overraskende nok fra vikingetiden, en periode vi i Sønderjylland ikke finder spor fra særlig ofte. Karakteristisk nok er to af fundene da også gjort i den nordlige del af Kolding Kommune. Men ved Gammeltoft nordvest for Bov undersøgte over en længere periode en af de sjældne vikingetidsbebyggelser i landsdelen. Der blev på en 7.000 m² stor flade udgravet i alt 17 treskibede langhuse og 20 grubehuse samt talrige mere eller mindre velbevarede hegn. Det store antal grubehuse viser, at nok har landsbyen haft den agrare produktion som det primære, men der er også foregået en vis håndværksmæssig produktion og handel. Alene stedets

placering ved hærvejen på den smalle tange mellem Flensborg Fjord og de store uvejsomme hedestrækninger ved Frøslev Plantage og moserne ved Kragelund, Frøslev og Tinglev viser, at der her har været et nok ikke ubetydeligt antal rejsende, der kunne danne grundlaget for en vis lokal handel.

Ved Stagebjerggård sydvest for Almind kirke (nord for Kolding) udgravedes et stort nord-syd orienteret langhus med buede vægge fra lige omkring 800 e.Kr. Til gården hørte desuden to mindre økonomibygninger. Selve gårdsanlægget er sandsynligvis den yderste gård i den landsby, der er forgængeren for den nuværende Almind, der ligger placeret omkring kirken. Samme situation kan siges at forefindes i Viuf, lidt længere mod nord. Her foregik en af afdelingens største arkæologiske undersøgelser i 2007, idet et stort område til parcelhuse skulle udgraves inden byggemodningen. Området er placeret umiddelbart vest for Viuf kirke, og udgravningen har bidraget med væsentlig ny viden om landsbyernes udvikling fra vikingetid til middelalder. Da udgravningen fortsatte et godt stykke ind i 2008, vil de endelige resultater først foreligge næste år. Der er udgravet et imponerende langt hovedhus på 33 x 8 m. Husets stolper var gravet mere end 1 m ned under den nuværende overflade, hvilket antyder, at det kan have været en bygning i to etager. Til hovedbygningen hører adskillige økonomibygninger.

Ud over Viuf blev der også adskillige steder undersøgt bebyggelser fra middelalderen. Vest for Skodsbøl ved Broager udgravedes således to gårdsanlæg til en lille landsby fra 1200-årene, en landsby der øjensynlig var en af de mange små landsbyer, der blev nedlagt efter den sorte død ramte landet i midten af 1300-tallet. Der synes i hvert fald ikke at kunne knyttes et stednavn til bebyggelsen. Ved Margrethegård øst for Løjt Kirkeby, hvor afdelingen tidligere har udgravet dele af den tidlige middelalderlige forgænger for den nuværende landsby, undersøgtes et gårdsanlæg fra nyere tid og op i 1800-tallet. Der var her tale om selve gården Margrethegård, der altså viste sig at have aner tilbage til 1600-tallet.

Bevaring og registrering

I august 2007 underskrev afdelingen en aftale med Kulturarvsstyrelsen om, at afdelingen skal varetage tilsynet med de fredede fortidsminder i de fire sønderjyske kommuner samt i Kolding og Fredericia Kommuner. Styrelsen uddelte tilsynet til 10 museer over hele landet, og afdelingen i Haderslev skal ifølge kontrakten igennem de næste fem år besøge samtlige fredede fortidsminder i de seks kommuner, i alt omkring 2500 fortidsminder.

Afdelingen har fortsat sin registrering af genstande fra nyere tid, således at stort set hele samlingen ved årets slutning var registreret. Den elektroniske registrering af oldsagssamlingen afventer endnu Kulturarvsstyrelsens initiativer på området, men er dog indledt, idet Regin benyttes, skønt det ikke er ideelt. Derimod har afdelingen købt en andel i det fællesmuseale MUD-program. Arbejdet forventes at resultere i et brugbart program, som vi kan tage i anvendelse fra 2008. Museumsinspektør Hans Chr. H. Andersen deltog desuden i et udvalg nedsat af Kulturarvsstyrelsen som backing-gruppe for de personer, der arbejder med udarbejdelsen af et nyt program til registrering af jordfaste fortidsminder og fredede fortidsminder, det såkaldte 4F.

Forskning

Museumsinspektør Anne Birgitte Sørensen fortsatte arbejdet med at udarbejde manuskript til en bog om middelalderbebyggelsen ved Østergård nær Hyrup. I løbet af året blev grafikerens Nicole Kossmer fra Hamborg ansat til at udføre størstedelen af tegningerne til publikationen. Museumsinspektør Silke Eisenschmidt holdt en pause i sit arbejde med at publicere offerkeramikken fra storstensgravene ved Rinkenæs, idet afdelingen i samarbejde med Archäologisches Landesmuseum på Gottorp Slot ansatte hende til at færdiggøre en publikation af vikingetidens gravene ved Hedeby. Projektet skal føre til en bogudgivelse i slutningen af 2008. Afdelingens nestor, museumsinspektør Erik Jørgensen, arbejdede endvidere med at samle fundene fra enkeltgravskultur i Nordslesvig med henblik på at udgive en bog om emnet. I slutningen af 2006 havde Kulturarvsstyrelsen givet midler til et to-årigt projekt med fokus på C14-dateringer af hustomter hovedsageligt fra jernalder, vikingetid og middelalder. Hovedsigtet med projektet var at udvikle en statistisk holdbar metode til datering af hustomter. Projektet startede med et antal analyser i 2007 og skal afsluttes med en konference om emnet i 2008.

Formidling

Skrydstrupkvinden var udstillet i den permanente udstilling, hvor sølvtsjesamlingen var fjernet for at give plads til hende, Nybølmanden samt en stor særudstilling om livet og troen i ældre bronzealder. Udstillingen trak mange besøgende, og rigtig mange skoleklasser og børnehaver stiftede bekendtskab med bronzealderens samfund gennem udstillingen og de særarrangementer, der blev arrangeret for specielt børnene. Da Skrydstrupkvinden skulle rejse tilbage til Nationalmuseet for at indgå i deres nye oldtidsudstilling, fik afdelingen bevilliget 450.000 kr. af Kulturarvsstyrelsen til at få fremstillet en digital, tredimensional udgave af hende, således at hun fortsat på en eller anden måde kan indgå i vores permanente udstilling. Ellers arbejdede afdelingens nye formidlingsinspektør, Merete Essenbæk, der tiltrådte 1. februar, året igennem med at få etableret en skoletjeneste. Det er et langt og sejt træk, ikke mindst da skoler og børnehaver ikke længere har midler til at rejse langt, men igennem året blev det til en hel række arrangementer hovedsageligt rettet mod børn. Derudover deltog afdelingen i markeringen af Skalks 50-års fødselsdag med 5 foredrag rundt omkring i landsdelen.

Personalia

1. januar 2007 blev Lennart S. Madsen ansat som overinspektør på afdelingen, idet Orla Madsen i 2006 var blevet direktør for Museum Sønderjylland. Den 1. april ansattes derfor Hans Chr. H. Andersen som museumsinspektør med ansvar for arbejdet med museumslovens kapitel 8. I løbet af efteråret ansattes Tenna Kristensen til at varetage arbejdet med besigtigelsen af de fredede fortidsminder og Lilian Matthes til at varetage arbejdet med museets indføring af genstande i REGIN.

Historie og etnologi v. Peter Dragsbo

En af de vigtigste opgaver for Museum Sønderjyllands historiske og etnologiske afdelinger i 2007 var at få virkeliggjort de mange projektidéer, der i begyndelsen af 2006 var indskrevet i museets arbejdsplan for 2007–2010. En opgørelse pr. 1. januar 2008 viste da også, at forsknings- og undersøgelsesarbejdet var i god gænge. Af lidt over 60 forskellige tidsbegrænsede eller løbende projekter var nær ved 50 blevet igangsat, og mange af disse endda afsluttet med udstilling, publikation eller artikler. I 2008 og de kommende år bliver det opgaven at skabe stadig større helhed i museets historiske og etnologiske arbejde. En af opgaverne bliver at sikre koordination og kvalitet i forskningen gennem faglige diskussioner og fælles bedømmelse af ansøgninger til Kulturarvsstyrelsen og andre forskningsmidler.

Nye museumspektiver

En af de store projektopgaver har været forberedelserne til en flytning af Kulturhistorie Aabenraa til et nyt kultur- og museumsområde. Det gamle søfartsmuseum er nedslidt, og den store samling trænger til et nyt hjem. Samtidig er det blevet besluttet at skifte fokus fra søfarten alene til hele området transport af varer, personer og ideer. Denne vinkel er unik i dansk sammenhæng, og Museum Sønderjyllands meget store samlinger kan sagtens bære en udvidelse af temaet. I den forbindelse har to af museets afdelinger i Aabenraa (Kulturhistorie Aabenraa og Kunstmuseet Brundlund Slot) samarbejdet om en idé til et kulturcentrum i området omkring Brundlund Slot, som omfatter både de to museer, bibliotek, kulturhus, turistbureau og en stor særudstillingssal, der skal betjene hele regionen. Projektet blev i 2007 fremsat som en første idéskitse med navnet: *Kulturen i Aabenraa*. Oplægget fik en rosende modtagelse blandt erhvervsliv, borgere og politikere.

Også for afdelingerne Kulturhistorie Sønderborg Slot og Kulturhistorie Tønder byder fremtiden på nye udfordringer som følge af den stadigt skærpede profilering inden for Museum Sønderjylland. På Sønderborg Slot (som i alle museets afdelinger i øvrigt) har både bestyrelse og lokalråd godkendt en nedprioritering af særudstillingsaktiviteten til fordel for en rullende fornyelse af de permanente historiske og kulturhistoriske udstillinger. De første skridt frem mod nye udstillinger blev taget med Christian II-udstillingen i 2006 og *Fejder om fortiden* 2007. Også i Tønder skal der på udstillings- og bygningsområdet tages højde for afdelingens udbyggede ansvar for den sønderjyske materielle kultur. Og endelig skal de kulturhistoriske afdelinger i de fire kommuner løse opgaven med, trods specialiseringen, at sikre introduktion til by og egn gennem særlige lokalafdelinger, jf. Bymuseet i Haderslev, Vadehavsudstillingen på Højer Mølle eller Sønderborg-udstillingen på Kulturhistorie Sønderborg Slot.

En anden milepæl var færdiggørelsen og indvielsen af den genbyggede danske skanse på Historiecenter Dybbøl Banke. Rekonstruktionen af en dansk skanse fra 1863–64 skete på grundlag af grundige studier af både hærens arkivalier, gamle fotografier og beretninger samt udgravninger på stedet. Rekonstruktionen omfattede dels en udvidet skanse med voldgrave og rullebro, dels bygning af to krudtmagasiner og et stort blokhus. Den genbyggede skan-

Den 17. juni 2007 åbnede HM Dronningen den store rekonstruerede skanse ved Historiecenter Dybbøl Banke. Skansen bruges til Historiecenterets formidling af krigens hverdag og til genoprettelse af kampene den 18. april 1864. Til venstre for Dronningen ses Museum Sønderjyllands bestyrelsesformand, Jens Møller. Foto: Museum Sønderjylland.

se har givet Historiecenteret et vældigt spænd af nye muligheder for formidling og aktiviteter. Bl.a. er i 2007 påbegyndt et forsøgsprojekt med formidling via mobiltelefon i det nye anlæg. Samtidig danner det nye anlæg udgangspunkt for en forståelse af skanserester og kulturspor ude i Dybbøllandskabet, og Landskabsformidlingen ved Historiecenteret vil i de kommende år bl.a. fokusere på en bedre forbindelse mellem center og landskab.

Et museum engageret i kulturarven

De etnologiske og historiske afdelinger i Museum Sønderjylland har i 2007 fortsat været aktive inden for bygnings- og landskabsbevaringen som følge af det lovpligtige arbejde med museumslovens kapitel 8. Meddelelserne om nedrivninger og ombygninger fra de fire kommuner er af vekslende kvalitet, og kun, hvor der som følge af bygningers status som bevaringsværdige i kommuneplanen gives en offentlighedsfrist for nedrivning, når afdelingerne at få foretaget en dokumentation. Det væsentlige arbejde ligger derfor i udtalelser i forbindelse med tilsendte lokalplanforslag og miljøscreeninger. Især de sidstnævnte giver afdelingerne lejlighed til at fremkomme med synspunkter, der kan medtages inden offentliggørelse af lokalplanforslag.

Lige så vigtigt er det, at afdelingerne aktivt samarbejder med de kommunale planmyndigheder om kulturarven. Arkæologi Haderslev er blevet inddraget i arbejdet med at udvikle kulturarven som led i Haderslevs status som »kulturarvskommune« siden 2006. Også i Sønderborg Kommune har Kulturhistorie Sønderborg Slot samarbejdet med Plan & Udvikling om kulturarvsindsatsen, forslag til kulturarvspolitik og samarbejde om formidling af kulturhistorisk viden til kommunens embedsmænd gennem eftermiddagskurser og byvandring. Kulturhistorie Tønder har arbejdet med udarbejdelsen af Kulturarvsstyrelsens Vadehavsatlas og med en evt. etablering af en nationalpark i Vadehavsområdet. Endelig har Kim Furdal, Peter Dragsbo og Inger Lauridsen gennem deltagelse i Kulturmiljørådets arbejde været engageret i en række bevaringssager i Sønderjylland, bl.a. truede byhuse, offentlige bygninger, præstegårde, landbrugsejendomme, industribygninger mv.

Til styrkelse af Museum Sønderjyllands arbejde med kulturarven besluttede museet i 2007 at etablere et Kontor for Bygningskultur fra 1. januar 2008. Kontoret, der har overinspektør Kim Furdal som faglig ansvarlig og arkitekt Flemming Sørensen som daglig leder, skal først og fremmest styrke museets indsats omkring den byggede kulturarv.

Forskning og undersøgelser

På Kulturhistorie Sønderborg Slot har forskningsindsatsen i 2007 været koncentreret om projektet med de danske byers byplan- og bebyggelsesudvikling i 1900-tallet og det fortsatte arbejde med dels danske erindringssteder og mindesmærker, dels regional og national identitet samt industriundersøgelserne på Cathrinesminde Teglværk.

Til projektet om de danske byer blev overinspektør Peter Dragsbo frikøbt i 6 1/2 måned ved en bevilling fra Farumgaardfonden. Baggrunden for projektet var et ønske om, efter mange års studier af enkelte byers nyere udvikling, at skaffe et landsdækkende overblik over hovedlinjerne i de danske byers nyere byplan og bebyggelse. Fokus lå her især på forstæderne, som endnu i høj grad mangler at få skrevet deres historie. Resultatet blev to manuskripter. Det ene, *Forstaden har en historie*, udgives i efteråret 2008 af Museum Sønderjylland med støtte fra en række fonde. Det andet, *Den moderne byplanlægnings fødsel 1900–1960*, udgives i begyndelsen af 2009 af Dansk Byplanlaboratorium i Byplanhistorisk Selskabs skriftrække.

Museumsinspektør Inge Adriansens undersøgelser af danske erindringssteder omfatter monumenter, mindesmærker og mødesteder over hele landet. I 2007 er der især blevet arbejdet i Sønderjylland, da Inge Adriansen var konstitueret overinspektør under Peter Dragsbos orlov. I fortsættelse af den tidligere gennemførte landsdækkende registrering af monumenter og mindesteder i Danmark (et samarbejde med Kulturarvsstyrelsen, se: www.monument.dk) blev der i 2007 gennemført en særlig registrering af mindesmærker for 1. Verdenskrig i Sønderjylland for en særbevilling fra Kulturarvsstyrelsen. For den faglige tilrettelæggelse stod Inge Adriansen sammen med cand.mag. Martin Franke, mens den omfattende registrering i »marken« blev gennemført af Verner Meier og Holger Jørgensen. En første sammenlignende analyse af de ca. 110 krigsmindesmærker fra 1. Verdenskrig, som findes spredt over hele lands-

delen, er blevet publiceret i en svensk bog: *Minnesmärken. At tolka det förflutna og besvärja framtiden*.

Arbejdet med national identitet og nationalkarakterer er foreløbigt blevet afrundet med to publikationer, dels et afsnit om national identitet til en ny lærebog i historie til gymnasiet, dels et bidrag om danskerne til en international publikation *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*. Ligeledes er der lavet status og sat et foreløbigt punktum for undersøgelsen over regional identitet med museets årbog: *Sønderjyllandsbilleder eller selvoportretter?*, som Inge Adriansen redigerede sammen med Karen Margrethe Pedersen, Institut for Grænseregionsforskning. Endelig er en analyse af de skiftende værditilskrivninger af Dybbøl blevet afsluttet med en længere artikel i *Kieler Blätter für Volkskunde*: »Die 12 Metamorphosen von Düppel – eine Kulturlandschaft im Dienst der Erinnerungs-politik«.

2007 var også året, hvor første fase af projektet *Leben in der Minderheit – Mindretalsliv* blev lanceret. Projektet, der er et samarbejde mellem Museum Sønderjylland og en række partnere i grænselandet var på en måde en milepæl i det grænseoverskridende samarbejde, idet der ikke før har været etableret et sådant fællesprojekt mellem mindretal og flertal. I 2007 bevilgede Kulturarvsstyrelsen 150.000 kr. til igangsætning af projektet. Disse penge er dels brugt til start på en permanent mindretalsudstilling på Danevirke Museum og til bearbejdning af erindringer på Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe i Aabenraa, dels til køb af en EU-konsulent med henblik på ansøgning om millionbevilling fra Interreg IVa-programmet i 2008.

På Cathrinesminde Teglværk har projektmedarbejder Kirsten H. Clausen fortsat arbejdet med belysning af den nyeste industrihistorie i Sønderjylland, et projekt, der var støttet af Kulturarvsstyrelsen. 12 forskellige virksomheder er blevet besøgt, og ud over interviews er der også identificeret genstande, der på den kommende industrihistoriske udstilling på Cathrinesminde kan repræsentere centrale aspekter af virksomhedernes liv, produktion eller produkter. Endvidere er der for en særbevilling fra DONG påbegyndt en undersøgelse af Sønderjyllands Højspændingsværk i Aabenraa med fokus på virksomhedens særlige karakter og kultur i perioden efter 1945.

Kulturhistorie Aabenraa har i 2006–2007 arbejdet med temaet *Den ny søfartshistorie*. Titlen henviser til en tendens i nyere humanistisk forskning, hvor traditionel økonomisk/materiel historietækning gennem påvirkning fra sprogvidenskaberne omdannes til nye interessante videnskabelige vinkler.

Den maritime historie har ofte været historien om stærke mænd. I sommeren 2007 indledtes et projekt om havneprostitutionen i de sønderjyske havnebyer, hvor afdelingen prøver at behandle bagsiden af medaljen. Projektet forsøger at undersøge, om den postulerede sammenhæng mellem søfartserhvervene og prostitution er rigtig. Dette gøres ved at undersøge omfanget af erhvervet i de tre sønderjyske havnebyer og ved at undersøge den litterære og folkelige trope om sømanden og luderer. Projektet forventes afsluttet i løbet af 2009.

I 2007 færdiggjorde Kulturhistorie Tønder en undersøgelse om kvægslagting på Tøndereggen, støttet af Kulturarvsstyrelsen med 155.000 kr. To histo-

rikere blev ansat i en periode til dette arbejdes udførelse. Det er tanken senere at søge midler til at få undersøgelsen publiceret. Derudover har forskningen været koncentreret om afdelingens samlinger og særlige genstandsgrupper: kniplinger, fliser, sølv mv. På ISL Lokalhistorie har forskningsindsatsen i 2007 især været koncentreret om lokalhistoriens rolle og historie i Sønderjylland. Som et led i dette projekt har Kim Furdal arbejdet videre med den internationale forskning om begreber som »sted«, »identitet«, »hjemstavns« og »hjemstavns historie«. Om emnet har Kim Furdal bl.a. skrevet artiklen »Et kærligt blik på hjemstavnen« i *Sønderjyllandsbilleder*. Desuden har han skrevet artikler om temaet i *Sønderjyske årbøger* samt artikler om lokalhistorie nord og syd for Kongeåen (bl.a. en artikel om Askov Højskoles centrale rolle i denne sammenhæng) i *Sønderjysk Månedsskrift* 2007. Desuden har Kim Furdal arbejdet videre med Aabenraas byplan- og bebyggelsesudvikling efter 1920 (et projekt, der udførtes i samarbejde med Peter Dragsbos generelle forstadsprojekt). Her har Kim Furdal bl.a. foretaget arkivundersøgelser af statslåns husene 1921–1960 og befolkningssammenlægningen i byens kvarterer gennem perioden. Kim Furdal deltager desuden i det sønderjyske forskningsnetværk inden for Statens Arkiver, som i 2009 udgiver en bog om centrale aspekter af Sønderjyllands historie 1945–1973.

Samlingerne

Den absolut største gave til Kulturhistorie Sønderborg Slot i 2007 var overdragelsen af Den Cumberlandiske Samling fra Det Danske Kunstindustrimuseum. Den enestående samling af slesvig-holstensk kunsthåndværk fra 15–1600-tallet, som i sin tid var samlet af kunstmaleren C.C. Magnussen, men siden købt til det danske kongehus og overgivet til Kunstindustrimuseet, blev i sin helhed vist på Sønderborg Slot i renæssanceåret 2006. Med overdragelsen er denne unikke samling med sin spændende nationalhistoriske fortælling nu igen hjemme i grænselandet og er nu en del af de permanente udstillinger.

I 2007 igangsattes desuden det store projekt med kopieringen af Christian 3. og Dronning Dorotheas anetavler under udførelse af konservator Tomas Lahoda. Kopieringen sker i en af udstillingssalene på Frederiksborgmuseet, hvor de originale anetavler befinder sig, og den første tavle forventes opsat i Slotskirken i sommeren 2008; den næste i sommeren 2009. Projektets gennemførelse skyldes en storstilet bevilling fra OAK Foundation Danmark.

Kulturhistorie Aabenraa erhvervede i 2007 en del nye genstande. Heraf var over halvdelen knyttet til afdelingens forskningsprojekt i 1980'erne om søens kvinder, hvor man tidligere har oparbejdet en stor viden og dokumentation i museets arkiver. Derudover erhvervedes genstande fra familierne Bendixen og Styding, der spillede en stor rolle i Ole Mørkegårds forskning i søfartsslægterne på Løjt Land. Endelig modtog afdelingen fem helt særlige genstande, som stammede fra en sønderjyde, der omkring år 1900 gjorde tjeneste i Namibia som jagersoldat i de kejserlige tyske tropper. Med sig hjem fra turen medbragte han sin tropehjelm og en række etnografika, som nu er optaget i museets samling.

Kulturhistorie Tønder har i 2007 forsøgt at begrænse tilkomsten af genstande til museet i forbindelse med, at det regionale aspekt omkring museets

indsamlingsfelter fastlægges. De indsamlede genstande i 2007 består derfor mest i enkeltgenstande, som udbygger museets viden om afdelingens traditionelle ansvarsområder. En af disse er et maleri forestillende kniplingshandler Jens Wulff (1784–1858) fra Brede Sogn. Et andet eksempel er to unikasmykker, kniplet i sølv og guldtråd, skabt af guldsmeden Hanne Behrens, som museet afholdt en større retrospektiv udstilling med i forbindelse med kniplingsfestivalen i 2007. Værkerne blev skænket af kunstneren selv og Ny Carlsberg-fondet.

Arbejdet med samlingerne i ISL Lokalhistorie har især været præget af problemet med voldsomme eddikesyreproblemer i Holger og Peter Clausens negativsamling. For at løse problemerne har der været ansat en ekstra medarbejder i syv måneder til at udskille og kassere de nedbrudte negativer og emballere dem, som stadig kan reddes. På trods af dette lykkedes det kun at komme igennem godt 10 % af samlingen. Sidst på året blev der anskaffet to fryserer, der i begyndelsen af 2008 er blevet suppleret med yderligere to, så negativerne kan nedfryses efter vakuumpakning. Udviklingen af eddikesyre smitter og nedbryder negativer i løbet af 3–5 år. Det er derfor en hastesag at få løst problemet, som også er begyndt at dukke op i andre kulturbevarende institutioner som Det kongelige Bibliotek, Vejle Byhistoriske Arkiv og Stadsarkiv og Byarkivet i Horsens. ISL Lokalhistorie vil nu arbejde på at skaffe ekstern finansiering til at sikre hovedparten af den fotografiske kulturarv fra Aabenraa købstad.

Til afdelingen er der i årets løb indkommet 95 afleveringer. Blandt de større afleveringer kan nævnes syv flyttekasser med billeder fra *Aabenraa Ugeavis* og tre arkivskabe med billeder fra *Flensborg Avis*. Det er dog ikke mængden, som er afgørende for, hvorvidt der er tale om en god og spændende aflevering. Fra Jesper Bo Bojesen modtog afdelingen således to meget smukke digitale billeder af tre stole, der har stået på C.F. Hansens nyopførte rådhus i Aabenraa umiddelbart efter opførelsen af rådhuset i 1830, og fra den tidligere leder af Anne Gydebæks Fritidshjem i Aabenraa, Ove Schaadt, er der modtaget en større samling fotos fra institutionens dagligdag fra midt i 1950'erne og frem til i dag. En del af lysbillederne fra sidste halvdel af 1950'erne er formentlig de ældste farvedias i afdelingens samlinger.

Registrering og bevaring

Museets projekt med inddatering i »Museernes Samlinger« af Museum Sønderjyllands forsknings- og undersøgelsesprojekter på sagsniveau fortsatte i 2007. Projektet udføres på Museum Kulturhistorie Sønderjylland Sønderborg Slot af cand.mag. Martin Franke. Museets projekt med inddatering af samlingerne i afdelingerne i Aabenraa og Tønder fra registreringskort til Regin er fortsat i 2007. I 2007 lykkedes det Museum Sønderjylland at skaffe penge til en indscanning af blå kort fra Kulturhistorie Tønder på Regin. Det vil således blive muligt i begyndelsen af 2008 at få alle afdelingens genstande på Regin, hvis scanningsprojektet forløber uden problemer. Samtidig har Kulturhistorie Aabenraa siden 2005 været i gang med en massiv indsats for at modernisere museets registreringer. 2007 var første år, hvor museet praktiserede 100 % sagsstyring i Regin. Dette har været en massiv succes, og på trods af systemets

problemer har inspektørernes daglige arbejde i Regin som en faglig platform givet en kvalitativt bedre og mere ordentlig sagsbehandling. Sideløbende med dette har afdelingen forsøgt at bringe de gamle registreringer ind i Regin.

Den største konserveringsopgave på Kulturhistorie Sønderborg Slot i 2007 var påbegyndelsen af konservering af dele af den Cumberlandiske Samling for en bevilling fra Kulturarvsstyrelsens midler til sikring af ENB-kulturarv (Enestående National Betydning) på over 1 million kroner. Dette arbejde er nu under udførelse på Nordjyllands Konserveringsværksted, der er eksperter i møbelrestaurering. Også Kulturhistorie Tønder fik i 2007 støtte fra Kulturarvsstyrelsens ENB-midler til restaurering af fem stykker kniplinger, som gennemføres i første halvdel af 2008.

For ISL Lokalhistorie spiller den digitale kulturarv en stadig større rolle i afdelingens arbejde. Der er ikke foretaget nogen optælling af afdelingens samlinger af digitale billeder, film og lyd, men formentlig drejer det sig om godt 1 terabyte (1.000 gigabyte) på nuværende tidspunkt. Løbende sker der en forøgelse gennem såvel afleveringer som afdelingens egen produktion. ISL's egne erfaringer har, som også forskningen har påvist, dokumenteret, at optiske lagringsmedier som cd'er og dvd'er er ekstremt dårlige medier til langtidslagring af digital information. Det er derfor glædeligt, at der i 2007 blev taget det første afgørende skridt til etablering af et fælles it-system med plads til bl.a. denne del af den sønderjyske kulturarv.

Efter i en årrække at have anvendt afdelingens eget billeddataprogram Picard, hvor der nu ligger godt 22.000 billedregistreringer, gik afdelingen i 2008 over til at registrere sine billeder i Arkibas.

Formidling

Det største udstillingsprojekt på afdelingen Kulturhistorie Sønderborg Slot i 2007 var åbningen af den nye permanente udstilling *Fejder om fortiden* i tre rum på 1. sal. Den blev åbnet den 1. september 2007 af HKH Prins Joachim. Udstillingen viser på én gang oldtidsmindernes betydning for den sønderjyske museumshistorie og de sønderjyske oldtidsfund og fortidsminders efterliv, dels som katekese mellem danske og tyske historietolkninger, dels som uopslidelige symboler for politik, kunst og turistindustri. Af andre udstillinger i årets løb kan nævnes *Maskin Kraft* i forbindelse med den maritime festival i Sønderborg samt udstillingen med kunstneren Ken Denning i samarbejde med Sønderborg Kunstforening.

På Catherinesminde Teglværk handlede sommerens udstilling om *Sønderjyske Motorfabrikanter*, hvor sønderjysk producerede motorer og fabrikanter præsenteredes i samarbejde med motorsamlere Kaj Woelke og Aabenraa Motorfabrik. Udstillingen blev ledsaget af en webudstilling, som stadig kan ses på museets hjemmeside. I forbindelse med udstillingen afholdtes 15.-16. september en motorfestival i lighed med i 2005, hvor danske og tyske samlere præsenterede og kørte med gamle stationære og marinemotorer. Endvidere viste teglværksmuseet i foråret fotografen Janne Klerks fotografier af dansk teglarkitektur til Hans Edvard Nørregaard-Nielsens bog *Magt og dragt*, ligesom der traditionen tro var påskeudstilling med Broagerlands Kunstforening.

Kulturhistorie Aabenraa viste i foråret en udstilling om folkelige forestillin-

ger om døden i det 19. århundrede. Udstillingen, der illustrerede fortællinger indsamlet af folkemindeforskere gennem tiderne, var lavet af folkloristerne Nina M. Wittendorff, Lone Réé Milkær og Sarah Kjær. Udstillingen var dels interessant i egen ret, men var også en symbolsk afslutning på Birgitte Kraghs mangeårige arbejde med dødens kulturhistorie på museet i Aabenraa.

Normalt bygger man jo udstillinger på museerne, men da udstillingsbygningen i Aabenraa pga. byggearbejder på nabogrundene ikke er i topform, gik afdelingen i 2007 på gaden. Både i forbindelse med Træskibssammenslutningens pinsesestævne i Aabenraa og Fyn Rundt for gamle Træskibe, der gæstede Haderslev, havde afdelingen en mobiludstilling om Sønderjyllands søfartshistorie på plads på kajen. Udstillingerne blev godt modtaget af et stort publikum, men især på kajen i Aabenraa fik vi erfaringer med problemerne med at kombinere mobilmuseer og regnvej.

Sommerudstillingen *Fyrretyve fortællinger om Sønderjyllands Søfartshistorie* var en udstilling, hvor afdelingen havde hentet maritime genstande fra de andre afdelinger for at vise søfartshistoriens betydning for hele Sønderjylland. I oktober udstillede en af Danmarks få internationale marinemalere, den tidligere havnefoged i Sønderborg, Lass Andersen, som viste et bredt udvalg af billeder. Den malende havnefoged er en institution i den maritime verden, og i forbindelse med udstillingen skænkede maleren et billede af »Dannebrog« ved kaj ud for Sønderborg Slot til museet.

Julen er noget specielt på »Sønderjyllands Julemuseum« i Aabenraa. I år kastede museet sig ud i et samarbejde med Aabenraa Shopping. Grundideen var at lade historien om de steder, som søfartsbyen tidligere havde været i kontakt med, være basis for byens markedsføring, som dermed fik et autentisk tema, samtidig med at afdelingen fik sine fortællinger ud i byen. På gågaden kunne man spadsere fra USA til Italien, Kina og Rio de Janeiro – lande og steder, som har spillet en rolle i Aabenraas søfartshistorie. Samtidig satte småkagekonkurrence, Luciaoptog, konfektbagning og mere end tusind børn i alt til »Oldemors juletræ« sit præg på afdelingen. En festlig (men overhovedet ikke smagfuld) julebelysning af museet satte prikken over i'et og gav en del omtale.

Over det sidste år har en gruppe frivillige også gjort en kæmpe indsats med at gøre Jacob Michelsens Gård i Kolstrup klar til gæster. Der er blevet ryddet op, rengjort, og de interessanteste ting er trukket frem, så de er tilgængelige for alle, der kommer forbi. Huset er åbent for arrangementer et par gange om året og efter aftale. I forbindelse med de traditionelle bagedage vistest særligt interessante dele af gårdens samling frem for offentligheden.

Kulturhistorie Tønders udstillingsvirksomhed var i 2007 præget af kniplingsfestivalen, der afholdes hvert tredje år. Tekstilafdelingen Drøhses Hus bød derfor året igennem på ældre og nye kniplinger. Af de klassiske Tønderkniplinger valgte afdelingen at vise og kommentere den samling, som en kvinde fra Kolding, Emma Kyster, i 1930'erne donerede til Museet på Koldinghus, og som danner rygraden i dette museums ret omfattende kniplings-samling. Udstillingen gav, som ovenfor nævnt, stof til en artikel i Koldingbogen, der udgives af Kolding Stadsarkiv. Desuden viste museet en retrospektiv udstilling om guldsmed Hanne Behrens, der er udlært i Tønder, og som i dag

er internationalt kendt på grund af sine meget fine arbejder i ædle metaller. Endelig bød Drøshes Hus på en udstilling med værker i moderne knipling, udført af den svenske kunsthåndværker Birgitta Hulterström.

I hovedbygningen blev der vist to nye udstillinger. Den ene viste Tønderkniplingerne som de ret enestående kunsthåndværksfrembringelser, de er. Den bestod udelukkende af kniplinger fra museets egne samlinger og fik titlen *Spindelvæv og drømme*. Den anden præsenterede en samling af meget fine udenlandske kniplinger, som en kvinde fra Sønderborg, der emigrerede til London efter 1864, samlede, måske under sit 30 år lange ophold i verdensbyen.

På Højer Mølle har der i de sidste 12 år været tradition for sommerudstilling i forbindelse med kniplingsfestival. Temaet i 2007 var en præsentation af den handel, der i 1700- og 1800-tallet foregik mellem de to rigsdele, Slesvig og Norge. Denne handel var repræsenteret ved genstande fra afdelingens samlinger, nemlig de norske glas fra glasværket Nøstetangen, der fra 1700-tallets midte til tabet af Norge i 1814 havde monopol på glasfremstilling i det danske rige, samt vind- og bilæggerovne fra norske jernværker. Den modsatte vej blev der ud over brødkorn solgt kniplinger, og udstillingen viste Tønderkniplinger, som museet havde lånt fra norske museer.

På Slesvigske Vognsamling i Haderslev blev der i anledning af Haderslev Håndværkerforenings 150 års jubilæum arrangeret en særudstilling om foreningen. Desuden arrangerede afdelingen en mindre udstilling med titlen *Karetmager i fortid og nutid* i anledning af, at den første karetmagerlærling i nyere tid, bl.a. i et samarbejde mellem Slesvigske Vognsamling og Museet på Hjerl Hede, havde færdiggjort sin uddannelse med veludført svendeprov.

På Ehlerssamlingen i Haderslev forsøgte man som noget nyt at indrette et moderne pottemagerværksted, der har åbent på en lang række tidspunkter i løbet af højsæsonen. Keramiker Christina Friis har stået for fremstillingen af keramik i værkstedet, og det har været en stor succes med blandingen af det gamle lertøj med moderne keramik.

Publiceringer

Kulturhistorie Sønderborg Slots årbog sammen med Historisk Samfund for Als og Sundeved var *Fejder om fortiden – bogen bag udstillingen*, skrevet af Anne Katrine Gjerløff. Inge Adriansen har i årets løb publiceret forskellige artikler med temaer fra arbejdet med national symbolik og erindringssteder, som allerede er nævnt under undersøgelser. Desuden har hun skrevet en publikation, *Holger Danske – en lysende legende*, udgivet af Slots- og Ejendomsstyrelsen, og hun har bidraget med artiklen »Tekstiler med nationale budskaber« til et festskrift til overinspektør Birgitte Kjær, Den Gamle By. Endvidere har hun bidraget med artikler om kosttraditioner til publikationer udgivet af Museet på Koldinghus og Herregårdsmuseet Gammel Estrup.

Endelig resulterede Peter Dragsbos projekt om de danske byer i 1900-tallet i flere artikler om de danske parcelhuskvarterer, bl.a. i *Historien fortsætter* (udgivet af Bygningskultur Danmark) og *Weekendavisen*.

2007 var også året, hvor Cathrinesminde Teglværk af Kulturministeriet blev udpeget som et af Danmarks 25 industrihistoriske monumenter af national

interesse. Et fornemt resultat af en redningsaktion og museumsopbygning, som endnu i 1980'erne ikke var sikker på sin fremtid. Eneste andet industrimonument i Sønderjylland blev Danfoss-komplekset med Mads Clausens fødegård og første bygninger, de store udbygninger fra 1960'erne og 1970'erne samt den første arbejderby i Langesø. De 25 industrimonumenter blev i 2007 publiceret i det fornemme værk *Industri, Industri*, udgivet af Gads Forlag i samarbejde med Kulturarvsstyrelsen. Til bogen leveredes bidrag om teglværksejeren og Danfoss af Torben Vestergaard, Inge Adriansen og Peter Dragsbo. I tilknytning til bogen har Kulturarvsstyrelsen også lanceret en særskilt hjemmeside samt en kort film til TV2, og i begge var Cathrinesminde godt repræsenteret. Årbogen for Cathrinesminde Teglværk og støtteforeningen Cathrinesmindes Venner var i 2007 udgivelsen af Torben Vestergaard (red.): *Udsigter fra teglværksbyen Egersund*, en publikation med basis i to billedserier, optaget hhv. 1902–1905 af arkitekten R.J. Dethlefsen og 1962 af R. Møller.

Arbejdet på Kulturhistorie Aabenraa var i 2007 præget af de langsigtede planer, men afdelingens inspektører har dog skrevet mindre artikler, bl.a. om sønderjyske kirkeskibe, mundtlig historieformidling og Aabenraa Værft. Kulturhistorie Tønders to inspektører publicerede i 2007 nogle af deres forskningsemner gennem artikler til periodika. Elsemarie Dam-Jensen skrev således i løbet af året tre artikler om musiktraditioner og musikudøvelse på Tønderegnet. Desuden udgav hun en artikel om sønderjysk identitet til Museum Sønderjyllands årbog 2007, *Sønderjyllandsbilleder*. Inger Lauridsen skrev i løbet af året to artikler om kniplinger; en artikel om en kniplingshandler i Ballum i 1800-tallet i *Sønderjysk Månedsskrift*, og en artikel om ophavskvinden til kniplingssamlingen på Museet på Koldinghus til *Koldingbogen*. Desuden skrev hun en artikel om borgmester Carsten Richtsen i en bog om restaureringen af Richtsens Hus i Tønder, udgivet af Realdania. Endelig udgav museet en bog om guldsmeden Hanne Behrens i forbindelse med ovennævnte særudstilling.

Forskningen og formidlingen på ISL Lokalhistorie har i 2007 været berørt af arbejdet med etableringen af Museum Sønderjylland. Således måtte en planlagt bogudgivelse udskydes til 2008. *Sønderjysk Månedsskrift*, Danmarks eneste historiske månedsskrift, der udgives af Historisk Samfund for Sønderjylland, er dog fortsat afdelingens flagskib udadtil. I alt er det blevet til 34 artikler, et tilsvarende antal anmeldelser af aktuel litteratur om Sønderjylland samt seks korte bagsideartikler om forsiden af bladet. Kim Furdal har selv leveret en række af artiklerne og har også skrevet en længere række boganmeldelser både til månedsskriftet og til de lokalhistoriske foreningers tidskrift *Journalen*.

Aabenraa Byhistoriske Forening har i modsætning til de fleste andre steder i Sønderjylland ikke tidligere haft en lokalhistorisk årbog. Det blev ændret med udgivelsen af årbogen *Historier fra bybakken*, der udkom i november i det velkendte og illustrationsegnede kvartformat. Afdelingens overinspektør stod som ansvarshavende redaktør for årbogen, ligesom afdelingen har leveret hovedparten af illustrationerne til bogen. For at styrke formidlingen af kulturmiljøet i Aabenraa indgik afdelingen i slutningen af året tillige i et samarbejde

med Aabenraa Turistbureau og Aabenraa Kommune om udgivelse af foldere med vandreture i Aabenraa.

Som formand for Det Regionale Faglige Kulturmiljøråd for Sønderjylland har Kim Furdal i årets løb redigeret tre hæfter i serien »Kulturmiljøer i Sønderjylland«: Peter Dragsbo: *Sønderjyske gårde*, Inger Lauridsen: *Sønderjysk arkitektur gennem 900 år* og Peter Dragsbo og Kim Furdal: *Fra degneskoler til centralskoler*. Alle tre hæfter udkom i begyndelsen af februar ved en præsentation på rådhuset i Aabenraa.

Øvrig formidling i pluk

En mere omfattende liste over museets øvrige formidling findes på hjemmesiden under årsberetning 2007. I foreliggende tilfælde er der udvalgt et mindre udpluk af et ellers meget aktivt år. Museumsinspektør Inge Adriansen holdt efter sin udnævnelse til adjungeret professor ved Syddansk Universitet tiltrædelsesforelæsning på Alsion i Sønderborg 6. november om regionale og nationale identiteter i krydsfelt.

Inden for de senere år har man flere steder forsøgt at lave erindringssteder rettet mod ældre demente, som ved at komme i fysisk kontakt med genstande, som de husker fra deres ungdom kan gives en positiv oplevelse. På Jacob Michelsens Gård i Kolstrup har vi et dynamisk rum, der har været rammen om det liv, som de to søstre Michelsen og deres slægt har haft i huset siden 1847. Det giver en varieret og rig genstandsmængde, som befinder sig i rum, hvis udseende ikke har forandret sig væsentligt gennem mange år. Afdelingen arbejder derfor bl.a. i samarbejde med Ove Dahl, Nørrebro Erindringscenter – Dansk Center for Reminiscens, med at skaffe den faglighed og viden, der skal til for konstruktivt at kunne bruge denne ressource i museets arbejde med svage ældre.

Som et nyt initiativ afholdt Kulturhistorie Tønder i samarbejde med Venneforeningen og de samvirkende danske museumsforeninger en kulturpolitisk konference, der samlede deltagere blandt beslutningstagere og kulturarbejdere fra hele landet. Det blev efter konferencen besluttet også at afholde en lignende konference i 2008. Desuden holdt museets inspektører en lang række foredrag i regionen i løbet af året, ligesom de arrangerer kulturhistoriske vandring i det åbne landskab.

Personalia

Kulturhistorie Aabenraa fik i 2006 en ny museumsinspektør. Historikeren MA Stefanie Robl, som blandt andet har en fortid på Schifffahrtsmuseum i Flensburg og på Universitetet i Kiel, har siden 1. maj været ansat på museet. I 2007 startede Hans-Ole Mørk som frivillig medarbejder ved ISL Lokalhistorie, hvor han arbejder to dage om ugen med registrering af billeder og aktuelt med klargøring af afdelingens samling af lydoptagelser, så disse kan lægges over på den nye server. På Konserveringsværkstedet er konservator Leif Vognsen blevet ansat som landsdækkende konsulent inden for stenkonservering.

Mindeord

Onsdag 4. juli 2007 døde tidligere museumsleder, mag.art. Birgitte Kragh efter længere tids sygdom. Da Birgitte kom til Aabenraa Museum som helt ung

etnolog i 1979, var hun den første professionelle leder af museet. Museet var langt fra moderne, men Birgittes energi og viden flyttede museet store skridt fremad. Ud over Birgittes store indsats for at bringe museet i Aabenraa op på et fagligt niveau vil hun fagligt først og fremmest blive husket for sine studier i dødens kulturhistorie. Hendes store arbejde kronedes i 2003 med udgivelsen af bogen *Til jord skal du blive – Dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780–1990*. Og også på mange andre faglige områder var hun en kapacitet ikke bare i Aabenraa, men på nationalt niveau.

Birgittes arbejde på museet var præget af fagligt overskud, men desværre også af problemer med at overbevise omgivelserne om nødvendigheden af at forøge museets plads og ressourcer. For os der er på museet i dag, er det dog tydeligt, at hendes ånd og evner er nedlagt i mange af museets strukturer og genstande. Hendes arbejde vil for evig tid sætte sine spor i områdets kulturarv. Hendes sidste år på museet var præget af alvorlig sygdom, men det har været os en glæde, at hun også efter sin tilbagetræden i 2004 fortsatte med at komme på museet. Æret være hendes minde.

Kunst v. Katrine Kampe

Kunstmuseet Brundlund Slots samlinger har deres basis i Kunstnergaven 1920 – en samling af ældre og samtidig dansk kunst, som blev givet til de sønderjyske byer. I nyere tid er museets kunsthistoriske ansvarsområde blevet udvidet til at omfatte dels nyere nordeuropæisk kunst, dels dansk kunst efter 1920 med særlig fokus på kunst med relation til Sønderjylland. Det kunsthistoriske ansvarsområde omfatter dermed både en del med basis i landsdelens særlige kunst- og nationalhistorie, og en del udviklet som led i danske kunstmuseers nationale arbejdsdeling.

Udstillinger Brundlund Slot

Maleren C.W. Eckersberg har en særstatus på udstillingen, idet der blev vist 18 olieblade fra hans hånd. Et af værkerne har aldrig været vist på slottet før og havde dermed også nyhedens interesse. Samlingen af C.W. Eckersbergs billeder har tidligere været på afdelingerne i Tønder, Sønderborg og Aabenraa og kan nu ses samlet på Kunstmuseet Brundlund Slot.

15 + 15 Nu også med farver. Grænselandsudstillingen skaber værker efter kunstmuseets samling. Til denne udstilling blev der også produceret en net-udstilling til hjemmesiden. 15 kunstnere fra sammenslutningen Grænselandsudstillingen har i løbet af sommeren 2006 arbejdet med at skabe et nyt værk, som går i dialog med et kunstværk fra kunstmuseets samling. På udstillingen, som fyldte hele slottet, blev de nye og de ældre kunstværker vist. Nogle kunstnere nåede langt tilbage i kunsthistorien og arbejdede med 1800-tallets kunst, andre med kunst fra det 20. århundrede, mens andre igen har forholdt sig til samtidens kunstnere. Alle kunstnerne har arbejdet med de udvalgte værker med forskellige indfaldsvinkler og tilstræbte at vise nye sider af deres udtryksform. Det kom der overraskende møder ud af, som satte nogle af kunstmuseets værker i et nyt lys og samtidig viste forbløffende nye kunstneriske sammenhænge.

Eksperimenter med Eckersberg. Børn fra Ny Aabenraa Kommune eksperimenterer med malerier af C.W. Eckersberg. Udstillingen var et resultat af et formidlingsprojekt med titlen »Eksperimenter med Eckersberg«, bød på lærerkursus, rundvisninger på slottet, valg af billede, arbejde på skolerne og udstillingstilrettelæggelse. Eleverne arbejdede med mobiler, collager, skulpturer, tegninger og maleri. Udstillingen bød på svævende sko, portrætter, trapper, frugter, slanger, skibe, nymfer, svævende dukkehuse, kærlighedsbreve, fodspor og værtshuse for blot at nævne nogle eksempler. 315 børn var i gang, og nogle lavede flere ting hver, så det myldrede med eksperimenter. Udstillingen var derfor et levende eksempel på børns fantasi og på stærk kunst fra Guldalderen, som er vedkommende, igangsættende og fantastisk.

Sønderjyllandsbilleder. Udstillingen var sammensat af værker fra museets samling lavet af kunstnere, som har relationer til Sønderjylland. Værkerne på udstillingen kunne opleves isoleret fra hinanden, og man kunne finde eksempler på erindringsbilleder fra 2. Verdenskrig, indre landskaber fra egnen og familielykke i Sønderjylland. Der var også eksempler på hjemstavnsbilleder med motiver fra Christiansfeld og Aabenraa, og på nye billedannelser med udgangspunkt i gamle billeder fra området.

Udpluk fra samlingen – godbidder af sønderjyske kunstnere. Udstillingen var skabt af følgende kunstnere: Jes Jacobsen, Jes Schrøder, H.W. Lauesen, Claus Carstensen, Kristian Dalgård Larsen, Franciska Clausen, Svend Wiig Hansen, Emil Nolde, Jeppe Madsen-Ohlsen, Maria Lüders Hansen, Torben Ebbesen, Jes Mogensen, Nikolaus Wehding, Dyke Johannesen og Jørgen Rømer. Der blev således vist både grafiske blade, skulpturer og malerier. Udplukket var specielt, fordi værkerne var hentet fra Museum Sønderjyllands store fælles kunstsamling og var derved et eksempel på, hvilken bredde og tyngde den sønderjyske kunstsamling har.

Kunstmuseet i Tønder

Kunstmuseet i Tønders egen samling er ikke permanente opsætninger, men kortvarige tematiske opsætninger, hvor der i 2007 vistes tre. En udstilling om landskabsmaleriet i et nordisk perspektiv; en udstilling med fokus på danske modernister og en kunstdebatudstilling med konfrontation mellem kunstværk og genstand fra hverdagslivet.

Stedløs med malerier af Vibeke Tøjner. Udstillingen omfattede ni store oliemalerier og en række papirværker med akvarel-, gouache- og tuschfarver. Tematisk lå Vibeke Tøjners udstilling i forlængelse af hendes to tidligere museumsudstillinger: *Landskabets hud* og *Landskabets rum*. Alle tre udstillinger tog deres afsæt i landskabet.

Untitled Room for Zoe med værker af Claus Carstensen. Med afsæt i sin sønderjyske barndom behandlede Claus Carstensen grænsepositioner i mere end geografisk forstand. Udstillingen samlede værker af Claus Carstensen retrospektivt med genstande og værker af både privat og offentlig betydning. Til

udstillingen skabte Claus Carstensen ti store malerier med baggrund i Muhammed-krisen.

Island Life med værker af Christina Hamre, Annesofie Sandal, Charlotte B. Johansen og Nanna Starck. Udstillingen var formet som én installation, der udfyldte hele Hal 1. Alle fire kunstnere udførte individuelle værker, som blev samlet til en enhed, der fokuserede på underholdningsindustriens indflydelse på billedassociation.

SUP, Søren Ulrik Petersen møbler og design. I forbindelse med Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Tønders årlige Stolens Dag i Vandtårnet arrangeredes en udstilling med en af samtidens unge møbelarkitekter, der former i et nutidigt sprog, som kan associeres til Hans J. Wegner. I 2007 valgtes Søren Ulrik Petersen, som præsenterede sine prisbelønnede arbejder.

Unødvendige billeder, Ken Denning. Ken Dennings udstilling tog udgangspunkt i skitser, fragmenter og andre dele af en kunstners forberedende arbejde til et kunstværk. Udstillingen lagde vægt på processen i et kunstværks tilblivelse og knyttede an til den samtidige udstilling *Island Life*.

Blodrummet, Ingvar Cronhammar. I anledning af Ingvar Cronhammars 60-års fødselsdag samledes danske kunstmuseer om at fejre ham samtidig mange steder, da hans monumentale værker ikke lod sig vise på et sted. I Tønder vistest museets eget værk »Blodrummet« i Pumpehusets Fliserummet, der til lejligheden var blevet istandsat.

Kunst på afdelingen Arkæologi Haderslev

Charlotte von Krogh (1827–1913) levede størstedelen af sit liv i Haderslev. Museets afdeling i byen ejer den største samling af hendes malerier. I et tæt samarbejde med museet i Husum og Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek i Kiel arrangeredes en stor retrospektiv udstilling af hendes værker. Godt 50 malerier fra hendes tidligste arbejder udført i 1850'erne og frem til de seneste fra 1913 var det lykkedes at fremskaffe til udstillingen, der blev vist både i Husum, Haderslev og Kiel. Til udstillingen udgav afdelingen i Haderslev en tosproget bog om malerinden, skrevet af kunsthistorikeren Dörte Nicolaisen fra Holland og med bidrag af Bärbel Manitz og Hans Schultz Hansen. I et samarbejde med Haderslev Kunstforening og Danske Kirkedage 2007 arrangeredes desuden en stor udstilling med værker af kunstneren Maja Lisa Engelhardt – en udstilling, hvor kunstneren selv havde udvalgt værkerne. Udstillingen hang i små to måneder og blev meget velbesøgt, ikke mindst under Danske Kirkedage, der fandt sted i Haderslev. Til udstillingen udgav afdelingen et katalog med titlen *Tilstedeværelse*, skrevet af Nils Ohrt.

Indsamling

I 2007 er der foretaget følgende erhvervelser: Dan Thuesen: to blyantstegninger; Toroddur Poulsen: 12 litografier; Vibeke Tøjner: ti gouacher; Hanne Knudsdatter: to litografier; Povl Schrøder: en pastel; Anders Zorn: et faksimiletryk; Karen

Ihle / Jens Eliassen: to ringe. Desuden Jes Mogensen: »En maler kom forbi«, olie på lærred, 2001, som blev erhvervet med støtte fra Ny Carlsbergfondet.

Forskning

På Kunstmuseet Brundlund Slot havde Katrine Kampe skiveorlov i maj 2007 og sad på San Cataldo i Amalfi, idet fonden havde bevilliget et stipendium til arbejdet med den sønderjyske kunster Jeppe Madsen Ohlsen. Arbejdet blev ikke tilendebragt, men en måneds intenst fokus på bogen om maleren fik arbejdet til at skride fremad. I forbindelse med Kunstmuseet i Tønders udstilling af den finske kunstner Akseli-Gallén-Kallela i 2008 har museumsinspektør Anne Blond i 2007 afsluttet redigering af udstillings katalog samt besøgt Finland i forbindelse med forskningsarbejde til en udstilling i 2010. Museumsinspektør Ole Jul har i 2007 afsluttet research til et forskningsprojekt, der skal munde ud i en særudstilling i 2009 om maleren Jens Søndergaard, hvis arbejde sættes ind i en hidtil ikke belyst nordisk vinkel.

Registrering

På Kunstmuseet Brundlund Slot er arbejdet med at overføre registreringsoplysningerne til Regin-systemet påbegyndt i slutningen af året. Museumsinspektør Anne Blond har deltaget i KUAS' kurser vedrørende overførsel af registrant til system Regin. Forarbejdet blev færdiggjort med udgangen af 2007, og selve overførslen vil være tilendebragt ved udgangen af 2008. Museumsassistent John Solager har foretaget en komplet digitalfotografering af kunstmuseets samling. Fotograferingen er tænkt dels som en visuel registrant, dels med henblik på etablering af katalog på kunstmuseets hjemmeside for publikumssøgning samt undervisningsbrug.

Publikationer

Henrik Wivel m.fl.: *Vibeke Tøjner »Stedløs«*, Tønder 2007.

Peter Laugesen m.fl.: *Cronhammar på danske kunstmuseer* i samarbejde med ARoS, Bornholms Kunstmuseum, Herning Kunstmuseum, Trapholt, Køge Skit-sesamling, Fyns Kunstmuseum og Statens Museum for Kunst, København 2007.

Camilla Jalving og Martin Zerlang: *Island Life*, Tønder 2007.

Ken Denning: *Unødvendige billeder*, Aprostrof, København/Kunstmuseet i Tønder, 2007.

Claus Carstensen m.fl.: *Untitled Room for Zoe*, Tønder 2007.

En udførlig årsberetning for hele Museum Sønderjylland findes på hjemmesiden www.museum-sonderjylland.dk

Institut for Grænseregionsforskning

Institut for Grænseregionsforskning er et tværfagligt institut under Det Samfundsvidenskabelige Fakultet ved Syddansk Universitet. Det har til huse på Alsion, Syddansk Universitets campus i Sønderborg. Der var pr. 1. maj 2008 ansat 16 forskere og to teknisk-administrative medarbejdere.

Institut for Grænseregionsforskning har en bred forskningsprofil, der spænder fra erhvervsøkonomi over regional udvikling og økonomi til kultur, sprog

Som en følge af fusionen med Syddansk Universitet flyttede Institut for Grænseforskning i 2007 fra de beskedne lokaler i Persillegade i Aabenraa til Sønderborgs nye vartegn Alsion. På billedet ses Alsions markante midterparti med café, mødelokaler og foyer. Foto: Sønderborg Kommune.

og samfund. Desuden tilbyder instituttet undervisning i erhvervsøkonomiske uddannelser og i den Interreg-støttede grænseoverskridende uddannelse European Studies, der udbydes i samarbejde med Universität Flensburg. Al undervisning foregår på engelsk, da instituttet tiltrækker studenter fra mange lande i og uden for Europa.

Instituttet varetager og opfylder fortsat Danmarks forpligtelser i Europarådets rammekonvention om beskyttelse af nationale mindretal fra 1995, specielt dennes art. 12, stk. 1, om forskningsaspektet og forskningsforpligtelserne i Europarådets pagt om beskyttelse af mindretalssprog og regionale sprog (Sprogpagten) fra 1992.

Siden 1. januar 2008 har instituttet haft en ny direktør og institutleder, Elisabeth Vestergaard, der kom til IFG fra en lederstilling i Dansk Center for Forskningsanalyse.

Forskning

IFG deltager i flere større, nationale og internationale forskningsprojekter. Her kan som eksempel nævnes Sønderborg Participatory Innovation Center (SPIRE), der ledes af professor Jakob Buur fra Mads Clausen Institut. Centret skal forske i, hvordan man under udviklingen af nye produkter bedst inddrager brugerne. Projektet har fået en forskningsbevilling på 21 mio. kr. fra Det Strategiske Forskningsråd. Blandt deltagerne er ingeniører, antropologer, lingvister, designere og marketingforskere.

Blandt andre projekter fra 2007 er der et antropologisk projekt om sammenhængen mellem regional identitetsdannelse og vidensøkonomisk udvikling i Catalonien. Erfaringerne derfra skal sammenlignes med erfaringer fra den regionale udviklingspolitik i den dansk-tyske grænseregion. Instituttet er også involveret i et nordisk netværk om grænsehandel og alkohol, hvor det bidrager med sin store ekspertise om grænsehandlen i den dansk-tyske grænseregion. Endvidere deltager instituttet i et projekt om forbrugeradfærd i grænseregioner, og er i gang med at lave en analyse om erfaringerne med udenlandsk arbejdskraft i Syddanmark. Et projekt om grænsependlere sigter på at få mere dybtgående viden om de personer, der pendler over den dansk-tyske grænse for at komme på arbejde.

I 2007 blev der igangsat et ph.d.-projekt, der undersøger, hvor vidt begrebet »nationernes selvbestemmelsesret« folkeretligt kan anvendes på nationale mindretal. Her skal den dansk-tyske grænseregions mindretal sammenlignes med cases fra Catalonien og kurderne. IFG er også partner i det såkaldte fyrtårnsprojekt Collegium Mare Balticum, der er et samarbejde mellem Syd-dansk Universitet og slesvig-holstenske universiteter. Det indebærer bl.a. en forskerskole til unge forskere. Instituttet deltager også fortsat i netværksprojektet »Minorities around the Baltic Sea«. Desuden har instituttet bidraget med en bred vifte af emner til Grænseportalen, under redaktion af mag.art. Jørgen Witte.

IFG har i 2007–2008 fortsat det gode samarbejde med International Transport Danmark, tidligere Foreningen af Danske Eksportvognmænd, ved for tredje gang at fremstille en forskningsfunderet jubilæumsbog til interesseorganisationens 60-års jubilæum.

Instituttets forskere har også i 2007 publiceret en række videnskabelige og formidlings artikler og har deltaget i nationale og internationale konferencer. Der udkom to numre af instituttets populærvidenskabelige tidsskrift *Pluk*, et almindeligt nummer i foråret 2007 og et særnummer til at markere åbningen af Alsion ved HM Dronning Margrethe og kronprinsparret. Artiklerne dækkede emner fra den dansk-tyske grænseregion og andre grænseregioner.

Martin Klatt

Landsarkivet for Sønderjylland

Årets nyhed på læsesalen var indførelse af såkaldte gruppearbejdsdage den første mandag i måneden. I brugerundersøgelserne har ønsket om at kunne arbejde i grupper – det vil sige føre samtaler – været fremført flere gange. Som et forsøg har Landsarkivet for Sønderjylland derfor på den første mandag i måneden udbudt muligheden. Tilbuddet, der især rettede sig til lokal- og slægtshistoriske foreninger og arkiver, blev modtaget med stor entusiasme. I gennemsnit ankom på disse mandage tre til seks grupper hver med tre til seks personer som deltagere, der typisk bestilte væsentligt flere arkivalier end normalt. Det er besluttet at fortsætte forsøget i 2008.

I øvrigt afsluttedes moderniseringen af læsesalen i 2007. Den fremstår nu i en oprisket udgave med nye reoler og tæpper og ny skranke. Arbejdet med at etablere et nyt ventilations- og varmeanlæg blev også sat i gang. Ved årsskiftet manglede kun nogle detaljer, herunder at få anlægget indkørt korrekt.

Den digitale udvikling har nu også vist sig med styrke på landsarkivets læsesal, hvor besøgstallet er faldende – fra et højdepunkt i 2001 på 6000 besøgende til ca. 3600 i 2007. Baggrunden er, at Statens Arkiver via Arkivalieronline, www.arkivalieronline.dk, og Dansk Demografisk Database, www.ddd.dda.dk, kan stille de hyppigst benyttede arkivalier til rådighed via nettet, hvad vore brugere naturligvis udnytter. Således er alle kirkebøger frem til 1925 – og fra 2008 til 1950 – nu lagt ud på nettet. På DDD kan man søge i alle folketællinger, hvoraf 1787, 1801, 1803, 1834, 1840 og 1845 nu er helt eller stort set fuldt færdig-indtastede.

At interessen virkelig er stor for elektronisk slægtsforskning viste sig ved brugermødet i 2007. Her mødte hele 60 personer frem – nok mest fordi der i tilknytning til brugermødet blev givet en introduktion til mulighederne for at slægtsforske på nettet ved Svend Aage Mikkelsen, Haderslev Slægthistoriske Forening.

Med de nye elektroniske muligheder er det ved at være slut med at anskaffe nye mikrofilm til landsarkivet. Men ikke helt slut: Fra april 2007 kunne Statens Arkiver opfylde et stort og længe næret ønske blandt danske slægtsforskere. Ifølge aftale med Nordelbische Evangelisch-Lutherisch Kirche i Kiel af 4. november 2004 kan Statens Arkiver stille sydslesvigske kirkebøger på mikrokort frem til 1876 til rådighed for danske brugere på Statens Arkivers læsesale. I første omgang blev der i 2007 tale om kirkebøgerne fra Flensborg, Slesvig og Sydtønder provstier. Alle Landsarkivet for Sønderjyllands brugere var i den anledning inviteret til reception og præsentation af kirkebøgerne den 13. april. For brug af disse mikrokort gælder særlige regler. Således skal de bestilles ved skranken.

Formidling og vejledning

Som tidligere fortsatte Landsarkivet sine kursus- og fyraftensmødeaktiviteter og fremlagde – også som sædvanligt – i juni og december planerne for det kommende halvårs arrangementer. Det har været en glæde at se, hvor mange der også i 2007 tog imod tilbuddet, der blev hjulpet godt på vej af fin dækning i de lokale medier.

Programmet indbefattede: mandag den 5. februar fyraftensmøde ved arkivar Hans Schultz Hansen om kilderne til besættelsestidens historie. Det er blandt andet politiadjutantens arkiv samt arkiver fra modstandsbevægelsens Region III, grænseområdets Danske Samfund og Det unge Grænseværn. Præsentationen af kilderne omhandlede arkivernes benyttelse og tilgængelighed, og om hvilke muligheder man har på Landsarkivet for Sønderjylland som gæst med interesse for dette emne. 27. marts var der aftenkursus om kilder til ejendomshistorien v. vagtmester Leo Vinther Petersen. 27. april handlede det om industrialiseringen og industrien i Sønderjylland i det 19. og 20. århundrede v. arkivarerne Leif Hansen Nielsen, Hans Schultz Hansen og Morten Andersen. Foredragsarrangementet fandt sted i anledning af Forskningens Døgn og af, at 2007 var udnævnt til Industrikturens År. 22. maj var der introkursus for nye arkivbrugere og introduktion til DAISY ved arkivarerne Lars H. Bak og Morten Andersen. 11. september drejede det sig om kilder til hertugdømmet Slesvigs historie ved arkivar ved Studieafdelingen, Flensborg,

Gerret Liebing Schlaber. 23. oktober blev der afholdt brugermøde samt foredrag om slægtsforskning på nettet ved Svend Aage Mikkelsen, Haderslev Slægthistoriske Forening. 15. november var emnet »Kilder til sønderjysk industri- og erhvervshistorie« ved arkivarerne Leif Hansen Nielsen og Morten Andersen. 13. december blev der afholdt introkursus for nye arkivbrugere og introduktion til DAISY.

Landsarkivets web-klub fortsatte med at vokse i 2006, og antallet af medlemmer er nu på noget over 200. Medlemmerne modtog otte nyhedsbreve i 2007.

En enkelt ny udstilling blev det til: Under titlen *Forbrydelsen* fremvistes forskellige arkivalier, der alle har med forbrydelser at gøre.

Tilgængeliggørelse af arkivalier: registrering og ordning

Landsarkivet fortsætter indtastningen i programmet DAISY og dermed revisionen af registraturer og samlinger. I 2007 tastede Landsarkivet oplysninger om knap 3 km arkivalier ind i daisy.sa.dk og havde dermed ved udgangen af 2007 50% af arkivalierne registreret i dette nye system. I tilknytning hertil gennemgås samlingerne, således at alle arkivalier og protokoller gradvist bliver emballeret i papæsker og stregkodet. Over halvdelen af samlingerne er nu ompakket, bl.a. takket været ekstraordinær arbejdskraft. Også indtastning af oplysninger om hver enkelt magasinenhed, dvs. protokoller og arkivæsker er kommet godt i gang. 17% af samlingerne var ved udgangen af 2007 indtastet på dette niveau.

Øvrig formidling

Landsarkivets virksomhed udmønter sig naturligvis også i andre aktiviteter end dem, der umiddelbart er synlige fra læsesalen. Der indlånes og udlånes arkivalier mellem Statens Arkivers enheder og til enkelte andre arkivinstitutioner over hele landet, og landsarkivet besvarer en række skriftlige forespørgsler fra myndigheder og private, i visse tilfælde mod betaling. Desuden behandles et ret stort antal ansøgninger om at måtte benytte arkivalier, der i henhold til lovgivningen ikke er umiddelbart tilgængelige.

Brugerkontakt

Den gode dialog med arkivets gæster er fortsat i 2007 på det årlige brugermøde og ved møderne med landsarkivets brugerråd. Brugerrådet mødes to gange årligt. Det bestod i 2007 uændret i forhold til 2006 af seks medlemmer, herunder den læsesalsansvarlige på Landsarkivet, Mai-Brit Lauritsen, der er formand for brugerrådet. I hendes barselsorlov gennem størstedelen af 2007 har arkivar Morten Andersen varetaget hvervet.

Indsamling – bevaring og kassation

På indsamlingsområdet har der efter den voldsomme aktivitet i 2005 og 2006 været lidt stille. Største aflevering kom fra Sønderborg Kommune og Institut for Grænseregionsforskning. Dertil kom en række mindre private arkiver: Foreningen Norden, Det Radikale Venstre, Kristeligt Folkeparti, Dansk Kultursamfund og Grænselandsudstillingen. Landsarkivets magasiner er nu fyldt

op, og en af de kommende års store udfordringer bliver derfor at skaffe magasin-kapacitet til de fremtidige afleveringer.

Forskning

Forskningsaktiviteten har i 2007 som sædvanlig været høj. Axel Johnsen afsluttede med et manuskript sit post.doc.-stipendiat finansieret af Carlsberg-fondet med henblik på forskningsprojektet *Grænseflyttere – Sydslesvig-aktivister og nationale genrejsere i Danmark 1945–1970*. Forsker Morten Andersen fortsatte sine studier om regional- og egnsudviklingspolitik i Sønderjylland i perioden 1945–1970 og tilrettelagde sin ph.d.-afhandling til udgivelse. Den udkom i 2008. Arkivar og forsker Leif Hansen Nielsen udgav i 2007 bl.a. ph.d.-afhandlingen *Ad Industriens Vej. Studier i den slesvig-holstenske industri 1864–1914 med særlig henblik på Nordslesvig*. Han fortsatte desuden sine studier i tyske flygtninge i Nordslesvig 1945–1949. Arkivar, seniorforsker og forskningsleder Hans Schultz Hansen udgav i 2007 bl.a. artiklen »Byerne i Slesvig ca. 1830–1914« i *Sønderjyske Årbøger 2007*. Hans Schultz Hansen blev den 1. september 2007 desuden tillagt titel af adjungeret professor i erhvervs- og politisk historie i den dansk-tyske grænseregion ved Syddansk Universitet.

Alle fire forskere har desuden bidraget med et betydeligt antal artikler til videnskabelige tidsskrifter og samleværker. En fuldstændig oversigt fås i *Forskningen i Statens Arkiver, Årsberetning for 2007*, der er udarbejdet af Hans Schultz Hansen i dennes egenskab af forskningsleder ved Statens Arkiver.

Læs mere på www.sa.dk

Steen Ousager

Studieafdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

I året 2007 blev publiceret fire bøger og talrige artikler, medarbejderne deltog i videnskabelige konferencer og gennemførte en alsidig formidlingsvirksomhed, sideløbende med det daglige forsknings- og arkivararbejde.

Forskning og udgivelser

I februar udkom Lars N. Henningsens lille bog *Sydslesvig-ungdom på danske efterskoler – før og nu*. Det er fortællingen om danske højskoler og efterskoler betydning for unge sydslesvigere gennem mere end 100 år. Bogen fremdrager kilder om emnet og giver stof til den aktuelle drøftelse af spørgsmålet om sydslesvigske unges besøg på skoler i Danmark i dag. Bogen blev udgivet på initiativ af Grænseforeningen og blev bl.a. udsendt til alle efterskoler i Danmark og til de danske skoler i Sydslesvig.

I juni præsenterede Gerret Schlaber et tobindsværk på i alt 921 sider om det gamle hertugdømme Slesvigs forvaltning. Det var dels bogen *Hertugdømmet Slesvigs forvaltning ca. 1460–1864*, som redegør for den samlede forvaltning i området mellem Kongeåen og Ejderen, dels opslagsværket *Administrative tilhørsforhold mellem Ejderen og Kongeåen indtil 2007*. Der er tale om et pionerarbejde, som fremover vil blive et standardværk og et nyttigt hjælpemiddel for historikere på begge sider af grænsen.

Til den populære genre hører bogen *Krigen 1864 i stereoskopbilleder af grafiker og museumsmanden Leif Hammelev*. Forfatteren nåede ikke at se sin

bog færdig, da han døde i januar 2007. Bogen giver en kortfattet fremstilling af 1864-krigens forløb og er illustreret med et udvalg af de såkaldte stereoskopbilleder, som var 1800-årenes tredimensionale massemedie. Bogen er ledsaget af en brille, som gør det muligt for betragteren at opleve krigen på samme måde som 1860'ernes billedpublikum.

Forskningsprojekterne skred planmæssigt frem. Martin Bo Nørregård afsluttede gennemgangen af flere tusind feltpostbreve og udarbejdede de første kapitler af bogen om *Sydslesvigerne i Værnemagten*. Mikkel Leth Jespersen nåede gennem Hansborg-arkivet og indledte arbejdet på sin ph.d. afhandling, Gerret Liebing Schlaber tog fat på bogen *Flensborg i ekspansion. Bymark, forstæder og indlemmede landsbyer i tekst og billeder 1850–1950*. Lars N. Henningsen udarbejdede hovedparten af manuskriptet om tiden 1721–1814 til Historisk Samfunds kommende *Sønderjyllands Historie*.

Forskningsprojekterne blev præsenteret for det lokale publikum i september-november på fire såkaldte Værkstedsaftener, hvor afdelingens historikere gav en forhåndsberetning om deres resultater.

Arkivet

I maj blev den begrænsede magasinkapacitet øget med omkring 300 meter ved opstilling af nye kompakteoler. I årets løb blev modtaget 39 nye afleveringer på 14 løbende meter. Blandt personarkiverne kan nævnes værdifuld dokumentation af virksomheden på Askov Højskole fra vandrelærer Hans Keil, dagbøger og skitser fra boet efter maleren Sophie B. Jensen og feltpost 1939–1945 bl.a. fra Hans Detlef Andresen, Agtrup.

Gruppen foreningsarkiver blev suppleret med akter fra Slesvig Ligaen, SSF- og SSW- foreninger, husmoder- og kvindeforeninger og Flensborg Roklub, og der kom større aktsamlinger til arkiverne for Slesvig-Frederiksberg og Rendsborg menigheder.

I mindre udstillinger i bibliotekets foyer blev præsenteret smagsprøver fra arkivet, således om kugebøger, skolehæfter, industri- og administrationshistorie, og soldaternes jul ved fronten. Til landdagen i Kiel blev udarbejdet en udstilling om SSW i landdagen 1947–2007 med tilhørende teksthæfte.

Arbejdet med at gøre arkivfortegnelserne tilgængelige på hjemmesiden www.dcbib.dk/studieafdelingen blev videreført.

Billedsamlingen

Årets største tilvækst var modtagelsen af *Flensborg Avis'* store arkiv af fotos på papir fra perioden ca. 1970–1995. De tusindvis af billeder fylder i alt ca. 21 løbende meter. Hertil kom en del mindre billedafleveringer, hvoraf det betydelige materiale om Kobbermølle-Wassersleben-Klus-området fra afdøde bogholder Kurt Andresen ubetinget var det vigtigste. Tilvækst og registreringsarbejde medførte, at kapaciteten af særlige fotoskabe måtte udvides med 25 %.

De mange billedafleveringer og den stigende opmærksomhed på netop billedsamlingen førte til en udvidet præsentation af billeder med tilhørende forklaring på hjemmesiden www.dcbib.dk/studieafdelingen.

Lars N. Henningsen

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 2007

Historisk Samfund for Sønderjylland i 2007

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 26. april 2008 årsmøde på Gråsten Landbrugsskole. Cirka 100 medlemmer deltog i årsmødet. Efter at højskoleforstander Peder Damgaard havde fortalt om Gråsten Landbrugsskole før og nu, valgtes formanden for Sønderborg kreds, Christian Bo Bojesen, til dirigent. Han konstaterede, at årsmødet var indvarslet i henhold til foreningens vedtægter og gav ordet til formanden, Hans Schultz Hansen, der aflagde følgende beretning:

2007 formede sig som de fleste andre år i Historisk Samfund for Sønderjylland, men i hvert fald ét arrangement skilte sig ud: den debatemiddag om retsopgøret, som vi gennemførte den 30. januar på Sønderborg Slot i samarbejde med Bund Deutscher Nordschleswiger. Det var positivt, at flertal og mindretal sammen kunne diskutere dette omstridte punkt i vor fælles historie. Vel flyttede synspunkterne sig næppe alverden den eftermiddag, men de blev i det mindste udvekslet i en nuanceret og saglig diskussion. Der var stor interesse for arrangementet, over 270 tilmeldte sig, og bagefter fik det en større opmærksomhed i medierne, end vi er vant til. Det blev en vellykket eftermiddag, og jeg vil gerne rette en varm tak til vores samarbejdspartner BDN og til museumsinspektør Henrik Skov Kristensen, chefredaktør Siegfried Matlok og fhv. sognepræst Günter Weitling, der sammen med undertegnede udgjorde panelet.

Sønderjylland på Krønikens Tid – årsmøde på Rødding Højskole

Vores årlige foredragsrække blev afviklet i februar-marts måned og havde som tema »Sønderjylland på Krønikens Tid«. Den bestod af fem fortælleaftner om livet i grænselandet i 1950'erne og 1960'erne. Da det er en tid, som ligger inden for mands minde, var de enkelte aftener bygget op omkring et foredrag ved en historiker og en fortælling fra et »samtidsvidne«, som det vel må hedde på dansk. Vi lagde ud med at høre seminarielæktor Jørn Buch fra Haderslev gøre rede for dengang »Da det atter blev hverdag i forholdet mellem dansk og tysk«, mens fhv. formand for BDN Gerhard Schmidt berettede om sine oplevelser med et udsigtspunkt i det tyske mindretal. Den næste aften havde overskriften »Da bønderne fik grå Ferguson og karle og piger forlod land-

bruget« og havde undertegnede som foredragsholder og fhv. forstander Filt Jensen som samtidsvidne. Derefter fulgte vi datidens strøm fra landbruget til byerhvervene. Vi hørte arkivar Morten Andersens foredrag »Da industrien blev hovederhverv og erhvervslivet udviklet« og en beretning af fhv. afdelingschef Erik Christensen fra Brdr. Gram i Vojens. Den tredje aften handlede om »Da ungdommen slog sig løs«. Her medvirkede to musikere som samtidsvidner, nemlig Valdemar Rasmussen fra Ballum og Alex Bødiker fra Haderslev. Fjerde og sidste aften havde emnet »Da velfærden voksede og kommunerne blev for små« med universitetslektor Klaus Petersen fra Odense som foredragsholder og de to fhv. kommunaldirektører Hans Holt fra Løgumkloster og Morten Knudsen fra Tinglev som samtidsvidner. Tilslutningen til aftenene varierede temmelig meget. Mens der var en 120-130 deltagere til det første møde, sank det de efterfølgende aftener til 80, 50, 60 og 20; det sidste var nok et udtryk for, at folk efter at sammenlægningerne havde fundet sted den 1. januar 2007 var grundigt trætte af at høre om kommuner.

Større tilslutning havde årsmødet den 21. april på Rødding Højskole, hvor ca. 80 medlemmer deltog. Før generalforsamlingen fortalte forstander Mads Rykind-Eriksen om Rødding Højskole. Elsemarie Dam-Jensen holdt foredraget »Det var de danske skjalde, der sang« om sangbogshistorie i Sønderjylland fra Den blå Sangbog til i dag, med den seneste udgave af Højskolesangbogen som slutsten. Efter foredraget var der mulighed for at se frimenighedskirken.

Industrikulturens År

2007 var udnævnt til Industrikulturens År, og det blev også markeret i Historisk Samfund. Det skete bl.a. ved vores kulturhistoriske aftenvandring, der denne gang gik til Skærbæk Uldspinderi og Schaumanns Klædefabrik i Haderslev, der nu rummer Slesvigsk Vognsamling. Udflugterne var lagt vel til rette af det nye udvalg for de kulturhistoriske vandring, bestående af Erling Madsen og Margrethe Iversen. Tilslutningen lå med godt 30 og 20 noget under det forventede, men udtrykker vel, at det ikke er industrihistorien, som fænger vore medlemmer mest.

Leif Hansen Niensens bearbejdede ph.d. afhandling *Ad Industriens Vej. Studier i den slesvig-holstenske industri 1864-1914 med særlig henblik på Nordlesvig* blev Historisk Samfunds videnskabelige markering af Industrikulturens År. Det drejer sig om et pionérarbejde, hvor forfatteren minutøst på grundlag af den preussiske forvaltnings årlige opgørelser over industriens situation tegner et billede af udviklingen for industrien som helhed og i dens enkelte brancher, og med blik for de betydelige variationer, der var fra sted til sted. For det nuværende Sønderjylland er kildematerialet særlig velbevaret, og bogen går her ned på virksomhedsniveau. Derfor kan vi følge de sønderjyske teglværker, jernstøberier, tobaksfabrikker m.m. meget tæt. Vi får også oplysninger om de projekter, der ikke blev til noget, såsom et stort jernskibsværft i Aabenraa, og vi hører om arbejdsvilkår, arbejderboliger og meget andet.

Øvrige skrifter

I vor skriftserie udkom desuden bind V af Bert Kelms store ejendoms-historiske værk *Rømø - et vesterhavspræget samfund*. Denne gang tages de ældre

Rømø-ejendomme i Østerby og Duhn, Mølby, Vestergård, Sønderby og Havneby under grundig behandling med ejer- og bygningshistorien som omdrejningspunkter. Dermed er Bert Kelm nået øen rundt, og nu udestår alene et registerbind, før værket er helt afsluttet.

I serien med Sønderjyske Levnedsløb kunne vi før jul udsende J.N.H. Skrumsagers erindringer *Æt og Minder*, som blev skrevet i årene 1905–12. Skrumsager var den førende danske skikkelse på Røddingegnen i preussisk tid, men han fik betydning for hele den sønderjyske landsdel, bl.a. som formand for Vælgerforeningen. *Æt og Minder* er en sand guldgrube af stof om datidens nationale og landbrugsfaglige forhold, folkelivet og den grundtvigske vækkelse, Skrumsagers store familie og meget andet interessant om Sønderjyllands og Røddingegnens historie. Erindringerne er blevet tydet og renskrevet af Hans-Ole Mørk. Han har også udarbejdet en indledning og fyldige forklaringer til teksten. Bogen blev præsenteret hos Frøs Herreds Sparekasse i Rødding, og den er allerede nær ved at være udsolgt.

Helt udsolgt blev trods et stort oplag *Sønderjyderne og Den store Krig 1914–1918*, og der blev derfor trykt et nyt oplag. Bogen var endvidere udgangspunkt for et samarbejde med Center for Undervisningsmidler, der den 1. marts offentliggjorde en hjemmeside om emnet på adressen: www.sdj-historie.dk. Det er meningen, at samarbejdet skal fortsætte med andre centrale emner i den sønderjyske historie med den kommende tobinds Sønderjyllands Historie som det historiefaglige grundlag. Arbejdet med Sønderjyllandshistorien er nu så vidt, at der foreligger tekster til samtlige kapitler i bind 1, der rækker fra oldtiden indtil 1814. Dette bind skal efter planen udkomme til november i år, mens bind 2 om tiden efter 1814 udkommer i 2009 og derefter leksikonbindet Sønderjylland A-Å. Også dette bind har gjort gode fremskridt i 2007, men for redaktørerne af dette og de to andre bind har kvalitet større prioritet end hurtig udgivelse.

Skriftudvalget ændrede sammensætning i 2007. Undertegnede trådte ud, mens arkivar Morten Andersen fra Landsarkivet og ph.d.-stipendiat Mikkel Leth Jespersen gik ind i udvalget, hvor endvidere Henrik Skov Kristensen fortsat er medlem.

Sønderjyske årbøger

Sønderjyske årbøgers hovedhistorie i 2007 var forhenværende universitetslektor Thomas Petersens erindringer fra Tønder-egnen 1947–57. De udmærkede sig først og fremmest ved at tegne et selvoplevet, usentimentalt billede af de to vigtigste aspekter af Sønderjyllands efterkrigshistorie: afspændingen mellem dansk og tysk og industrialiseringen af landbruget. Thomas Petersens velskrevne erindringer gav usædvanligt god genlyd hos læserne – ikke mindst blandt dem, der er født i slutningen af 1930'erne. Aldrig før har den siddende redaktion fået så mange positive reaktioner på en artikel. Årbøgerne havde i 2007 også meget aktuelt stof med. Bjørn Svensson leverede en replik på en artikel i 2006-årbogen om de danske Sydslesvig-aktivister efter 1945, og redaktionen sammenfattede standpunkterne fra Historisk Samfunds og Bund Deutscher Nordschleswigers store debatarrangement den 30. januar 2007 om

det tyske mindretal og retsopgøret efter Anden Verdenskrig. Det er redaktionens hensigt at styrke det aktuelle islæt i årbøgerne med sådanne artikler.

En særlig fornyelse var, at årbøgerne for første gang i deres snart 120-årige historie bragte farvebilleder. Prisforskellen mellem sort-hvid-tryk og farvetryk er i de sidste år blevet stadig mindre. I de kommende år vil redaktionen forsøge at udnytte farvetrykkets muligheder endnu bedre.

Ellers bød Sønderjyske årbøger på den velkendte buket af artikler om forskellige sider af landsdelens historie. Der var både noget for specialister og for generalister, for folk med forkærlighed for den moderne historie og for folk, der interesserer sig for det gamle. Og så var der både artikler skrevet af professionelle forskere og af dygtige amatørhistorikere. Ikke mindst denne kombination af videnskabsfolk og dygtige lægfolk er en vigtig sag for redaktionen af Sønderjyske årbøger. Årbøgerne skal ikke være et tidsskrift kun for forskere, men heller ikke kun for lægfolk. Der skal være plads til begge.

Forskningsleder Hans Schultz Hansens artikel af de sønderjyske byer 1830–1914 gav et overblik over forløb, fællestræk og forskelle i byudviklingen og trak linjerne fra Lars N. Henningsens artikel i 2006-årbogen frem til Første Verdenskrigs udbrud. Forhenværende forstander og sygeplejerske Dagmar Bork gav i sin artikel om de danske og tyske diakonisser i 1864 et stedvis uhyggeligt skarpt skrålys ind over historien om 1864, men hun fortalte også om diakonissernes arbejde og selvforståelse. Ph.d.-stipendiat Mogens Christensen skildrede i sin artikel om hertug Hans den Ældre, hvordan kirken efter Reformationen fik til opgave at disciplinere menigheden. Endelig leverede forhenværende organist Kaj Sørensen på baggrund af omfattende kildestudier en spændende beretning om forholdene på og omkring de sønderjyske gymnasier i de barske år fra 1933–45. Som sædvanlig gav Sønderjyske årbøger ud over artiklerne et nyttigt overblik over nye bøger om Sønderjyllands historie og over det store lokalhistoriske arbejde i landsdelen.

Sønderjysk Månedsskrift

Sønderjysk Månedsskrift indledte 2007 med en tiltrængt fornyelse af layoutet uden at bryde grundlæggende med bladets idé og form. Takket være udviklingen inden for trykkeribranchen med lavere priser blev det også i samme forbindelse muligt at forsyne forsiden og enkelte af bladets sider med farvebilleder, uden det rykkede ved økonomien.

Indholdsmæssigt har redaktionen holdt fast ved det vel prøvede koncept med blandede bolcher. Det er blevet til mange vidt forskellige artikler om bl.a. dansk gudstjeneste i Flensborg, folkekunst nord og syd for grænsen, søfart i Aabenraa og Sønderborg, musiklivet i Tønder fra middelalderen og Augustenborg elektricitetsværk. Som tidligere har redaktionen fortsat en gammel tradition, der rækker tilbage til bladets start, med at bringe stof om den aktuelle situation. I alt er det blevet til 34 artikler, et tilsvarende antal anmeldelser af aktuell litteratur om Sønderjylland samt seks korte bagsideartikler om forsiden af bladet.

Månedsskriftets abonnenter vil have opdaget, at vi i 2007 gik over til forsendelse i konvolutter. Det sikrer en bedre beskyttelse af månedsskriftet under forsendelsen, vi undgår postvæsnets labels på bagsiden, og vi kan selv stå

for adressering og forsendelse, sidstnævnte i et udmærket samarbejde med spejderne i Aabenraa.

Mecklenburg og holstenske slotte

Mecklenburg-turen, som i 2006 var stærkt overtegnet, blev gentaget i dagene 15.-17. juni. 45 deltagere oplevede med Lars N. Henningsen, Carsten Porskrog Rasmussen og Mikkel Leth Jespersen som ciceroner den samme perlerække af slotte og byer, som indgik i turen året før. Dog var lørdagsrundturen i godsområdet uden for Güstrow ændret. Nu var der besøg på den pragtfuldt beliggende Burg Schlitz og på storgodset Basedow, hvor alle fik et uforglemmeligt indtryk af de enorme restaureringsopgaver, som gemmer sig i de gamle herregårdsanlæg.

Der blev også plads til to éndagsudflugter. 8. september blev indbudt til besøg på to af de fineste slotte i Holsten. Så mange som 135 interesserede meldte sig, og heldigvis lykkedes det at overtale slotsejerne, så turen kunne gentages 13. september. Første programpunkt var Schierensee, som er et fornemt monument over 1770'ernes arkitektur- og interiørkunst. Godset ejes i dag af den tyske »brillekonge« Dr. Günther Fielmann, og slottet står i allerbedste stand udstyret med møbler og malerier fra bygherren, Caspar von Salderns tid. Næste stop var Pløn, hvor der efter middagsmad og en kort bytur var besøg på hertugslottet højt over byen. Slottet har i de seneste år gennemgået en kostbar restaurering og tjener bl.a. som optikerakademi for Günther Fielmanns brillekoncern. Dr. Fielmanns mangeårige kunstkurator, Dr. Lungagnini, charmerede alle med sin engagerede og vidende guidning på begge slotte og fortalte levende om sine mange års indkøb af kostbarheder til de to huse. Fra Pløn-slottet spadserede deltagerne videre til rundvisning i det yndefulde rokokolystslot i slotsparken. Turen sluttede med besøg i Preetz, hvor der var rundvisning i klosterkirken og det adelige jomfruklosters bygningsområde. Det blev udbytterige dage for de i alt knap 100 deltagere og de to turguides, Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen.

Kredsenes arbejde

Kredsens arbejde fulgte i 2007 det vante spor med generalforsamling og foredrag og fællesmøder med kredsens lokalhistoriske foreninger og arkiver, og traditionen tro var Aabenraa kreds medindbyder til afstemningsfesten på Folkehjem. Haderslev kreds besøgte det nye skolemuseum ved Sommersted, Jels Voldsted og Haderslev Næs. Sønderborg kreds fortsatte sin rundtur til rådhusene i de nu tidligere kommuner, der indgår i den nye Sønderborg Kommune. Tønder kreds havde en meget vellykket udflugt til et fjernt hjørne af det gamle hertugdømme Slesvig, nemlig til øen Helgoland. Aabenraa kreds inviterede alle medlemmer af Historisk Samfund til en aftentur på Løjt land.

PR og sekretariat

Ved udgangen af 2007 havde Historisk Samfund 1959 medlemmer og 1610 abonnenter på Sønderjysk Månedsskrift. I forhold til året forud er der så tæt på at være status quo, som man med rimelighed kan komme. Også i 2006 var der tale om et uændret medlems- og abonnenttal. For andet år i træk har

vi altså kunnet holde skansen efter en periode med en ganske vist moderat tilbagegang år efter år. I en tid, hvor folkelige foreninger af vor slags slås med svind i medlemstallet, er det godt, men det kan naturligvis aldrig blive godt nok, så længe der er en kvart million sønderjyder. I 2007 kom der for alvor gang i det PR-udvalg, der blev nedsat på årsmødet i 2006, og som i 2007 blev forstærket ved Finn Bach. På styrelsesmødet i november kunne det fremlægge sine foreløbige tanker. I centrum stod et forslag om et enhedsmedlemskab omfattende både Sønderjyske årbøger og Sønderjysk Månedsskrift, der muliggør en tættere kommunikation mellem forening og medlemmer. Der er siden årsskiftet arbejdet videre med forslaget, som skal blive nærmere omtalt under dagsordenens punkt 5, indkomne forslag.

I den konkrete PR-virksomhed overtog Erling Madsen i løbet af 2007 mere og mere af arbejdet, navnlig med hensyn til bogmessen i Forum i København og salgsturene til de sønderjyske boghandlere før jul, idet René Rasmussen efter adskillige års ihærdig indsats ønskede at samle sig om sit nye hverv som medredaktør af Sønderjyske årbøger. På bogmessen lykkedes det Erling at blive interviewet til fjernsynet, hvor han fik omtalt vores bog om *Sønderjyderne og Den store Krig*. Erling fortsætter desuden sit arbejde på kontoret. Her er det i årets løb lykkedes for Mona Brieghel at bringe god orden i medlems- og abonnentkartotekerne, så restanter er blevet slettet. Det er ikke mindst på den baggrund, vi kan notere det stabile medlemstal med tilfredshed. Ved siden af dette arbejde har Mona ført bogholderiet til revisionens fulde tilfredshed. Vi har grund til at sige både Mona og Erling tak for en god indsats i det forløbne år, og det gælder også Kim Furdal, Jørgen Cleemann og Jane Nissen på Museum Sønderjylland – ISL, der tager imod telefonbestillinger og andre besker og yder assistance til vor edb-drift.

Vort PR-arbejde forudsætter lydhørhed i den sønderjyske presse, og her er der også i år grund til at sige tak til mediernes, men desværre også komme med en beklagelse af, at DR-Syd har strøget udsendelserne Grænseland og Indblik. Vi har i den anledning rettet henvendelse til ledelsen af DR-Syd på linje med mindretallene nord og syd for grænsen og andre organisationer med rod i grænselandet, men desværre uden at opnå det ønskede resultat.

Sponsorer

Den bredtfavnende virksomhed, som Historisk Samfund har udfoldet, har også i 2007 haft som forudsætning, at vi har modtaget talrige tilskud fra fonde og legater. Vi har i 2007 fået et generelt tilskud fra Kulturministeriet, mens vore bøger er udkommet med støtte fra Anders Hansen Schmidts Legat, Dansk Kultursamfund af 1910, Det Schaumannske Familiefond, Frøs Herreds Sparekasse, Gunder Nissen og Mattes Mathiesen Nissens Fond, Kjems-Fonden, Michael Jebsen Fonden, Rislum Fonden, Sydbank Sønderjyllands Fond og Velux Fonden af 1981. Efter de voldsomme portostigninger er Sønderjysk Månedsskrift mere end nogensinde afhængig af støtte fra bladets gode venner som Dansk Kultursamfund af 1910, Traugott Møllers Fond og Alving Fonden. Historisk Samfund skylder alle de nævnte institutioner, fonde og legater stor tak.

Børge L. Barløse in memoriam

Stor tak skylder Historisk Samfund også vort æresmedlem Børge Barløse, som afgik ved døden den 29. juli 2007. Barløse blev udnævnt til æresmedlem i 1989 for sit store arbejde med det fornemme register til Sønderjyske årbøger 1889–1988, som er et uundværligt redskab for alle, der arbejder med vor landsdels historie. Han skrev endvidere bogen *Lærerstand i Sydslesvig fra reformationen til 1864*, som vi udgav i 1981, samt flere artikler til Sønderjyske årbøger og Sønderjysk Månedsskrift. Barløse var helt indtil 2006 en trofast gæst på vore årsmøder, hvor vi altså fremover må savne ham. En dyberegående vurdering af Barløses indsats findes i Lars N. Henningsens nekrolog i Sønderjyske årbøger 2007.

Beretningen blev enstemmigt godkendt af forsamlingen. Dernæst fremlagde foreningens kasserer, Henning Mathiesen, regnskabet, der fremviste et overskud på 162.012 kr. Kassererens beretning blev ligeledes enstemmigt godkendt af forsamlingen. Kontingentet for 2009 fastsattes til 295 kr. for et enhedsmedlemskab både med Sønderjyske årbøger og Sønderjysk Månedsskrift. Kontingentet for medlemskab alene med Sønderjyske årbøger blev forhøjet til 175 kr. Abonnementsprisen for Sønderjysk Månedsskrift forhøjedes til 235 kr.

Styrelsen foreslog en ændring af vedtægternes § 2, således at Sønderjysk Månedsskrift fremover indgår i medlemskabet på linje med Sønderjyske årbøger. Forslaget blev motiveret med ønsket om at bruge månedsskriftet til en mere intensiv medlemskontakt. Ændringen blev vedtaget med det fornødne tre fjerdedele flertal. Paragraf 2 lyder herefter: »Indmeldelse i samfundet kan ske ved henvendelse til et af styrelsens medlemmer eller til samfundets kontor. Medlemmer modtager Sønderjyske årbøger og Sønderjysk Månedsskrift for deres kontingent, der fastsættes på årsmødet«. Herefter kan nye medlemmer alene tegne medlemskab med begge tidsskrifter. For nuværende medlemmer vedtog forsamlingen følgende ordning: »Nuværende medlemmer, der alene er medlemmer med Sønderjyske årbøger, og som ikke ønsker et medlemskab også med Sønderjysk Månedsskrift, skal indtil videre fortsat have denne mulighed«. Der var ikke indkommet andre forslag til årsmødet.

På valg til styrelsen var Mogens Asmund, Elsemarie Dam-Jensen, Lars N. Henningsen, Henning Mathiesen og Hans Schultz Hansen, der alle blev genvalgt. Som nyt medlem valgtes Finn Bach. På valg som revisorer var Julius Beier og Frede Rudolph, der begge blev genvalgt.

Efter kaffebordet holdt kgl. ordenshistoriograf, dr.phil. Knud J.V. Jespersen, Odense, et foredrag om »Christian X og Sønderjylland«, som forsamlingen påhørte med stor interesse. I forbindelse med årsmødet besøgte adskillige deltagere Gråsten Slotshave.

Hans Schultz Hansen

Aabenraa kreds

Sidste års generalforsamling og årsmøde blev ligeledes afholdt på Landsarkivet, og aftenens foredragsholder var Kim Furdal, der fortalte og viste billeder fra markedspladsen i Aabenraa. Vi var små 25 deltagere.

Foreningens aftentur den 1. juni gik til Løjt Land, hvor undertegnede viste rundt i Løjt kirke – vi kørte videre til Lokalhistorisk Forenings Egnsmuseum på Rundemølle og sluttede med at drikke kaffe på Kalvø Badehotel. En god aften med flot tilslutning på 55 deltagere. De andre aftenture, som Historisk Samfund havde til Skærbæk og Haderslev, havde ikke så stor tilslutning.

I slutningen af oktober måned havde vi det årlige møde med de lokalhistoriske foreninger og arkiver i Bovrup. Her havde Anne Marie Jensen tilrettelagt en fin aften for os. Der mødte knap 40 deltagere.

Det lokalhistoriske arbejde kører flot i de mange foreninger i det gamle Aabenraa Amt. Det eneste sted, hvor det for tiden går lidt trægt, er i Bov sogn, som har været ramt af to dødsfald. Vi håber, at vi igen kan få en repræsentant fra grænsesognet i amtskredsens bestyrelse.

Årets afstemningsfest på Folkehjem var i år for første gang en søndag eftermiddag. Det blev til en fyldt sal med foredragsholder Finn Slumstrup som taler. Ved næste års afstemningsfest tirsdag den 10. februar 2009 står Historisk Samfund for Sønderjylland for arrangementet.

Vi holder nogenlunde vores medlemstal.

Erling Madsen

Haderslev kreds

Den vigtigste opgave for Haderslev Amtskreds i det forløbne år var at få den nye bestyrelse i arbejdstøjet. Bestyrelsen er nu efter længere tid igen fuldtallig ved indtrædelsen af Jørgen Pedersen og Jørn Olesen, således at bestyrelsen igen består af 5 personer.

De årlige aktiviteter har været planlagt således, at der i januar normalt har været afholdt fællesmøde med de lokalhistoriske arkiver. Dette møde er flyttet og afholdes i fremtiden i oktober måned. Næste gang på Historisk Arkiv i Haderslev. Bestyrelsen har planlagt fire arrangementer, hvoraf de tre vil være placeret i foråret. På generalforsamlingen i 2008, som blev afholdt på Kalvø i Genner Bugt, blev øens historie gennemgået, herunder landskabets historie. Derefter med efterfølgende besøg på det lille skibsfartsmuseum Det Maritime Kalvø. Bestyrelsesmedlemmerne Kirsten Fynbo, Ellen Jensen og Karl Erik Olesen blev genvalgt.

Karl Erik Olesen

Sønderborg kreds

Generalforsamlingen blev afholdt 17. april 2007 på Vollerup Kro, hvor forhenværende overlæge ved Sønderborg Sygehus Anton Marckmann fortalte om »Ofrene fra Den store Krig«. Der var ca. 70 deltagere. Christian Bo Bojesen blev genvalgt, mens Vagn Hesselager blev nyvalgt til bestyrelsen som afløser for Jørgen Wangel.

Kredsen indledte besøgene på de tidligere rådhus allerede i 2006 og besøgte i 2007 de sidste tidligere rådhus i den nuværende Sønderborg Kommune. På disse besøg viste de forhenværende borgmestre i Nordborg, Sundevad, Augustenborg, Sydals, Broager og Sønderborg rundt for et svingende antal tilhørere. Besøgene har alle været spændende, fordi de viste de forskellige »kulturer« og de problemer, der gør sig gældende ved kommunalreformen.

Det årlige møde med de lokalhistoriske foreninger fandt sted den 15. november i Augustenborg. Her fortalte Ruth Forum Møller om Parkinson, en af de sidste efterkommere efter de augustenburgske hertuger. Der var ca. 75 deltagere.

Christian Bo Bojesen

Tønder kreds

Til generalforsamlingen i år havde vi René Rasmussen til at fortælle om Wilhelm II. Det var en slags introduktion til vores Helgoland-tur, idet Wilhelm II jo var kejser i Tyskland, da øen blev overdraget til tyskerne fra englænderne.

Det fører os frem til selve turen til Helgoland, der i mange år havde hørt under den danske krone. Det var grundlovsdag den 5. juni, og vi skulle overnatte på øen. Bussen startede med at samle op i Kolding og blev fyldt op på vejen nedover, så vi var 50 personer, der stod af ved færgeren i Büsum, foruden 10 som kørte selv. Vejret var dejligt solskin og næsten ingen vind. Vi ankom til øen ved middagstid og blev i mindre både sejlet til havnen. Den næste dag var vi nede i de underjordiske gange, hvor lokalbefolkningen havde søgt tilflugt under luftangrebene i Anden Verdenskrig. Ved 15-tiden næste dag sejlede vi tilbage i havblik og solskin.

Den 18. september holdt vi det årlige møde med de lokalhistoriske foreninger i Tønder Kommune. Da den gamle Nr. Rangstrup Kommune var kommet ind under Tønder kreds, var det naturligt, at mødet blev afholdt i Agerskov. Vi startede i kirken, hvor Birte Tygesen fra Toftlund viste rundt og med dygtighed og kendskab fortalte om kirkens historie, genstande og kalkmalerier. Derefter besøgte vi Agerskov lokalhistoriske forening, hvor bl.a. Kim Furdal fortalte, hvad der var sket i årets løb.

En glædelig ting i forbindelse med vore ture er, at de skaffer os nye medlemmer i Historisk Samfund for Sønderjylland. Tønder Kreds har haft en tilgang på otte.

Finn Clemmensen

Oversigt over årsskrifter og periodica 2007

Udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver 2007/2008

Augustenborg

Lokalhistorisk arkiv – Årsskrift 2008

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg Kommune 2008. 40 sider. Indhold: Poul Hartmann: »Forord« – Egon Petersen: »Augustenborg Sygehus/sindssygehospital i Augustenborg« – »Franske krigsfanger på Als« – »Brevveksling« – »Jørgen Jordt fortæller om sin familie, søfart og barndoms-erindringer« – »Da Ketting kirke var krudtmagasin« – »Herman Bang og Det hvide hus« – Hans Lind: »Et jævnmål af sund og praktisk fornuft« – »Mindetavle over de faldne« – »Prisliste over forskelligt arbejde af samtlige hjulmager«.

Ekspedition: Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg kommune, Slotsalle 10, 6440 Augustenborg, tlf.: 74 47 18 08. E-mail: aug.larkiv@pc.dk

Bevtoft og Tirslund

Lokalhistorisk Forening for Bevtoft og Tirslund Sogne. Årsskrift med lidt aktuelt fra arkivet 2008

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Bevtoft og Tirslund sogne 2008. 27 sider. Indhold: Jensine Schmidt: »Festtale til Nørre Rangstrup kommune« – Bente Petersen: »Drypstenshuler i Hyrup skov« – Søren Kjær: »Historieudvikling« – Anni Huusmann: »Tirslund kirkesogn« – »Digt fra Grethe Bay« – Søren Kjær: »Vores lokalhistoriske forening« – Gerhard Rohwer: »Barndoms-erindringer på godt og ondt – fra Strandelhjørn« – Grethe Iversen: »Andreas Gram« – Johan Nissen: »Aftenturen den 05.07.07«.

Ekspedition: Andreas Gram, Rosenvænget 60, 6541 Bevtoft, tlf.: 74 51 42 24.

Bov

Historisk årbog for Bov og Holbøl sogne

Udgivet af Historisk Forening for Vis Herred. Årgang 30. 2007. 74 sider plus register. Indhold: »Forord« – H.H. Bang: »En slægtsgård i Fårhus« – Jens Møldrup: »Om en sten og en mand og Lorens« – H.H. Bang: »Mindeord over Lorens Wortmann« – H.H. Bang: »Mindeord over Inger Jørgensen, Hokkerup« – Kristian Junker: »Foredrag i Rotary, maj 1992« – Ib Krogh-Nielsen: »I.P. Nielsen Hjemmet, Fjordvejen 120, Sønderhav« – Martin Reimers: »Carolina Moon på Bov Mark: Nedstyrtet og genfundet« – »Mindedage i 2007« – Jens Aage Helmig: »Historien om en kommunes nedlæggelse af Bov kommunes sidste borgmester« – Lorens Wortmann: »Årsberetning 2006–2007. Historisk Forening for Vis Herred« – Hanne Iversen: »Årsberetning 2006–2007. Bov Lokalarkiv« – Kjeld Michelsen: »Den selvejende institution Bov Museum. Formandens beretning ved foreningens generalforsamling den 19. april 2007«.

Ekspedition: Padborg Boghandel, Bov Bibliotek, Bov Museum og Holbøl Brugs.

Bredebro

Æ Hjuulspor. Lokalhistorisk arkiv, Bredebro 2007

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Bredebro kommune. 5. årgang. 2007. 79 sider. Indhold: »Forord« – »Glimt fra 2006–2007« – »Glimt fra for 25 siden« – Hilda Høeg Bossen: »Bare to af mange der faldt i 1. verdenskrig« – H.E. Sørensen: »Fra Ballum til den italienske front 2. del. Desertør over grænsen« – Nis Gellert: »At ville dialog« – »Vore stednavne« – Karl Nielsen Bock: »Hjemme i Skat i Vestslesvig 1897–1913« – Hilda Høeg Bossen: »Hvem kender ikke Boj Halmstak ...« – »Årets guldkonfirmander – Trilogi« – Svend Erik Eskildsen: »En landsbydrengs dagbog« – Ellen Andersen: »En landsbypiges dagbog« – Svend Erik Eskildsen: »En landsbyfamilies dagbog« – J. Holdt: »Brede kirkes beskydning« – Holger Andresen: »Et barndomsminde« – Conny Veens: »At flytte til Ballum« – »På rejse til Ballum« – Palle Dyhre: »På rejse gennem livet« – »Lokalhistorisk arkiv«.

Ekspedition: Sparekassen i Bredebro, Ballum og Visby samt Sydbank i Bredebro. Kan også bestilles på tlf.: 74 78 36 40.

Egen

Årsskrift 2007

Udgivet af Egen Sogns Lokalhistoriske Forening 2007. 48 sider. Indhold: »Forord« – Peter Petersen: »Lidt om foreningen« – Chr. F.: »Østerholm Slot« – »En gammel slægtsgård i Stolbro« – Henrik Ussing (Det gamle Als): »Et bondebryllup i 1853« – Vera Hoedt: »'Søstrene' i Skolegade« – »E klingpung«.

Ekspedition: Peter Petersen, Møllevej 6, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 82 36.

Ensted

Årsskrift 2007

Udgivet af Ensted sogns Lokalhistoriske Forening 2007. 64 sider. Indhold: »Indholdsfortegnelse« – »Forord« – Riis Kjær: »Mit liv i Stubbæk« – Hans Kau: »Om gården Lillehave« – »Det skete i 1907« – »Det skete i 1957« – Jørgen Schmidt: »Feltbreve fra krigen 1914–18« – Valdemar Eden: »Historien om onklen der drog til Australien« – »Årsberetning 2006–2007« – »Foreningens bestyrelse – åbningstider«.

Ekspedition: Hans Damm, Buen 114, Stubbæk, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 46 96.

Felsted

Historisk Årbog for Felsted Sogn

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn, Nr. 25, 2007. 112 sider. Indhold: Andreas Asmussen: »Forord« – Andreas Asmussen: »Nørballe bol og deres ejere gennem tiderne« – Jens, Carl Erik og Sven: »Iver Aage og Grethe Zachariassens dyrlægepraksis« – Andreas Asmussen: »Barber Greve og hans malerier« – Andreas Asmussen: »Familien Johan Ludwig Peter Popp og dens efterkommere« – Hans Thomsen: »Stort og småt fra dagbladet Hejmdal i

1905« – Ellen Jensen og Ejgild Dyrmosé: »Hvad vi dog gemmer på« – Andreas Asmussen: »Et parcelstede på Tumbøl Søndermark og dets beboere gennem 200 år« – Ejner Thaysen: »'Mette Guldgraver' fra Tumbøl og faldne i hendes nærmeste familie« – Bent Johansen v/Andreas Asmussen: »Oplevelser fra min barndom og ungdom« – Andreas Asmussen: »Et smedested i Kiding – Skovbøl« – Andreas Asmussen: »Dværgen Christen Peter Hansen og hans liv« – Andreas Asmussen: »Felstedstenen – en meteoritsten – et usædvanligt fund« – Ellen Jensen: »En sønderjysk udvandrer og hans virke i Californien« – Andreas Asmussen: »Set og sket i Felsted sogn i årets løb« – Andreas Asmussen: »Foreningen – arkivet – Patsches Hus«.

Ekspedition: Andreas Asmussen, Kirkevej 2, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 53 30. E-mail: asmussen@bbsyd.dk

Gram

Årsskrift for Lokallhistorisk Arkiv for Gram og Omegn 2007

Udgivet af Lokallhistorisk Arkiv for Gram og Omegn 2007. 47 sider. Indhold: Bestyrelsen: »Forord« – »Ønsker ved Syn 1902« – »Købmandshuset« – »Slotskro, forpagter søges« – »Forretningsorden for Andelsmejeriet Gramgaard« – »Bestemmelser for Mælkekørsel« – »Kirkerestaurering« – »Bordplan ved indvielsen af Gram kirke, marts 1962« – »Indkøb« – »Brev fra hverdagen« – »Elforbruget Dr. Teilmann« – »El-Kontrakt« – »Fra jævnstrøm til vekselstrøm« – »Dagliglivet med arbejde og fest« – »Små klip« – »Gram og Omegns Avis« – »Brobyggeri« – »Tilbud på kakkelovn« – »Dødsfald« – »Besøg ved afstemningsfesten« – »Tut-ankt-Amøns hvedekerne blev til 20 Tønder Korn« – »Godsinspektør Jerichows svar på en forespørgsel« – »Gram Mandskor har 100 års jubilæum i 2008« – »Friluftsspil i Slotsgården«.

Ekspedition: Gunnar Lundgaard, Kirkealle 13, 6510 Gram, tlf.: 74 82 21 61.

Gråsten

Årsskrift 2007

Udgivet af Historisk Forening for Graasten by og egn 2007. 64 sider. Indhold: Sven Kjems: »Advokater i Gråsten« – Frode Møller Lauridsen: »Erindringer fra tiden i Kværs 1945–1978« – H.G. Nielsen: »Postvæsenet gennem tiderne« – E.Th. Kristensen: »Hermann Knutz« – E.Th. Kristensen: »Årets gang« – Else Egholm: »Beretning fra arkivet« – Bodil Gregersen: »Årsberetning«.

Ekspedition: Hans Paulsen, Stjernevej 31, 6300 Gråsten, tlf.: 74 65 10 70.

Halk- Hejsager

Gammelt Nyt 2007

Udgivet af Halk-Hejsager Lokallhistoriske Forening 2007. 8. årg. 56 sider. Indhold: »Forord« – »Indledning« – »For 100 år siden – 1907« – »For 75 år siden – 1932« – »For 50 år siden – 1957« – »For 25 år siden – 1982« – Hans Peter Jakobsen: »På cykel til Santiago de Compostella« – Hans Peter Jakobsen: »Grarup kirke« – »Medsted« – »Langgyde« – »Langmose« – »En spådom på »Langmose« omkring året 1866« – Thomas Suurballe: »Beretning af Bernhardt Schultz« – »Vinter program«.

Ekspedition: Thomas Suurballe, Hejsager Strandvej 29, Hejsager, 6100 Haderslev, tlf.: 74 57 11 56.

Hejls-Hejlsminde

Årsskrift 2007

Udgiven af Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde 2007. 65 sider. Indhold: Karl Sørensen: »Klostergården i Hejls« – »Billeder af årets gang i landbruget 1915–1960« – Inge Mortensen: »Gamle marknavne i Hejls sogn«.

Ekspedition: Gunnar M. Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf.: 75 57 47 54. Email: trappendal@tdcadsl.dk

Hoptrup

Hoptrup sogns Lokalhistoriske Forening

Udgiven af Hoptrup sogns Lokalhistoriske Forening, 24. årgang, 2007. 47 sider. Indhold: Jens M. Knudsen: »Årsberetning« – »Kunstmanss ejendom på Hoptrup Mark 1950« – Jørgen Hasberg: »Beklædning for hjulridere om vinteren« – Jørgen Hasberg: »Fuglelivet i Slivsøen anno 1944« – Holger Bonde: »Min bror Christian Lauridsen Bonde« – »For 100 år siden« – »For 75 år siden« – »For 50 år siden« – »For 25 år siden« – Jørgen Hasberg: »Bogen Kvinder i kamp skrevet af Lars R. Møller og omhandler 2. verdenskrig« – Jørgen Hasberg: »Lejrskolen ved Sønderballe Strand« – Jørgen Hasberg: »Indvielse af Mastrup Forsamlingshus« – Laura Juhl Jensen: »Familien Hessler« – Laura Juhl Jensen: »Panikken ved Hoptrup den 6. 1848« – Ove Ethelberg: »Den gamle landevejs linieføring Haderslev syd til amtsvejen«.

Ekspedition: Jens Knudsen, Nørbygårdvej 40, Marstrup, 6100 Haderslev, tlf.: 74 57 51 65.

Hørup

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Udgiven af Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn, Nr. 26, 2008. 40 sider. Indhold: Inger (Brugs) Christiansen: »Et tilbageblik på vore dejlige år i Høruphav« – Chresten Krogh og Christian Petersen: »Et langt liv som karetmager« – Claus Jacobsen: »Mjanghøj under 1. verdenskrig« – Pæ Maie: »Talende og dansende borde« – Chresten Clausen: »Brugsforeningen i Høruphav« – »Klip fra året der gik, 2007« – »Sognet rundt«.

Ekspedition: Anna Kirstine Nielsen, Mjanghøj 11, 6470 Sydals, tlf.: 74 41 52 65.

Jegerup

Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn 2007

Udgiven af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn 2007. 63 sider. Indhold: Mathias Nørgaard: »Forord« – bestyrelsen: »Året 2007 i Lokalhistorisk forening for Jegerup sogn« – Verner Liboriussen: »Min tid i sognerådet fra 1966 til 1970« – Mary Gregersen og Aage Gram: »Murermester Mathias Andersen in memoriam« – Finn Petersen: »Det nye orgel« – Dines Axelsen: »Rettelse« – Roy Bork: »Oplevelser fra Jegerup 1937–1947« – Aage Gram: »Som dreng bandt jeg krans« – Lorens Caspersen: »Højderygssbonden« – Ellen L. Peter-

sen: »Hvad er det?« – Anne Petersen: »Masilandsbyen« – »Skolebillede fra Jegerup skole 1989–90« – »Helsinghoffs Danseskole 1944«.

Ekspedition: Matthias Nørgaard, Haderslevvej 2, Simmersted, 6500 Vojens, tlf.: 74 50 61 84.

Løgumkloster

Årsskrift 2007

Udgivet af Historisk Forening for Løgumkloster kommune 2007. 40 sider. Indhold: Frede Gotthardsen: »Klostermærken og Skt. Bartholomæus« – Thomas Petersen: »En barndomserindring i skyggen af verdenskrigens efterveer« – Allan Honoré: »Luftværnsbatteriet« – Niels T. Sterum: »Jürgen A. Wissing – en drivkraft i Løgumklosterforskningen« – Allan Honoré: »En sammenstyrtningsulykke« – Jørgen Ravn: »En oase i Alslevkro« – Niels T. Sterum: »... En stor skat af guld og sølv – bispegaven i Løgum klosterkirke« – »Gaver til arkivet 2006«.

Ekspedition: Vagn Lauridsen, Ved Dammen 56, 6240 Løgumkloster, tlf.: 74 74 43 03. Email: vagn-lauridsen@ mail.tele.dk

Løjt

Det gamle Løjt

Udgivet af Løjt Sogns Lokalhistoriske Forening, Bd. 27. 2007. 86 sider. Indhold: Uwe From: »Forord« – Svend Hansen: »Løjt krøniken« – Erling Madsen: »Rundemølle« – Iver Klindt: »Fra tjenestekar til arbejdsmand« – Erling Madsen: »Købmandskone i Stollig« – Erling Madsen: »Skolemesteren gik på madning hos bønderne« – Erling Madsen: »Marcus Lauesen« – Johan P. Møller: »Tanker og minder fra min barndom i Bodum« – Erling Madsen: »Fra foreningens arkiv« – Erik Kragh: »Historier om Nis Juhl« – »Løjt lokalhistoriske forenings bestyrelse«.

Ekspedition: Erling Madsen, Dybvighoved Møllevej 1, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 78 04. Email: elm@ madsen.mail.dk

Oksenvad

Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn 2008. 36 sider. Indhold: »Martin Madsens brevkort for resten af 1. verdenskrig« (fortsættelse).

Ekspedition: Ernst K. Svennesen, Vadstedvej 10, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf.: 74 50 43 05. Email: eksvennesen@pc.dk

Rødding

Historisk Årbog fra Rødding-egnen 2007

Udgivet af de lokalhistoriske arkiver og foreninger i Rødding kommune 2007. 112 sider. Indhold: »Forord« – Hans Schmidt: »Et sønderjysk hjem« – Frederik Rytz: »Mit dansk-amerikanske eventyr« – Gerda Holm: »Forsamlingshuset i Hygum« – Henry Hinrichs og Ester Torp: »Landsarbejderboliger i Rødding som led i byens udvikling« – »Doktor Ravns erindringer« – Hans Carlo Jensen: »Retsvæsen på Røddingegnen gennem tiderne« – Lars Matthiesen: »En

Skrave-drengs beretning« – Hans D. Fabricius: »29 år i Skodborg-Skrave pastorat« – Mary Midtgaard Thomsen: »Herfra min verden går« – Inger Stecher: »Hvor blev de af? Hvor kom de fra? – Lidt familiehistorie« – »Lokalhistoriske Foreninger, arkiver og udvalg på Røddingegnen«.

Ekspedition: Hans Carlo Jensen, Rødding Bibliotek, Søndergyden 15, 6630 Rødding, tlf.: 73 84 54 44. E-mail: bibl@roedding.dk

Rødekro

Fra Rødekro kommune 2007

Udgiven af Lokalhistorisk Forening for Rødekro kommune 2007. 160 sider. Indhold: »Foreningens bestyrelse og udvalg« – »Forord« – »Personer der i 2006 har skænket gaver til vort arkiv« – Ellen Jensen: »Året 2006« – Nis Brandrup: »Minder fra besættelsestiden (fortsat)« – Hans Mathiesen: Erindringer fra Hydevad« – Torp Friis Møller: »Skoler i Hjordkær« – Hans Kaczmarek: »Erindringer« – Torp Friis Møller: »Sønderjysk soldats oplevelser i 1. verdenskrig (fortsat)« – Ellen Jensen: »Gårdejer og landbyspillemand« – Ellen Jensen: »Røverne i Nr. Hjarup« – Andr. Schulz og Jens J. Ravn: »Willy Eichmeier« – Torp Friis Møller: »For 100 år siden« – Torp Friis Møller: »For 50 år siden« – Klit Johansen: »Hellevad mindsten og mindelund« – »Æ ringrien i æ Rø-kro« – Johannes Brock: »Om kartoffelrasperen«.

Ekspedition: Rødekro Boghandel, Hærvejen 28, postboks 82, 6230 Rødekro, tlf.: 74 66 10 77.

Skærbæk

Fra Skærbækegnens Fortid

Udgiven af Historisk Forening for Skærbæk og Omegn & Skærbækegnens Museum i samarbejde med forlaget Melbyhus, Nr. 22, 2008. 23 sider. Indhold: Kristian Olesen: »Håndværkere og el-pioner«.

Ekspedition: Historisk Forening, tlf.: 74 75 17 04 eller Skærbækegnens Museum, tlf.: 74 75 20 52.

Starup

Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening 2007

Udgiven af Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening 2007. 20 sider. Indhold: »Klip fra aviserne 2006« – »Høkere og købmænd i Starup sogn« – »Kortudsnittet på omslaget« – »Generalforsamling«.

Ekspedition: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 54 20.

Sundeved

Skrift for Historisk Forening for Sundeved 2005

Udgiven af Historisk Forening for Sundeved 2007. 96 sider. Indhold: »Mindeord« – Folker Svane: »Årets hus 2006« – Mette Nissen: »Skønheden og udyret – to huse fra middelalderen« – Arne Jessen: »Soldaten fra Nybøl« – Jørgen Chr. Lei: »Degn i Ulderup 1829« – Ib Andersen: »Slægten Jepsen fra Blans« – Niels Erik Andersen: »Lokal jernindustri i 1900-tallet – to forsøg« – Inger Normann Jacobsen: »Børnehavernes historie i Sundeved kommune« –

Lars Kliver: »Dialekt Lindhøjgaard 1928–29« – Louise Schulz: »En beretning om Avnbøl« – Jørgen Schmidt: »Hans Endelein – 89 år – i Radio Syd« – Peter Petersen: »Stenderup Mølle« – Annemi Koch: »Blans sommeren 1937« – »Billedserie« – »Landbrugsmuseet i Ullerup«.

Ekspedition: Marie Hansen, Arkivet, Truenbrovej 21, Avnbøl, 6400 Sønderborg, tlf.: 74 46 14 70.

Toftlund

Toftlund Lokalhistorisk Forening. Årsskrift 2008

Årgang 2. 53 sider. Indhold: »Forord« – »Bestyrelserne for Toftlund Lokalhistorisk Forening og Toftlund Lokalhistoriske Arkiv« – »En stor tak« – »En festlig fødselsdag« – Børge Madsen: »Mine forældre« – »Husker du for 50 år siden?« – »En ejendom og nogle skæbner gennem 100 år« – »Kammeratskab og sammenhold i 'tiden, der fulgte'. D.S.K. i Toftlund sogn« – »En berejst kikkert« – »Nedskydning af bombefly« – »Marie Markussen – minder fra et travlt køkkenliv« – »I den grønne skov« – »Arkiv med hjemmeside og webhotel«.

Vojens

Årbog 2007 for Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune, 21. årgang, 2007. 66 sider. Indhold: »Forord« – »Julius Niensens Vej i Vojens« – »Noter fra aviser: For 50, 75 og 100 år siden« – Joan Petersen: »Tandteknikker Christen, Arthur og Poul Petersen, Vojens« – Birgitte Mouritsen: »Efter skoletid« – Kirsten Sørensen: »Min barndom i Vojens 2. del. Julen, Tværgade og skoleårene i 20/30'erne« – Marie Bothilde Lund: »Nogle optegnelser der huskes før alt gaar i glemmebogen« – Solvej Kjær Olesen: »Vedsted Sogns Kirkehistorie, 2. del« – Preben F. Nørup: »Besøg fra England« – Birgitte Mouritsen: »Byvåben og kommunevåben« – Laurids Lund: »Kaptajnsvejen fik navn efter sømand« – Maja Christensen: »Fra en svunden tid« – Preben F. Nørup: »Æresmedlem« – Preben F. Nørup: »Foreningens virke 2006« – Agnes Svendsen: »Årets gang på Arkivet i 2006« – Agnes Svendsen: »Planlagte arrangementer i 2007« – Adresselister m.m.«.

Ekspedition: Birgitte Mouritsen, Margrethevej 16, 6500 Vojens, tlf.: 74 54 23 65.

Vonsbæk

Årsskrift

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vonsbæk Sogn, 4. årgang, 2007. 20 sider. Indhold: Holger Eskildsen: »Forord ved formanden, bestyrelse, arkiv« – Hans Chr. Kehlet: »Gården Frilund« – »Det stod i avisen« – »Indbrud hos købmanden i Vonsbæk« – »Generalforsamling« – »Markedsdag« – Holger Eskildsen: »Gårde i Vonsbæk« – Irene Sørensen: »Mødet med familien Berg fra Bæk« – Inger Nielsen Rosendahl: »Pigen med kjolen«.

Ekspedition: Holger Eskildsen, Kildager 30, Bæk, 6100 Haderslev, tlf.: 74 57 91 10. E-mail: he@haderslev.dk

Øster Lindet

Glimt. Fra Øster Lindet sogns historie

Udgivet af Lokalthistorisk Forening for Øster Lindet sogn, nr. 12, 2007. 12 sider. Indhold: »Uddrag af dagbog skrevet af Laurits Schmidt 1820–1857« – »Mindesten for Sognets Faldne 1914–1918« – »Små Glimt. Smagsprøver fra vor store avisudklippssamling«.

Ekspedition: Kaj Frandsen, Villavej 13, Øster Lindet, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 61 06.

Aabenraa

Historier fra Bybakken

Udgivet af Aabenraa Byhistoriske Forening 2007. 72 sider. Indhold: »Jørgen Witte (red): »Det gamle rådhus i Aabenraa« – Peter Dragsbo: »Rådhusgade i Aabenraa. Resterne af et byprojekt« – Kim Furdal: »Aabenraas sidste markedsdage 1920–1957« – Asser Amdisen: »Aabenraas sidste værft« – Kim Furdal (red): »En apotekers politiske bekendelser I«.

Ekspedition: Carlo Daus Petersen, Kaholt 12, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 62 23 17.

Aarøsund

Aarøsund Lokalthistoriske Arkivforening 2006–2007

Udgivet af Aarøsund Lokalthistoriske Arkivforening 2006–2007. 50 sider. Indhold: »Forord« – Frederik Rudbeck: »Sommerbrev fra Aarøsund« – Frederik Rucbeck: »Med Amtsbanen hjem. En fornøjelig rejse« – Gerda Burmeister: »Den gamle købmandsforretning i Aarøsund« – »Det stod i Dannevirke 1857« – »Det stod i Dannevirke i 1882« – »Det stod i Modersmaalet i 1907« – »Det stod i Modersmaalet i 1932«.

Ekspedition: Margit Christoffersen, Ved Færggården 2A, Aarøsund, tlf.: 74 58 45 81.

Historisk Samfund for Sønderjylland

Styrelse:

Forretningsudvalg:

Formand: Arkivar, forskningsleder, dr.phil. Hans Schultz Hansen, Østergade 14, 6392 Bolderslev, tlf. 65 48 03 02 (Landsarkivet), e-mail: hsh@laa.sa.dk

Næstformand: Arkivar, dr.phil. Lars N. Henningsen, Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg, tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: lh@dcbib.dk

Kasserer: Regnskabschef Henning Mathiesen, Poppelhegnet 6, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 92 16, e-mail: henning.mathiesen@pc.dk

Direktør Mogens Asmund, Nørreløkke 5, 6200 Aabenraa, tlf. 74 64 02 80, e-mail: moas@post.tele.dk

Overinspektør Kim Furdal, Museum Sønderjylland, ISL – Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kifuf@museum-sonderjylland.dk

Kommunikationsrådgiver, ph.d. Axel Johnsen, Stjernevej 27, 6300 Gråsten, tlf. 76 54 20 22, e-mail: axel@johnsen.biz

Styrelsesmedlemmer i øvrigt:

Museumsinspektør, ph.d. Inge Adriansen, Gustav Johannsens Vej 6, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 95 25, e-mail: inge.adriansen@mail.dk

Generalkonsul, dr.phil. Henrik Becker-Christensen, Kgl. Dansk Generalkonsulat, Nordergraben 19, D-24937 Flensburg, e-mail: henbec@um.dk

Konsulent Lisbeth Binderup, Myrhaven 9, 6430 Nordborg, tlf. 74 49 15 55, e-mail: lb@lundgaard-konsulenterne.dk

Museumsinspektør Elsemarie Dam-Jensen, Markledgade 20, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 51 34 (Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Tønder), e-mail: privat: edj@mail.tele.dk, arbejde: elda@museum-sonderjylland.dk

Museumsinspektør, ph.d. Henrik Skov Kirstensen, Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 67 65 57 (Frøslevlejren), e-mail: froeslevlejrensmuseum@mail.tele.dk

Overinspektør Lennart S. Madsen, Museum Sønderjylland – Arkæologi, Dalgade 7, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 75 66, e-mail: lema@museum-sonderjylland.dk

Cand.mag. René Rasmussen, Nygade 36, 6270 Tønder, tlf. 73 72 00 06, e-mail: pugeldal9@mail.dk

Universitetslektor, dr.phil. Carsten Porskrog Rasmussen, Rodekær 1, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 66 05, e-mail: privat: marionogcarsten@webspeed.dk, arbejde: hiscpr@hum.au.dk

Journalist Finn Bach, Tækkerløkke 44, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 20 98, e-mail: rfbach@hotmail.com

Kredsudvalgsformænd

Haderslev: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20, e-mail: keo@haderslev.dk

Aabenraa: Erling Madsen, Dybvighoved Møllevvej 1, Løjt, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04, e-mail: elmmadsen@mail.dk

Sønderborg: Christian Bo Bojesen, Havbo 2, Høruphav, 6470 Sydals, tlf. 74 41 59 74, e-mail: havbo2@stofanet.dk

Tønder: Finn Clemmensen, Toften 22, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 21 47, e-mail: odaogfinn@get2net.dk

Sydslesvig: Nils Vollertsen, Hermann-Heiberg-Str. 1, D-24837 Schleswig, tlf: 0049 46 21 2 89 68, e-mail: nils-vollertsen@t-online.de

Sekretariat og ekspedition:

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 46 83

E-mail: hssdj@hssdj.dk

www.hssdj.dk

Åbningstid: mandag-torsdag kl. 9–14

Redaktionsadresser:

Sønderjyske årbøger: Kommunikationsrådgiver, ph.d. Axel Johnsen, Stjernevej 27, 6300 Gråsten, tlf. 76 54 20 22, e-mail: axel@johnsen.biz

Sønderjysk Månedsskrift: Overinspektør Kim Furdal, Museum Sønderjylland ISL Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kifu@museum-sonderjylland.dk

Skriftrække: Museumsinspektør, ph.d. Henrik Skov Kirstensen, Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 67 65 57 (Frøslevlejren), e-mail: froeslevlejrensmuseum@mail.tele.dk

Kredsudvalg:

Haderslev kreds

Karl Erik Olesen
 Starup Kirkevej 25
 6100 Haderslev
 tlf. 74 52 54 20
 E-mail: keo@haderslev.dk

Ellen Jensen
 Gejlager 9, Skodborg,
 6630 Rødding
 74 84 86 88

Kirsten Fynbo
 Københoved Skovvej 1
 6630 Rødding
 74 84 81 48

Jørn Olesen
 Øsby Stadionvej 9
 6100 Haderslev
 74 58 41 31

Jørgen Petersen
 Sundparken 66
 6100 Haderslev
 74 58 44 20

Aabenraa kreds

Erling Madsen (formand)
 Dybvighoved Møllevvej 1, Løjt
 6200 Aabenraa
 74 61 78 04
 E-mail: elmmadsen@mail.dk

Bent Pawlowski
 Nørreagervej 2 A
 6360 Tinglev
 74 64 45 51

Ellen Jensen
 Stationsvej 36, Hovslund
 6230 Rødekro
 74 66 44 04

Andreas Asmussen
 Kirkevej 2, Felsted
 6200 Aabenraa
 74 68 53 30
 E-mail: asmussen@bbsyd.dk

Sønderborg kreds

Christian Bo Bojesen (formand)
 Havbo 2, Høruphav
 6470 Sydals
 74 41 59 74
 E-mail: havbo2@stofanet.dk

Vagn Hesselager
 Stevningnorvej 45
 6430 Nordborg
 74 45 59 21
 E-mail: Vagn@hesselager.com

Frede Ihle
 Mågevej 16
 6300 Gråsten
 74 65 11 99

Margrethe Iversen (sekretær)
 Farverløkke 33
 6310 Broager
 74 44 08 01
 E-mail: mail@huset.dk

Henning Mathiesen (kasserer)
 Poppelhegnet 6
 6400 Sønderborg
 74 42 92 16
 E-mail:
 henning.mathiesen@pc.dk

Tønder kreds

Finn Clemmensen (formand)
 Toften 22
 6780 Skærbæk
 74 75 21 47
 E-mail: odaogfinn@get2net.dk

Olav Madsen (sekretær)
 Rylen 19
 6270 Tønder
 74 72 33 19

Carl E. Michelsen (næstformand)
 Galgestrømvej 2
 6270 Tønder
 74 72 50 63

Marie Stærk (protokolfører)
 Abterpvej 50
 6261 Bredebro
 74 71 11 00

Birte Tygesen
 Golfvängen 14
 6520 Toftlund
 74 83 31 91

Sydslesvig kreds
 Nils Vollertsen
 Hermann-Heiberg-Str. 1
 D-24837 Schleswig
 0049 46 21 2 89 68
 E-mail:
 nils-vollertsen@t-online.de

Carsten Reyhé (sekretær)
 Winningmay 5
 D-24882 Füsing-Schaalby
 0049 4622 671
 E-mail: cr@dcbib.dk

Anders Schaltz Andersen
 Osterwung 5
 D-25856 Hattstedt
 0049 4846 590
 E-mail: schaltzand@aol.com

Jørgen Kühn
 Alt Frösleer Weg 8
 D-24955 Harrislee
 E-mail: joergen-kuehl@
 skoleforeningen.de

Nis Hardt
 Westerkoppel 18
 D-24867 Dannewerk
 0049 4621 30 19 32
 E-mail: danevirke@syfo.de

Kirsten la Cour
 Gammelau 2
 D-24980 Schafflund
 tlf. 0049 4639 612.
 E-mail: lac@skoleforeningen.de

Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland

RESULTATOPGØRELSE for perioden 1. januar til 31. december 2007

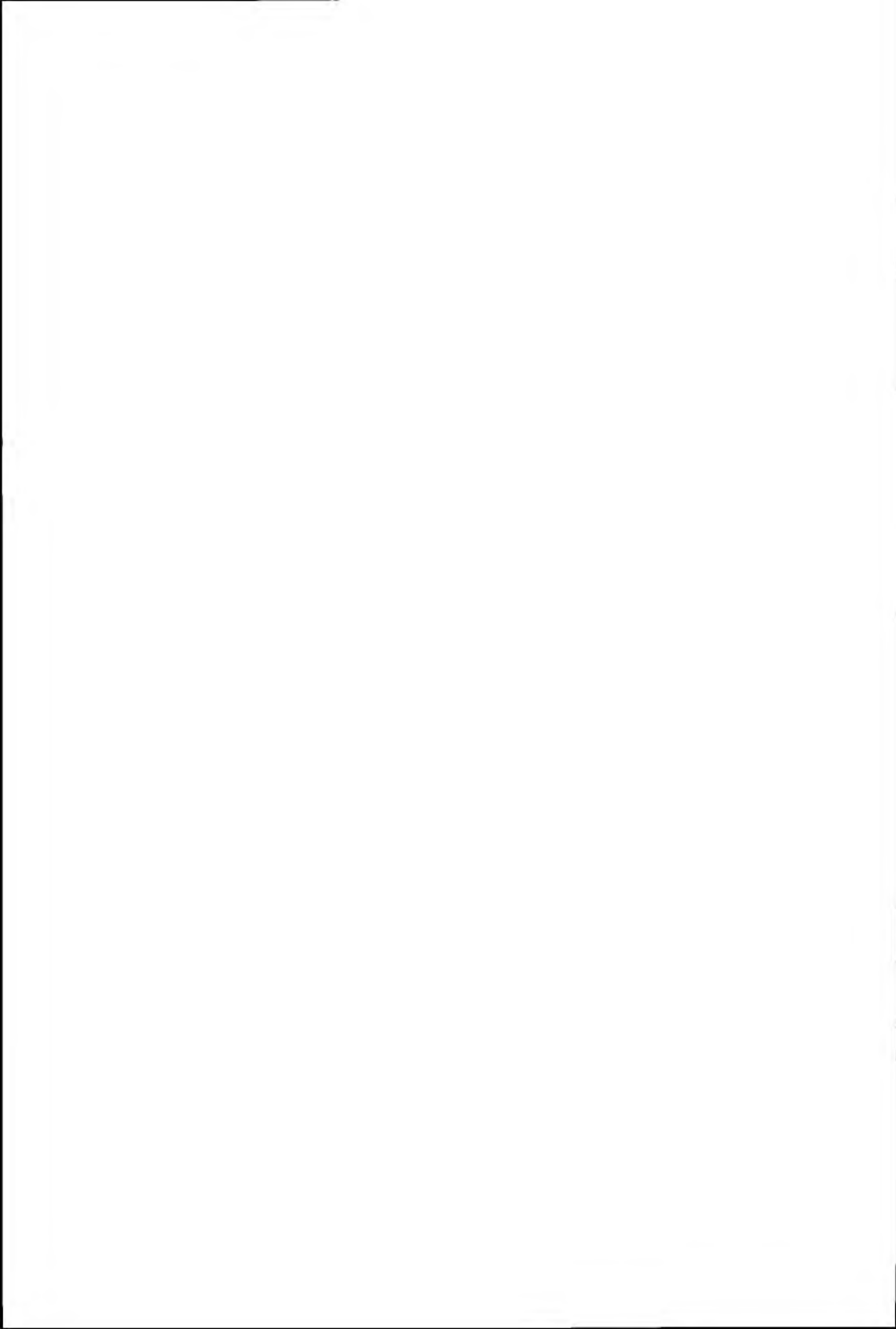
	kr.	2006 tkr.
INDTÆGTER		
Modtaget foreningstilskud	93.086	90
Kontingent/årbøger	224.136	231
Sønderjysk Månedsskrift	368.594	349
Skrifter	505.039	542
Medlemsaktiviteter	99.005	82
	<u>1.289.860</u>	<u>1.294</u>
UDGIFTER		
Årbøger	-193.526	-181
Sønderjysk Månedsskrift	-339.548	-366
Skrifter	-291.208	-307
Medlemsaktiviteter	-122.383	-111
	<u>-946.665</u>	<u>-965</u>
DÆKNINGSBIDRAG	343.195	329
Sekretariats- og styrelsesomkostninger	-270.735	-241
RESULTAT FØR RENTER	72.460	88
Renteindtægter	118.523	90
Kursdifferencer m.v.	-28.971	-51
ÅRETS RESULTAT	<u>162.012</u>	<u>127</u>
Årets resultat foreslås disponeret således:		
Overførsel til frie reserver	<u>162.012</u>	

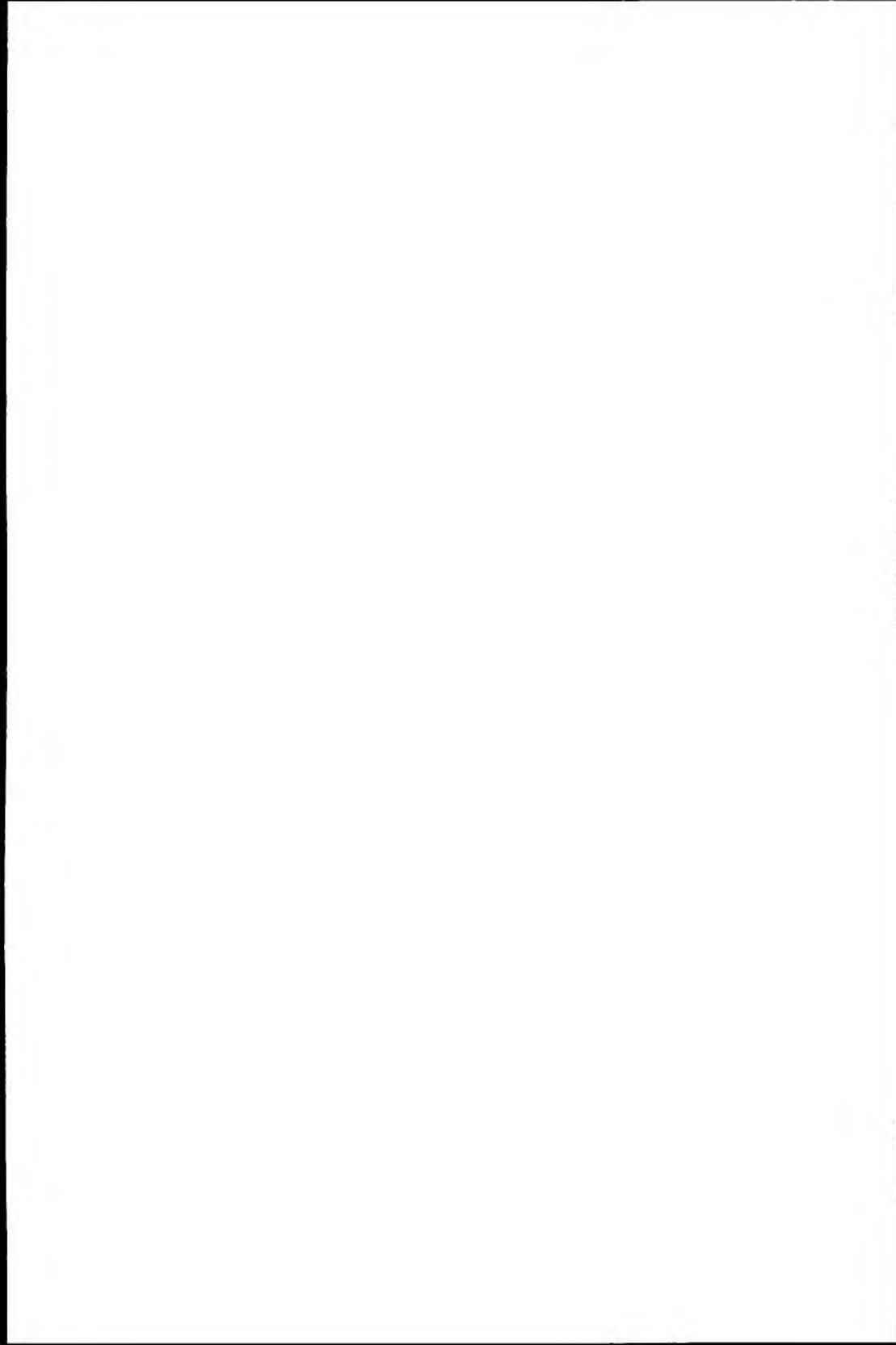
BALANCE
pr. 31. december 2007

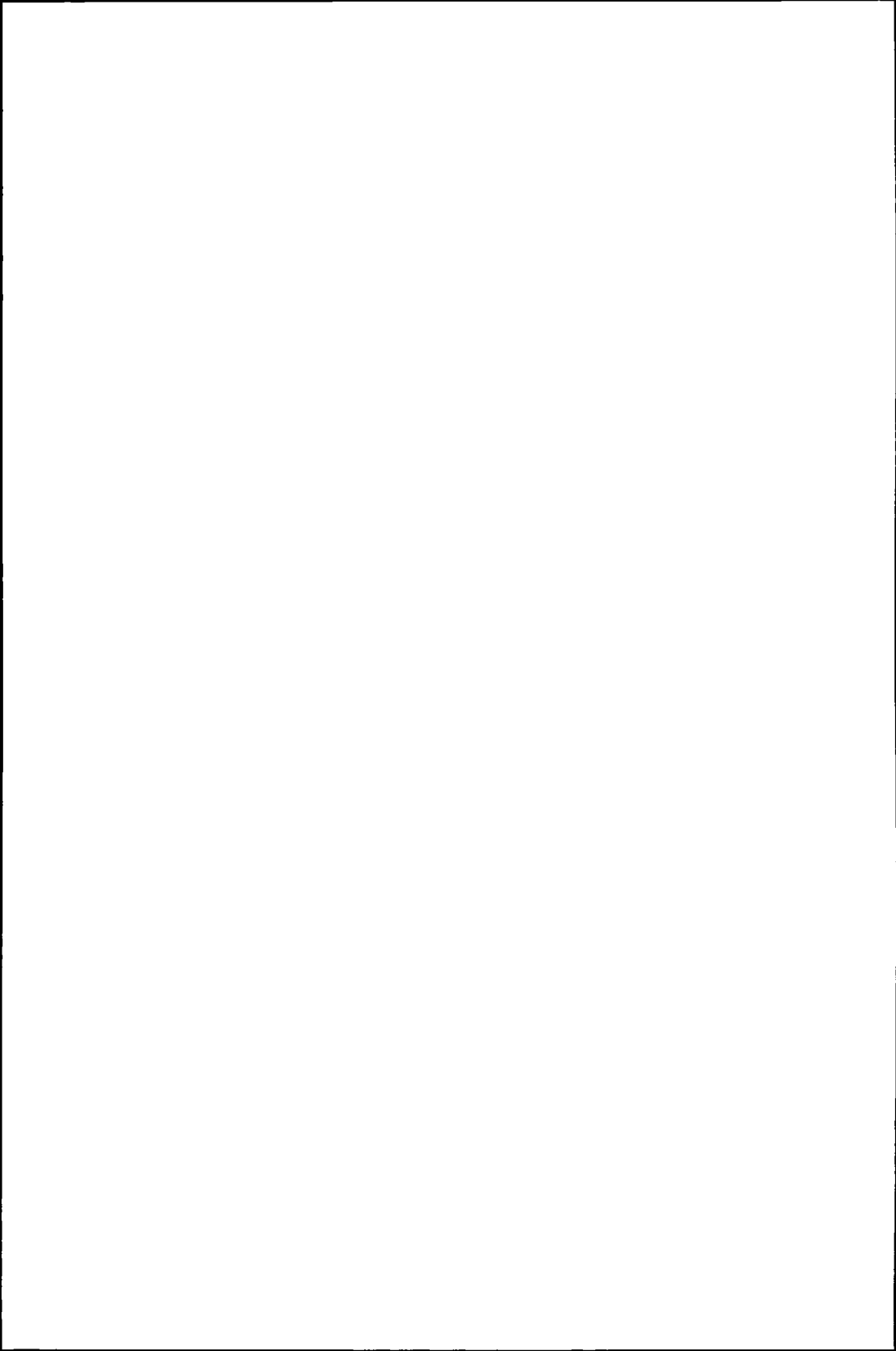
	kr.	2006 kr. tkr.
AKTIVER		
Beholdning af skrifter	58.263	33
Debitorer	70.787	85
Tilgodehavende moms	93.146	79
Periodeafgrænsningsposter	866.036	124
Obligationer (nom. kr. 2.203.427)	2.180.257	2.472
Likvide beholdninger	<u>350.926</u>	<u>434</u>
AKTIVER I ALT	<u>3.619.415</u>	<u>3.227</u>
 PASSIVER		
Ikke disponerede midler	820.910	
Årets resultat	<u>162.012</u>	982.922
<i>Hensættelser primo:</i>		
Det sønderjyske landbrugs historie	250.000	
Sønderjyllands historie	500.000	
Kommende års udgivelser	<u>150.000</u>	900.000
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER 2007	<u>1.882.922</u>	<u>1.721</u>
Kreditorer	164.480	104
Skyldige omkostninger	<u>1.572.013</u>	<u>1.402</u>
KORTFRISTET GÆLD	<u>1.736.493</u>	<u>1.506</u>
PASSIVER I ALT	<u>3.619.415</u>	<u>3.227</u>

Vi har revideret foranstående regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland. Vor revision har ikke givet anledning til bemærkninger.

6. februar 2008, Julius Beier og Frede Rudolph

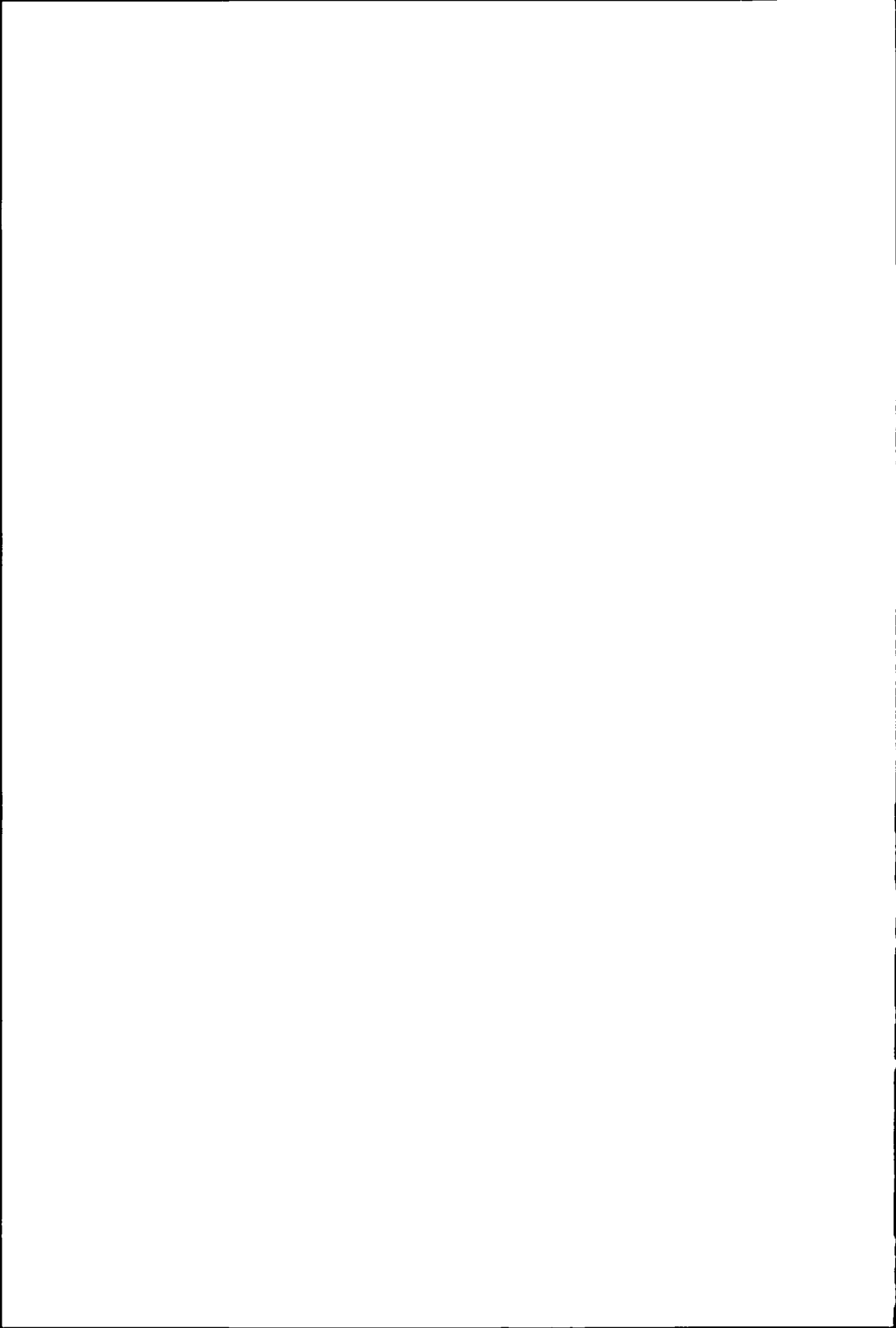

Artikler

Alex Bødiker

Fra prins til konge ... et personligt strejftog gennem
1950'ernes og 1960'ernes Haderslev

Dennis Christian Larsen

Zeppelin-basen i Tønder 1915-1918.
Strategisk baggrund og taktisk betydning

Lars H. Bak

Komiteen for erhvervelse af Dybbøl Skanser 1922-1924.
En iscenesættelse af et dansk erindringssted

Frode Sørensen

Sønderjyder for tysk krigsret i 1940

Andreas Johannsen

Særlov for kvaksalvere i Sønderjylland 1920-1935

John T. Lauridsen

»Dansk nazismes største sejr«.
Frits Clausen og grænserøret juni 1940

H.E. Sørensen

Tosprogede vej- og byskilte i Sønderjylland.
En kommenteret citatmosaik fra debatten
i de sønderjyske medier 2007-2008

Historisk Samfund for Sønderjylland

www.hssdj.dk